

Koninklijke Zuidnederlandse
Maatschappij voor Taal- en
Letterkunde en Geschiedenis

Handelingen

UITGEGEVEN MET DE STEUN
VAN HET MINISTERIE
VAN NATIONALE OPVOEDING
EN NEDERLANDSE CULTUUR

XXXIII 1979

De Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis werd in 1870 als Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde, onder het voorzitterschap van Prof. Dr. J. F. J. Heremans opgericht.

Aanvankelijk bedoeld als een „Academie van Taalkunde” zou zij niet meer dan vijftig leden tellen.

Vanaf 1923 werd het arbeidsveld tot de taal- en letterkunde en de geschiedenis verruimd.

De mededelingen van de leden op de werkvergaderingen in maart en oktober kunnen, samen met andere bijdragen, in de jaarlijkse *Handelingen* gepubliceerd worden.

De medewerkers worden verzocht *persklare* manuscripten in te leveren en de voetnoten doorlopend te nummeren. De kosten die kunnen voortvloeien uit extra-correcties op de proeven vallen ten laste van de auteurs. Alleen de medewerkers zijn verantwoordelijk voor hun bijdrage.

Beheer en redactie: Gilbert Degroote, Herderinlaan 22, 1080 Brussel.

Zijn nog te verkrijgen: *Handelingen* III, XVIII, -XIX, XXI-XXII, XXV, XXVIII, XXIX, XXXI, XXXII tegen de prijs van 450 fr. per bundel. Zich wenden tot het Beheer. Bedrag te storten op postrekening: 000-0405177-08 van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde, 1080 Brussel.

INHOUD

	blz.
1. De Zuidnederlandse brouwindustrie tijdens het Acien Régime. Status quaestionis van het onderzoek, door ERIK AERTS	5
2. Dialectwoorden bij Kiliaan, door Dr. F. CLAES S.J.	35
3. Naar een beter begrip van „Kale Infinitiefconstructies”, door Prof. Dr. W. P. F. DE GEEST	53
4. Dynastiek en nationaal gevoel in Brabant onder de regering van Hertog Jan I (1267-1294), door Dr. PAUL DE RIDDER	73
5. Alba Amicorum in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, door MARCUS DE SCHEPPER	101
6. Uit de voorgeschiedenis van het WNT, door Dr. M. DE SMEDT	109
7. Shakespeare in het culturele leven in Zuid-Nederland, door Dr. JOZEF DE VOS	131
8. Het geval Gerard Reve in het licht van zijn roman <i>Een Circusjongen</i> , door Prof. Dr. R. HENRARD	191
9. Een utopie van het humane. Over het proza van Hermann Lenz, door Prof. Dr. LUC LAMBERECHTS	197
10. Lezenderwijs, door Prof. Dr. R. LIEVENS	213
11. Statistiek en tekstanalyse, door Prof. Dr. W. MARTIN	243
12. Nederlandse en Afrikaanse syntactische overeenkomsten en verschillen, door Dr. YVETTE STOOPS	251
13. Justus Lipsius en Jan Van Hout: politieke en filologische aspecten van een vriendschap, door Dr. S. SUÉ	265
14. Een collectie narratieve tragediehypotheseis: de Tales from Euripides, door ROSINE VAN HEMELRYCK	289
15. Werkzaamheden	301
16. Ledenlijst 1979	307

De uitvoerige bijdrage: *Een handschrift uit Soeterbeeck met werk van Jan van Denemarken* door Dr. A. Ampe S.J. kon in dit nummer niet meer opgenomen worden. Ze verschijnt in deel XXXIV (1980).

De Zuidnederlandse brouwindustrie tijdens het Ancien Régime. Status quaestionis van het onderzoek *

door

ERIK AERTS
wetenschappelijk medewerker
Centrum voor Economische Studiën
(K.U.L.)

Bier nam in het dagelijks leven van het Ancien Régime een belangrijke plaats in. Deze belangrijkheid vloeide niet enkel voort uit het feit dat bier een populair consumptiegoed was, dat vooral sinds de 15de en 16de eeuw door steeds bredere volkslagen gretig werd afgenomen, maar werd extra versterkt door de belangstelling van de overheid die in de bieraccijnzen een dankbaar middel zag en vond om een lege schatkist of droge stadskas te spijzen.

Eigenaardig genoeg zijn de historici zich pas vrij laat bewust geworden van de boeiende problematiek die hier aan de orde is. Men zou zelfs kunnen stellen dat de wetenschappelijke belangstelling voor de *economische* aspecten van de bierindustrie tot voor enkele decennia nagenoeg omgekeerd evenredig was met het uitzonderlijk belang van deze sector in de preïndustriële maatschappij.

Gelukkig is deze bedroevende bibliografische stand van zaken de laatste jaren toch wel wat veranderd, o.a. mee door het stimulerend onderzoek van overwegend sociaal-economisch gerichte historici als R. Van Uytven en H. Soly.

Het is onze bedoeling in dit artikel een beredeneerd „repertorium” te verstrekken van wat door de historici reeds is gepresteerd op het vlak van de geschiedenis van de bierindustrie. De klemtoon valt hierbij onvermijdelijk op het verstrekken van informatie, maar ook en vooral op het aanwijzen van lacunes en tekortkomingen in het reeds verricht onderzoek; naast een bondige evaluatie van de besproken titels, wordt aan het slot van deze bijdrage tevens

* Uitgeschreven en licht gewijzigde tekst van een voordracht, samen met Chantal Aerts-Hoyberghs gehouden voor de vergadering van 20 oktober 1979 (sectie algemene geschiedenis). De auteur houdt eraan volgende personen voor hun medewerking te danken: Drs. J. Goris, Drs. M. Van der Eycken, Dr. L. Van Buyten, en heel in het bijzonder Prof. R. Van Uytven en Drs. J. Delbeke die door hun talrijke opmerkingen en suggesties de tekst substantieel verbeterden.

gepoogd enkele ontwikkelingslijnen te schetsen naar dewelke toekomstig onderzoek zich ons inziens zou moeten oriënteren¹. Exhaustiviteit werd daarbij niet nagestreefd: vooral op het lokale vlak rolt er zoveel van de pers dat het haast onmogelijk is geworden in deze exponentieel toenemende reeks het kaf van het koren te scheiden. Tevens berusten er in tal van departementsbibliotheken van onze universiteiten ongetwijfeld enkele onuitgegeven studies die het consulteren waard zijn doch die omwille van praktische redenen niet (exc. K.U.L.- en U.L.B.-verhandelingen) in dit overzicht konden besproken worden. Wat het geografisch kader aangaat, beperkten wij ons tot dié provincies die in het Ancien Régime de Zuidelijke Nederlanden uitmaakten. Dat daarbij het accent meer viel op het hertogdom Brabant is – zoals blijken zal – enkel te verklaren vanuit de aard van de zaak zelf. Chronologisch bestrijkt ons overzicht de periode vanaf de late middeleeuwen tot de Franse Revolutie, alhoewel soms uitweidingen niet te vermijden bleken.

Een zekere encyclopedisch aandoende schrijf- en redeneertrant kon niet altijd uit de weg gegaan worden. Mede hierdoor is de bibliografische enquête bij vele historici in diskrediet geraakt. Ten onrechte menen wij: aan de basis van de historische synthese staat de bibliografie².

* * *

Eén van de meest in het oog springende lacunes in onze nationale bierhistoriografie, is uiteraard het ontbreken van een globaal syntheseswerk dat voor de belangrijkste steden en dorpen binnen de diverse regio's een diachronisch en synchronisch overzicht brengt waarin zowel de institutionele als de sociaal-economische problematiek van de biernijverheid naar voor komt. Dit is een vaststelling die, tegen bepaalde verwachtingen in misschien, met enige nuances kan doorgetrokken worden tot over de grenzen. Noch Frankrijk³,

1. Vergelijk met het opzet van P. Avonds, *De Brabantse steden in de XIVde en XVde eeuw. Een kritisch bibliografisch overzicht (1965-1970)*, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 34, (1971), pp. 240-241.

2. R. C. Van Caenegem en F. L. Ganshof, *Guide to the sources of medieval history. (Europe in the Middle Ages. Selected Studies, 2)*, Amsterdam; New York; Oxford, 2de druk, 1979, p. 6 noemen de bibliografie „... a key to knowledge”.

3. Voor Frankrijk is eigenlijk enkel te vermelden: F. Weber, *Essai historique sur la brasserie française*, Soissons, 1900: een werk dat voor bepaalde streken en plaatsen nuttige informatie brengt maar qua uitwerking erg verouderd en vooral niet altijd even wetenschappelijk is. Kenmerkend is dat voetnoten en juiste referenties meestal ontbreken.

noch Engeland⁴, noch het grote biergebied van Holland⁵ waar elke belangrijke stad zijn brouwerijen had⁶, kunnen aanspraak maken op een ernstige wetenschappelijke studie die de interseculaire ontwikkeling van de nationale biernijverheid tot onderwerp heeft. Een uitzondering hierop is de Duitse bierzone die in 1970 op een uitstekende wijze werd bestudeerd in het doctoraat van

4. Groot-Brittannië heeft voor Engeland uiteraard P. Mathias, *The brewing industry in England (1700-1830)*, Cambridge, 1959. Dit monument van gedegen wetenschap, gebaseerd op een omvangrijk bronnenonderzoek, bespreekt de technologie, aangewende grondstoffen, produktie, distributie, bedrijfs- en financieringsproblemen, maar blijft dus jammer genoeg beperkt tot de 18de (19de) eeuw. Niet zo sterk gedocumenteerd en meer populair gehouden is het handige overzicht van H. A. Monckton, *A history of English Ale and Beer*, London; Sydney; Toronto, 1966. Zijn verhaal bestrijkt de periode van het neolithicum (!) tot 1964 doch is op vele punten ontstellend algemeen (voor het onderscheid tussen „beer” en „ale”: P. Mathias, *o.c.*, pp. XVII-XVIII). Voor Ierland is er het tot één bepaalde biersoort beperkte boek van P. Lynch en J. Vaizey, *Guinness's brewery in the Irish economy, 1759-1876*, Cambridge, 1960. De steeds verwaarloosde Schotse bierindustrie werd onlangs bedacht met een uitstekende publicatie van I. Donnachie, *A history of the brewing industry in Scotland*, Edinburgh, 1979 dat jammer genoeg slechts aanvangt bij het begin van de 18de eeuw.

5. Algemene inlichtingen bij W. Jappe Alberts en H. P. H. Jansen, *Welvaart in wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen*, 's-Gravenhage, 1964, pp. 85, 95, 96, 100, 114, 117, 129, 132, 134, 137, 142-144, 151, 152, 166, 178, 184, 189, 192, 231, 235, 242, 259, 262, 270, 273 enz. en J. G. Van Dillen, *Van rijkdom en regenien. Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek*, 's-Gravenhage, 1970, pp. 93, 95, 202, 273, 294, 300, 401-402 enz. Uiterst beknopte gegevens worden ook verstrekt door L. Noordegraaf, *Nijverheid in de Noordelijke Nederlanden (de bierbrouwerijen)*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, VI, Haarlem, 1979, pp. 19-20, R. Van Schaik, *Prijs- en levensmiddelenpolitiek in de Noordelijke Nederlanden van de 14e tot de 17e eeuw: bronnen en problemen*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 91, 2 (1978), p. 233 en R. Van Uytven, *Oudheid en middeleeuwen*, in: *De economische geschiedenis van Nederland*, ed. J. H. Van Stuijvenberg, Groningen, 1977, pp. 38-40. Men late zich niet misleiden door bepaalde titels: A. Hallema en J. A. Emmens, *Het bier en zijn brouwers. De geschiedenis van onze oudste volksdrank*, Amsterdam, 1968 is zéér oppervlakkig en brengt geen nieuwe gegevens; hetzelfde kan gezegd worden van G. Z. Jol, *Ontwikkeling en organisatie der nederlandsche brouwindustrie*, Haarlem, 1933. Men doet er goed aan de titel van E. M. A. Timmer's werk *De generale brouwers van Holland*, Haarlem, 1918 aandachtig te lezen: dit boek brengt geen studie van de Hollandse bierindustrie maar enkel het verhaal van een rond 1660 gestichte provinciale organisatie die zich tot doel had gesteld de gemeenschappelijke belangen der bedrijfsgenoten-brouwers te behartigen. De grote Hollandse biersteden zoals Delft, Gouda, Haarlem, Amsterdam, Rotterdam en Dordrecht waaraan centra als Amersfoort, Arnhem en Deventer moeten toegevoegd worden, werden in stads-geschiedenissen of bijwijlen in afzonderlijke werken onderzocht, bijvoorbeeld: J. Van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie vóór 1600*, Amsterdam, 1950; V. C. C. J. Pinkse, *Het Goudse kuitbier. Gouda's welvaren in de late middeleeuwen*, in: *Gouda zeven eeuwen stad. Hoofdstukken uit de geschiedenis van Gouda*, Gouda, 1972, pp. 91-128; J. Schouten, *Gouda vroeger en nu*. (Fibula Heemschutreeks, 3), Bussum, 1969, pp. 67-68; H. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam*, I, Amsterdam, 1930, pp. 143-147; F. Ketner, *Handel en scheepvaart van Amsterdam in de vijftiende eeuw*, Leiden, 1946, pp. 5-6, 66, 124-125; J. H. Niermeyer, *Delft en Delftiland*, Leiden, 1944; H. Halbertsma, *Zeven eeuwen Amersfoort*, Amersfoort, 1959 (herdruk 1974), pp. 42-52.

6. W. Jappe Alberts en H. P. H. Jansen, *o.c.*, pp. 126, 134 en 137.

Hans Huntemann⁷. Naar deze auteur meedeelt, bestonden er in Duitsland reeds vanaf 1928 speciale verenigingen en tijdschriften voor de geschiedkundige bestudering van het brouwwezen. De bibliografie op het einde van dit werk laat overigens zien hoever de Duitse biergeschiedenis gevorderd is t.o.v. andere Europese landen.

Enkele goede regionaal-economische publicaties die bij onze Noorderburen tot stand kwamen, schenken weinig of geen aandacht aan de bierproblematiek⁸. En met deze bevinding hebben wij meteen een concreet aanknopingspunt gevonden voor de evaluatie van onze eigen literatuur, waarin geen enkel van onze oudere algemene naslagwerken ook maar met één woord rept over de bierindustrie. Al deze studies lijken in hun hoofdstukken over het industrieel leven tijdens het Ancien Régime nagenoeg uitsluitend gebiologeerd door het boeiend spel van triomf en verval van de middeleeuwse textielindustrie, zonder ook maar enigszins oog te hebben voor de parallelle opkomst en het gestadig losweken van een nieuwe economische sector⁹. De geringe arbeidsbezetting in de brouwerijen enerzijds en de onbetekenende invloed van de brouwindustrie op het loskomen van de grote arbeidsbewegingen anderzijds verklaren waarom deze industrietak ook door de sociale geschiedenis steeds stiefmoederlijk bedeed werd.

Abstractie gemaakt van de schaarse en eerder verspreide gegevens in Van Houtte's geschiedenis der Lage Landen¹⁰, komt aan Dr. H. Soly de verdienste toe als eerste een algemeen epistel over de economische betekenis van de 16de-eeuwse brouwindustrie te

7. H. Huntemann, *Bierproduktion und Bierverbrauch in Deutschland vom 15. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*, Göttingen, 1970. De verenigingen en tijdschriften waarop allusie werd gemaakt zijn: „(Jahrbuch der) Gesellschaft für die Geschichte und Bibliographie des Brauwesens“ (Berlijn) en „(Veröffentlichungen der) Gesellschaft für ... Brauwesens“ (Berlijn).

8. Zo B. H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel*. (Historische sociografieën van het platteland, 1), Assen, 1957, pp. 196-199 en J. A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*. (A.A.G. Bijdragen, 173), I, Wageningen, 1972, pp. 243 e.v. en II, pp. 498, 499.

9. Enkele bekende voorbeelden: H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, II, Bruxelles, 1903, pp. 45-68, 386-392 en III, Bruxelles, 1907, pp. 220-254; *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IV, Antwerpen; Brussel; Gent; Leuven, 1952, pp. 202 e.v. en V, 1952, pp. 181-184; *Flandria Nostra*, I, Antwerpen; Brussel; Gent; Leuven, 1957 (op één enkele uitzondering na waar over bierversbruik wordt gesproken: p. 248); *Geschiedenis van Vlaanderen*, III, Antwerpen, 1938, boek III, pp. 314-316 en IV, 1939, boek V, pp. 313-317.

10. J. A. Van Houtte, *Economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen*, Zeist; Antwerpen, 1964, passim (op p. 342 noemt de auteur de bierbrouwerij een minder belangrijke nijverheid). Meer genuanceerd en rijker gestoffeerd dienaangaande is de Engelse bewerking: *An economic history of the Low Countries, 800-1800*, London, 1977, pp. 68-69, 89, 92-93, 96, 100, 125, 147, 170, 172, 179, 195, 254-255, 289.

hebben geschreven¹¹. Soly benadrukt de in dit verband ontstane historiografische achterstand van onze gewesten en bestudeert op basis van uitgegeven studies en Antwerpse archivalia de chronologisch-geografische ontwikkeling van de Zuidnederlandse brouwindustrie, waarbij hij ook oog heeft voor het verband tussen de bierbereiding en andere sectoren als graan-, hop- en turfhandel. Industrieel gezien leende het bierbedrijf zich uitstekend tot concentratie en monopolisering maar oefende het geen beslissende invloed uit op de ontwikkeling van het industrieel kapitalisme. Nog geen jaar later kon Prof. R. Van Uytven in een gelegenheidspublicatie het tijds kader van Soly doorbreken en op basis van heren der gepubliceerde lokale artikels, Brabants stedelijk archief en Vlaams-Brabantse domein- en gruuatrekeningen een aardig doch zeer algemeen beeld ophangen van de meest belangrijke aspecten van ca. vijf eeuwen Zuidnederlandse „drankcultuur”¹². Zopas verscheen in de N.A.G.N. een hoofdstuk over de nijverheid waarin ook de bierbrouwerij een karige bladzijde kreeg toegewezen¹³. Zich beperkend tot de 18de eeuw maar rijk gestoffeerd en aandacht schenkend aan de ganse Oostenrijkse Nederlanden is het uitgegeven proefschrift van Dr. C. Vandenbroeke¹⁴. De bierproductie en -consumptie worden hierbij bestudeerd in samenhang met het grotere geheel van de landbouw en vanuit het perspectief van de levensmiddelenpolitiek van de Oostenrijkse regering. Zowel door de doorgedreven kwantificering als door de allesomvattende beschouwing waarin politiek, economie en sociale structuren als onafscheidbare componenten van de historische realiteit worden gezien, is deze studie eenvoudigweg groots te noemen¹⁵. Eveneens gewijd aan de 18de eeuw en meer bepaald aan de fiscaliteit of centrale overheidsinterventie en staatsreglementering in de verschillende departementen der Oostenrijkse Nederlanden zijn de studies van G. Bigwood en Ph. Moureaux die voor de 18de-eeuwse

11. H. Soly, *De economische betekenis van de Zuidnederlandse brouwindustrie in de 16de eeuw. Problematiek*, in: *Economische geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek. Handelingen van het colloquium te Brussel. 17-19 nov. 1971*, Brussel, 1972, pp. 97-117 (ook *Studia Historica Gandensia*, 179).

12. R. Van Uytven, *De drankcultuur in de Zuidelijke Nederlanden tot de XVIIIde eeuw*, in: *Drinken in het verleden. Tentoonstelling ingericht door het stadsbestuur van Leuven, 9 juni-5 augustus 1973*, Leuven, 1973, pp. 17-49. Het is enkel te betreuren dat referenties ontbreken.

13. H. Soly en A. K. L. Thys, *Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, VI, Haarlem, 1979, p. 47. Voor het Noorden was L. Noordegraaf iets kwistiger: *o.c.*, pp. 19-20.

14. C. Vandenbroeke, *Agriculture et alimentation*. (Centre belge d'histoire rurale, 49), Gent; Leuven, 1975, pp. 531-546.

15. Niet voor niets haalde dit boek de blauwe blaadjes van de „choix des Annales” (*Annales, E.-S.-C.*, 31, 2 (1976)). Voor de bovengaande bespreking steunden wij op de review van R. Van Uytven, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 58, 3-4 (1975), pp. 288-289.

brouwsector evenwel slechts losse gegevens meedelen zoals deze worden aangetroffen in resp. regeringsordonnanties en industriële statistieken¹⁶. Wanneer men tenslotte ook nog de aanduidingen over brouwerijen, bier en brouwindustrie in het magistrale exposé van Prof. H. Van der Wee in rekening brengt¹⁷ is de kous, wat betreft de algemene overzichten, echt volledig af¹⁸.

Met dit laatste werk zitten wij, althans wat de biergeschiedenis aangaat, in feite reeds op het terrein van de regionale publicaties.

* * *

Wat de specifieke streekstudies betreft, is het onderzoek niet veel verder gevorderd. Buiten het prachtige artikel van J. Deckers over de middeleeuwse brouwerijen in de Maasstreek¹⁹, waarin naast Sint-Truiden, Luik, Namen en Hoei heel in het bijzonder Maastricht aanzien wordt als een belangrijk centrum van lokale bierindustrie, is er vrijwel niets verschenen en moet men terecht bij de reeds vermelde artikels van Soly en Van Uytven of bij min of meer algemene monografieën, zoals bij wijze van voorbeeld de studie van Lejeune over het prinsbisdom Luik²⁰. Daarnaast vindt

16. G. Bigwood, *Les impôts généraux dans les Pays-Bas autrichiens. Étude historique de législation financière*, Paris, enz., 1900, pp. 177-185; Ph. Moureaux, *Les préoccupations statistiques du gouvernement des Pays-Bas autrichiens et le dénombrement des industries dressé en 1764*. (Université Libre de Bruxelles. Faculté de Philosophie et Lettres, 48), Bruxelles, 1971, pp. 110, 131, 458, 463, 488. Jammer genoeg ontbreken cijfers voor het aantal brouwerijen te Mechelen (pp. 478, 490), Antwerpen (p. 487), Tienen (p. 489), Diest (p. 489) en Lier (p. 488).

17. De Brabantse biernijverheid wordt door Prof. Van der Wee voornamelijk bestudeerd vanuit de dynamische invalshoek van de interregionale specialisatie: H. Van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European economy in the fifteenth-sixteenth centuries*, The Hague, 3 dln., 1963. Zie I, pp. 228-229, 294; II, pp. 300-302 en verder de uitvoerige index in III, pp. 144-145. Men vindt de voornaamste gegevens in een licht aangepaste versie terug in zijn *De handelsbetrekkingen tussen Antwerpen en de Noordelijke Nederlanden tijdens de 14e, 15e en 16e eeuw*, in: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 20, 4 (1965-1966), pp. 268-270 (vnl. bierhandel) en Id., *Voeding en dieet in het Ancien Régime*, in: *Spiegel Historiaal*, 1, 2 (1966), p. 96 (vnl. bierverbruik).

18. Wij laten het artikel van A. Cosemans, *Alcoholisme en drankbestrijding in vroeger eeuwen*, in: *Handelingen van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 10, (1956), pp. 81-127 dat zich richt op de sociale gevolgen van de drankindustrie verder buiten beschouwing.

19. J. Deckers, *Recherches sur l'histoire des brasseries dans la région mosane au moyen âge*, in: *Le Moyen Age. Revue d'Histoire et de Philologie*, 76, (1970), pp. 445-491. Typerend voor de verwaarlozing van de bierindustrie is dat W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, I, 1974, 2de druk, pp. 85-87, 135-139, 178-185, bij de bespreking van de Maaslandse economie stelselmatig het bier over het hoofd ziet.

20. J. Lejeune, *La formation du capitalisme moderne dans la principauté de Liège au XVIIe siècle*. (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, 87), Liège, 1939, pp. 107-109, 120, 121, 172, enz. Wel is er een werk gewijd aan de brouwindustrie in een groot deel van het Brabantse (het zgn. „departement van de Dijle met o.a. Brussel, Leuven, Nijvel...") doch deze

men enkele gegevens voor het oude Land van Loon in de bijdragen van Behets en Smolders²¹ die de lokale bierindustrie echter uitsluitend bestuderen in haar relatie met het landsheerlijk gezag, zoals die tot uiting komt in het betalen van allerlei heerlijke of banale rechten, waarvan het zgn. „gruutrecht” wellicht het belangrijkste was²². Gezien de sterke commerciële contacten die er in de volle middeleeuwen bestonden tussen Brabant en de Noordelijke Nederlanden, werden er enkele overzichten gewijd aan de bierexport vanuit steden als Haarlem, Delft, Gouda, Amsterdam naar het hertogdom Brabant: buiten de reeds ter sprake gebrachte studies van H. Van der Wee²³ en een artikel van R. Van Uytven over de invloed van Goudse en Haarlemse biersoorten en brouwtechnieken op de Vlaamse en Brabantse biersector²⁴, is hier vooral het oude maar nog belangrijke overzicht van Prof. R. (De Bock-) Doehaerd te signaleren die wijst op de activiteiten van 14de-eeuwse kooplieden die voor rekening van kleine Brabantse steden (Lier, Vilvoorde...) in Nederland bier gingen opkopen en die in dergelijke centra zelfs het stedelijk monopolie van de biergroothandel naar zich toetrokken²⁵.

Maken wij even de slotsom van deze diverse nationaal en/of regionaal gerichte publicaties, dan bemerkt men licht dat wij voor de Zuidnederlandse bierindustrie nog steeds wachten op equivalente tegenhangers van monografieën die reeds verschenen over de wijnhandel en -consumptie²⁶.

* * *

studie valt grotendeels buiten het Ancien Régime: L. Devuyt, *La brasserie et la distillerie dans le département de la Dyle*. (Onuitgegeven licentieverhandeling U.L.B.), Bruxelles, 1956-1957: dit werk bestrijkt de periode 1792 tot 1814.

21. J. Behets, *Het banale „paenhuys” of de banale brouwerij in het graatschap Loon en het omliggende*, in: *Album Dr. M. Bussels*, Hasselt, 1967, pp. 79-86 en P. Smolders, *Heerlijke rechten op het bier in „t Loonsche”*, in: *Bulletin de la Société Scientifique et Littéraire du Limbourg*, 37, (1923), pp. 29-42.

22. De „gruut” was een plantaardig mengsel van bepaalde soorten kruiden dat aan het brouwsel werd toegevoegd om het een betere smaak te geven. De distributie van de gruut of gruit was een landsheerlijk monopolie waarvoor een recht moest betaald worden. Voor een bibliografie hieromtrent, zie H. Soly, *De economische...*, p. 100, nr. 4, aan te vullen met C. Van de Kieft, *Monopole de vente du „gruit” (produit végétal employé dans la fabrication de la bière) et droit de ban*, in: *Acta Historiae Neerlandica*, 1, (1966), pp. 67-81.

23. H. Van der Wee, *The growth...*, I, pp. 228, 229, e.a.; Id., *De handelsbetrekkingen...*, pp. 268-270.

24. R. Van Uytven, *Haarlemmer hop, Goudse kuit en Leuvense peterman*, in: *Arca Lovaniensis. Artes atque historiae reserans documenta. Jaarboek 1975*, 4, (1975), pp. 334-351.

25. R. Doehaerd, *Bierhandel van Brabantsche kooplieden met Nederland in de 14e eeuw*, in: *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 50, (1946), pp. 84-89.

26. Wij denken dan op de eerste plaats uiteraard aan het basiswerk van Prof. J. Craeybeckx (1958), nu aan te vullen met o.a.: R. Van Uytven, *De ondergang van de wijnteelt in de Nederlanden*, in: *Spiegel Historiaal*, I, 1 (1966), pp. 52-

Wanneer men afdaalt tot op het stedelijke niveau, blijkt in feite enkel de biernijverheid van de meest belangrijke Brabantse biersteden bestudeerd te zijn. Vooral na de succesvolle *shift* van grutenaar hophier op het einde van de 14de eeuw, was het Brabantse uitgegroeid tot de belangrijkste bierproducent van de Zuidelijke Nederlanden²⁷. De rijke graancultuur van deze plaatsen die sedert de agrarische depressie der late middeleeuwen ook industrieel werd aangewend en het voor de bierbereiding uitermate geschikte water van Demer, Dijle, Nete, Zenne, Jeker en Gete waren een belangrijk voordeel voor de steden van deze regio²⁸. Vermoedelijk is dit fenomeen de verklaring voor de eenzijdige belangstelling der historici die zich hebben blind gestaard op de Brabantse successen en geen aandacht hadden voor de meer bescheiden rol die andere provincies speelden in het vlak van de biersector.

De Brabantse „bierstad” bij uitstek was Leuven, waar de dorstige doorsnee-volwassene per dag meer dan een liter bier door zijn keel spoelde²⁹. Een grondige kwantitatieve benadering van de bierproductie, de uitvoer, de biersoorten, de brouwerswinst en de bierconsumptie, vindt men voor de 14de, 15de en 16de eeuw terug in de uitgegeven doctoraatsverhandeling van R. Van Uytven³⁰ over de Leuvense stedelijke financiën en economie³¹. Hetzelfde schema, doch dan aangevuld met gegevens over het brouwersambacht en over de levensstandaard der brouwers, werd uitgewerkt

59; Id., *Het verbruik van land- en vreemde wijnen in Brabant gedurende de 16e eeuw*, in: *De Brabantse Folklore*, 167, (1965), pp. 229-337; G. Sivery, *Les comtes de Hainaut et le commerce du vin au XIVe siècle et au début du XVe siècle*, Lille, 1969.

27. Zonder dat wij daarbij de inbreng der andere provincies eenzijdig wensen te minimaliseren (zie *infra*).

28. Vooral de kwaliteit van het water (zowel grondstof, als koel- en spoelmiddel) was belangrijk. Dat wisten uiteraard ook de tijdgenoten. Zie enkele uitlatingen bij C. Vandebroeke, *Agriculture et alimentation...*, p. 532, nrs. 14 en 15. Te Antwerpen was door de aanwezigheid van de Schelde het slechte putwater oorzaak van de trage ontwikkeling van de brouwindustrie (H. Soly, *De economische...*, p. 105). Delft en Amsterdam kampten met hoge onkosten wegens de slechte toestand van het water, enz.

29. Ter vergelijking: in 1978 bedroeg het hoofdelijk bierverbruik in België ca. 125 liter. Ons land haalde daarmee een tweede plaats in de internationale rangorde (na West-Duitsland met 145 liter): P. Wouters, in: *Bierkrant. Katern 2 van De Standaard*, dd. 30 juni-1 juli 1979, p. 1.

30. Vóór Van Uytven verscheen enkel P. Smolders, *Le milieu géographique dans l'histoire de la brasserie. Application à Louvain*, in: *l'Echo de la Brasserie*, 13, (1957), pp. 887-896. Interessant maar te algemeen voor ons onderwerp is J. Verhavert, *Het ambachtswezen te Leuven*. (Universiteit te Leuven. Publicaties op het gebied der geschiedenis en der philologie, 3de reeks, 2), Leuven, 1940.

31. R. Van Uytven, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de XIIIe tot het einde der XVIe eeuw*. (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, 23, 44), Leuven, 1961, pp. 313-335. Bepaalde aspecten van dit betoog komen ook reeds aan bod bij Id., *De sociale crisis der XVIe eeuw te Leuven*, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 36, (1958), pp. 363, 376-377.

in een artikel van de hand van dezelfde auteur over de Leuvense bierindustrie in de 18de eeuw³², een publicatie die op enkele punten kan aangevuld worden met behulp van L. Van Buyten's onuitgegeven dissertatie over de Dijlestad in de 18de eeuw³³. Uit beide studies blijkt dat de Leuvense biernijverheid nog in deze eeuw het voornaamste bestanddeel was van stad en bevolking. De *gap* die door het onderzoek van Van Uytven en Van Buyten ontstaan was tussen de 16de en de 18de eeuw werd onlangs opgevuld door de licentieverhandeling van J. Roelants die een zéér interessante kijk brengt op de voeding en de dranken in het 17de-eeuwse Leuven³⁴. Een omvangrijk gedeelte van deze scriptie zal verwerkt worden in de nieuwe Leuvense stadsgeschiedenis die eerlang zal verschijnen en waarin uiteraard ook de bierindustrie een belangrijke plaats zal toebedeeld krijgen³⁵.

De economische wederwaardigheden van de 16de-eeuwse biernijverheid te Antwerpen, waar volgens de historici in de Nieuwe Tijd het gemiddeld hoofdelijk bierverbruik nog hoger lag dan in Leuven, zijn ons volledig bekend dank zij H. Soly. Deze wist in talrijke publicaties aan te tonen hoe in de Scheldestad speculatie, investeringspolitiek, bedrijfsmonopolie en een koortsachtig proces van kapitaalconcentratie hand in hand gingen in de reusachtige brouwerijenonderneming van de Antwerpse industrieel, urbanist en ondernemer Gilbert van Schoonbeke (1519-1556)³⁶. Tegenover

32. R. Van Uytven, *De Leuvense bierindustrie in de XVIIIe eeuw*, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis der Nederlanden*, 16, (1961), pp. 193-227.

33. L. Van Buyten, *Verlichting en traditie. De Leuvense staatsfinanciën en hun economische grondslagen onder het Oostenrijkse Regiem. 1713-1794*. (Onuitgegeven doctoraatsthesis K.U.L.), Leuven, 4 dln., 1969-1970: vooral I, passim; II, pp. 46-51, 69-70, 74, 83-85, 229-230, 304-311, 390-392, 422-437; IV, pp. 69-84.

34. J. Roelants, *Aspecten van de Leuvense economie in de 17e eeuw. De voeding en de dranken*. (Onuitgegeven licentieverhandeling K.U.L.), II, Leuven, 1979, pp. 169-320.

35. Het deel over de middeleeuwen (met een bijdrage over het bier door R. Van Uytven) verschijnt begin 1980; het deel over de moderne tijden (waarin L. Van Buyten tekent voor de bierindustrie) vermoedelijk begin 1981.

36. H. Soly, *De brouwerijenonderneming van Gilbert van Schoonbeke, 1552-1562*, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 46, (1968), pp. 337-392 en 1166-1204 en uiteraard zijn proefschrift *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16de eeuw. De stedenbouwkundige en industriële ondernemingen van Gilbert van Schoonbeke*. (Gemeentekrediet van België. Historische uitgaven Pro Civitate, reeks in 8°, 47), Brussel, 1977. Nuttige informatie over de Antwerpse brouwindustrie tijdens de 16de eeuw vindt men ook bij H. Soly, *De Antwerpse ondernemster Anna Janssens en de economische boom na de vrede van Cateau-Cambresis (1599)*, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 52, 3-4 (1969), pp. 139-164. Het belang van de figuur van Van Schoonbeke voor de Antwerpse biernijverheid was voordien reeds opgemerkt door H. Van der Wee, *The growth...*, I, pp. 262, 294, nr. 9, II, pp. 189, 193 enz. Gegevens over Van Schoonbeke maar meestal gebaseerd op Soly ook bij R. Lauwaert, *Ambachten en nieuwe nijverheden*, in: *Antwerpen in de XVIde eeuw*, Antwerpen, 1975, pp. 152-155.

de mening van Henri Pirenne³⁷ die van oordeel was dat de Antwerpse brouwindustrie van de 16de eeuw een zeer duidelijk kapitalistisch karakter vertoonde en aldus een belangrijke impuls gaf aan het ontstaan van het industrieel kapitalisme, plaatst Soly de stelling dat de Antwerpse brouwerijen zich niet op kapitalistische wijze hebben ontwikkeld: er was geen strikte scheiding tussen kapitaal en arbeid en de werknemers waren niet absoluut afhankelijk van de ondernemer³⁸. Soly's onderzoek werd, zij het minder vanuit de economische theorie, voor de 17de eeuw doorgetrokken in de knappe bijdrage van M. J. Eyskens³⁹, terwijl Prof. R. Baetens voor diezelfde tijdsspanne enkele aanvullende notities brengt in zijn verhandeling over „de nazomer van Antwerpens welvaart”⁴⁰. Het ziet er dus naar uit dat enkel de 18de-eeuwse Antwerpse bierbrouwerij nog niet aan bod is gekomen. Buiten de losse aantekeningen van Blockmans en Boumans in hun monografieën over het Antwerpse stadsbestuur en de stedelijke financiën in de Oostenrijkse en Franse Tijd⁴¹, is het studieobject dat ons interesseert voor deze periode inderdaad nog volledig onontgonnen terrein.

Mechelen bezat eveneens sinds de late middeleeuwen een bloeiende bierindustrie. Reeds in 1926 vernoemde kan. J. Laenen het belang van de bieraccijnzen voor de Mechelse stadskas⁴², een bevinding die later meer kwantitatief werd geïllustreerd door R. Trouvé

37. En gedeeltelijk ook tegenover H. Van der Wee, *o.c.*, I, p. 189 die de „building trust” van Van Schoonbeke vergelijkt met „a capitalistic exploitation” en deze in verband brengt met „the intensification of capitalistic organization”.

38. Zie H.Soly, *De economische...*, pp. 114-117; Id., *De brouwerijenonderne-
ming...*, p. 338; Id., *Urbanisme...*, pp. 420 e.v.; Id., *Nijverheid en kapitalisme te
Antwerpen in de 16e eeuw*, in: *Album Charles Verlinden*, Gent, 1975, pp. 343-348.

39. M. J. Eyskens, *De brouwindustrie te Antwerpen 1585-1700*, in: *Bijdragen tot
de Geschiedenis*, 56, 1-2 (1973), pp. 80-101 (op basis van haar licentieverhandeling,
voorgelegd aan de R.U.G.).

40. R. Baetens, *De nazomer van Antwerpens welvaart. De diaspora en het han-
delshuis De Grootte tijdens de eerste helft der 17de eeuw*. (Gemeentekrediet van
België. Historische uitgaven Pro Civitate, reeks in 8°, 45), I, Brussel, 1976,
pp. 112-113.

41. F. Blockmans, *De stadsfinanciën*, in: *Antwerpen in de XVIIIde eeuw. In-
stellingen-economie-cultuur*. (Uitgave van het Genootschap voor Antwerpse Ge-
schiedenis, 3), Antwerpen, 1952, pp. 52, 58, 60, 62 en R. Boumans, *Het Antwerps
stadsbestuur vóór en tijdens de Franse overheersing. Bijdrage tot de ontwikkelings-
geschiedenis van de stedelijke bestuursinstellingen in de Zuidelijke Nederlanden*.
(Rijksuniversiteit Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van de Letteren en
Wijsbegeerte, 135), Brugge, 1965, pp. 69-72, 89, 130, 140, 446-447, 449-450, enz.

42. J. Laenen, *Geschiedenis van Mechelen tot op 't einde der middeleeuwen*,
Mechelen, s.d. (1926), pp. 221-222 (voor een betere interpretatie van de middel-
eeuwse Mechelse (bier)accijnzen: H. Joosen, *De accijnzen te Mechelen in de
middeleeuwen*, in: *Handelingen van den Mechelschen kring voor Oudheidkunde,
Letteren en Kunst*, 39, (1934), pp. 5-38 en vooral J.-P. Peeters, *Peilingen naar de
financiën en de economie der stad Mechelen in het decennium rond de Brabantse
erfopvolgingsoorlog (1358-1359)*, in: *Handelingen van de Koninklijke Kring voor
Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 80, (1976), pp. 34-35 en 37-38).

die voor de 15de eeuw de procentuele inbreng van de Mechelse bieraccijns in de totale stedelijke ontvangsten op ca. 50 pct. raamde⁴³. De institutionele aspecten van het stedelijk bierbedrijf kwamen aan bod bij F. Symons en R. de Roo⁴⁴, de meer commerciële kant bij J. Van Balberghe⁴⁵. Al deze studies, vooral deze van Van Balberghe, zijn echter ruimschoots voor aanvulling en correctie vatbaar.

Brabants vijfde grote stad en belangrijk brouwcentrum Brussel werd voor het onderwerp dat ons aanbelangt beduidend minder bestudeerd dan de overige centra. P. Lindemans⁴⁶ en C. Theys⁴⁷ gingen vooral de plaatselijke organisatie na van het ambacht of keuvelden over de diverse herbergen en brouwerijen die het Brussels in het Ancien Régime rijk was. Op meer „professionele” wijze raakte Cl. Dickstein-Bernard even de problematiek aan van de Brusselse bierbelasting, doch de afwezigheid van een homogene reeks stadsrekeningen liet haar niet toe bevredigende conclusies te trekken⁴⁸.

Terecht merkt P. Avonds op dat in de Belgische studies en bibliografische overzichten Noord-Brabant doorgaans weinig aan bod komt⁴⁹. Wij willen niet in hetzelfde euvel vervallen en in een korte nota ook aandacht schenken aan een Noordbrabantse stad die lange tijd tot het Zuidnederlandse gebied heeft behoord: 's-Hertogenbosch. Vanuit institutioneel oogpunt is het belangwekkend vast te stellen dat deze stad pas in 1675 een officieel brouwersambacht binnen haar muren zag tot stand komen. Men leze daarvoor de enkele lijnen die N. H. L. Van den Heuvel in dit

43. R. Trouvé, *Enkele bijzonderheden over de Mechelse stadsfinanciën in de XVIe eeuw*, in: *Handelingen... Mechelen*, 56, (1952), p. 65.

44. F. Symons, *Het brouwersambacht te Mechelen*, in: *Mechelse Bijdragen. Mechelschen Kring voor Oudheidkunde, Geschiedenis en Folklore*, 9, (1942), pp. 56-99, dus aan te vullen met R. De Roo, *Het brouwersambacht te Mechelen*. (Extrait des Annales du Congrès Archéologique et Historique de Tournai, 1949), pp. 1-8.

45. J. Van Balberghe, *De Mechelse bierhandel. Geschiedenis. Folklore. Dialekt*, Antwerpen, 1945 (pp. 1-13 zijn bijv. haast volledig onbruikbaar voor de historicus).

46. P. Lindemans, *Het bier en het brouwersambacht*, in: *Eigen Schoon en de Brabander*, 27, (1944), pp. 118-137 en Id., *Brouwerijen en brouwers van oud-Brussel*, in: *o.c.*, 41, 1-2 (1958); 42, 1-2 (1959); 43, 1-2 (1960); 44, 1-2 (1961); 45, 1-2 (1962); 45, 5-7 (1962), enz.

47. C. Theys, *Herbergen en brouwerijen*, in: *Eigen Schoon en de Brabander*, 22, (1939), pp. 257-258 en 17, (1934), pp. 219-228 is meer folklore dan wel geschiedwetenschap.

48. In 1503 was de Brusselse bieraccijns wel „la part la plus importante et la plus profitable de toutes les recettes de la ville” (Cl. Dickstein-Bernard, *La gestion financière d'une capitale à ses débuts: Bruxelles, 1334-1467*. (Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles, 54), Bruxelles, 1977, pp. 20, 22, 23, 39, 41, 42, 50, 52, 143, 149). Het bier bleef overigens de ganse 16de eeuw te Brussel belangrijk: M. Martens, *Histoire de Bruxelles*, o.l.v., Bruxelles, 1976, p. 211.

49. P. Avonds, *De Brabantse...*, pp. 240, 252 en 258.

opzicht neerschreef in zijn boek over de Bossche ambachtsorganisaties⁵⁰. Met de stichting van het ambacht was de bloeitijd van het stedelijk bierbedrijf reeds voorbij. Pirenne en Formsma wezen er namelijk op hoe het Bossche bier, na in een voorgaande fase overvleugeld te zijn geweest door de Haarlemse, Goudse en Delftse concurrentie, reeds vóór 1600 een belangrijk exportprodukt was⁵¹. Rond de volgende eeuwhelft was van deze bloeifase echter niet veel meer te merken. Beerman noemt de Bossche bierindustrie na 1648 dan ook een nijverheid van weinig betekenis⁵².

Vele kleinere centra in het hertogdom Brabant hoefden in hun brouwindustrie lang niet onder te doen voor hun grote naburen. Zowel R. Doehaerd als R. Van Uytven merkten op hoe in stadjes als Lier en Vilvoorde de pachters der stedelijke bierbelastingen reeds in de middeleeuwen voor eigen rekening het buitenlandse, van betere kwaliteit zijnde, hobbier invoerden om het lokaal verbruik te stimuleren⁵³. Dikwijls onder impuls van plaatselijke historici zijn enkele van deze minder gereputeerde brouwcentra begiftigd met een speciale studie. Andere kwamen zijdelings aan bod in een stedelijke monografie of kregen aandacht in een licentie- of doctoraatscriptie. Globaal gezien is onze kennis van dergelijke secundaire productiecentra echter ver van volledig: in het algemeen valt hier het tekort op aan goede beschikbare kwantitatieve gegevens, terwijl meer in het bijzonder verschillende brouwlokaliteiten als Tienen, Zoutleeuw, Turnhout, Gembloers, Aarschot... volledig buiten de historische belangstellingssfeer bleven. Is het niet illustratief dat Hoegaarden, een Luikse enclave in het Brabants territorium, dat rond 1750 150 brouwers telde en waar in de tweede helft der 18de eeuw meer dan 20 pct. der gezinnen van de brouwerij leefde, nog nooit grondig werd bestudeerd?⁵⁴

50. N. H. L. Van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629*, 's-Hertogenbosch, s.d., pp. 413-418.

51. L. P. L. Pirenne en W. J. Formsma, *Koopmansgeest te 's-Hertogenbosch in de vijftiende en zestiende eeuw*. (Bijdragen tot de sociale en economische geschiedenis van het Zuiden van Nederland, 10), Nijmegen, 1962, pp. 37 en 38.

52. „Verdere [= buiten textiel] industrie van betekenis was er in Brabant niet. Wat steenbakkerijen, brouwerijen, leerlooierijen ... completeerden het beeld” (V. A. M. Beerman, *Stad en meierij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1672*, Helmond, 1946, p. 165).

53. R. Doehaerd, *Bierhandel...*, pp. 84-85 en R. Van Uytven, *Haarlemmer...*, p. 335.

54. C. Vandenbroeke, *Agriculture...*, pp. 531-532. Men moet zich uit de slag trekken met algemene (bijv. Van Houtte) of regionale (zie enkele titels bij *ibid.*, p. 542, nr. 11) studies. J. Vander Velpen, *Geschiedenis van Hoegaarden*, Leuven, 1959, pp. 86-89 is in dit opzicht het consulteren niet waard. L. Guicciardini schreef anno 1567: „... het schoon dorp van Hougarden daer seer goedt bier ghebrouwen wordt grootelijck vermaert ende alle dese lande door verbreydt ende gedroncken als eenen uytnemenden goeden dranck” (L. Guicciardini, *Beschryvinghe van alle de Neder-Landen; anderssins gheenoemt Neder-Duytslandt*, Amsterdam,

Te Diest was de bierhandel reeds vóór 1350 één der voornaamste bronnen van de stedelijke welvaart⁵⁵. Het materieel leven van het stadje werd zodanig door het wel en wee van deze sector bepaald en gestimuleerd, dat een recent doctoraat bij wijze van voorstelling Diest naar waarheid kon bestempelen als „(une ville) ... connue principalement pour sa bière”⁵⁶. Werden de middeleeuwen verwaarloosd, de Diestse biernijverheid van de Nieuwe Tijd daarentegen werd druk bestudeerd. Jammerlijk genoeg zijn de belangrijkste resultaten van dit onderzoek vooralsnog in manuscript gebleven⁵⁷, zodat men zich voor het ogenblik⁵⁸ moet tevreden stellen met de enkele bladzijden die R. Van Uytven volschreef over het verval van de Diestse bierproductie in de 16de eeuw⁵⁹ en met het interessante betoog van M. Van der Eycken in zijn nieuwe Diestse stadsgeschiedenis⁶⁰.

Voor Lier, waar de glorie-tijd van de stedelijke bierindustrie zich situeerde tussen 1648 en 1710, in volle „ongelukseeuw” dus⁶¹, beschikken wij over de interessante overzichten van stadsarchivaris A. Lens⁶² die als een der eersten in ons taalgebied de volledige evolutie van een zo belangrijke economische sector in zijn diverse fasen wist te volgen en te analyseren. Op basis van een omvangrijk

1612. Vertaald door C. Kiliaan, gedrukt door Willem Jansz. (Blæu), facsimile-uitgave, 1968, p. 119).

55. E. Van Even, *Geschiedenis der stad Diest*, I, Diest, 1847, pp. 125 en 126.

56. M. Meeus, *Diest et sa région. Histoire et démographie d'une société agricole préindustrielle (1651-1815)*. (Onuitgegeven doctoraatsthesis U.Lg.), I, Liège, 1978-1979, p. 1.

57. M. Meeus, o.c., I, pp. 137-144; L. Zylbergeld, *La ville de Diest au moyen âge*. (Onuitgegeven doctoraatsthesis U.L.B.), III, Bruxelles, 1973 (ongepagineerd) en vooral M. Van der Eycken, *Stadseconomie en conjunctuur te Diest (1490-1580)*. (Onuitgegeven licentieverhandeling K.U.L.), Leuven, 1973, pp. 57, 69-83, 208-210. Het doctoraatswerk van deze auteur zal uiteraard kostbare inlichtingen verstrekken. De voorgaande studies zijn alle economisch van opzet. Overwegend institutioneel maar minder grondig in haar benadering is M. Sneyers, *De ambachten te Diest in de XVIIIe eeuw*. (Onuitgegeven licentieverhandeling K.U.L.), Leuven, 1968, o.a. pp. 113-120.

58. Tenzij men de gesprokkelde en hopeloos verouderde mededelingen van F. Di Martinelli, *Diest in de 17e en 18e eeuwen. Geschiedkundige bijdrage*, Gent; Diest, 1897, pp. 384-389 en H. Codvelle, *Des bières de Diest*, in: *Petit Journal du Brasseur*, 1909, pp. 522-524 wil in rekening brengen.

59. R. Van Uytven, *In de schaduwen van de Antwerpse groei: het Hageland in de zestiende eeuw*, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 57, 3-4 (1974), pp. 180-181.

60. M. Van der Eycken, *Geschiedenis van Diest*, Averbode, 1980, pp. 56-60, 153-154, 199-200, 317-319.

61. Naar J. A. Van Houtte, *Onze zeventiende eeuw „ongelukseeuw”?*, in: *Essays on medieval and early modern economy and society*. (Symbolae Facultatis Litterarum et Philosophiae Lovaniensis, series A, 5), Leuven, 1977, pp. 109-142 die het argument van de bierindustrie overigens niet gebruikt.

62. A. Lens, *De geschiedenis van het brouwersambacht te Lier*, in: *'t Land van Ryen*, 4, (1954), pp. 97-113, 176-187 en 5, (1955), pp. 12-28. Een ge vulgariseerd overzicht hiervan leest men bij A. Lens, *Het brouwersambacht te Lier*. (Brochure van de „Gilde 'Heren van Lier'”), Lier, 1976, ongepagineerd.

bronnenonderzoek kon de auteur de bestaande theorieën van enkele lokale geschiedschrijvers⁶³ falsifiëren en de ongenueanceerde of onvolledige gegevens van bepaalde schrijvers⁶⁴ rechtzetten en aanvullen. Vertrekkend van Lens' onderzoek kaderde H. Van der Wee de bierindustrie in het ruimere sociaal-economisch leven van de Netestad⁶⁵ en diepte Ch. Hoyberghs in haar licentieverhandeling de institutionele en organisatorische facetten uit van het Lierse bierbedrijf⁶⁶. De 18de-eeuwse bieraccijns kwam zeer grondig aan bod in een ander onuitgegeven proefschrift⁶⁷, zodat men gerust mag concluderen dat Lier, wat betreft de geschiedenis van het bier, tot de best gedocumenteerde steden van de Nederlanden behoort.

Door de publicaties van de Herentalse archivaris-historicus J. Goris⁶⁸, weten wij iets meer over de fiscale aspecten van de 17de-eeuwse bierproductie te Herentals, een stadje vergelijkbaar met Lier. Het grondige artikel van W. Verrelst over het Herentalse brouwerijbedrijf (bierproductie en bierbelasting) heeft eveneens betrekking op de 17de eeuw^{68bis}, doch vooral wat de late middel-

63. Voornamelijk deze van A. Bergmann, *Geschiedenis der stad Lier*, Lier, 1973, 3de (gemoderniseerde) uitg., pp. 320, 352 die de 18de eeuw aanzag als de bloeifase en de periode waarin het Lierse bier de Vlaamse markt veroverde (zie ook H. Van der Wee, *Anton Bergmann als geschiedschrijver*, in: *'t Land van Ryen*, 4, (1954), p. 158). Bergmann's onjuiste visie vindt men ten dele ook terug bij C. Van Lom, *Beschrijving der stad Lier in Brabant...*, 's-Gravenhage, 1740, p. 113 en E. Mast, *Geschiedkundig Liersch dagbericht met talrijke aantekeningen*, Lier, 1888, pp. 229 en 230.

64. Buiten Mast en Van Lom vermelden wij de artikels van A. O. Vermeiren, *Van oude Liersche huizen en gebouwen*, Lier, s.d. (1927), pp. 177-188 en Id., *Openbare werken te Lier in de XIVe en XVe eeuw*, in: *Lyrana*, 3, (1911), pp. 295-300 (vooral handelend over de Lierse brouwerijen).

65. H. Van der Wee, *Lier in het economisch-historisch perspectief*, in: *'t Land van Ryen*, 6, (1956), pp. 57-59 en uiteraard zijn *The growth...*, I en II.

66. Ch. Hoyberghs, *Het ambacht der brouwers te Lier (17-18e eeuw)*. (Onuitgegeven licentieverhandeling K.U.L.), Leuven, 1976-1977.

67. W. Boschmans, *Bijdrage tot de studie der bestuursinstellingen en financiën van de stad Lier tijdens de Oostenrijkse Periode*. (Onuitgegeven licentieverhandeling R.U.G.), Gent, 1967, I, pp. 91-95, 130-131 en II, pp. 84-86. Voor de 18de eeuw zijn er ook enkele gegevens te vinden bij H. Peeters, *Enkele aspecten van het sociaal-economisch leven te Lier in de tweede helft der 18de eeuw*, in: *'t Land van Ryen*, 14, (1964), p. 15. De drie bladzijden van H. L. V. De Grootte, *Liers bier*, in: *'t Land van Ryen*, 16, (1966), pp. 86-89 brengen niets nieuws bij.

68. J. Goris, *Het accijnswezen te Herentals in de 17de eeuw (ca. 1603-ca. 1713)*. (Onuitgegeven licentieverhandeling K.U.L.), I, Leuven, 1964, pp. 59, 60, 62, 88, 91, 95-103, 108-116 en II, pp. 10, 11, tabel IV; Id., *De stadsfinanciën te Herentals tijdens de 17de en 18de eeuw. Enkele algemene beschouwingen*, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 59, 1-2 (1976), pp. 10-11; zijn uitstekende *Bijdrage tot de aloude geschiedenis van de stad Herentals*, Herentals, 1969 bevat weinig gegevens voor de Herentalse brouwindustrie (zie enkele lijnen bij de organisatie der ambachten, o.a. pp. 182, 184). Over bepaalde stedelijke bierbeambten kan men nog raadplegen: Id., *Het beheer der stedelijke financiën te Herentals tijdens de 17de eeuw*, in: *Taxandria*, nieuwe reeks, 36, (1964), pp. 18-19, 25-26.

68bis. W. Verrelst, *De neringen te Herentals in de XVIIde eeuw*, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 46, 15, 1-2 (1963), pp. 18-33 en 52-59.

eeuwen en de 16de eeuw betreft, is hier de biernijverheid nagenoeg volledig onbestudeerd studiegebied.

Ook de heerlijkheid Hoogstraten die reeds in 1391 overgeschakeld was op het hophouwen en waar de bierindustrie in de Nieuwe Tijd de belangrijkste nijverheid was, werd jammer genoeg enkel voor een beperkte periode bestudeerd, in dit geval de tweede helft der 16de eeuw⁶⁹.

Veel droeviger is het gesteld met het onderzoek betreffende dié steden en plaatsen waar de bierindustrie lokaal wel van belang was maar die in vergelijking met de grote en middelgrote Brabantse biersteden duidelijk een mindere faam hadden. Wij denken meer bijzonder aan Vilvoorde, Zoutleeuw, Turnhout, Nijvel, Tienen, Gembloers, e.d. waarvoor men zich moet behelpen met wat in stedelijke, meestal erg oude monografieën is verschenen⁷⁰ en waarvoor men links en rechts zijn licht dient op te steken bij meer algemeen-gerichte artikels als van Soly en Van Uytven.

* * *

Met Tienen en Gembloers komt men reeds in het Haspengouwse terecht waar in het vroegere Land van Loon vooral steden als Hasselt, Sint-Truiden, Tongeren en Borgworm van belang waren. Als wij de vroeger vernoemde artikels van Smolders en Behets⁷¹ buiten beschouwing laten, is in feite enkel Hasselt, dat wij kennen als jeneverstad doch dat in het Ancien Régime veel meer voor zijn brouwindustrie was befaamd, op systematische manier bestudeerd. Gelegen in het hart van het Land van Loon, op de grens van de Zuiderkempen met vochtig Haspengouw, lag de stad op het kruis-

69. H. Faes, *Aspecten van het sociaal-economisch leven te Hoogstraten tijdens de eerste helft van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1609)*. (Onuitgegeven licentie-verhandeling K.U.L.), Leuven, 1964, pp. 66-87 en 129-140. De auteur publiceerde een gelijknamig artikel in het *Jaarboek van Hoogstratens Koninklijke Oudheidkundige Kring*, 34, (1966), pp. V-XIV, 1-90 (vooral de bieraccijnzen: pp. 44-57).

70. Meestal is het doorbladeren van dergelijke stadsgeschiedenissen echter over de ganse lijn verloren tijd (bij wijze van voorbeeld: P. V. Bets, *Histoire de la ville et des institutions de Tirlémont*, I, Louvain, 1860, pp. 98, 292-295; Id., *Zout-Leeuw. Beschrijving, geschiedenis, instellingen*, II, Tienen, 1888, pp. 39-46; R. Hanon-De Louvet, *Contribution à l'histoire de la ville de Nivelles*, Gembloux, 1948; A. F. J. De Laet, *Turnhout. De hoofdstad der Kempen*, II, Turnhout, 1905, p. 55; J. E. Jansen, *Turnhout en de Kempen in het raam der vaderlandsche en kerkelijke geschiedenis*, Turnhout, 1946, pp. 141 en 179; L. Nameche, *La ville et le comté de Gembloux. L'histoire et les institutions*, Gembloux, 1964², p. 291). Iets beter bedoeld is Vilvoorde dat op vrij ernstige wijze aandacht kreeg bij J. Nauwelaers, *Histoire de la ville de Vilvorde*, I, Paris; Bruxelles; Courtrai, 1941 (met speciaal hoofdstuk over „les brasseurs et le commerce des bières”, pp. 379-390) en uiteraard bij J.-P. Peeters, *Bloei en verval van de middeleeuwse stadsvrijheid Vilvoorde*, Tielt, 1975, pp. 125-137.

71. Zie *supra*, voetnoot 21.

punt van enkele belangrijke commerciële routes en vervulde zij vanaf de 16de eeuw vooral een verzorgingsfunctie voor de haar omliggende dorpen en heerlijkheden. Juist zoals bij Lier en Herentals constateert men dat de bierhistoriografie voor Hasselt overwegend eenmanswerk is, in dit geval van J. Martens die zijn licentieverhandeling wijdde aan twee eeuwen brouwindustrie te Hasselt⁷² en op basis daarvan reeds twee – ook op het institutionele vlak⁷³ – interessante bijdragen leverde⁷⁴. Voor Sint-Truiden in het centrum van het Haspengouwse weten wij enkel dat de plaats tot het einde van de 13de eeuw het belangrijkste produktiecentrum was in de ganse Maasregio, om dan voorbijgestoken te worden door het gunstiger gelegen Luik. Stad en vrijheid samen bezaten rond 1250 een 30-tal brouwerijen⁷⁵ en de taks op de bierproduktie was tijdens de eerste decennia van de 18de eeuw goed voor (gemiddeld) 37 pct. van het totaal stedelijk inkomen⁷⁶, wat nog een vrij aanzienlijke omzet laat veronderstellen. Voor Tongeren en Borgworm is alles nog te doen.

Naar het voorbeeld van Brabant-Haspengouw, had zich ook in het Luikse (Dinant, Verviers...) en meer algemeen in het dal van de Maas (Maastricht, Luik, Hoei, Namen...) een bloeiende biernijverheid ontwikkeld. Reeds in de volle middeleeuwen had de Maasstreek een indrukwekkend aantal brouwerijen in gebruik die qua traditie teruggingen tot in de 9de eeuw. Geografisch gezien strekte de Maasse bierzone zich in het Noorden uit tot diep in het huidige Haspengouw, in het Zuiden tot in de Condroz, terwijl

72. J. Martens, *De brouwindustrie te Hasselt van 1484 tot 1684*. (Onuitgegeven licentieverhandeling K.U.L.), Leuven, 1967.

73. Id., *De Hasseltse brouwnijverheid in de zestiende en zeventiende eeuw*, in: *Ons Heem*, 24, (1970), pp. 216-221 is een goede aanvulling op C. Vanderstraeten, *Het brouwersambacht van Hasselt*, in: *Limburg. Maandschrift gewijd aan Geschiedenis, Oudheidkunde, Kunst, Folklore en Letterkunde*. 28, (1948-1949), pp. 66-96.

74. J. Martens, *Bier en stadsfinancies te Hasselt, 16e en 17e eeuw*, in: *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijks Tijdschrift*, 30, 118 (1976), pp. 243-256.

75. J. L. Charles, *La ville de Saint-Trond au moyen âge. Des origines à la fin du XIVe siècle*. (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, 173), Liège, 1965, pp. 219-221.

76. Berekend op basis van E. Heynen, *De Sint-Truidense stadsfinanciën in het begin der XVIIIde eeuw (1711-1731)*. (Onuitgegeven licentieverhandeling K.U.L.), Leuven, 1969, pp. 92, 93, 142; J. Ruwet, *Un facteur mal connu des économies de type ancien à travers la fiscalité. La consommation à Saint-Trond au XVIe siècle*, in: *L'impôt dans le cadre de la ville et de l'état*. (Colloque international, Spa, 6-9-IX-1964), Bruxelles, 1966, pp. 171 en 173, graphique 2 laat ons voor 1510-1610 het belang van de bierbelasting zien (gemiddeld 60 pct.) t.o.v. de andere accijnzen. Aanvullende informatie over het belang van de Sint-Truidense bierbelasting bij G. Heynen, *Bijdrage tot de geschiedenis der ambachten in het prinsbisdom Luik. De ambachten te Sint-Truiden onder het Oud-Regiem*. (Onuitgegeven licentieverhandeling K.U.L.), Leuven, 1959, pp. 18, 21-23. R. Robijns, *Biercijns en bierverbod te Sint-Truiden*, in: *Limburg...*, 11, (1929-1930), pp. 267-268 is verwaarloosbaar.

vertakkingen naar Famenne en de Ardennen toe voorkwamen⁷⁷. Buiten het knappe maar tot de middeleeuwen beperkte overzicht van Deckers, kunnen wij voor de stad Luik enkel een aantal oudere, alhoewel soms onvolprezen publicaties aanhalen over de corporatieve structuren van het brouwersambacht⁷⁸ en verwijzen naar een aantal algemene studies over de Luikse bierfiscaliteit⁷⁹. Een globaliserende economische aanpak van de zo belangrijke Luikse biersector is onbestaande. Namen, Hoi, Dinant, Verviers en Maastricht zijn evenmin bewerkt⁸⁰.

Alhoewel kwantitatieve gegevens (productie, verbruik, import...) bijgevolg meestal niet voorhanden zijn, blijkt uit de veralgemeende stijging van de bieraccijnsopbrengsten in het prinsbisdom Luik⁸¹ dat het bierverbruik er in de loop van de Nieuwe

77. Zie het reeds geciteerde werk van J. Deckers, *Recherches...*, pp. 448-449, 472-473, 475 en 479. In Marche bijv. was de „brasserie” nog in 1750 de belangrijkste economische activiteit van de stad (Ph. Moureaux, *Les préoccupations...*, p. 110).

78. R. Van Santbergen, *Les bons métiers des meuniers, des boulangers et des brasseurs de la Cité de Liège*. (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et des Lettres de l'Université de Liège, 115), Liège, 1949, vooral pp. 99-110; Id., *Règlements et privilèges des XXXII métiers de la Cité de Liège*, in: *Cercle Communal de l'Histoire de l'Ancien Pays de Liège*, 11, (1952); Y. Ranscelot, *Les contrats de brasserie et leur réglementation*, in: *Annales de la Faculté de Droit de Liège*, (1957), pp. 163-247; G. Simenon, *Les brasseurs de Liège et l'hôpital de Saint-Mathieu*, in: *Leodium*, 7, 8-9 (1908), pp. 89-95.

79. Het verouderde werkje van M. Polain, *Notice historique sur le système d'impositions communales à Liège avant 1794*, Bruxelles, 1846, pp. 5-8 is nu vervangen door D. Henry, *Les finances de la Cité de Liège au XVIIIe siècle*, in: *Finances publiques d'Ancien Régime. Finances publiques contemporaines en Belgique de 1740 à 1860. Processus de mutation. Continuités et ruptures*. (Colloque international. Spa, 19-22-XII-1972. Actes). (Crédit Communal de Belgique. Collection Histoire, Pro Civitate, série 8°, 39), Bruxelles, 1975, vnl. p. 196, graphique III en door J. L. Kupper en J. C. Cools, *De belastingen op de dranken te Luik in de 18de eeuw*, in: *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijkse tijdschrift*, 26, 99 (1972), pp. 27-34. Enkele kwalitatieve indicaties bij de geciteerde J. Lejeune, *La formation...*, passim.

80. Voor Maastricht is er nog het ge vulgariseerde artikel van F. Kurris, *De Nederlandsche brouw-nijverheid in vroegere eeuwen en die van Maastricht in het bijzonder*, in: *Het Bier*, 24, (1926); voor Hoi is A. Joris, *La ville de Huy au moyen âge. Des origines à la fin du XIVe siècle*, Paris, 1959, op enkele bladzijden na voor ons studieobject te verwaarlozen (pp. 284-286, 442) en biedt D. Morsa, *Étude sur les finances de la ville de Huy au XVIIIe siècle*, in: *Finances publiques...*, p. 151 enkel een lijstje van het procentuele aandeel van de bieraccijns in de stadskas tijdens de jaren 1650-1660, aandeel dat trouwens zeer hoog lag (ca. 74,14 pct.). Mogelijk biedt de onuitgegeven licentieverhandeling van deze auteur over de 18de-eeuwse Hoiise financiën (U.C.L., 1971-1972) meer nieuws in dit verband; voor de Naamse brouwers en hun ambacht hoeft men niets te verwachten van de mooie titel van J. B. Goetstouwers, *Les métiers de Namur sous l'Ancien Régime. Contribution à l'histoire sociale*, Paris; Louvain, 1908 die enkel weet te vertellen dat Namen reeds in 1357 een brouwers „métier” bezat (p. 5)!

81. Zie buiten de vermelde studies (Lejeune, Morsa, e.d.): H. Soly en A. K. L. Thys, *De nijverheid...*, p. 47; H. Soly, *De economische...*, p. 104; P. Harsin, *Les finances publiques belges sous l'Ancien Régime*, in: *Histoire des finances*

Tijd aanzienlijk moet zijn toegenomen, om in de 18de eeuw, althans te Hoei, Verviers, Theux, Visé en Luik zelf, enigszins te dalen⁸². Een trendbeweging die men overigens ook voor het Brabantse en het Haspengouwse in deze periode kan vaststellen⁸³.

* * *

Vertoont onze kennis van de Brabants-Haspengouwse en Luikse bierzone tijdens het Ancien Régime ernstige lacunes en tekortkomingen, echt hopeloos wordt men pas wanneer men er de lopende bibliografieën voor Vlaanderen-Henegouwen op naslaat.

In de literatuur omtrent de Vlaamse nijverheid in de Nieuwe Tijd, staat uiteraard de textiel op het voorplan en heeft de bierindustrie nergens de aandacht gaande gemaakt⁸⁴. Aan de basis van deze verwaarlozing speelt o.i. de hardnekkige en schier onuitroeibare legende mee als zou Vlaanderen (-Henegouwen) zich in tegenstelling tot het Brabantse (-Haspengouwse) en het Luikse gebied vooral op de produktie en consumptie van wijn hebben toegelegd. Doorgaans fundeert men deze stelling met een referentie naar de lage individuele verbruikscijfers van Sint-Omaars zoals deze door Prof. W. Brulez werden gepubliceerd voor het derde kwart van de 16de eeuw⁸⁵. Zonder rekening te houden met een kritisch argument dat zou kunnen aangevoerd worden tegen dergelijke veralgemeningen, verliest men bovendien doorgaans uit het oog dat Brulez zelf zijn cijfers sterk relativeerde. Een ander belangrijk element in de hypothese van het eerder lage Vlaamse bierverbruik, namelijk de hoge wijnconsumptie in deze regio, werd door historici als Craeybeckx, Soly en Vandenbroeke voor een

publiques en Belgique. (Institut Belge de Finances Publiques), I, Bruxelles ; Paris, 1950 (herdrukt in zijn *Recueil d'Études*, Liège, 1970), p. 18 en I. Delatte, *Les classes rurales dans la principauté de Liège au XVIIIe siècle*. (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, 105), Liège, 1945, pp. 50-51.

82. P. Harsin. *o.c.*, p. 22 en I. Delatte, *o.c.*, pp. 50 en 51.

83. Voor Sint-Truiden, Tongeren en uitloper Maaseik: I. Delatte, *o.c.*; voor Antwerpen: F. Blockmans, *De stadsfinanciën...*, pp. 58 en 59; voor Leuven: R. Van Uytven, *De Leuvense bierindustrie...*, p. 201; voor Holland: J. G. Van Dillen, *Van rijkdom...*, pp. 401-402; Vilain XIII trachtte met allerlei middelen de 18de-eeuwse Vlaamse bierindustrie te stimuleren (*Réflexions sur les finances de la Flandre*, III: Koninklijke Bibliotheek, V, 3848a). Alhoewel lokale verschillen zeker aanwezig waren, mag deze vaststelling wellicht ook tot het ganse Brabantse gebied doorgetrokken worden (zie de reeds lagere coëfficiënt bij P. Harsin, *o.c.*, p. 14 en de gegevens bij M. J. Eykens, *De brouwindustrie...*, p. 90).

84. Tenzij men de aantekeningen van F. Weber, *Essai historique...*, pp. 209-299 over Artesië, Frans-Vlaanderen en Henegouwen niet wil uitsluiten.

85. W. Brulez, *Les difficultés financières de la ville de Saint-Omer dans le troisième quart du XVIe siècle*, in: *Revue du Nord*, 136, (1952), pp. 219, 222 en 225.

groot deel afgezwakt⁸⁶: in belangrijke Vlaamse centra als Gent, Brugge en Kortrijk daalde vanaf de late middeleeuwen alleszins het individueel wijnverbruik, ten gevolge van de steeds zwaarder drukkende fiscaliteit die de wijnprijs op termijn gevoelig deed stijgen. Dit fenomeen laat een toename van de bierconsumptie en -productie vermoeden. Deze veronderstelling vinden wij alvast terug in de schaarse bieraccijnsopbrengsten die voor enkele Vlaamse en Henegouwse steden in ons bezit zijn en waaruit blijkt dat voor verschillende van deze centra de bierbelasting reeds in de 15de eeuw goed was voor gemiddeld 40 pct. van het totaal stedelijk inkomen⁸⁷. Uiteraard zijn dergelijke kwantitatieve gegevens

86. J. Craeybeckx, *Un grand commerce d'importation: les vins de France aux anciens Pays-Bas (XIIIe-XVIe siècle)*. (École Pratique des Hautes Études. VIe Section: Centre de Recherches Historiques. Ports-Routes-Trafics, 9), Paris, 1958, pp. 5-8, 15, 16, 40-43; H. Soly, *De economische...*, pp. 102-104; C. Vandenbroeke, *Evolutie van het wijnverbruik te Gent (14e-19e eeuw)*, in: *Album Charles Verlinden*. Gent, 1975, pp. 389-390, 396, 398, 405. Ook te Antwerpen (vanaf 16de eeuw) en te Leuven en Diest (vanaf laatste kwart der 16de eeuw) daalde het wijnverbruik (*ibid.*, pp. 392-393).

87. Enkele kwantitatieve gegevens (waarbij $\bar{x}$ = gemiddeld percentage van de bieraccijns in de totale stadskas; N = aantal steekproeven van de tijdreeks; vx = de variatiecoëfficiënt of de procentueel uitgedrukte divergentie van de variabelen rondom hun rekenkundig gemiddelde):

$$V \sqrt{\frac{1}{N} \sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x})^2}$$

$$\bar{x}$$

Aalst	$\bar{x} = 31,5$	N = 1(1394-1395)	vx = -
Ath	39,2	6(1409-1500)	23,30
Biervliet	64,4	1(1404-1405)	-
Dendermonde	21,9	1(1393-1394)	-
Gent	8,14	5(1356-1365)	18,07
Geraardsbergen	42,5	1(1540-1541)	-
Ieper	45,0	1(1328-1329)	-
Kortrijk	29,4	2(1439-1440)	19,39
Mons	{ 16,15 28,73 18,07	{ 47(1381-1430) 8(1431-1438) 55(1381-1438)	{ 29,23 14,05 35,36
Ninove	{ 40,2 42,5 41,2	{ 31(1402-1450) 24(1450-1478) 55(1402-1478)	{ 16,99 16,17 16,86
Oostende	4,96	1(1403-1404)	-

te fragmentair en te eenzijdig (Ninove ligt bijv. op de grens met Brabant) om voor generalisatie vatbaar te zijn. Verder houden de meeste gepubliceerde biertaxaties enkel rekening met de lokale produktie, d.w.z. met uitsluiting van de bierimport uit het buitenland die voor sommige steden in Vlaanderen toch indrukwekkend kan genoemd worden⁸⁸. Al bij al zijn het evenwel indicaties die aantonen dat het hoog tijd wordt het vertrokken beeld van bierdrinkend Brabant en wijnproevend Vlaanderen recht te zetten. Dit laatste zou ongetwijfeld meer recht doen aan de uitlatingen van de tijdgenoten die zoals bijv. de intendant van Kust-Vlaanderen op het einde van de 17de eeuw het bier bestempelden als „la boisson ordinaire du pays”⁸⁹ of die zoals Guicciardini ervaarden dat de biersoorten van een bierstad als Menen „meestendeels in

Bronnen : J. Broeckart, *De oudste stadsrekening van Dendermonde (1377-1378) gevolgd van die over 1392-1393*, in : *Oudheidkundige Kring der Stad en des voormaligen Lands van Dendermonde. Gedenkschriften*, 2de reeks, 13, (1908), pp. 263 en 265 ; G. G. Dept, *De oudste rekening van Oostende (1403-1404)*, in : *Annales de la Société d'Émulation de Bruges*, 75, (1932), pp. 184-185 ; C. Dickstein-Bernard, *La gestion...*, pp. 52-53 (alhoewel haar cijfers voor de stad Ieper niet overeenstemmen met G. Des Marez en E. De Sagher, *Comptes de la ville d'Ypres, de 1267 à 1329*. (C. R. H., in 4°), II, Bruxelles, 1913, pp. 949-950 ; V. Fris, *Uittrekels der stadsrekeningen van Geraardsbergen, van 1475 tot 1658*, in : *Bulletijn der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, 20, (1912), pp. 77-78 ; G. Monseur, *Les finances de la ville d'Ath au XVe siècle*, in : *Annales du Cercle Royal d'Histoire et d'Archéologie d'Ath et de la région et musées Athois*, 40, (1961-1963), p. 61 en annexe II ; C. Pauwelyn, *De goeode burgerij van Kortrijk in de 15e eeuw (1433-1496)*, in : *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw*. (Standen en Landen, 54), I, Heule, 1971, pp. 159, nr. 8 en 202 ; C. Piéard, *Les aides levées par les comtes de Hainaut et leur incidence sur les finances urbaines. Un exemple : Mons avant 1433*, in : *Standen en Landen*, 70, (1977), pp. 213-216 ; W. Prevenier, *De oudste rekening van het stadje Biervliet (uittrekels)*, in : *Appeltjes van het Meetjesland*, 10, (1959), pp. 67 en 69 ; H. Van Gassen, *Geschiedenis van Ninove*, II, Ninove, 1960, pp. 116-120, 262-264, 356-358 en 507-508 ; P. Van Nuffel, *1394-1395. De oudste bewaard gebleven stadsrekening van Aalst naar het veertiende eeuwse handschrift*, Aalst, 1928, pp. 6 en 29. De geïnteresseerde lezer vindt voor Mons vermoedelijk bierbelastinggegevens terug in een onuitgegeven studie die wij niet konden raadplegen : C. Piéard, *Les comptes communaux et l'économie urbaine à Mons sous les Avesnes et les Bavière (1280-1436)*. (Onuitgegeven doctoraatsthesis U.L.B.), Bruxelles, 1971-1972.

88. Zoals te Brugge waar tot ca. 1300 geregeld bier uit Bremen binnenkwam (R. Häpke, *Brügger Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt*, Berlin, 1908, pp. 94-95) en daarna via Sluis steeds grotere hoeveelheden Hamburgs bier die in het begin van de 15de eeuw tot een kleine 100.000 hl per jaar konden oplopen (H. Huntemann, *Bierproduktion...*, p. 19). Verder werd vanaf ca. 1400 in tal van Vlaamse steden Goudse kuit geïmporteerd (W. Jappe Alberts en H. P. H. Jansen, *Welvaart...*, p. 96 en R. Van Uytven, *Haarlemmer...*, p. 341). De meeste door ons geëvalueerde bieraccijnsen hebben inderdaad enkel betrekking op de eigen produktie van stedelijk bier („inbrauwen bierassise”).

89. Aangehaald bij C. Vandenbroeke, *Agriculture...*, p. 534. Uiteraard gaan wij akkoord met de auteur wanneer deze aantoonde dat de Brabantse steden meer bier consumeerden dan de Vlaamse of Henegouwse (*ibid.*, pp. 535-536) : het komt er alleen op aan deze vaststelling niet eenzijdig te overdrijven (Id., *Evolutie...*, p. 398).

Vlaanderen ghesleten" werden⁹⁰. Alhoewel dergelijke uitlatingen, zeker als zij afkomstig zijn van personen die normaliter wijn dronken, met de meeste omzichtigheid dienen benaderd, blijft het een feit dat verschillende Vlaamse biercentra in de 15de en 16de eeuw enige betekenis hadden; onder hen vooral Brugge dat zijn bloeifase voor het bier in deze periode kende⁹¹, en uiteraard Menen dus dat in de 16de eeuw en eerste helft 17de eeuw één der belangrijkste bierproducenten was in de Nederlanden en waar rond 1520 zelfs 104 brouwers vertoefden⁹². Ook Rijsel waar in het begin van de 16de eeuw in de stad en banmijl minstens dertig grote brouwerijen werkzaam waren⁹³ en Ninove dat in de 15de-16de eeuw gemiddeld één herberg telde voor 35 inwoners⁹⁴ zijn vermeldenswaardig. Secundaire agglomeraties zoals Kortrijk⁹⁵, Dendermonde⁹⁶, Geraardsbergen⁹⁷, Oudenaarde⁹⁸, Aalst⁹⁹ moeten ongetwijfeld een min of meer belangrijke verzorgingsrol hebben gespeeld voor het omliggend platteland. Nog kleinere lokaliteiten als Sluis, Oostende, Nieuwpoort, Biervliet, Oudenburg... bleken niet of zeer moeilijk te kunnen optornen tegen het succes van de Hollandse bieren¹⁰⁰. Zo ook Gent dat vanaf de 16de eeuw weggeconcurrerd werd door de succesvolle import van bier uit Leuven, Hoegaarden, Antwerpen¹⁰¹ en later zelfs Lier¹⁰².

90. L. Guicciardini, *Beschryvinghe...*, p. 318.

91. R. Van Uytven, *Haarlemmer...*, pp. 341-342.

92. "... dès l'année 1510, la brasserie meninoise fut de plus florissantes et sa vogue se maintint jusqu'en 1667" (Rembry-Barth, *Histoire de Menin d'après les documents authentiques*, I, Handzame, 1968 (herdruk van 1881), p. 332, zie ook pp. 332-346); A. Vanmarcke, *De vrije brouwers te Menen in de 16e en 17e eeuw*, in: *Jaarboek Heemkundige Kring Dr. Rembry-Barth*, I, Menen, 1972, pp. 29-42; H. Soly, *De economische...*, p. 104. In het boven geciteerde hoge getal brouwers bevinden zich hoogstwaarschijnlijk ook de stedelijke tappers.

93. L. Dubois, *Le régime de la brasserie à Lille, des origines à la révolution (1279-1789)*, Lille, 1912, pp. XCI-XCII.

94. H. Van Gassen, *Geschiedenis van Ninove*, II, Ninove, 1960, p. 127 en verder pp. 116-120, 127, 176, 262-264, 274-275, 356-358, 364, 506-508, 523.

95. F. De Potter, *Geschiedenis der stad Kortrijk*, Gent, 1874, pp. 204-205 spreekt enkel over het brouwersambacht.

96. R. Van Uytven, *De drankcultuur...*, p. 41; zowel in 1378, als in 1451, 1551 en 1650 was de bieraccijns in Dendermonde de belangrijkste (A. De Vlaminck, *Notice historique sur les accises communales de Termonde, suivie des ordonnances de 1392 relatives à ces impositions*, in: *Cercle Archéologique de la Ville et de l'Ancien Pays de Termonde*, 2, (1873), tableau tussen pp. IX en X).

97. V. Fris, *Geschiedenis van Geraardsbergen*, Gent, 1911, pp. 381 en 399 zegt dat de stad reeds in de middeleeuwen talrijke brouwers telde.

98. R. Van Uytven, *o.c.*, p. 32 en Id., *Haarlemmer...*, pp. 335, 341-342.

99. Aalst ontving in 1613 het monopolie van de hophandel (*Het Land van Aalst. Een historische evokatie*, Geraardsbergen, 1978, p. 10).

100. R. Van Uytven, *Haarlemmer...*, pp. 340-341.

101. H. Van Werveke, *Gent. Scheis van een sociale geschiedenis*, Gent, 1947, pp. 101-102. Het brouwersambacht dat tussen 1420-1540 sterk gesloten was, stond na 1540 reeds terug open (*ibid.*, pp. 51-52, 72-73).

102. R. Van Uytven, *De drankcultuur...*, pp. 38 en 41; A. Lens, *De geschie-*

Zonder te willen overdrijven in de andere richting, zijn wij de mening toegedaan dat een onderzoek naar de Vlaamse bierproducerende steden interessante nuances zou aanbrengen in het traditionele beeld van een door de wijn beheerst Vlaanderen.

Het hier opgesomde overzicht is ver van volledig. Met name talrijke stadsgeschiedenissen kunnen voor het onderzoek naar de bierindustrie in een bepaalde regio, stad of dorp moeilijk genegeerd worden. Anderzijds mag het belang van dergelijke monografieën voor de geschiedenis van het bier niet overschat worden: het is nog niet zó lang geleden dat de stadshistoriograaf in hoofdzaak geïnteresseerd was in het „pittoreske, het anekdotische, het evenementiële detail dat in het stedelijk leven voorkwam” en dat hij dan situeerde in de specifieke institutionele context waarbinnen dit overwegend-politieke evement zich afspeelde¹⁰³. Voor de economische conjunctuurschommelingen en de langzame sociaal-institutionele mutaties had hij geen oog. Toegepast op het onderwerp dat hier aan de orde is, impliceert deze vaststelling dat stedelijke geschiedenissen vooralsnog een te eng kader hebben om de ganse economische problematiek¹⁰⁴ in voldoende mate aan bod te laten komen¹⁰⁵. Stadsgeschiedenissen bieden wellicht meer houvast wanneer het gaat om de strikt organisatorische en bestuurlijke kant van de plaatselijke bierindustrie. Vermoedelijk omdat onze nationale geschiedschrijving inzake de bestudering van het ambachtswezen een zekere traditie heeft opgebouwd en uiteraard omdat een dergelijk onderwerp zich het best laat vatten onder het statische, overwegend politiek-institutionele oogpunt van de traditionele

denis..., IV, p. 180; W. Boschmans, *Bijdrage...*, I, pp. 92-93; E. Mast, *Geschiedkundig...*, p. 229. Signaleren wij ook dat Dhr. P. de Commer aan de R.U.G. een licentieverhandeling voorbereidt i.v.m. bierversbruik in het 16de-eeuwse Gent.

103 H. Van der Wee, *De methodologie van de nieuwe stadsgeschiedenis*, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*. (Jaarboek van het sociaal-historisch Centrum voor Limburg), 21, (1976), p. 5. Zie ook P. Avonds' opmerking: *De Brabantse...*, p. 245.

104. Waarmee wij bedoelen: handel en verbruik, produktie, kwaliteit en verkoop van diverse soorten bier, bedrijfsrentabiliteit der brouwerijen, winst der brouwers, export en afzetmarkten, prijzen en lonen, invloed op en wisselwerking met andere nijverheidstakken (graanhandel, hopteelt, turfstekerij...). R. Van Uytven en C. Vandenbroeke wezen er herhaaldelijk op hoe vooral de bierconsumptie onbestudeerd is gebleven.

105. Voorbeelden van stedelijke monografieën die de ganse problematiek zo goed als volledig ignoreren, zijn overtalrijk: *Hoei* (A. Joris); *Geni* (V. Fris); *Dowaai* (G. Espinas); *Luik* (G. Kurth); *Ieper* (J. E. Cornillie); *Mechelen* (J. Laenen); *Geraardsbergen* (V. Fris); *Brussel* (A. Henne en A. Wauters); *Geldenaken, Nijvel* (R. Hanon de Louvet); *Aarschot* (C. Leyssens); *Tienen, Zouleeuw, Neerlinter* (P. V. Bets); *Turnhout* (A. F. J. De Laet, J. E. Jansen); *Diest* (E. Van Even); *Gembloers* (L. Namèche), enz. Het meest bekende voorbeeld is natuurlijk kan. F. Prims die in zijn *Geschiedenis van Antwerpen* (VI, 2de boek, Antwerpen, 1937, p. IX en VII, 2de boek, 1939, pp. IX-X) de stedelijke biernijverheid volledig verwaarloost (met uitzondering van zijn blz. over de bieraccijns in VI, pp. 194-198).

stadshistoricus. In verschillende werken over een bepaalde stad treft men dan ook allicht informatie aan over de interne samenstelling en hiërarchie van het lokaal brouwersambacht, de verhouding van de corporatie tot het stadsbestuur, de bestuurlijke en gerechtelijke organisatie, de religieuze en morele plichten der brouwers. Uiteraard vindt men geen gegevens voor die *topics* die reeds een meer diachronische ingesteldheid laten veronderstellen: de evolutie in de maatschappelijke situatie, sociale opgang, opkomende „geslotenheid” en „erfelijkheid” in het ambacht, e.d.

* * *

Na dit betoog dienen volgende conclusies en perspectieven zich aan.

1. De belangrijkste bibliografische leemte doet zich uiteraard voelen in het volledig ontbreken van een synthese – al dan niet chronologisch beperkt – over de institutioneel-economische aspecten van de biernijverheid in de Zuidelijke Nederlanden. Pas als een dergelijke opdracht tot een goed einde is gebracht, zal het mogelijk zijn de eigen plaats van onze gewesten in het grote Europese biergebied vast te leggen. Nu is het geen uitzondering in onze geschiedschrijving een industriële sector te kunnen aanwijzen die nog steeds wacht op een globale benadering¹⁰⁶. Waar andere nijverheden dikwijls een regionale benadering te beurt viel, moet men ook hieromtrent een uitzondering maken voor de bierindustrie. Dit gemis laat zich gans in het bijzonder aanwijzen voor het graafschap Vlaanderen (met inbegrip van het Henegouwse) waar in tegenstelling tot vele Brabantse steden geen enkel biercentrum grondig bestudeerd is. De mythe over een „biervreemde” Vlaamse regio werd er enkel door versterkt. In Brabant zijn het vooral Leuven en Antwerpen die werden behandeld terwijl voor de secundaire kernen Diest en Lier eveneens verschillende publicaties bestaan. Onze kennis van de Brusselse en Mechelse bierindustrie is zeer summier en oppervlakkig, terwijl ook voor de situatie van talrijke kleine Brabantse stadjes grote hiaten bestaan in ons historisch inzicht. Studies over het Haspengouwse (exc. Hasselt) en het Maaslandse (exc. het artikel van Deckers) ontbreken nog.

2. Op het institutionele vlak werden drie soorten brouwerijen sterk door de historici verwaarloosd. Wij bedoelen de stadsbrouwerijen, de plattelandsbrouwerijen en de kloosterbrouwerijen. Alhoe-

106. Zo bezitten wij zelfs voor onze middeleeuwse textielsector (12de-16de eeuw) nog geen ernstige synthese. Het zal de verdienste van een buitenlander (!) zijn om in de persoon van Prof. J. H. Munro (Toronto-University) dit werk te realiseren.

wel de meeste grote en middelgrote Brabantse (en Vlaamse?) centra bekend waren met een *broubuys* of *paenbuys* dat toebehoorde aan de stadsmagistraat en door deze werd verpacht of in regie werd uitgebaat, komt men in de gespecialiseerde literatuur over een dergelijke stadsbrouwerij nauwelijks iets te weten¹⁰⁷. I.v.m. de brouwerijen op het platteland kennen wij natuurlijk – mede door de aard van het archiefmateriaal – het negatieve standpunt van de steden dienaangaande¹⁰⁸, maar daar houdt alles dan ook mee op. Konden deze brouwerijen intersecular gezien weerstaan aan de harde concurrentie van de steden en speelden zij een eigen marktrol? Feit is dat de geringere levensduurte, de lagere factorkosten en de minder zware fiscaliteit op het platteland de brouwers aldaar toelieten hun kostprijs te drukken, wat de stedelingen zelf ertoe bracht in de 16de en 17de eeuw steeds vaker te gaan „*buyten drincken*”. De abdij- en kloosterbrouwerijen, waarvan enkele tot op vandaag hun traditie hebben weten hoog te houden¹⁰⁹, zijn een reminiscentie aan de tijd (vóór de 12de eeuw) dat het bierbrouwen uitsluitend een voorrecht was van kloosters of abdijen. Een ernstige monografie over deze produktiecentra, waarvan sommige een meer dan lokale betekenis hadden, is onbestaande¹¹⁰.

3. Normaliter wordt de bierindustrie steeds benaderd vanuit strikt archivalische documenten: stadsrekeningen, ordonnanties, ambachtsbrieven, akt- en resolutieboeken, klad- en eedboeken, accijsregisters, pegelboeken, pachtcontracten, brouwerijrekeningen

107. Enkele losse nota's uitgezonderd: voor Antwerpen (met mooi archiefmateriaal in het stadsarchief): R. Boumans, *Het Antwerps...*, p. 72; R. Baetens, *De nazomer...*, I, pp. 112-113 en M. J. Eykens, *De brouwindustrie...*, p. 88; voor Herentals: J. Goris, *Het accijswezen...*, pp. 88, 90, 91; voor Lier: A. Lens, *De geschiedenis...*, IV, pp. 100-101; A. O. Vermeiren, *Openbare...*, pp. 295-298; Ch. Hoyberghs, *Het ambacht...*, pp. 92-98; H. Van der Wee, *Lier...*, p. 57; voor Diest: M. Van der Eycken, *Stadseconomie...*, pp. 69 e.v.

108. Reeds in 1381 vroeg en kreeg Leuven het voorrecht van Wenceslas „dat hi niet meer dan I bier oft I hoppe die weke in elc dorpe binnen der halver milen nae Lovene en woude laten brouwen...” (A. Uyttebrouck, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge (1355-1430)*. (Université Libre de Bruxelles. Faculté de Philosophie et Lettres, 59), II, Bruxelles, 1975, p. 812, nr. 499). Andere voorbeelden bij M. J. Eykens, *o.c.*, p. 91; H. Soly, *De brouwerijenonder-neming...*, p. 348; H. Soly en A. K. L. Thys, *Nijverheid...*, p. 47; R. Van Uytven, *Stadsfinanciën...*, p. 330; N. H. L. Van den Heuvel, *De ambachtsgilden...*, pp. 416-417; V. Fris, *Uittreksels...*, p. 215.

109. Zo de bekende Cisterciënserabdijen te Westvleteren, Westmalle, Chimay, Orval en Rochefort. De meeste kloosters en abdijen hadden vroeger dan ook een eigen „hopland” of „hoppecruythof”.

110. Dit in tegenstelling met het Duitse taalgebied waar historici als I. Poll, E. Krausen en H. Huber verschillende werken hebben geschreven over de kloosterbrouwerijen (zie het overzicht bij H. Huntemann, *Bierproduktion...*, pp. 255, 256 en 260). Voor onze streken moet men het stellen met de summieri overzichten in de werken over de economie van specifieke abdijen: G. Simenon, A. Hansay (Sint-Truiden), E. De Moreau (Villers) e.a.

en schepenbrieven. Wij vragen ons echter af ¹¹¹ of het niet mogelijk zou zijn meer literaire bronnen in het onderzoeksveld te betrekken; op de eerste plaats tractaten over het bier, medische werken en kookboeken maar ook dagboeken, kronieken, mémoires en reisverhalen. Vooral deze laatste kunnen een even kostelijke als kostbare bron zijn. Vanaf de late middeleeuwen en in toenemende mate in de Nieuwe Tijd (met een ware stortvloed zelfs in de 18de eeuw) zijn dergelijke narratieve documenten ruimschoots beschikbaar ¹¹². Naast nuttige informatie m.b.t. de vakterminologie, pittige details over de bierconsumptie en kwalitatieve appreciaties over de verschillende biersoorten moet het mogelijk zijn uit deze bronnen, even goed als uit de meer traditionele, de interseculaire ontwikkeling na te gaan van onze nationale bierbrouwnijverheid: de import van „Oosters”, dan van Hollands bier, de opkomst en bloei van een inheemse biernijverheid, de onderlinge concurrentie tussen de produktiecentra, het succes van de ene, het verval van de andere, de devaluatie van de beschikbare biersoorten, de groeiende overheidsinterventie op het einde van het Ancien Régime, enz.

4. Een vierde en laatste opmerking heeft meer betrekking op het methodologische aspect. Het is namelijk verwonderlijk te constateren hoe de bierindustrie als onderzoeksvoorwerp van de economische geschiedenis, nooit geconfronteerd werd met bepaalde elementaire economische begrippen en theorieën ¹¹³. Ergens is deze nalatigheid begrijpbaar daar de toepassing van de economische theorie op historisch materiaal bijkomende, dikwijls zelfs onoverkomelijke moeilijkheden oplevert voor de heuristiek en de historische kritiek. Een integratie van economische modellen in de historische methodologie dient doorgaans in twee fasen te gebeuren: deze van de conceptualisatie en deze van de operationalisering. De conceptualisatiefase biedt relatief weinig moeilijkheden voor de historicus daar een gans economisch vocabularium ter zijner be-

111. Een idee ons aan de hand gedaan door enkele voordrachten van Prof. R. Van Uytven (Brussel, 10 maart 1979 en Leuven, 13 maart 1979) waarin hij een dergelijke benadering met succes heeft uitgewerkt voor de Zuidnederlandse textielindustrie (9de-16de eeuw). Prof. Van Uytven zelf heeft zich vaag laten inspireren door de werkwijze van H. Baudet (Groningen).

112. Enkele aanduidingen bij R. Van Uytven, *De geschiedschrijving in de Nederlanden*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XII, Zeist; Antwerpen; Brussel; Gent; Leuven, 1958, pp. 443-449, 474-479 en M.-A. Arnould, *Historiographie de la Belgique des origines à 1830*, Bruxelles, 1947. Het reeds aangehaalde artikel van J. Deckers (cfr. *supra*, nrs. 19 en 77) steunt bijv. voor vele punten in sterke mate op de *Gesta abbatum trudonensium*.

113. Met uitzondering van H. Soly (zie de publicaties *supra*) en H. Van Der Wee (o.a. zijn *Historische aspecten van de economische groei. Tien studies over de economische ontwikkeling van West-Europa en van de Nederlanden in het bijzonder (12e-19e eeuw)*, Antwerpen; Utrecht, 1972, pp. 39-64, 221 e.v.) die goed vertrouwd zijn met de economische concepten zonder deze evenwel statistisch aan te wenden.

schikking staat. Met ietwat 'feeling', gezond verstand en kritische ingesteldheid kan hij dan zelf uitmaken welk begrip, model of functie voor zijn onderwerp in aanmerking komt. Meer moeilijkheden ontstaan doorgaans bij de tweede fase waarbij het erop aankomt het abstracte model a.h.w. „op te vullen” met concrete (cijfer)gegevens uit de historische bronnen. Hier blijkt dat het historisch onderzoek voor verschillende, economisch nochtans gemakkelijk definieerbare, variabelen geen cijferreeksen ter beschikking kan stellen.

Een enkel voorbeeld: zo men voor een bepaalde stad of regio op statistisch-modelmatige wijze een toetsing zou willen uitvoeren op de hypothese van H. Soly waarin de brouwerswinst essentieel bepaald werd door het brouwgraan en niet door de arbeidskrachten¹¹⁴, dan krijgt men niet enkel af te rekenen met de moeizame reconstructie van talrijke cijferreeksen (B, Y, Q_t, I_t, L, K, N, T ... : zie de legende in bijlage) maar stuit men tevens op het fundamentele bezwaar dat bepaalde factoren niet altijd even gemakkelijk historisch te expliciteren zijn (bijv. C_v en W)¹¹⁵ en andere zelfs gedeeltelijk onbekend blijven: in dit geval vooral de kostprijs. Dit laatste hiaat is slechts op te vullen door P_p gelijk te stellen aan P_c een equatie die evenwel pas verantwoord is onder de assumptie van A = V, een uitspraak die echter bijkomende specificaties en nauwere controles vereist¹¹⁶.

Een dergelijke reeds gesofisticceerde benadering betekent overigens niet dat de economische theorie a priori als kind met het badwater moet weggespoeld worden. Wij geven hier slechts twee voorbeelden waaruit het ongerijmde van een dergelijke denkhou-

114. H. Soly, *De economische...*, p. 115; Id., *De brouwerijenonderneming...*; Id., *Urbanisme...*, pp. 421 en 422; Id., *Nijverheid...*, p. 348; ook R. Van Uytven, *Stadsfinanciën...*, pp. 317, 332-334.

De winst kan economisch gedefinieerd worden als:

$$W = P_c - P_p = f(A, V)$$

waarbij de marktfactoren A en V kunnen worden geschreven als:

$$A = f(Q_t, I_t) \text{ en } V = f(B, Y, C_v)$$

en de kostprijs als:

$$P_p = f(L, K, N, T, K_w)$$

115. Met C_v bedoelen wij dat de massa der verbruikers haar keuze kon afstemmen op bepaalde soorten bier en dat zij eventueel naast bier haar voorkeur kon tonen voor bijv. gewoon drinkwater (voor zover het zuiver was), cider, mede, botermelk en (vanaf de 17de eeuw) brandewijn. De C_v is kwantitatief onmogelijk te berekenen en kan enkel kwalitatief worden geëxpliciteerd. Voor de moeilijkheden bij de concretisering van de W: E. Van Cauwenberghe, *Enkele theoretische beschouwingen rond de studie van de handelswinsten in de Zuidelijke Nederlanden (14de-15de eeuw)* (te verschijnen in de reeks van de „Akademie der Wissenschaften”).

116. Bijv. door de vaststelling dat de brouwers geen stocks aanhielden (wegens de kiemkracht van het graan en de geringe conserveerbaarheid van het bier) en dat bij ontoereikende lokale produktie het tekort onmiddellijk door import werd gesubstitueerd.

ding moet blijken. In de economie werkt men dikwijls met het begrip arbeidsproductiviteit. Deze is gelijk aan de bekomen output (in volume, per gegeven tijdseenheid), gedeeld door de ingezette arbeidseenheden (per gegeven tijdsbestek)¹¹⁷. Is de conceptualisatie dus zeer eenvoudig, ook de operationalisering levert geen bijzondere moeilijkheden: het x aantal vaten bier gebrouwen en het x aantal brouwarbeiders ingezet, zijn voor eenzelfde tijd y in bepaalde gevallen zelfs uit de literatuur gekend of anders direct uit de bronnen te berekenen. Eens de deling uitgevoerd, bekomt men een (steeds relatief te interpreteren) coëfficiënt die toelaat na te gaan of de arbeidsproductiviteit in de biersector van een bepaalde plaats in bijv. 1600 groter was dan in 1500, of omgekeerd. Uit andere cijferreeksen of uit kwalitatieve data moet dan blijken of een toegenomen produktiviteit het gevolg is van de inzet van *meer* arbeiders, *betere* (cfr. scholingsgraad) arbeidseenheden of *rationeler aangewende* arbeidseenheden. Wellicht is de gestegen coëfficiënt ook het effect van een gestegen kapitaalsproductiviteit: meer of betere machines (in dit geval alaan) sorteren uiteraard ook een veralgemeende hogere produktiviteit (cfr. technologische en organisatorische vooruitgang)^{117bis}. Grafisch gezien kan het – interdecennaal, interseculair – verloop van de produktiviteit op een schaal uitgezet worden, waaruit stagnatieperioden, breekpunten en cyclische schommelingen gemakkelijk af te lezen zijn.

Het tweede voorbeeld brengt ons bij de neoklassieke „Cobb-Douglas-produktiefunctie” die statistisch wordt omschreven als $Q = A L^{\alpha_1} K^{\alpha_2}$ (zie bijlage). Het nut van deze produktiefunctie is vlug verklaard: algemeen is geweten hoe de brouwindustrie in het Ancien Régime weinig arbeidsintensief en sterk kapitaalsintensief gericht was¹¹⁸. Met de boven geschetste functie is het mogelijk uit te maken welk het preciese aandeel is van de arbeid, en hoe groot de juiste inbreng van het kapitaal is bij de produktie; m.a.w. welke factor, arbeid of kapitaal, determinerend is in een specifiek produktieproces. Naast de bekende nadelen¹¹⁹ heeft de functie

117. Consequentie en homogeniteit doorheen de tijd (zowel in de noemer als in de teller) zijn, alhoewel slechts moeizaam realiseerbaar, uiteraard een eerste vereiste. Overigens moet men goed voor ogen houden dat seizoenfluctuaties een vertekend beeld kunnen ophangen van de produktiviteit.

117bis. Wellicht geldt ook hier de uitspraak van Prof. Van der Wee: „Ausserdem waren die Produktivitätsgewinne vor allem mit der Organisation und der Qualitätsverbesserung der Arbeit und nur an zweiter Stelle mit technologischen Neuerungen verbunden” (H. Van der Wee, *Das Phänomen des Wachstums und der Stagnation im Lichte der Antwerpener und Südniederländischen Wirtschaft des 16. Jahrhunderts*, in: *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 54, 1 (1967), pp. 242, 220).

118. H. Soly, *De economische...*, p. 115; Id., *Nijverheid...*, p. 345; Id., *Urbanisme...*, pp. 421 en 423; J. G. Van Dillen, *Van rijkdom...*, pp. 294 en 300.

119. De Cobb-Douglasproduktiefunctie is vrij mechanistisch, verwaarloost de

voor de historicus het grote voordeel van vrij eenvoudig operationaliseerbaar te zijn: productiecijfers en gegevens m.b.t. de arbeidsbezetting zijn wel terug te vinden in de bronnen of literatuur¹²⁰, terwijl Soly en Van Uytven hebben aangetoond dat ook de kapitaal-inbreng bij het brouwproces te achterhalen valt¹²¹. Eens de cijferreeksen gekend en gehomogeniseerd, volstaan logaritmen en enkele elementaire begrippen van de analytische statistiek (lineaire regressie voor de aard van het verband tussen de variabelen) om de juiste graad van het kapitaals- of arbeidsintensieve element in het brouwproces te bekomen¹²².

Zonder noodzakelijkerwijze te moeten vervallen in een economisch spelletje voor ingewijden, blijkt het dus in principe mogelijk te zijn dank zij de concepten en theorieën van de economie, nieuwe, voordien ongeëxploreerde of ongekende facetten van onze oude bierindustrie tot hun recht te laten komen¹²³. Wel moet men bedenken dat de resultaten van een statistische analyse binnen een bepaald modelmatig denkschema steeds gerelativeerd worden door de assumpties en uitgangspunten die men bij de opbouw van het model heeft aanvaard. En uiteraard beseffen wij beter dan gelijk wie dat voorgaande optimistische opvattingen eerst nog dienen getoetst aan het historisch bronnenmateriaal opdat zij krediet zouden kunnen aanvragen i.v.m. hun reële toepasbaarheidsmogelijkheden. Maar deze taak overstijgt het enge kader en de nederige doelstelling van deze bijdrage.

30 oktober 1979.

vraagzijde en houdt meestal geen rekening met het mogelijk belang van schaalopbrengsten. Voor de historicus impliceert dit dat deze functie uitermate geschikt is voor een synchronische analyse (*cross section analysis*) maar minder voor de analyse van een diachronische evolutie (*time series analysis*), tenzij men de tijdreeks goed specificeert en ze niet te lang neemt om het effect van schaalopbrengsten uit te sluiten.

121. R. Van Uytven, *o.c.*, p. 317; H. Soly, *De economische...*, p. 110; Id., *De Antwerpse...*, pp. 142-143, 161; Id., *De brouwerijenonderneming...*, p. 375; Id., *Nijverheid...*, p. 346.

Informatie over het kapitaal geïnvesteerd in brouwerijen, alaan, grondstoffen (in dit geval bij K gerekend) vindt men terug in private boekhoudingen, boedelbeschrijvingen, processtukken.

120. Voor de 18de eeuw zijn er i.v.m. de arbeid natuurlijk de (voorzichtig te gebruiken) industriële statistieken die op last van de Oostenrijkse overheid werden opgesteld en die door Ph. Moureaux en J. Verbeemen werden bestudeerd.

122. Een heldere maar vrij theoretische beschrijving van de Cobb-Douglas-productiefunctie vindt men bij H. Baudet en H. Van der Meulen (eds.), *Kernproblemen der economische geschiedenis*, Groningen, 1978, pp. 256-258; iets moeilijker maar o.i. meer gericht op de praktijk zijn R. J. Wonnacott en T. H. Wonnacott, *Econometrics*, New York; Sydney; Toronto, 1970, pp. 93-98.

123. Zie H. Van der Wee, *Economische theorie en geschiedenis. Een epistemologische en methodologische benadering*, in: *Liber Amicorum Prof. dr. Gaston Eyskens*, 1975, pp. 316-319.

BIJLAGE : VERKLARING EN OMSCHRIJVING VAN DE GEBRUIKTE
SYMBOLLEN EN FUNCTIES

1) *Bij de definiëring van de winst en de arbeidsproductiviteit*

W : winst

P_c : consumentenprijs (beter : verkoopprijs)

P_p : producentenprijs (beter : kostprijs)

A : aanbod (produktiezijde)

V : vraag (consumptiezijde)

B : bevolking

Y : beschikbaar inkomen

C_v : consumentenvoorkeur

Q_t : totale produktie (output in volume)

I_t : totale invoer

L : ingezette arbeid

K : ingezet kapitaal

N : aangewende grondstof

T : belasting op de produktie

Kw : kwaliteit (van het bier)

2) *Bij de omschrijving van de Cobb-Douglasproduktiefunctie*

Q,L,K : zie hierboven

A : parameter die dient vervangen door een getalswaarde waarvan de grootte bepaald wordt door de stand van de technologische en organisatorische kennis.

α_1, α_2 : eveneens parameters die dienen vervangen te worden door bepaalde getalswaarden zodat geldt $\alpha_1 + \alpha_2 = 1$.

Aldus gezien zijn de eventuele schaalopbrengsten bij het produktieproces constant.

Verfijningen zijn uiteraard mogelijk, bijv. door i.p.v. met twee onderling afhankelijke parameters te werken, twee onafhankelijke parameters te nemen :

$\alpha + \beta > 1$: stijgende schaalopbrengsten

$\alpha + \beta < 1$: dalende schaalopbrengsten.

Dergelijke functies die het gebruik van multiple regressie doen veronderstellen, worden echter t $\grave{e}$ gecompliceerd voor het historisch onderzoek.

De getalswaarde van α_1 is een schatting van de marginale produktiviteit voor L ; α_2 idem voor K (nota : de marginale produktiviteit is die produktiviteit die voortvloeit uit de toevoeging van één supplementaire eenheid arbeid of kapitaal in het produktieproces).

Bij de gewone Cobb-Douglasproduktiefunctie worden A en α_1 (en kennen wij α_1 , dan kennen wij ook α_2 als $1-\alpha_1$) geschat door middel van de enkelvoudige regressieanalyse. Daarvoor moet de produktiefunctie – met behulp van logaritmen – herschreven worden :

$$Q = A L^{\alpha_1} K^{\alpha_2}$$

$$\log Q = \log A + \alpha_1 \log L + \alpha_2 \log K$$

$$\begin{aligned} \log Q &= \log A + \alpha_1 \log L + (1 - \alpha_1) \log K \\ \log Q &= \log A + \alpha_1 \log L + \log K - \alpha_1 \log K \\ \log Q - \log K &= \log A + \alpha_1 (\log L - \log K) \end{aligned}$$

$\underbrace{\hspace{1.5cm}}_Y \quad \underbrace{\hspace{1.5cm}}_a \quad \underbrace{\hspace{1.5cm}}_b \quad \underbrace{\hspace{1.5cm}}_X$

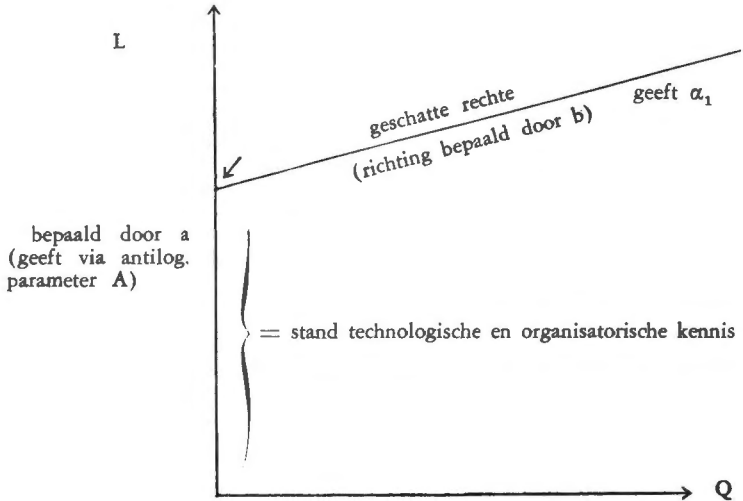
$Y = a + b X$ (gewone enkelvoudige regressievergelijking)

waarbij :

Y en X gegeven zijn (de resp. tijdreeksen geconstrueerd op grond van de gegevens voor Q, K en L)

a en b te schatten zijn

Grafisch krijgen wij het volgende :

terwijl :

$$a = \frac{\sum X^2 \sum Y - \sum X Y \sum X}{N \sum X^2 - (\sum X)^2}$$

$$b = \frac{N \sum X Y - (\sum Y)(\sum X)}{N \sum X^2 - (\sum X)^2}$$

Om het gebrek aan driedimensionale voorstelling te compenseren, kan een tweede figuur geconstrueerd worden met K op de ordinaat en een geschatte rechte die α_2 geeft.

Dialectwoorden bij Kiliaan

door

DR. F. CLAES S.J.

De gemeente Duffel heeft het jaar 1979 tot „Kiliaanjaar” uitgeroepen en plechtig de 450ste verjaardag van de geboorte van onze eerste grote Nederlandse lexicograaf herdacht. Het past dat ook onze Zuidnederlandse Maatschappij dit jaar niet ongemerkt voorbij laat gaan. Van in het begin is haar belangstelling uitgegaan naar de lexicografie, vooral wel naar het *Woordenboek van de Nederlandsche Taal* (WNT), maar toch ook naar de geschiedenis van het Nederlandse woordenboek. Dat we nu bijzondere aandacht wijden aan de dialectwoorden bij Kiliaan, ligt bovendien nog in de lijn van de grote belangstelling die in onze Maatschappij altijd aanwezig is geweest voor de dialectstudie: verscheidene dialectwoordenboeken zijn hieruit voortgekomen.

Kiliaans *Etymologicum Teutonicae Linguae* (Antwerpen 1599) wordt nog vaak geraadpleegd als een onmisbaar hulpmiddel voor onze kennis van het zestiende-eeuwse Nederlands. Opmerkelijk zijn de aanduidingen die Kiliaan erin geeft over de verspreiding van een aantal woorden in bepaalde gewesten. Onze begrippen „standaardtaal” en „dialect” waren als zodanig in de zestiende eeuw nog wel niet bekend. Toch komen ze enigszins overeen met wat Kiliaan in zijn woordenboek aangeeft, dat nl. sommige woorden niet tot de algemene „lingua Teutonica” behoren, maar enkel in één of meer gewesten gebruikt worden. Hij lokaliseert woorden die niet algemeen zijn.

Om na te gaan hoe Kiliaan ertoe gekomen is gewestelijke aanduidingen op te nemen, wil ik eerst iets zeggen over dergelijke aanduidingen vóór hem. Daarna geef ik een overzicht van zijn gewestelijke aanduidingen en van de bronnen die er tot nu toe voor gevonden zijn. Tenslotte bespreek ik de wijze waarop Kiliaan woorden en aanduidingen uit zijn bronnen overnam en de vraag in hoeverre zijn aanduidingen betrouwbaar zijn.

1. Gewestelijke aanduidingen vóór Kiliaan

Dat Kiliaan gewestelijke aanduidingen heeft opgenomen, is, zoals De Smet geschreven heeft, vooral onder invloed geweest van dergelijke aanduidingen in de *Nomenclator omnium rerum* (Ant-

werpen 1567) van de Hoornse geneesheer Hadrianus Junius¹. Dit veeltalige, zakelijk ingedeelde woordenboek is het eerste lexicongrafische werk waarin een groot aantal gewestelijke aanduidingen te vinden zijn en het is ook een van Kiliaans voornaamste bronnen geweest. In de *Nomenclator* worden de Nederlandse woorden voorafgegaan door de afkorting *B.*, die volgens de verklaring in het voorwerk staat voor „Belgicè, vel Belgis”, wat we kunnen weergeven met „Nederlands” of „bij de Nederlanders”². Onder deze woorden neemt Junius er soms op waarvan hij zegt dat ze gebruikt worden door Hollanders (54 maal), Vlamingen (41 maal), Brabanders (30 maal) of Friezen (4 maal); Kiliaan heeft verscheidene van deze aanduidingen overgenomen.

Reeds vóór Junius brachten sommige auteurs gewestelijke aanduidingen aan in hun werken. Zo doet bijvoorbeeld de Zwitser Conrad Gesner in zijn vierdelige *Historia Animalium* (Zurich 1551-1558), een Latijns werk met ook diernamen in verscheidene Europese volkstalen. Gesner gebruikt meestal de naam van het volk, bijv. „*Belgae*” of „*Belgis*” voor de Nederlands sprekenden; onder deze aanduiding staan alle Nederlandse woorden in het register. In het werk zelf vermeldt hij echter ook inwoners van een bepaald gewest, *Hollandi(s)*, *Brabanti(s)*, *Flandri(s)*, *Frisii(s)*, *Louaniensibus*, of de naam van het gewest, *in Hollandia*, *in Frisia*, of van de taal, *Flandricè* of *Frisiorum lingua* (zo heb ik er bijv. 45 Friese diernamen gevonden). Voor het Duits vermeldt Gesner insgelijks zulke gewestelijke namen, bijv. van de Saksen, de Zwitsers, de Nederduitsers (*inferiores Germani*), de Oostfriezen, de inwoners van Rostock (*Rostochij*), in de omgeving van Stettin, van Oppenheim, of te Keulen. Junius heeft in zijn *Nomenclator* verscheidene gewestelijke aanduidingen van Gesner overgenomen, maar Kiliaan in zijn woordenboek vrijwel geen, althans niet direct uit deze bron.

In enige Nederlandse werken, die Kiliaan ook als bron gebruikt heeft, zijn eveneens gewestelijke aanduidingen te vinden. Zo neemt de uit Rijsel afkomstige plantkundige Matthias Lobelius in zijn *Kruidtboeck* (Antwerpen 1581) de algemene Nederlandse benaming van de planten als trefwoord op (soms staat hierbij: *in Nederduytsch*) met daarna de Latijnse, Franse, Italiaanse,

1. G. de Smet, *Duitse dialectwoorden in de woordenboeken van Junius en Kiliaan*, in *Handelingen van het eenentwintigste Vlaams Filologencongres*. Leuven, 1955, p. 203-205; id., *Junius' Nomenclator, Hollandse bron van Kiliaens Vlaamse woorden*, in *Album Edgard Blancquaert*. Tongeren, 1958, p. 197-208.

2. De Latijnse benaming *Belgicus* was sinds het midden van de zestiende eeuw gebruikelijk met de betekenis van Nederlands. Cf. mijn artikel *De benaming van onze taal in woordenboeken en andere vertaalwerken uit de zestiende eeuw*, in *TNTL*, 86 (1970), p. 288-301, inz. p. 295-297.

Spaanse en Engelse en soms ook gewestelijke namen. In dit werk heb ik viermaal de aanduiding *in Vlaemsch* gevonden, driemaal *in Holland* of *van de Hollanders*, eenmaal *in Zeelandt* en eenmaal *der Vriezen*; Kiliaan heeft enige van deze aanduidingen overgenomen. Lobelius vermeldt ook andere dan Nederlandse gewest-talen, bijv. voor het Frans *in Walsch* of *in Walsch-Nederlandt* (d.i. het Waalse gedeelte van de Nederlanden), *in Sauoyens*, *in Prouençois*, *in Languedocksche taele*, voor het Duits *in Switsers* en voor het Spaans *in Murcien* en *in Cataloens* (eigenlijk een cultuurtaal).

De Mechelaar Rembert Dodoens bracht insgelijks gewestelijke aanduidingen aan in zijn Latijnse plantenboek *Stirpium Historia* (Antwerpen 1583), dat ook een bron van Kiliaan was (in zijn Nederlandse *Cruyde Boeck* van 1554 heb ik daarentegen geen gewestelijke aanduidingen gevonden en ook geen bewijs dat Kiliaan dit werk als bron gebruikt zou hebben). In de *Stirpium Historia* vermeldt Dodoens ongeveer 700 Nederlandse plantnamen (gebruikelijk bij de *Belgis*, zegt hij) en als gewestelijke namen 65 Brabantse, 5 Vlaamse, 5 Hollandse, 2 Zeeuwse en 1 Friese.

Terloops vinden we gewestelijke aanduidingen in nog andere werken, waarvan ik er verder enige vermeld bij de bronnen van Kiliaan. Hier vermeld ik alleen nog twee oudere Nederlandse woordenboeken: de *Pappa* van de Roermondse humanist Joannes Murmellius, met „ein hof of garde off tuyn na hollans sprake” (ed. Deventer 1518, f. A3v^o) en „ein emster. Mus est montanus in Saxonia” (ibid. f. A4v^o; een bergmuis in Saksen), en de *Thesaurus Theutonicae linguae* (Antwerpen 1573) met „*Schocken oft dyen...* Fimus bouis siccus, ad arandum in Frisia aptus” (droog rundermest, in Friesland aangewend om te branden). Vermoedelijk heeft Kiliaan deze drie gewestelijke aanduidingen uit deze woordenboeken overgenomen: hij noemt *tuin holl.*, *emster sax.* en *schocke fris. holl.* (mede op het gezag van Junius).

2. Overzicht van Kiliaans gewestelijke woorden

Kiliaan gaat bij zijn gewestelijke aanduidingen anders te werk dan Junius en Dodoens. Dezen vermelden immers naast de algemeen Nederlandse woorden, met de aanduiding „*Belgis*”, nog woorden als Brabants, met de aanduiding „*Brabantis*”. Kiliaan doet dit slechts zeer uitzonderlijk; in het *Etymologicum* heb ik de aanduiding *Brab.* of *Brabantis* slechts vijfmaal gevonden, waarvan driemaal in tegenstelling met een andere dialectaanduiding. Hij neemt in de eerste plaats de Brabantse woorden op („*Voces itaque Brabantis in primis vsitatas*”, schrijft hij in zijn inleiding op het

Etymologicum) of, zoals Heeroma het zegt, hij ziet het Nederlands van Brabant uit³.

Als norm voor het Brabants neemt Kiliaan niet het dialect van één bepaalde stad. Hij ziet het ruimer en plaatst vaak varianten uit verschillende streken van Brabant naast elkaar. Zo vermeldt hij bijv. als gelijkwaardig, zonder een gewestelijke aanduiding, *broke*, *breucke* en *boete* en *Kandeel* en *suypen*. Soms verwijst hij wel van het ene woord naar het andere, zoals bij *Braeuwen*. *j. kallefaten*, ook zonder gewestelijke aanduiding, en bij dit laatste woord geeft hij dan de nodige uitleg. Vaker nog plaatst Kiliaan verschillende vormen van woorden zonder gewestelijke aanduiding naast elkaar, bijv. *Brueden*, *j. broeden*, *deelen*. *j. deylen*, *Onder-half*. *j. ander-half*, *Sleutel*. *j. slotel* en *Swart*. *j. swert*. Dit zijn blijkbaar varianten die volgens Kiliaan in verschillende Brabantse streken voorkwamen; soms geeft hij, door zijn verwijzing, wel de voorkeur aan een ervan.

Het Brabants is de kern van Kiliaans *Teutonicum*, waarvan het gebied ongeveer overeenkomt met het huidige Nederlandse taalgebied, al is het in het oosten (Rijnland) en in het noorden (Friesland) ruimer en tegenover het Duits niet nauwkeurig afgegrensd. In zijn inleiding op het *Etymologicum* zegt Kiliaan dat hij, behalve bij de Brabanders gebruikelijke woorden, ook woorden heeft opgenomen die in gebruik zijn bij Vlamingen, Zeeuwen, Hollanders, Friezen en Sicambren (dit zijn, zo zegt hij, inwoners van Gelre, Kleef en Gulik), alsook bij Saksen en Alemannen of Hoogduitsers. Over Saksische en Hoogduitse woorden spreekt Kiliaan verder echter ook wanneer hij het heeft over vergelijking met andere talen. De afkortingen *ger.* („Germanice” of „Germanis”) en *sax.* („Saxonice” of „Saxonibus”) staan inderdaad zowel bij de gewestelijke aanduidingen, onmiddellijk na het trefwoord, als bij de vreemde talen, na de Latijnse synoniemen. De aanduiding *ger.* komt bij de gewestelijke aanduidingen in het *Etymologicum* echter bijna alleen gecombineerd met andere aanduidingen voor, blijkbaar wegens de verwantschap van Nederlandse met Hoogduitse woorden.

Niet-Brabantse woorden krijgen van Kiliaan een speciale aanduiding. Bij de ca. 40.000 trefwoorden van het *Etymologicum* staan er heel wat van die aanduidingen. Volgens benaderende gegevens zou de aanduiding *sic.* (Sicambrisch) het meest voorkomen: De Smet zegt ongeveer 1440 keer; bijna even talrijk zijn de aanduidingen *sax.* (Saksisch), ongeveer 1410 keer, en *fland.* (Vlaams),

3. K. Heeroma, *Het Nederlands van Brabant uit gezien*, in *Brabant*, 1969, nr. 2, p. 6-10.

ongeveer 1400 keer⁴. Naar eigen telling komt de aanduiding *holl.* (Hollands) ongeveer 1050 keer voor en *zeland.* (Zeeuws) veertig keer, volgens Van der Kooi *fris.* (Fries) 634 keer⁵. We vinden ook namen van beperktere streken: *campin.* (Kempens) zevenmaal, *holl. sept.* (Noordhollands) viermaal, *leod.* (Luiks, d.i. uit het prinsbisdom, dus wel Belgisch-Limburgs) driemaal, en telkens eenmaal *fland. occid.* (Westvlaams), *fland. orient.* (Oostvlaams), *brug. francon.* (uit het Brugse Vrije), *fland. was.* (uit het Waasland) en *oostland.* (wellicht *sic.*, *sax.* of *fris.*)⁶. Soms vinden we de naam van een stad: ongeveer vijftigmaal *louan.* (Leuvens), twintigmaal *brug.* (Brugs), zesmaal *bruxell.* (Brussels), zesmaal *gand.* (Gents), driemaal *mechlin.* (Mechels), tweemaal *antwerp.* (Antwerps) en telkens eenmaal *iprens.* (Iepers), *teneramond.* (Dendermonds), *amsterd.* (Amsterdams), *gorck.* (Gorkums), *leyd.* (Leids), *heusd.* (Heusdens; deze aanduiding komt samen met *holl.* voor: daarom slaat ze wellicht op het Noordbrabantse Heusden).

Kiliaan vermeldt soms ook namen van Duitse gewesten of steden: dertienmaal *colon.* (Keuls), elfmaal *juliac.* (Guliks)⁷, driemaal *cymbr.* (Kimbrisch, d.i. Deens ofwel uit Sleeswijk-Holstein)⁸, driemaal *westphal.* (Westfaals), eenmaal *emden.* (Emdens) en vijfmaal *heluet.* (Zwitsers).

Combinaties van verschillende aanduidingen komen bij Kiliaan vaak voor. De Smet heeft niet minder dan 925 maal *sax.* en *sic.* samen gevonden, 460 maal *ger.* en *sic.*, 432 maal *ger. sax. sic.* en 285 maal *sic.* en *holl.*⁹ Zelf heb ik *holl.* en *fris.* 287 maal samen gevonden, *holl.* en *sax.* 138 maal en *holl.* en *fland.* 137 maal. Wanneer Kiliaan de namen van verschillende gewesten naast elkaar

4. G. de Smet, *Zum Sicamblicum in Kiliaans Wörterbuch*, in *Festschrift H. M. Heinrichs*, 1977, p. 188-198, inz. p. 190. Voor het *fland.* steunt hij op R. Verdeyen, *Inleiding op Het Naembouck van 1562*. Luik-Parijs, 1945, p. XXXVII.

5. J. van der Kooi, *De 'Fryske' wurden út Kiliaen*. Groningen, 1976, p. I.

6. In kanttekeningen van Kiliaan bij een exemplaar van de *Thesaurus Theutonicae Linguae* in het Plantijnmuseum heb ik i.v. *Black (oft Inckt)* de aantekening *oostland. sax.* gevonden, die in het *Etymologicum sax. sicamb. angl.* wordt en i.v. *Edder, oft de aantekening oostland.*, die in het *Etymologicum sax. fris. cimbr.* wordt. In Kiliaans *Dictionarium* van 1588 staat i.v. *Talch, talgh* de aanduiding *sax. sicamb. oostland.*, die in het *Etymologicum* vervangen wordt door *sax. sic. fris.*

7. G. de Smet, *Zum Sicamblicum...*, p. 196-198.

8. I.v. *Klugh-maend* heeft Kiliaan deze aanduiding overgenomen uit de *Nomenclator* van Junius, waar *klugmaanet* een woord van de „*Cimbrica Chersonesus*” genoemd wordt (ed. 1577, p. 258b); in hetzelfde werk wordt *Chersonesus Cimbrica, Dania, & Juiditlandi* (p. 392b) genoemd en *Cimbri, Holsatij & Slesuicenses* (p. 401b).

9. G. de Smet, *Zum Sicamblicum...*, p. 192. Dat Kiliaan de aanduidingen *ger.* en *sax.* zo vaak samen met *sic.* noemt, wijst wel op de verwantschap van het Hoogen-Nederduits met het oostelijke Nederlands, die hij wil aantonen.

plaatst of ook wanneer hij bijv. schrijft *holl. louan.*, *fland. louan.*, *louan. brux.*, *fland. camp.*, dan staan de aanduidingen naast elkaar : het is Hollands én Leuvens, Vlaams én Leuvens enz. Wanneer hij echter schrijft *fland. iprens.*, *fland. gand.*, *fland. was.*, *holl. amst.*, *holl. leyd.* of *holl. gorck.*, is de tweede aanduiding een nadere bepaling van de eerste : Ieper, Gent en het Waasland liggen in Vlaanderen, Amsterdam, Leiden en Gorkum liggen in Holland ¹⁰.

3. Kiliaans bronnen voor zijn gewestelijke aanduidingen

Vroeger heeft men wel beweerd dat Kiliaan als een modern dialectoloog de levende taal uit de volksmond heeft opgetekend. Zo wees J. H. Halbertsma er in de vorige eeuw op dat Kiliaan in contact stond met de voornaamste geleerden uit alle hoeken van het gemeenschappelijke vaderland en dat tevens Antwerpen de grootste handelsstad van de Nederlanden was, waar kooplieden en schippers van Zuid en Noord samenkwamen ; hij hoefde slechts „in een of ander estaminet zijn glas bier te drinken, en hij zat midden in de school, waer hij zijn dialectische woorden kon opdoen” ¹¹.

In feite heeft Kiliaan ijverig gedrukte werken geraadpleegd ; mondelinge informatie kan hij alleen maar zeer uitzonderlijk verwerkt hebben. Tot nu toe heeft de bronnenstudie een aantal geëxcerpeerde bronnen aan het licht gebracht. Voor meer dan de helft van de gewestelijke aanduidingen kunnen we echter nog geen bron aanwijzen.

Het beste resultaat werd al bereikt met de *fland.*-woorden, waarvan Verdeyen voor meer dan de helft de bron gevonden heeft : ca. 600 komen er uit het *Naembouck* (Gent 1562) van Joos Lambrecht, ca. 30 uit het *Dictionariolum* (Gent 1544) van Joannes Paludanus, ca. 100 uit een van deze twee werken en vier uit een niet-lexicografische bron, de *Flandria Commentariorum Libris IIII Descripta* (Antwerpen 1596) van Jacob Marchantius ¹². De Smet vond nog de *Nomenclator* van Junius als bron voor 26 *fland.*-woorden en de *Batavia* (Leiden 1588) van dezelfde auteur als bron van één *fland.*-woord ¹³. Zelf heb ik nog twee *fland.*-woorden in het *Kruydtboeck* van Lobelius gevonden, *hoepeel-bloeme*

10. Zie hierover ook R. Verdeyen, *a.w.*, p. XLVI.

11. J. H. Halbertsma, *Redevoering over Kilianus*, in *Handelingen van het zevende Nederlandsch Taal- en Letterkundig Kongres*. Brugge, 1862, p. 228.

12. R. Verdeyen, *a.w.*, p. XXXVIII en p. XLVI-XLVIII.

13. G. de Smet, *Junius' Nomenclator...*, p. 197-208 ; id., *Kiliaan en de Batavia van Hadrianus Junius*, in *Handelingen v. d. Zuidn. Maatsch. voor Taal- en Lett. en Gesch.*, VIII (1954), p. 61-73.

(*Kruidtboek*, p. 533) en *kamer-kruid* (ibid., p. 869), één in de *Stirpium Historia* van Dodoens, *mast-bloeme* (bij Dodoens p. 194) en één *vet. fland.*-woord bij Marchantius, *kolp* (bij Marchantius p. 26)¹⁴. Toch blijven er nog meer dan 600 *fland.*-woorden over waarvoor we tot nu toe geen bron kunnen aanwijzen.

Kluyver heeft reeds in de vorige eeuw gevonden dat de *Nomenclator* van Junius een belangrijke bron voor Kiliaans *holl.*-aanduidingen is geweest¹⁵. Volgens De Vooy's staan echter toch maar 135 van de 465 *holl.*-woorden (d.i. met enkel de aanduiding *holl.*) in de *Nomenclator*¹⁶. Van de ca. 1050 *holl.*-aanduidingen (ook die samen met een andere aanduiding) staan er vermoedelijk wel meer dan 300 in de *Nomenclator*. Als andere bronnen voor *holl.*-woorden komen daar nog bij de *Batavia* van Junius¹⁷, het werk *Van de Byen* (Leiden 1597) van Theodorus Clutius, waarin ik dertien *holl.*-woorden gevonden heb¹⁸, het *Kruidtboek* van Lobelius, waarin ik er twee gevonden heb, *helm* (bij Lobelius p. 123) en *unghers eyeren* (ibid. p. 309), en de *Stirpium Historia* van Dodoens, waarin ik er één gevonden heb, *huys-loock* (bij Dodoens p. 128). De uitgave van Willeram door Merula, *Willeramii Abbatis in Canticum Canticorum Paraphrasis gemina* (Leiden 1598) heb ik als bron voor drie *vetus.-holl.*-woorden gevonden: *swagher* en *sweer* (*swaegher*, bij Merula p. 177: nobis *sweer*, aut *swager*) en *waeren* (*wandelen*, bij Merula p. 40).

Voor Kiliaans *fris.*-woorden verwijs ik naar mijn artikel *De Friese woorden bij Kiliaan*, in *Ts. Ned. Taal- en Lett.*, 92 (1976), p. 161-186. Hier valt vooral op dat ongeveer drie vierde van Kiliaans *fris.*-woorden in oudere werken wordt aangetroffen, maar dat de *fris.*-aanduiding zelf slechts in een tiental gevallen uit die werken verklaard kan worden¹⁹.

In werken van de Zeeuwse geneesheer Levinus Lemnius heb ik veertien *zeland.*-woorden van Kiliaan gevonden. Aan mijn artikel *Levinus Lemnius, een Zeeuwse bron van Kiliaan*, in *Ts. Ned. Taal- en Lett.*, 90 (1974), p. 132-149, kan ik nog vijf *zeland.*-woorden

14. Het tweede deel van Kiliaans artikel *Kolp* komt uit de *Libri Animadversorum* (Basel 1556, p. 208) van Junius: cf. G. de Smet, *Kiliaan en Hadrianus Junius. De „Libri Animadversorum“*, in *Taal en Tongval*, VIII (1956), p. 1-2, inz. p. 4.

15. A. Kluyver, *Proeve eener critiek op het woordenboek van Kiliaan*. 's-Gravenhage, 1884, p. 17-26.

16. C. G. N. de Vooy's, *Bijdragen tot de middelnederlandse woord-geografie en woord-chronologie. IX. De „Hollandse“ woorden bij Kiliaan*, in *TNTL*, 64 (1946), p. 142-173.

17. G. de Smet, *Kiliaan en de Batavia...*, p. 63-68.

18. Hieronder zijn tien *holl.-fris.*-woorden, die ik bespreek in mijn artikel *De Friese woorden bij Kiliaan*, in *TNTL*, 92 (1976), p. 175-179.

19. Aan dat artikel kan ik toevoegen dat Kiliaan waarschijnlijk nog twee *fris.*-aanduidingen van Gesner heeft overgenomen, bij *Gadde* (*j. wijtingh*; C. Gesner, *Historia Animalium*, IV, p. 1295) en *Ghebbe* (*j. gheep*; ibid., p. 13).

toevoegen : *Elschouwe* (L. Lemnius, *De Occultis Naturae Miraculis*. Antwerpen 1581, p. 37), *darinck, dary, darie, dari-torf* (ook *fland.* en *holl.*; *ibid.* p. 113), *gort-worm* (*ibid.* p. 239), *woer* (*ibid.* p. 328) en *kleuer, kleuer-boom, klemmer-boom* (L. Lemnius, *Similitudinum ac Parabolarum explicatio*. Antwerpen 1568, f. 78). Een vijftiwintigtal *zeland.*-woorden heb ik echter niet bij Lemnius kunnen vinden.

Kiliaan heeft voor zijn *sic.*-woorden zeker de Pappa van Murmelius als bron gebruikt, zoals De Smet heeft aangetoond²⁰, en, naar ik meen, waarschijnlijk ook de *Teuthonista* (Keulen 1477) van de Kleefse secretaris Gerd van der Schuren. Op het Nederrijns-Latijnse deel van dit laatste woordenboek wijzen bijv. de volgende *sic.*-woorden : *banck-laecken* (Teuth. *Bancklaken*. Scamnale), *Bottel, buttel* (Teuth. *Buttel*. Arbutum), *Kuyckuck, kuyck-kuyck* (j. *kock-kock*; Teuth. *Cuyckuyck*), *penne-voghel* (j. *pepel*; Teuth. *Pennen-vogel*. vivalter. *Capelle*), *truffel* (j. *truweel*; Teuth. *Truyffel der steynmetzler*) en de *vet. sic.*-woorden *kerck-beer* (j. *prochiaen*; Teuth. *Kerckher*) en *straete* (j. *strote, storte*; Teuth. *Straite* en *Kele, strate*).

Voor *ger.* en *sax.*-woorden heeft Kiliaan hoofdzakelijk Duitse bronnen geëxcerpeerd, inzonderheid *Die Teütsch Spraach* (Zurich 1561) van Josua Maaler en de *Nomenclator Latinosaxonicus* (Rostock 1582) van Nathan Chytraeus. Hier blijkt ook dat Kiliaans Saksisch eigenlijk Nederduits is, in de hedendaagse zin van dit woord. Voor deze Duitse woorden verwijs ik verder naar studies van De Smet²¹.

Waar Kiliaan zijn aanduidingen van beperktere streken en van steden vandaan heeft, is over het algemeen minder duidelijk. Voor Ieper en het Brugse Vrije is Marchantius wel zijn bron geweest²² en voor Gent en Oost-Vlaanderen kan het *Naembouck* van Lambrecht het in verscheidene gevallen geweest zijn. Mogelijk is de *Thesaurus Theutonice Linguae* de bron geweest voor een *bruxell.*-aanduiding, bij *Gaffreye* (j. *af-val van de gans*; *Thes.* : *Gaffreye, gansen geroof*; de eigenlijke auteur van de *Thesaurus*, Andries Madoets, was een Brusselaar) en de *Stirpium Historia* van de Mechelaar Dodoens voor een *mechlin.*-aanduiding, bij *wortel* (j. *pee*; bij Dodoens p. 668). Voor de meeste dergelijke aanduidingen

20. G. de Smet, *Zum Sicambricum...*, p. 194-196.

21. G. de Smet, *Duitse dialectwoorden...*, p. 203-205; *id.*, *Een Duitse bron van Kiliaens woordenboek*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, 17 (1957), kol. 201-206; *id.*, *Zu den sächsischen Wörtern in den Wörterbüchern von Kiliaan*, in *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung*, 82 (1959), p. 181-188; *id.*, *Deutsche Einflüsse auf die niederländische Lexikographie des 16. Jahrhunderts*, in *Niederdeutsche Mitteilungen*, 22 (1966), p. 65-90.

22. R. Verdeyen, *a.w.*, p. XLVI-XLVIII.

hebben we echter nog geen bron kunnen vinden, nl. voor die welke betrekking hebben op de Kempen, het Waasland, West-Vlaanderen, Belgisch-Limburg, Noord-Holland en op de steden Antwerpen, Leuven, Brugge, Dendermonde, Amsterdam, Leiden, Gorkum, Heusden, Emden, Gulik en Keulen.

Onder de bronnen die we gevonden hebben zijn niet alleen woordenboeken, maar ook niet-lexicografische werken. Vermoedelijk heeft Kiliaan uit nog meer werken van algemene aard, humanistische en historische werken, woorden uit de volkstaal opgetekend. Het is echter niet gemakkelijk om deze woorden daarin weer te vinden.

4. Hoe neemt Kiliaan dialectwoorden over ?

In de inleiding op zijn *Etymologicum* zegt Kiliaan dat hij zich zorgvuldig heeft gehouden aan de gemeenschappelijke tongval van de Brabantse taal en aan de schrijfwijze die bij de drukkers het meest in gebruik is („Communem Brabantici sermonis dialectum, & orthographiam typographis maximè tritam, sedulò obseruauit”). Kiliaan brengt inderdaad vaak wijzigingen aan in de schrijfwijze van woorden uit andere gewesten. Hij verbrabantst bijv. het werkwoord *buschen* (oft *smiten*) uit het *Naembouck* tot *buyschen* (fland.) en *brine* (oft *pékele*) tot *brijn* (fland. j. *pekél*) ; ook laat hij in *achterwaersterigghe* uit het *Naembouck* het suffix *-igghe* weg en schrijft hij *achterwaerster* (dit woord noemt hij echter niet *fland.*)²³.

Zoals ik in de eerste paragraaf al gezegd heb, komt het betrekkelijk weinig voor dat er in Kiliaans bron al een gewestelijke aanduiding staat en dat hij deze overneemt. Veel groter is het aantal woorden waaraan Kiliaan een gewestelijke aanduiding geeft omdat ze uit een bepaalde bron komen. Zo noemt hij verscheidene woorden uit het *Naembouck* van Lambrecht *fland.*, uit de *Nomenclator* van Junius *holl.*, uit de *Pappa* van Murmellius en uit de *Teuthonista* van Van der Schuren *sic.*, uit werken van Lemnius *zeland.*, uit de *Nomenclator* van Chytraeus *sax.* en uit *Die Teütsch Spraach* van Maaler *ger.* De afkomst van de auteur van het werk bepaalt dan de gewestelijke aanduiding.

Kiliaan beoordeelt die bronnen echter altijd nog zelf, want sommige woorden eruit noemt hij gewestelijk, andere niet. Alleen de werken van Lemnius konden aanleiding geven om niet alle woorden op dezelfde wijze te behandelen. Lemnius schrijft name-

23. Zie mijn artikel *Iets over Vlaams bij Kiliaan*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, 32 (1973), kol. 345-350, inz. 348. Kiliaan noemt het suffix *-igghe* gebruikelijk bij „Flandri” (i.v. *naeyersse*, *naeystere*).

lijk bij sommige woorden „apud nos, nostri, nostrates” of „indigenae vocant” en dan noemt Kiliaan ze gewoonlijk *zeland.* Dit is het geval bij elf van de veertien *zeland.*-woorden uit Lemnius. Toch noemt Kiliaan nog drie andere woorden, die Lemnius niet zo aanduidt, *zeland.* en zijn er anderzijds woorden waarbij Lemnius „nostri” schrijft, die Kiliaan niet *zeland.* noemt, bijv. *Manekindt, Polders, Potboenen* en *Zeylsteen*²⁴. Vermoedelijk kende Kiliaan deze woorden zelf ofwel heeft hij ze nog in een andere bron gevonden die hij als algemener Nederlands beschouwde. Wellicht om dezelfde reden neemt Kiliaan uit het *Naembouck* van Lambrecht verscheidene woorden niet als *fland.*, maar als algemeen over, bijv. *achter-na, achter-waeren de craemvrouwe, achter-waerster, amachtich, amachtigheyd, flabbe* en *om dies wille dat*²⁵.

Een aantal woorden die in de *Nomenclator* van Junius geen gewestelijke aanduiding hebben, neemt Kiliaan over als *holl.*, bijv. *Oude-vaer* (j. *oyevaer*; bij Junius p. 44b), *pleyt-voghel* (Rabula, vitilitigator; bij Junius p. 342a) en *teel-man* (Agricola; bij Junius p. 356a). Opmerkelijk is dat Junius soms verscheidene synoniemen zonder onderscheid naast elkaar plaatst, waarvan Kiliaan er één *holl.* noemt en de andere niet. Zo zijn in de *Nomenclator* *Koten* en *bickelen oft pickelen oft hilteken* equivalenten van het Latijnse *Tali* (p. 213a); Kiliaan heeft al deze woorden overgenomen, maar hij noemt alleen *hielte* (j. *bickel*) *holl.* Hetzelfde geldt voor *Honts, gorre, karich*, in de *Nomenclator* equivalenten van het Latijnse *Sordidus* (p. 370a-b), waarvan Kiliaan alleen *gorre holl.* noemt, voor *Een pannelecker, een schuyfelaer, smorotser, telioorlecker* en *schuyffelschappraeye*, in de *Nomenclator* equivalenten van het Latijnse *Parasitus* (p. 369a), waarvan Kiliaan alleen *schuyffeler holl.* noemt, en voor *Spot oft speeckvogels, lauuytgeuers, de sinnekes in een spel*, in de *Nomenclator* equivalenten van het Latijnse *Samniones* of *sanniones* (p. 370 a), waarvan Kiliaan alleen *speeckvoghel holl.* noemt.

Woorden die Junius in de *Nomenclator* als gewestelijk beschouwt, neemt Kiliaan gewoonlijk als zodanig over. Toch neemt hij soms dergelijke woorden op zonder een speciale aanduiding, bijv. *padden-stoel*, in de *Nomenclator* *paddestoel Holl.* (p. 96b),

24. Zie mijn artikel *Levinus Lemnius...*, p. 147; *Manekindt*, dat ik na dat artikel nog heb gevonden, staat in het werk van Lemnius, *De Occultis Naturae Miraculis*, p. 35.

25. Deze woorden had Kiliaan reeds in zijn *Dictionarium* van 1574 overgenomen uit het *Naembouck*: zie mijn boek *De bronnen van drie woordenboeken uit de drukkerij van Plantin.* (Brussel), 1970, p. 318-319. In 1574 heeft Kiliaan nog geen gewestelijke aanduidingen aangebracht; bij sommige woorden die hij toen uit het *Naembouck* heeft overgenomen, heeft hij later echter de aanduiding *fland.* gevoegd, bijv. bij *bespreeck* (*Conditio*) en *brijn* (*pekkel*).

Butte, botte (Corbis dossuaria, d.i. rugkorf), in de *Nomenclator But Flandris* (p. 195b), *leck-platteel* (Catillo, liguritor, d.i. schotellikker), in de *Nomenclator Flandris* (p. 365a) en *schoppen, schoppelen* (j. touteren), in de *Nomenclator Holl.* (p. 195b). Kende hij deze woorden zelf of heeft hij ze nog in een andere bron gevonden?

Woorden die Junius in de *Nomenclator* Brabants noemt, krijgen van Kiliaan gewoonlijk geen speciale aanduiding, bijv. *Saen, saene*, in de *Nomenclator zaen Brabantis* (p. 74a; dit terwijl het erbij staande *Room Hollandis & Flandris* bij Kiliaan *fland. hol.* wordt), *esel, knaep der schilders*, in de *Nomenclator esel Brab.* (p. 188b) en *koppe komt wt den hoecke. j. borgh-spel*, in de *Nomenclator Coppen comt wt den hoecke Brab.* (p. 215b). *Amme-laecken* daarentegen, dat in de *Nomenclator* zonder een speciale aanduiding naast *tafellaecken* en *dwale* staat (dit laatste met de aanduiding *Flandris*; p. 171a), noemt Kiliaan een zeer gewoon Brabants woord („vox Brabantis vsitatissima, pro qua alij *tafel-laecken*”). Verder wordt de vogelnaam *Huberon*, die volgens de *Nomenclator* evenals *hoppe* „Brabantis” gebruikelijk is (p. 49a), bij Kiliaan *vetus j. hoppe* (dit laatste woord krijgt geen speciale aanduiding). Opmerkelijk is dat Junius zelf *huberon* als Brabants woord heeft overgenomen van de Zwitser Gesner (*Historia Animalium*, IV, p. 744). Vermoedelijk kende Kiliaan dit woord zelf niet, maar meende hij, toen hij het bij Junius vond, dat het uit een oude Brabantse tekst zou komen.

Uit het boek *Van de Byen* (Leiden 1597) van de Hollander Theodorus Clutius, apotheker in Leiden, neemt Kiliaan verscheidene woorden over, eigenaardig genoeg niet alleen als *holl.*, maar ook als *fris.* Op veertien ontleningen aan dit werk in het *Etymologicum* heten er tien *holl. fris.*, twee *holl.*, één *holl. sic.* en één krijgt er geen gewestelijke aanduiding. Op zeven ontleningen in Kiliaans kanttekeningen bij zijn *Etymologicum* noemt hij er echter maar twee *holl.* en krijgen er vijf geen speciale aanduiding. Opmerkelijk zijn deze *fris.*-aanduidingen bij een Hollandse bron vooral omdat het allemaal termen over bijen zijn die vóór Kiliaan in geen enkel woordenboek te vinden waren en waarschijnlijk ook in niet veel andere werken. Een van deze *holl. fris.*-woorden, *ghe-rechtigh*, met de betekenis van „bijkoning” (*Rex apum*), eigenlijk „koningin” of „moederbij”, kunnen we zelfs alleen begrijpen door de verklaring die Clutius ervan geeft: „sy worden geheeten Koningen, Moeders gerechtige, om dat als een korf oft stok met Bien is zonder Koning, daerom wordt geheeten te sijn ongerechtig” (p. 3). Kiliaan kan dit woord vrijwel zeker nergens anders gevonden

hebben, maar waarom noemt hij het dan niet alleen *holl.*, maar ook *fris.*²⁶ ?

Een dergelijk probleem hebben we ook met het woord *Stijgh. sicam. fris. vvestphal.*, dat Kiliaan in zijn *Dictionarium* van 1588 foutief heeft opgenomen met de betekenis van „thien” (Decem, deni, numerus denarius). Deze fout kunnen we verklaren doordat de *Teuthonista* onder het trefwoord *Styghe. twyntigh* (Viginti) schrijft: *half styghe. tyen* (Decem). Eigenaardig is nu vooral dat Kiliaan dit woord niet alleen *sicam.* noemt, wat we op grond van de *Teuthonista* kunnen begrijpen, maar ook *fris. vvestphal.* Als Kiliaan voor dit woord en voor deze aanduidingen in 1588 nog andere bronnen had, zou hij dan toen zijn vergissing niet hebben ingezien? In 1599 heeft hij zijn fout wel hersteld; dan schrijft hij: *Stijgh. sicam. fris. vvestphal. j. twintigh* (Viginti. *vulgò stega*). Het blijft dan nog de vraag waarop de aanduidingen *fris.* en *vvestphal.* steunen²⁷.

5. Gewestelijke aanduidingen in kanttekeningen van Kiliaan

De oudste gewestelijke aanduidingen van Kiliaan staan waarschijnlijk in zijn kanttekeningen bij een exemplaar van de *Thesaurus Theutonicae Linguae* (1573), bewaard in het Plantijnmuseum. Dit exemplaar werd immers bestemd voor een aangevulde uitgave en reeds in 1576 of 1577 van een nieuw privilege voorzien²⁸. Het aantal kanttekeningen in dit werkexemplaar is niet zeer groot. Opvallend is het betrekkelijk grote aantal *sax.-, ger.-, sic.-* en *fris.-* aanduidingen; ook de aanduiding *oostland.* komt enige keren voor²⁹. De meeste van deze kanttekeningen heeft Kiliaan opgenomen in zijn *Dictionarium* van 1588 en zijn *Etymologicum* van 1599.

Een veel groter aantal kanttekeningen heeft Kiliaan geschreven in zijn werkexemplaar van het *Etymologicum*, dat eveneens bestemd was voor een nieuwe uitgave. Voor de gewestelijke aanduidingen bij deze kanttekeningen verwijs ik naar de uitgave ervan die, hopelijk nog dit jaar, onder de titel *De Vierde Kiliaan*, zal verschijnen in de reeks *Monumenta Lexicographica Neerlandica*.

26. Zie hierover mijn artikel *De Friese woorden bij Kiliaan*, p. 175-179, inz. p. 176.

27. Cf. *ibid.* p. 168.

28. Volgens H. F. Bouchery, *Latijsche lexicographie der XVIe en XVIIe eeuw in de Nederlanden*, in *De Gulden Passer*, 22 (1944), p. 74.

29. Zie mijn artikelen *Kiliaans lexicografische methode*, in *Lexicologie, Feestbundel F. de Tollenaere*. Groningen, 1977, p. 107-113, inz. p. 111-112, en *Kiliaan, de grondlegger van de Nederlandse lexicografie*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, 28 (1969), kol. 203-204.

Uitvoeriger wil ik hier alleen ingaan op de gewestelijke aanduidingen in Kiliaans nieuw *Tetraglotton*, nl. de Nederlandse tekst die hij in handschrift toevoegde aan het drietalige (Latijns-Grieks-Franse) *Promptuarium Latinae Linguae*, door Plantijn in 1591 uitgegeven. Van deze toegevoegde Nederlandse tekst willen we eveneens een uitgave voorbereiden in de *Monumenta Lexicographica Neerlandica*. Hij is vermoedelijk ouder dan het *Etymologicum* van 1599 en heeft blijkbaar geen direct verband ermee. Een groot deel van de Nederlandse woorden komt uit het oudere *Tetraglotton* van 1562 en uit kanttekeningen hierbij in een exemplaar van het Plantijnmuseum, maar Kiliaan heeft er ook andere woorden aan toegevoegd, waarvan sommige met gewestelijke aanduidingen. De bronnen hiervoor kunnen wel dezelfde zijn als voor de woorden in het *Etymologicum*, maar Kiliaan schijnt deze woorden tweemaal opgeschreven te hebben: zowel in het naar de Latijnse trefwoorden alfabetisch gerangschikte *Tetraglotton* als in het naar de Nederlandse trefwoorden alfabetisch gerangschikte *Dictionarium* of *Etymologicum*³⁰.

Van de Friese woorden in dit nieuwe *Tetraglotton* heb ik een volledig overzicht gemaakt voor een publikatie over Friese woorden in de zestiende eeuw, die weldra zal verschijnen in de *Estrike* van het Fries Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen. In totaal heb ik er 225 woorden met de aanduiding *fris.* gevonden die ook in het *Etymologicum* staan (naast 24 die er niet in staan). Van die 225 woorden heten er echter slechts 174 ook in het *Etymologicum fris.* en bij slechts 86 ervan stemmen ook de andere gewestelijke aanduidingen alle overeen.

Als steekproef heb ik verder 350 woorden vergeleken die Kiliaan zowel in het nieuwe *Tetraglotton* als in het *Etymologicum* als gewestelijk aanduidt. Slechts bij 145 ervan stemmen alle gewestelijke aanduidingen overeen. In het *Tetraglotton* zijn er nu over het algemeen wel minder van die aanduidingen; vooral de aanduidingen *sax.*, *ger.* en *vet.* (*vetus*) komen minder voor. Terwijl het *Etymologicum* op 350 woorden 90 *sax.*-, 29 *ger.*- en 15 *vet.*-woorden heeft, heeft het *Tetraglotton* er maar 10 *sax.*-, 1 *ger.*- en 1 *vet.*-woord (dit laatste heeft deze aanduiding niet in het *Etymologicum* en ook één van de *sax.*-woorden heeft zo'n aanduiding daar niet). Opmerkelijk is dat er op dezelfde 350 woorden in het *Tetraglotton* 48 *holl.*-, 35 *sic.*- en 11 *fland.*-woorden zijn die deze aanduiding in het *Etymologicum* niet hebben en dat er omgekeerd in het *Etymologicum* 10 *holl.*-, 20 *sic.*- en 8 *fland.*-woorden zijn die deze aanduiding in het *Tetraglotton* niet hebben.

30. Cf. mijn boek *De bronnen van drie woordenboeken...*, p. 135-139.

Verder merk ik op dat twee woorden in het *Tetraglotton* de aanduiding *gheld.* hebben, die overeenkomt met *sic.* in het *Etymologicum*: *kiewen oft kouwen vanden visch. fris. holl. gheld.*, i.v. *Branchiae* (in het *Etym. sax. fris. hol. sicamb.*) en *raecke. ger. gheld. fris. holl.*, i.v. *Palatum* (in het *Etym. ger. sax. fris. sicamb.*).

Woorden die in het *Etymologicum* geen gewestelijke aanduiding hebben en in het *Tetraglotton* wel, zijn bijv. *bij-spel* (Apologus, d.i. allegorie, dat in het *Tetraglotton holl.* heet, *ooster-maend* (April), in het *Tetraglotton sicamb.*, *vorsten* (Amplio, d.i. uitbreiden), in het *Tetraglotton sic. fris.* en *wijtingh* (Apua), in het *Tetraglotton fris.* Soms verschillen de aanduidingen in het *Etymologicum* en het *Tetraglotton* volledig, zoals bijv. bij *fron-bode* (Accensus), in het *Etymologicum vetus sax.* en in het *Tetraglotton sicamb.*, en bij *virsten* (Amplio), in het *Etymologicum vetus saxon.* en in het *Tetraglotton sic. fris.*

Een opmerkelijk voorbeeld van inconsequentie is wel het woord *Scherne* (*j. spot*), dat volgens het *Etymologicum sax. sic. fris.* is. Nu vinden we daar drie Latijnse synoniemen, *Ludibrium*, *iocus*, *sanna*, die alle drie als trefwoord in het *Tetraglotton* staan met *scherne* onder de Nederlandse equivalenten. Bij het eerste echter staat dit woord als *sic. fris. holl.*, bij het tweede als *holl. fland. sic. fris.* en bij het derde als *sax. fris. holl.*, dus drie verschillende combinaties, die alle drie ook weer verschillen van die in het *Etymologicum* !

6. Betrouwbaarheid van Kiliaans aanduidingen

Wat voorafgaat toont dat we wel kritisch moeten staan tegenover Kiliaans gewestelijke aanduidingen. Toch vond Fokkema dat Kiliaan over het algemeen betrouwbaar is voor de 124 *fris.*-woorden (die welke hij enkel *fris.* noemt) ; wel heeft hij vele woorden te eng begrensd en komen deze ook buiten dat gebied voor³¹. Van de 133 woorden die Kiliaan *fris. holl.* noemt, vond Fokkema er echter een dertigtal die niet Fries, maar enkel Hollands zijn en een twintigtal die voorlopig niet nader bepaald kunnen worden³². De Vooys had eerst eveneens een gunstige indruk van Kiliaans betrouwbaarheid ; nadat hij een 200-tal *holl.*-woorden had onderzocht, maakte hij als enig voorbehoud dat de begrenzing ervan in vele gevallen te eng was³³. Later merkte hij echter op

31. K. Fokkema, *De Friese woorden bij Kiliaan*, in *TNTL*, 54 (1935), p. 210-235.

32. Id., *De „Fries-Hollandse” woorden bij Kiliaan*, in *Leuvense Bijdragen*, 37 (1947), p. 41-61.

33. C. G. N. de Vooys, *Het onderzoek naar de Middel-nederlandse woordgeografie*, in *Verzamelde taalkundige opstellen*, II. Groningen-Den Haag, 1925, p. 425-427.

dat Kiliaans „aanwijzingen, meermalen op gezag van anderen, niet steeds betrouwbaar zullen zijn, zodat alleen ten opzichte van de kwalificatie „niet-Brabants” bij zulke woorden vrij grote zekerheid bestaat”³⁴.

De Smet constateert verder dat Kiliaans aanduiding *fland.* bij 26 woorden hoofdzakelijk berust op de *Nomenclator* van de Hollander Junius en dat deze in vier gevallen weer steunt op de Zwitser Gesner³⁵. Anderzijds zien we dat Kiliaan uit deze bronnen niet alles overneemt: van de 41 *fland.*-aanduidingen in de *Nomenclator* neemt hij er slechts 26 op en van Gesner neemt hij geen enkele *holl.*- of *fland.*-aanduiding over.

Ook al trachtte Kiliaan zijn bronnen kritisch te beoordelen, toch beging hij ook vergissingen doordat hij sommige dialectwoorden niet kende. Zo neemt hij wel ten onrechte een woord *Glad* als *holl. fris.* op met de betekenis van *gloedigh, gloedende* (Ignitus, candens). Blijkbaar komt dit woord uit een werk waarin *glād* voor *gland* stond; *gland* is inderdaad Fries voor „gloeiend”³⁶. Kiliaan noemt ook ten onrechte *ven-besien* een Hollands woord voor *kracke-besien*; volgens zijn bron, de *Nomenclator* van Junius, zijn *Veen-besien* niet hetzelfde, maar een speciale soort die in Holland groeit³⁷. Het klopt ook niet met de *Nomenclator* wanneer Kiliaan *wiel-brood* en *wielken* beide *hol. fland.* noemt voor *krakelinck*; volgens Junius is *Crakelinck* algemeen, maar *wielken* bij de Vlamingen in gebruik en van *wielbroot* zegt hij dat „wij” het zo noemen: dit zou dus Hollands zijn³⁸. Ook op foutieve wijze stelt Kiliaan het woord *stelle, stalle*, als *vetus*, gelijk met *kreke*, inham van de zee; beide woorden heeft hij bij Lemnius in één Latijnse zin gevonden, maar *stelle, stalle* is er een Zeeuws woord met de betekenis van „hoogte op de schorren als toevlucht voor de schapen”³⁹. Verder is *voet-naegel* (*fris. j. minck-ijser*) wellicht een verschrijving voor *voetangel*, dat in de *Nomenclator* staat, terwijl *voetnagel* een „spookwoord” kan zijn⁴⁰.

Voor ons is zeker ook Kiliaans aanduiding *vetus fland.* zeer eigenaardig bij woorden als *achter-hoede, boeren* (werkwoord),

34. Id., *Bijdragen tot de middelnederlandse woord-geografie...*, p. 265.

35. G. de Smet, *Junius' Nomenclator...*, p. 197-208.

36. Cf. *WNT*, V. 1900, kol. 16, en K. Fokkema, *De „Fries-Hollandse” woorden...*, nr. 116.

37. *Vaccinium... Belgica Craeckebesien, postelbesien, & hauerbesien* nuncupat: quemadmodum et illud genus, quod in Hollandiæ paludibus nascitur, & lingua vernacula *Veenbesien*, quasi palustres baccas, indigitat, vaccinia normalè dici queant' (*Nomenclator*, p. 79a).

38. *Crakelinck*, vel panis, quem *wielbroot*, quasi rotarium, nominamus, Flandris est *wielken...* (ibid. p. 67a).

39. Cf. mijn artikel *Levinus Lemnius...*, p. 139.

40. Cf. mijn artikel *De Friese woorden...*, p. 175.

ghe-sellinne, oolick (oodelick) en *rancke* (twijg), die nu nog algemeen gebruikelijk zijn; in welke bron zou hij deze woorden toen al als verouderd (*vetus*) gevonden hebben⁴¹? Het bevreemdt ons nog meer wanneer we dezelfde aanduiding „verouderd” vinden bij *ransoen, rantsoen (vet. holl. fris.)*, in betekenis van „portie”, en bij *self-standichbeyd (vet.)*, telkens in Kiliaans kanttekeningen bij het *Etymologicum*; hier vinden we juist de eerste bewijsplaats voor deze woorden⁴²! Een oplossing hiervoor is alleen te geven doordat Kiliaan met de aanduiding *vetus*, met of zonder gewestelijke aanduidingen, wijst op het oude, oorspronkelijk Nederlandse of Germaanse karakter van woorden die hijzelf niet kent en op de verwantschap ervan met algemeen Nederlandse woorden. Voor het probleem van de *vetus*-woorden verwijs ik echter naar mijn artikel in *TNTL*, 92 (1976), p. 81-109.

Besluit

Al blijken Kiliaans gewestelijke aanduidingen over het algemeen vrij betrouwbaar te zijn, toch moeten we er wel kritisch tegenover staan. Het is immers onvermijdelijk dat hij fouten maakte bij het opnemen van woorden uit andere gewesten, die hij zelf niet kende. Met de middelen van de zestiende eeuw was het echter niet beter mogelijk. In de eerste plaats moeten we de ijver en nauwgezetheid bewonderen waarmee Kiliaan woorden en verklaringen uit allerlei werken opspoorde, zó zelfs dat het voor ons heel moeilijk is om zijn bronnen weer te vinden. Op die wijze wilde Kiliaan zijn woordenboek ook zo volledig mogelijk maken, met de woorden uit alle Nederlandse gewesten, tot een woordenboek van de hele *lingua Teutonica*.

Als verklarend wetenschappelijk woordenboek is Kiliaans *Etymologicum* een hele prestatie. We moeten het wel in het licht van zijn tijd zien, maar in de zestiende eeuw is het enig als woordenboek van een Europese volkstaal. Omdat hij het eerste wetenschappelijke woordenboek van het Nederlands tot stand heeft gebracht en de grondlegger is van het moderne Nederlandse woordenboek, is Kiliaan waard dat we hem nu nog herdenken.

41. Cf. mijn artikel *Vetus-woorden bij Kiliaan*, in *TNTL*, 92 (1976), p. 93.

42. Cf. mijn artikel *Nog enige oude bewijsplaatsen uit Kiliaans kanttekeningen*, in *TNTL*, 91 (1975), p. 1-7, inz. p. 2-3 en 6.

Lijst van in dit artikel besproken woorden
(de cijfers verwijzen naar de paragrafen)

achterhoede 6	huysloock 3
achterna 4	-igghe 4, n. 23
achterwaeren de craemvrouwe 4	kallefaten 2
achterwaerster 4	kamerkruid 3
amachtich 4	kandeel 2
amachtigheyd 4	karich 4
ammelaecken 4	kerckheer 3
anderhalf 2	kiewen 5
bancklaecken 3	klemmerboom, klever, kleverboom 3
bespreek 4, n. 25	klughmaend 2, n. 8
bijspel 5	kolp 3
black 2, n. 6	koppe komt wt den hoecke 4
boeren 6	koten 4
boete 2	kouwen van den visch 5
botte 4	kuyckuck, kuyckkuyck 3
bottel 3	lawijtgever 4
braeuwen 2	leckplateel 4
breucke 2	manekindt 4 en n. 25
brijn 4 en n. 25	mastbloeme 3
broeden 2	om dies wille dat 4
broke 2	onderhalf 2
brueden 2	oolick 6
butte 4	oostermaend 5
buttel 3	paddenstoel 4
buyschen 4	pannelecker 4
darinck, dary, darie, daritorf 3	pennevoghel 3
deelen, deylen 2	pleytvoghel 4
edder 2, n. 6	polders 4
emster 1	potboeven 4
esel 4	raecke 5
flabbe 4	rancke 6
fronbode 5	ransoen, rantsoen 6
gadde 3, n. 19	room 4
gaffreye 3	saen, saene 4
ghebbe 3, n. 19	scherne 5
gherechtig 4	schocken 1
ghesellinne 6	schoppen, schoppelen 4
glad 6	schuyfelschappraeye 4
gorre 4	schuyffelaer 4
gortworm 3	selfstandichheyd 6
helm 3	sinnekens in een spel 4
hielte 4	sleutel, slotel 2
hoepeelbloeme 3	smrotser 4
honts 4	speeckvoghel 4
huberon 4	spotvoghel 4

stelle, stalle 6
stijgh 4
straete 3
suypen 2
swagher 3
swart 2
sweer 3
swert 2
talch, talgh 2, n. 6
teelman 4
telioorlecker 4
truffel 3
tuyn 1

unghers eyeren 3
venbesien 6
virsten 5
voetnaegel 6
vorsten 5
waeren 3
wielbrood 6
wielken 6
wijtingh 5
woer 3
wortel 3
zeylsteen 4

Naar een beter begrip voor „Kale Infinitiefconstructies”

door

W. P. F. DE GEEST

0. Kale Infinitiefconstructies (KIC's) zijn complementaire constructies met een heel aparte morfologie. Ze hangen van een beperkte klasse matrixverba af. Kwantitatief gezien zijn ze een weinig belangwekkend syntactisch verschijnsel. Het feit nochtans dat KIC's in verschillende talen optreden bij *grosso modo* dezelfde matrixverba en met vergelijkbare morfologische idiosyncrasieën, zowel als het feit dat ze als een 'oud zeer' talloze descriptieve voorstellen hebben uitgelokt, maakt ze tot een aantrekkelijk studie-object binnen het geheel van de problematiek van de syntaxis van de samengestelde zin.

Reeds in de beginperiode van de transformationele grammatica kregen ze een ruim deel van de aandacht. De aanpak binnen het nieuwe theoretisch kader werkte ongetwijfeld verhelderend (zie Rosenbaum 1967); toch blijven de linguïsten zich aangetrokken voelen door KIC's.

In dit stuk gaat de aandacht naar een aantal recente bijdragen waarin onderzoek m.b.t. KIC's centraal staat of een essentiële rol speelt. In een eerste deel komen de voorstellen van W. Harbert (1977) ter sprake; ze vallen te appreciëren tegen de achtergrond van de Relationale Grammatica. In het tweede deel gaat de belangstelling naar het vanuit de Autonome Syntaxis-opvatting gedane voorstel van A. Akmajian (1977), waarin de rol van transformationele oplossingen sterk gereduceerd wordt ten voordele van de basisregels en het lexicon. Het derde deel sluit hierbij nauw aan en wil nagaan wat de merites zijn van een realistische Lexicale Grammatica-aanpak zoals die wordt bepleit door J. Bresnan (1978). De aanleiding hiertoe vormde de relevante bijdrage van Hoekstra en Moortgat (1979). In een laatste deel wordt gepoogd de verdiensten af te wegen van de onderscheiden benaderingen.

De motivering welke aan dit overzichtsartikel ten grondslag ligt, wordt gevormd door het besef dat onderzoek m.b.t. KIC's niet enkel een legitiem voorwerp van belangstelling is voor neerlandici, anglisten, allemandisten of romanisten; het biedt tevens het grote voordeel dat het tot een constante overschakeling verplicht van een particuliere belangstelling van aan één taal geïllustreerde observa-

ties naar een algemeen linguïstische interesse. Binnen het huidige stadium van de theorievorming in de taalwetenschap is dit niet enkel een normale, maar zelfs voordelige en wenselijke toestand. (cf. Klooster 1975).

1.1 Harberts onderzoek richt zich op een accusatief bevattende KIC's die bij het Duitse concessieve, c.q. causatieve 'lassen' optreden en bij de perceptieverba 'sehen', 'hören' en 'fühlen'. Voor de KIC's in (1) en (2) wordt op een onderliggend structuurniveau de status van zin aangenomen.

- (1) Ich liess ihn kommen.
 (2) Ich sah ihn kommen.

Deze dieptestructuur-analyse van (1) - (2) als samengestelde zinnen sluit echter niet uit dat oppervlakkig gezien (1) en (2) zich als enkelvoudige zinnen gedragen. Harbert toont dit aan m.b.v. observaties waaruit blijkt dat de KIC's met hun accusatief wel degelijk tot de matrix behoren. De voorbeeldzinnen bevatten steeds structuren gevormd door toepassing van 'clause bounded' tranformaties die niet op een ingebedde zin opereren.

- (3) $Er_i \left\{ \begin{array}{l} \text{sah} \\ \text{liess} \end{array} \right\}$ den Diener zu $sich_i$ kommen. (Reflexievorming)
 (4) *Laut* hörte ich ihn singen. (Topicalisering)
 (5) *Jahrelang* haben $sich_i$ die Frauen_i das gefallen lassen. (Scrambling)
 (Naast : die Frauen_i haben sich_i das jahrelang gefallen lassen.)
 (6)a Ich $\left\{ \begin{array}{l} \text{sah} \\ \text{liess} \end{array} \right\}$ *es* ihn nicht machen. (Object Movement)
 b *Ich $\left\{ \begin{array}{l} \text{sah} \\ \text{liess} \end{array} \right\}$ nicht ihn *es* machen.
 c Ich lasse *es* mir nicht gefallen.
 d *Ich lasse mir *es* nicht gefallen.

Dat deze observaties ook i.v.m. het Nederlands gelden, moge blijken uit (7) - (11) waarmee een gedrag wordt gedemonstreerd dat typisch is voor enkelvoudige zinnen.

- (7) Hij_i zag de fietser op $zich_i$ afkomen.
 (8) *Zachtjes* hoorde ik hem fluiten.
 (9) *Jarelang* hebben $zich_i$ de studenten_i dit laten welgevallen.¹

1. Deze zin alterneert met: „Jarelang hebben de studenten_i $zich_i$ dit laten welgevallen.”

- (10) Ik laat *het* mij niet aansmeren.²
 (11) Ik hoor *het* hem zeggen.³

1.2 De hypothese m.b.t. de bisententiële dieptestructuur en de oppervlakkige enkelvoudige structuur van zinnen als (1) - (2) impliceert een transformationele behandeling, waardoor de complexe structuur wordt afgebeeld als een enkelvoudige. Harbert stelt dat voor het relateren van dieptestructuur aan oppervlaktestructuur in zinnen als (1) - (2) in principe drie transformationele oplossingen beschikbaar zijn: „Equi NP Deletion” (END), „Subject-to-Object-Raising” (SOR) en „Clause Union”, een typisch Relationele Grammatica-voorstel, verwant met wat vroeger „Predicate Raising” werd genoemd.

M.b.t. de ‘lassen’-KIC’s volgt Harbert Reis’ (1973) stelling dat „Clause Union” de meest geschikte verklaring biedt. Hierbij wordt aangenomen dat de constituent met onderwerpsfunctie in de ingebedde zin een andere functie krijgt, nl. die van object in de matrix. Terzelfdertijd wordt het predikaat van de ingebedde zin, na snoeiing van de S-knoop, verenigd met het predikaat van de matrix. De argumentatie van Reis steunt op de observatie dat ‘lassen’-KIC’s niet met behulp van END of SOR vallen te derivieren.

M.b.t. perceptieverba-complementering (PVC) als in (2) merkt Harbert op dat Reis’ argumentatie onbruikbaar is. Het is niet mogelijk zinnen te construeren waarmee zou kunnen worden aangetoond dat END of SOR ongeschikt zijn. Harbert besluit dat END en SOR dus beschikbaar blijven. Van die twee kiest hij voor END, als de geschiktste manier om gevallen van PVC te beschrijven.

Bij een dergelijke END-analyse neemt men aan dat in de VP van het perceptieverbum in de matrix een object aanwezig is, op grond waarvan het daarmee co-referentiële onderwerp van de ingebedde zin kan worden gedeleerd. Een eerste argument ten voordele van de END-analyse maakt gebruik van de observatie dat PVC onmogelijk is als de accusatief een essentieel deel van een staande uitdrukking is of een ‘dummy’ pronomen. Men zie hiervoor (12) - (13).

- (12)a *Ich sehe ihn den Teufel reiten.
 (van ‘Der Teufel reitet ihn’ = hij gedraagt zich als een gek.)

2. Ook mogelijk blijft: „Ik laat mij *het* niet aansmeren.”

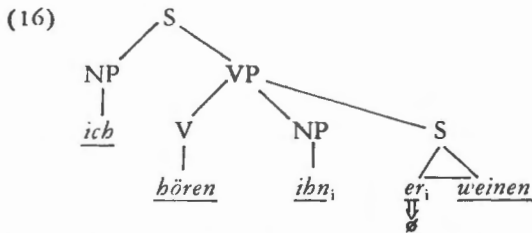
3. Vergeleken met „Ik hoor hem *het* zeggen” klinkt (11) misschien wat informeler. Opvallend is verder het feit dat (i) „Ik heb *het* hem horen zeggen” met de infinitief pro participio, zeker normaler is dan (ii)(*) „Ik heb hem het horen zeggen”. Hieruit kan worden afgeleid dat ook voor het Nederlands de toepassing van „Object Movement” tot zeer aanvaardbare resultaten leidt.

- b *Ich fühlte das Herz mir in die Hosen fallen.
 (13)a *Ich sehe es dir gut gehen.
 b *Er fühlte es sich heiss werden.

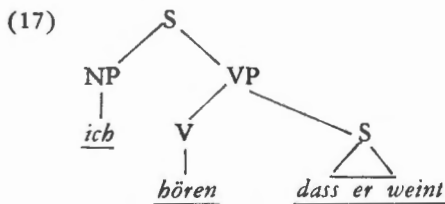
Harberts redenering hierbij is dat de ongrammaticaliteit volgt uit de onmogelijkheid in (12) - (13) van de aanwezigheid van een object in de matrix-VP, waardoor END van het onderwerp in de ingebedde zin, zoals gewenst, zou worden gedeleerd. Omdat END niet van toepassing kan zijn, blokkeren (12) en (13). Het tweede argument steunt op het onderscheid tussen directe en indirecte perceptie. In (14) is, in tegenstelling tot (15) enkel directe perceptie mogelijk⁴.

- (14) Ich höre ihn weinen.
 (15) Ich höre dass er weint.

Als men voor (14), volgens de END-analyse, een dieptestructuur als in (16) aanneemt, dan volgt de verklaring van de directe perceptie als enige mogelijkheid moeiteloos.

Volgens deze analyse is de direct gehoorde inderdaad het object binnen de matrix-VP, op grond waarvan de daarmee coreferentiële onderwerpsconstituent in S wordt gedeleerd. Neemt de PVC de vorm aan van een dat-zin, zoals in (14), dan is, blijkens (17) inderdaad indirecte perceptie mogelijk.

Een derde argument steunt op de observatie dat infinitieve PVC zich niet verdraagt met passiefvorming. Het valt niet moeilijk dit

4. Directe perceptie impliceert simultaneïteit van het percipiëren en het object, uitgedrukt in de KIC. Bij indirecte perceptie is het niet nodig dat degene die percipieert direct geconfronteerd wordt met het object. Men kan via een tussenpersoon of per inferentie horen dat iemand zit te huilen.

te verklaren binnen de aannames van de END-analyse. Van zodra immers de ingebedde zin passiefvorming ondergaat, kan de voorwaarde voor END niet meer vervuld zijn. Passief maakt het logisch object tot grammaticaal subject en zo komt er vanzelf een einde aan de binnen de END-analyse gepostuleerde coreferentialiteit met het object van de matrix-VP. Een door de END-analyse voorspelde ongrammaticaliteit laat zich volgens Harbert vaststellen in (18).

(18) *Ich höre über ihn von vielen Leuten sprechen.

Daarnaast merkt Harbert op dat, in tegenstelling tot de dubbele lezing voor (19), (20) slechts voor één interpretatie vatbaar is.

(19) Ich lasse ihn rufen.

(20) Ich höre ihn rufen.

Waar voor (19) zowel de subject- als de objectrol van 'ihn' mogelijk is ('roeper', c.q. 'geroepene'), zou voor (20) enkel de rol van 'roeper' aan 'ihn' kunnen toegewezen worden⁵.

De kracht van dit derde argument is niet erg groot. In het Nederlands zijn zinnen mogelijk met KIC's die een door-bepaling bevatten, getuige.

(21)a Ik zag hem door het peloton neerschieten.

b Ik hoorde het verhaal door Jan vertellen.

Ook kan er niet getwijfeld worden aan de ambiguïteit van zowel (22) als (23).

(22) Ik laat hem roepen.

(23) Ik hoor hem roepen.

I.v.m. een zin als (24) doet Harbert een niet zeer overtuigende poging om de hypothese van een END-analyse voor PVC te redden.

(24) Ich höre ein Lied singen.

Hij opteert voor de radicaalste oplossing, en genereert hiervoor een dieptestructuur als in (25).

(25) Ich höre man [man ein Lied singen]
S

Ze heeft misschien wel het voordeel een actieve ingebedde zin te hebben, maar de verder noodzakelijke transformationele voorstellen lijken erg ad hoc, getuige (26) a en b.

5. Blijkens een persoonlijke mededeling van Prof. Dr. P. Nelde is het voor iemand die Duits als zijn moedertaal spreekt, zeer goed mogelijk ook (20) op dezelfde manier als (19) als ambigu op te vatten.

(26)a (door END op 25) $\Rightarrow$ Ich höre man [$\emptyset$ ein Lied singen]
S

b (door onbepaald Object - Deletie) $\Rightarrow$ Ich höre $\emptyset$ [$\emptyset$ ein Lied singen]

1.3 Een andere zwakheid van Harberts END-analyse is dat ze voorbijgaat aan reële moeilijkheden die rijzen n.a.v. zinnen als in (27).

(27)a Ik zie het sneeuwen.

b Ik hoor de boer het varken slachten.⁶

c Ik zie geloof wonderen verrichten.⁶

d Ho visto il vento turbinare.⁷

e Vedeva la sua avarizia lottare contro la sua timidezza.⁷

Indien het nl. zo is dat de matrix-VP een object moet bevatten waardoor END kan worden geactiveerd, dan moeten de volgende veronderstellingen m.b.t. (27) gemaakt worden: 1° in (27)a heeft het pronomen 'het' effectief een referent⁸; 2° in (27)b hoort men eerder de boer dan het varken: 3° in (27)c tot e zouden abstracta als 'geloof', 'wind' en 'gierigheid' zichtbaar zijn.

1.4 Het besluit m.b.t. Harberts voorstellen moet zijn dat zijn syntactische verklaring van PVC weinig overtuigend is en op ernstige bezwaren stuit.

2.1 De benadering van ten dele identieke syntactische verschijnselen, nl. Engelse gevallen van PVC, die we bij Akmajian (1977) aantreffen, verschilt wezenlijk van die bij Harbert. Akmajian situeert zijn onderzoek in het kader van de autonome syntaxis. Hij wil aantonen dat het mogelijk is op grond van zuiver formele, syntactische criteria te komen tot een structuuranalyse van gevallen van PVC zonder daarbij meteen een beroep te doen op een semantische argumentatie.

De bijdrage van Akmajian beperkt zich tot gevallen als in (28).

(28)a We saw *the moon rising over the mountain.*

b We saw *the moon rise over the mountain.*

Naar de PVC in (a) verwijzen we voortaan m.b.v. de afkorting PPVC (= 'Progressive' perceptieverbum-complementering); naar die in (b) m.b.v. de afkorting IPVC (= Infinitief-perceptieverbum-complementering).

6. Zie De Geest (1973) p. 25.

7. Zie Radfort (1977) p. 185.

8. In Harbert (1977) p. 133 blijkt uit voetnoot 13 dat de auteur dit inderdaad ook doet!

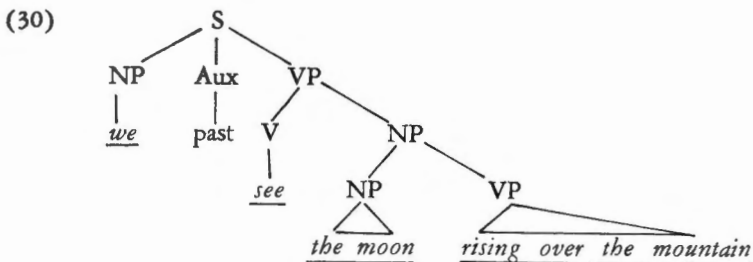
De centrale stelling van Akmajian m.b.t. de beide vormen van PVC is dat ze niet teruggaan op een bisententiële structuur. De complementaire constructies worden niet geacht afgeleid te zijn van een ingebedde zin. Er worden speciale voorzieningen ingecalculeerd in de basiscomponent en er komt een einde aan de moeilijkheden i.v.m. het relateren van oppervlaktestructuren als in (28) aan een hypothetische dieptestructuur.

2.2 De aandacht in Akmajians argumentatie wordt het eerst gericht op gevallen van PPVC. Daarbij wordt aangetoond dat de complementaire constructie, schuingedrukt in (28), zich gedraagt als een enkele constituent. Men zie hiervoor de observaties in (29), waar telkens derivatieprocessen aan het werk waren waarvan het toepassingsgebied is beperkt tot één constituent.

- (29) a What we saw was *the moon rising over the mountain* (Pseudo Cleft)
 b We saw what we had all hoped to see : *the moon rising over the mountain*. (Equative „Colon” Construction)
 c You can see, but you certainly can't hear *the moon rising over the mountain*. (Right Node Raising)
 d It was *the moon rising over the mountain* that we saw (Cleft sentence)
 e *The moon rising over the mountain* was a breathtaking sight to see. (Object Deletion)
 f *The moon rising over the mountain* has been witnessed by many a lover here on Lover's Lane. (Passive)

Met observaties als in (29) d-f wordt tevens aangetoond dat de structuur van de complementering die is van een NP.

De interne structuur van die NP vormt de volgende stap in de argumentatie. Er wordt betoogd dat ze een vorm aanneemt als in (30).

Deze voorstelling wijkt op resolute wijze af van de traditionele opvatting binnen de TGG die het houdt bij een door NP gedomineerde S-knoop, de bekende bisententiële hypothese. Het niet-

sententiële karakter van een PPVC-NP volgt volgens Akmajian ten eerste uit het feit dat er geen plaats is voor elementen uit de Aux-knoop. Er kan b.v. nooit 'have' voorkomen in een PPVC. PPVC bevat evenmin een complementeerder. Er is ten tweede het merkwaardige gedrag van de complementen t.a.v. congruentie, zoals wordt geïllustreerd door (31).

- (31)a *The moon and Venus rising in conjunction* $\left\{ \begin{array}{l} \text{have} \\ *has \end{array} \right\}$ often
been observed by the astronomers.
- b *The moons of Jupiter rotating in their orbits* $\left\{ \begin{array}{l} \text{are} \\ *is \end{array} \right\}$ beautiful
to watch.

Indien de schuingedrukte NP's op te vatten waren als „NP's over S” dan zou de singularisvorm van het matrixwerkwoord normaal moeten opduiken. De grammaticaliteit van de pluralisvorm wordt pas verklaarbaar als men een NP-structuur aanneemt als in (30), waar de kern-NP de congruentie controleert.

Een derde argument ontleent Akmajian aan de extraponeerbaarheid van de VP uit de PPVC-NP, zoals blijkt uit (32).

- (32) *The moon looks spectacular rising over the mountain.*

Het laatste, sterke argument heeft te maken met de verschillende anaforische relaties in (33) en (34).

- (33)a *That John_i is fairly stupid is a fact that he_i can't bear to live with.*
b *That he_i is fairly stupid is a fact that John_i can't bear to live with.*
- (34)a *John_i playing the piano is a sight as funny as the sight of him_i dancing on the tables.*
b *Him_i playing the piano is a sight as funny as the sight of John_i dancing on the tables.*

In (33), met echte ingebedde zinnen, is zowel (a) als (b) interpreteerbaar met een coreferentiële lezing voor de schuingedrukte constituenten. In (b) verzet zich niets tegen die interpretatie, omdat het vooropgeplaatste pronomen weliswaar aan 'John' voorafgaat, zonder er echter de 'command'-relatie⁹ mee te onderhouden; het behoort immers tot een afzonderlijke S-knoop. In (34)b blokkeert de anaforische relatie: het pronomen gaat vooraf aan 'John' en commandeert het. Volgens de PPVC-NP-hypothese zit

9. De „command”-relatie kan voor het hier aan de orde zijnde stadium van inzicht op een voldoende wijze worden gedefinieerd als volgt: „Een knoop A commandeert een knoop B als elke S-knoop die A domineert ook B domineert.”

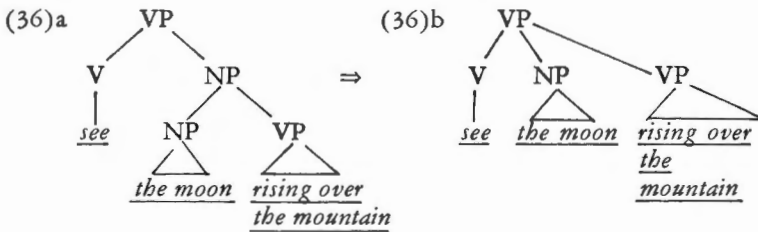

het pronomen niet ingekapseld in een S-knoop van een ondergeschikte zin. Blijkens de onmogelijkheid van een coreferentiële interpretatie van (34)b is de status van een PPVC anders dan die van de dat-zin in (33).

2.3 Om nu ook observaties als in (35) te kunnen verantwoorden, moet Akmajian zijn stelling i.v.m. PPVC enigszins nuanceren.

- (35)a What we saw rising over the mountain was *the moon*. (Pseudo Cleft)
 b It was *the moon* that we saw rising over the mountain. (Cleft Sentence)
 c *The moon* is beautiful to watch – rising over the mountain. (Object Deletion)
 d *What* did you see-rising over the mountain? (WH Fronting)
 e *The moon*, I'd love to see – rising over the mountain. (Topicalisering)
 f Observe *the moon*, my dear, rising over the mountain. (Tussengevoegde aanspreekvorm)

Vergelijkt men de toestand geïllustreerd in (29) met die in (35) dan valt onmiddellijk het paradoxaal gedrag van PPVC's op. Ze treden niet enkel te voorschijn als een soort monolithische totaliteiten, ze zijn tevens oplosbaar in afzonderlijke constituenten, wat het dispaaraat gedrag onder „Pseudo Cleft” en „Cleft Sentence” verklaart. Akmajian lost dit op door aan te nemen dat op een structuur als in (30) niet alleen echte 'Extrapositie' als in (32) kan worden toegepast; hij neemt ook lege 'Extrapositie' als mogelijkheid aan. Die lege (vacuous) 'Extrapositie' resulteert in een structuur als in (36)b.

De „Extrapositie” breekt het monolithisch NP-blok a.h.w. open. De verklaring van de syntaxis van PPVC's in (35) volgt moeiteloos uit een configuratie als (36)b; niets staat daar de toepassing van transformaties op 'the moon' in de weg. Tegen de verdenking van een ad hoc-oplossing kan Akmajian opwerpen dat de configuratie (36)b de enige mogelijkheid is voor IPVC. Deze stelling vindt steun in de volgende observaties, waarmee wordt aangetoond dat

gevallen van IPVC zich nooit als monolithische NP's gedragen. Men noteert dat de in (37) voorkomende ongrammaticaliteit onmiddellijk verdwijnt als men de IPVC vervangt door PPVC.

- (37) a *What we saw was Raquel Welch take a bath. (Pseudo Cleft)
 b *It was Raquel Welch take a bath that we saw. (Cleft Sentence)
 c *Raquel Welch take a bath is a breathtaking sight to see. (Object Deletion)

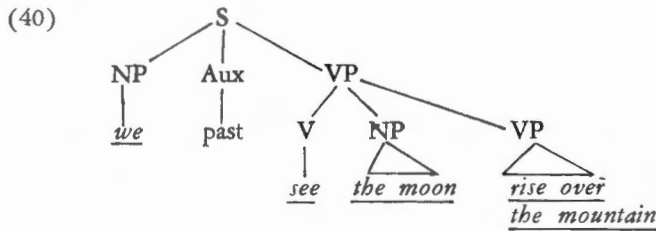
2.4 Akmajians voorstellen kunnen als volgt worden samengevat. De onderliggende structuur voor gevallen van PPVC wordt via een herschrijffregel als in (38) gegenereerd.

- (38) NP → NP VP

Toepassing van lege „Extrapositie” m.b.t. de kern van de NP schept de mogelijkheid voor de constituenten van PPVC om afzonderlijk op te treden. Gevallen van IPVC worden reeds in de dieptestructuur gegenereerd m.b.v. een herschrijffregel als in (39).

- (39) VP → V NP VP

Voor het Engels biedt deze regeling het voordeel dat de aanhechting van de 'Progressive'-uitgang -ing bij PVC zou afhangen van de wijze van derivatie. VP's onmiddellijk door NP gedomineerd, zouden -ing bij zich krijgen. Een VP die echter niet afhangt van een NP en geen Aux-knoop als zusterconstituent heeft, behoudt zijn volledig ongewijzigde basisvorm, nl. die van een Kale Infinitief. Voor de zin (28)b, met IPVC, „We saw the moon rise over the mountain” wordt als uitgangsstructuur (40) aangenomen.

De grote eenvoud van deze oplossing valt meteen op, daar waar binnen de bisententiële hypothese onvermijdelijk een beroep moet worden gedaan op transformaties (SOR of Predicate Raising, c.q. Clause Union), terwijl de lege Aux-knoop en de afwezigheid van een complementeerder verder te verantwoorden blijven. Positief in dit voorstel is dat het op autonoom syntactische criteria steunt en

tevens vlot kan worden verbonden met de semantische descriptie van PVC¹⁰.

2.5 De gunstige indruk welke uitgaat van Akmajians behandeling belet echter niet dat ze een aantal nieuwe descriptieve problemen doet rijzen.

Binnen de bisententiële hypothese i.v.m. PVC wordt meestal stilzwijgend aangenomen dat de matrixverba waarbij zowel een dat-zin als PPVC of IPVC kunnen optreden als complementen, daarvoor in het lexicon niet op een speciale manier moeten worden gekenmerkt. Voor transitieve perceptieverba volstaat een beschrijving m.b.v. het subcategoriseringsframe (41).

(41) V, [- NP]

Een recursieve herschrijffregel zorgt er dan voor dat onder de NP-knoop eventueel een S-knoop heropduikt ('NP over S').

Een onvermijdelijk gevolg van Akmajians hypothese m.b.v. PPVC resp. IPVC, is dat er met ten minste twee syntactische omgevingen moet worden gerekend, nl.

(42)a V, [- [NP VP]]
NP

b V, [- NP VP]

Akmajian stelt daarom voor (42)a en b te beschouwen als een deel van de subcategorisering voor perceptieverba in het Engels. Volledigheidshalve zou hieraan nog een derde frame moeten worden toegevoegd om te voorzien in de gevallen van echte S-complementering. Een mogelijke voorstelling is (43).

(43) V, [- $\bar{s}$]

Akmajian motiveert een dergelijke lexicale descriptie door aan te tonen dat er in het lexicon klassen van verba bestaan waarvoor de drie types van subcategorisering functioneel zijn, getuige (44) - (46).

(44) + [- [NP VP]] , + [- NP VP] , + [- $\bar{s}$]
NP

We	}	saw	}	{ Raquel Welch taking a bath
		heard		{ Raquel Welch take a bath
				{ that Raquel Welch took a bath

(45) + [- [NP VP]] , + [- NP VP]
NP

10. Akmajian betoogt in hoofdzaak dat indirecte perceptie mogelijk is met sententiële complementen. Directe perceptie hangt volgens hem duidelijk samen met de structuren die hij voor PPVC en IPVC voorstelt.

- (46) We $\left\{ \begin{array}{l} \text{watched} \\ \text{listened to} \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} \text{Raquel Welch taking a bath} \\ \text{Raquel Welch take a bath} \\ \text{*that Raquel Welch took a bath} \end{array} \right\}$
- + $\left[- \begin{array}{l} \text{[NP VP]} \\ \text{NP} \end{array} \right]$
- We $\left\{ \begin{array}{l} \text{observed} \\ \text{noticed} \\ \text{perceived} \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} \text{Raquel Welch taking a bath} \\ \text{*Raquel Welch take a bath} \\ \text{*that Raquel Welch took a bath} \end{array} \right\}$

Het is zondermeer duidelijk dat dit meer genuanceerde systeem van lexicale beschrijving een positief effect sorteert.

Een tweede gevolg van Akmajians hypothese is dat ze verplicht tot een herziening van het in „Aspects” voorgestelde systeem van configurationele definitie voor de grammaticale relaties. Stapt men af van de bisententiële hypothese m.b.t. PVC dan wordt het onmogelijk de subjectsfunctie nog langer te relateren aan de positie: „eerste NP onder S’”. De vraag omtrent de manier om de onderwerpsfunctie van de NP „the moon” aan te duiden in de constructie „The moon rising, (c.q. rise) over the mountain” blijft dan onbeantwoord. Akmajian stelt in verband hiermee voor aan te nemen dat er voor verbale lemmata waarbij complementaire constructies als mogelijkheid moeten worden gesignaleerd, lexicale redundantieregels zouden werkzaam zijn. Hun taak zou erin bestaan voor die verba een netwerk van grammaticale relaties te specificeren. Deze relaties zouden dan niet langer configurationeel bepaald zijn.

In het concrete geval van PVC zou een van die redundantieregels moeten bepalen dat bij een subcategorisering als in (47) de NP1 wordt geïnterpreteerd als subject van het matrixverbum, NP2 als object van het matrixverbum en tevens als subject van de VP1, uit de complementaire constructie. Dit wordt uitgedrukt door de redundantieregel (48).

- (47) [NP1 - NP2 VP1]
- (48) $\left[\begin{array}{c} \text{NP1} \quad \text{---} \quad \text{NP2} \quad \left[\begin{array}{c} \text{V} \quad \text{X} \\ \text{VP1} \quad \text{VP1} \end{array} \right] \end{array} \right]$
- SUBJ   OBJ   SUBJ

2.6 M.b.t. dit misschien intuïtief aantrekkelijke voorstel van een nieuw type van lexicale descriptie moet worden opgemerkt dat het bij Akmajian niet komt tot een principieel stevig onderbouwde hypothese. Het inzicht dat het zwaartepunt bij de descriptie welens vanuit de syntactische component zou kunnen moeten worden verplaatst naar het lexicon komt nog nauwelijks uit de verf. Voor

een duidelijk standpunt t.a.v. deze kwestie zij verwezen naar Bresnan 1978.

3. De recentste voorstellen i.v.m. IPVC voor het Nederlands kan men vinden in Hoekstra en Moortgat (1979). Voor een goed begrip ervan is evenwel informatie nodig m.b.t. de door Bresnan (1978) ontwikkelde theorie van de lexicale grammatica.

3.1 Een van de door Bresnan gehanteerde concepten heet „logische argumentstructuur”. Ze verschaft het middel om de maximale semantische informatie m.b.t. verba voor te stellen. Voor twee eenvoudige voorbeelden van een dergelijke voorstelling wordt verwezen naar (49).

- (49)a x slapen
b x zoeken y

Hieruit valt af te leiden dat het werkwoord ‘slapen’ aan één argument plaats biedt, nl. aan een logisch subject. ‘Zoeken’, daarentegen, biedt plaats aan een logisch subject ‘x’ en aan een logisch object ‘y’.

Voor de bekende gevallen van de pseudo-transitieve verba, geïllustreerd in (50), suggereert Bresnan een originele oplossing.

- (50)a Jan eet vis
b Jan eet

Liever dan (50)b uit a af te leiden d.m.v. „Object-Deletie”, wil zij de zin (50)b verklaren als gevolg van een bewerking op de logische argumentstructuur.

Blijkens (56) wordt hierbij gedacht aan het binden van de variabele y door de existentiële kwantor.

- (51)a x eten y
b ($\exists y$) x eten y

De voorziening (b) naast (a) voor het lemma ‘eten’ maakt duidelijk dat het werkwoord ook intransitief kan worden gebruikt, nl. als de logisch objectsvariabele ‘y’ wordt gebonden.

In dezelfde lijn betoogt Bresnan dat Passief evenmin transformationeel dient te worden beregeld. Passief kan ook worden geïnterpreteerd als een bewerking op de logische argumentstructuur, waardoor het logisch subject m.b.v. kwantificering wordt gebonden. De implicaties van dit voorstel mogen blijken uit het parallelisme tussen (a) en (b) in (52) en (53).

- (52)a The cat was eating
b The cat was eaten

- (53)a $(\exists y) x \text{ eat } y$
 b $(\exists x) x \text{ eat } y$

Bij binding m.b.v. kwantificering van het logisch object krijgt men een actieve zin als in (52)a, waar 'eat' pseudo-transitief is gebruikt; binding van het logisch subject resulteert in de eliminatie van dit argument en maakt de promotie van het logisch object tot grammatisch subject mogelijk.

Een behandeling van Passief als hierboven impliceert een onderscheid tussen logische en syntactische functies. De logische functies worden bepaald in termen van de 'logische argumentstructuur'; de syntactische functies blijven bij Bresnan configurationeel gedefinieerd.

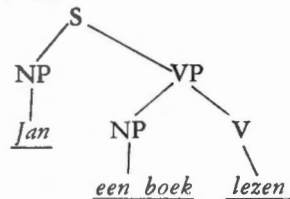
Het logisch subject is per definitie het eerste argument van het werkwoord, het logisch object is het tweede. Syntactisch of grammaticaal subject is voor Bresnan de NP1, i.e. de NP onmiddellijk gedomineerd door S; de NP2 is het object, i.e. de NP gedomineerd door VP; NP_p is het prepositioneel object, i.e. een NP onmiddellijk gedomineerd door PP en LOC, de locatief, is de PP onmiddellijk gedomineerd door VP.

De representatie van verbale lemmata bestaat volgens Bresnan uit twee delen. In de linkerhelft van (54) bevinden zich de syntactische contexten; daarmee wordt aangegeven met welk materiaal binnen de VP de V zich verdraagt. (De voorstelling steunt op de door Koster (1975) verdedigde SOV-hypothese.) In de rechterhelft van (54) treft men de functionele structuur aan, i.e. een combinatie van de grammaticale functies met de logische argumentstructuur.

(54)	Synt. Context	Function. Structuur
slapen	V, [-]	NP1 slapen
zoeken	V, [NP -]	NP1 zoeken NP2
eten	V, [NP -]	NP1 eten NP2
	V, [-]	($\exists y$) NP1 eten y

De illustratie in (55) geeft een beeld van de implicaties van Bresnans voorstellen. Voor de zin „Jan leest een boek” worden achtereenvolgens vermeld: de syntactische structuur, de lexicale representatie van het verbum 'lezen' en het interpretatieproces.

- (55)a Jan leest een boek.
 b syntaxis

c. lexicon :

lezen, V, [NP -] , NP1 lezen NP2

d. interpretatie :

(α) identificatie van de grammaticale functies en het indexeren van die functies : NP1 = Jan = i

NP2 = een boek = j

(β) substitutie van de indices in de logische argumentstructuur Jan = i, een boek = j, (i lezen j).

3.2 Directe relevantie voor het hier aan de orde gestelde onderwerp van de IPVC heeft Bresnans voorstel i.v.m. de behandeling van complexe complementen, i.e. complementaire constructies in zinnen als

(56) John tends to annoy Mary.

Volgens dit voorstel is het matrixverbum in (56) voorzien van een verbaal i.p.v. een nominaal complement. Het werkwoord krijgt in de VP niet een NP naast zich, maar een VP. Deze analyse stemt fundamenteel overeen met die van Akmajian voor IPVC. In Bresnans notatiesysteem wordt $\overline{VP}$ gebruikt. Daarmee wordt een syntactische categorie bedoeld. Een van de functies van die categorie is die van verbaal complement. Een $\overline{VP}$ onder NP heeft niet de functie van verbaal complement ; in (57) is de $\overline{VP}$ onder NP1 onderwerp van het matrixwerkwoord.

(57) To annoy Mary seems to be John's purpose in life.

Net als de NP's die b.v. NP1 en NP2 kunnen zijn, kunnen $\overline{VP}$'s verschillende functies vervullen. Kenmerkend voor $\overline{VP}$'s die fungeren als verbaal complement is dat ze 1° onmiddellijk door een hogere VP-knoop worden gedomineerd en 2° dat ze functioneel onvolledig zijn. Met het laatste is bedoeld dat de VP's geen grammaticaal subject bevatten en dus steeds daarvan a.h.w. worden voorzien. In de lexicale representatie van de functionele structuur moet daarom bij zo'n VP een lege plaats worden voorzien, nl. ( ) VP. Tijdens de interpretatie wordt dit verbaal complement a.h.w. aangevuld of 'in'-gevuld. Zijn nog niet gespecificeerde subject moet geïndexeerd worden. Bij 'tend' wordt die indexering gecontroleerd door het grammaticaal subject, dus door NP1. Daarmee wordt dan weergegeven dat 'wie' 'Mary lastig valt' 'degene' is 'die de neiging heeft of voelt 'lastig te vallen'. Het subject van de $\overline{VP}$ is coreferentieel met het subject van de matrix.

3.3 Bij dit punt gekomen, valt het niet moeilijk het directe verband te zien tussen de inzichten waarop we met Akmajian uitmondten (zie (47) en (48)) en de notie van functioneel onvolledige verbale

complementen, geïntroduceerd door Bresnan. Voor het reeds vaak besproken pilootzinnetje ter illustratie van IPVC, hier herhaald als (58), geldt binnen Bresnans aanname dat de $\overline{VP}$ moet worden aangevuld.

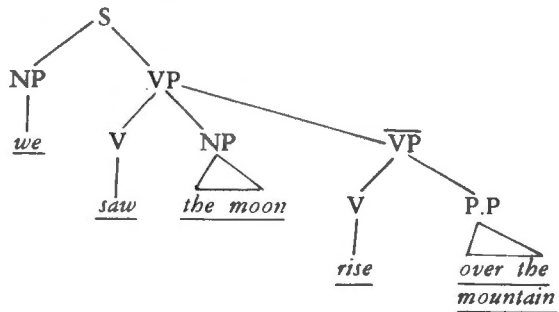
(58) We saw the moon rise over the mountain.

De controle bij verba sentiendi is verschillend van die bij het werkwoord 'tend'. Het subject van de onvolledige $\overline{VP}$ krijgt tijdens de interpretatie een index gecontroleerd door de NP2 van de matrix.

De behandeling van (58) zou volgens deze etappes verlopen :

(59)a We saw the moon rise over the mountain.

b syntaxis :

c lexicon :

SEE, V, [- NP [$\overline{VP}$ V...] $\overline{VP}$],

NP1 SEE ((NP2)VP)

d interpretatie :

(α) NP1 = we = i

NP2 = the moon = j

LOC = over the mountain = k

(β) we = i, i SEE (the moon = j, over the mountain = k
(j. RISE k))

Het valt hierbij op dat de rol gespeeld door de lexicale representatie zeer centraal is. De syntactische context voor SEE laat een NP en een VP toe binnen de matrix-VP. Deze VP, het verbaal complement, kan naast een V nog andere elementen bevatten. Morfologisch is de V in VP gekenmerkt als een kale infinitief. Voor een andere morfologie, b.v. met een 'to-infinitive' zou de aanwijzing onder 'V' het feature <+ to> moeten bevatten. Deze regeling houdt in dat in het lexicon per verbaal lemma alle idiosyncratische kenmerken worden gespecificeerd. In de grammaticale

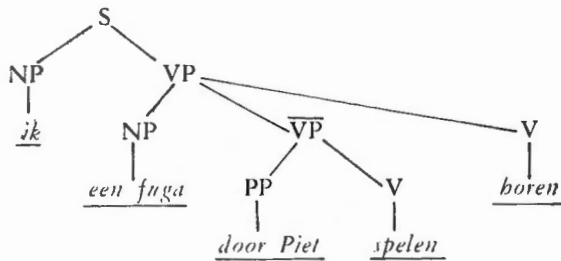
descriptie speelt het lexicon de rol van het LTM¹¹ van de taalgebruiker, waar deze kennis wordt bewaard.

3.4 In een goed beargumenteerde bijdrage stellen Hoekstra en Moortgat (1979) een analyse voor Nederlandse passiefconstructies voor. Daarbij opteren ze voor het door Bresnan ontwikkelde theoretisch kader van de lexicale grammatica. Van cruciaal belang in hun betoog zijn observaties als (60), waarin passieve IPVC optreedt.

(60) Ik hoor een fuga spelen (door Piet)

In tegenstelling tot wat we Harbert zagen voorhouden, tonen Hoekstra en Moortgat aan dat niet valt te twifelen aan het passief karakter van de IPVC. Hun analyse, die we hier overnemen, heeft het volgende formaat :

(61)a syntaxis :

b lexicon :

HOORN, V, [NP [VP ... V VP] VP] ,

NP1 HOOR ((NP2) VP)

c interpretatie :

(α) NP1 = ik = i

NP2 = een fuga = j

NPp = door Piet = k

(β) ik = i, i HOOR (een fuga = j, door Piet = k (∃x)

(x SPEEL j & x = k))

Wat hierbij meteen opvalt, is dat er voor de beschrijving en verklaring van het passieve verbaalcomplement geen extra-voorzieningen nodig zijn, althans niet voor het Nederlands. Passieve verbaalcomplementen in het geval van IPVC zijn nl. morfologisch ongecompliceerd. Het enige wat nodig is, blijkt een operatie te zijn op de logische argumentstructuur. Door kwantificering wordt het logisch subject van 'spelen' geëlimineerd. Het syntactisch subject

11. Met LTM wordt Long Term Memory bedoeld, i.e. het geheugen waarin informatie over een lange periode wordt bewaard. Het LTM wordt onderscheiden van het STM (Short Term Memory) dat ook „werkgeheugen” wordt genoemd en dient voor het bewaren van slechts weinig informatie over een heel korte periode.

van 'spelen' ,nl. 'j' (= een fuga) kan m.b.v. de gesuggereerde controleprocedure moeiteloos worden geïnterpreteerd als het logisch object van het matrixwerkwoord. De optionele agens-bepaling refereert aan het gekwantificeerde logisch subject.

4. Wat we met dit korte overzicht hopen geïllustreerd te hebben, is dat er in de reflectie over gereputeerd complexe syntactische constructies als KIC's een duidelijke en gerichte dynamiek blijkt te schuilen. Niemand kan de grote vooruitgang die sedert 1967 werd geboekt, negeren. Uit de laatste delen van dit overzicht blijkt tevens een duidelijke convergentie. Akmajians voorstellen kunnen a.d.h. van Bresnans theoretisch kader stevig worden onderbouwd en krijgen op die manier een niet geringe verklarende kracht. Dat Hoekstra en Moortgat tot fundamenteel analoge inzichten komen m.b.t. Nederlandse IPVC is natuurlijk geen toeval. Hun observaties en analyses verlenen duidelijk steun aan de centrale hypothesen die zich vanaf Akmajian aftekenen.

Essentieel en in hoge mate relevant in die hypothesen is het verlangen tot een meer realistische grammatica te komen, die in overeenstemming is met psychologische modellen voor taalgebruik. Daarin wordt het aandeel van het lexicon bewust groter gemaakt. Vertaald in psychologische concepten impliceert dit een opdrijven van het aandeel van het L.T.M. Het computationele deel, nl. de transformaties, wordt daarentegen zoveel mogelijk ontvet. Dit is in overeenstemming met de vaststelling dat de mens als taalgebruiker, op razend snelle wijze taal verwerkt, wat laat vermoeden dat het grammaticaal verwerkingsproces bij het begrijpen minimaal moet zijn. Het aandeel van het interpreteren per inferentie, waarbij het L.T.M. een aanzienlijke rol speelt, is daarbij duidelijk veel groter.

Het verklarend model van de lexicale grammatica moet uiteraard nog zijn degelijkheid bewijzen en voor een evaluatie ervan is meer nodig dan een toetsing a.d.h. van Nederlandse gevallen van IPVC. Toch moet worden toegegeven dat de indruk en de verwachtingen positief zijn. De voorstellen die binnen het nieuwe model worden gedaan, bieden een plausibele verklaring voor een behoorlijk aantal observaties m.b.t. het syntactisch gedrag van KIC's. De verklaring is elegant en eenvoudig. Ze kan het stellen zonder ingewikkelde transformationele processen en beperkt zich tot functionele informatie afkomstig uit de oppervlaktestructuur en het lexicon.

Een niet onbelangrijk thema voor verder onderzoek vormen verschijnselen als in (62), waarvoor binnen de gepresenteerde analyse niet meteen een verklaring is te vinden.

- (62)a Giorgio vide Maria che piangeva
 b Georges voit Maria qui pleure
 c (?) Jan ziet Mieke die huult ¹²

Het ongewone karakter van deze 'relatieve' bijzinnen is bekend ; ze vormen duidelijk een uitdaging voor de hypothese van de verbaalcomplementen.

Een tweede niet te onderschatten moeilijkheid schuilt in het zonderlinge morfologisch gedrag van o.a. perceptieverba in het geval van perfectum-ervanging. Zoals bekend alterneert met (63)a de b-zin met een infinitivus-pro-participio.

- (63)a Ik hoor Kaatje zingen
 b Ik heb Kaatje *horen* zingen

Ook hier loont het de moeite na te gaan of er binnen de recentste benaderingswijze een kans bestaat op een reële verklaring voor dit intrigerend verschijnsel dat bepaald wordt vanuit een nog niet ontsloten stukje competentie.

UFSAL – Brussel

BIBLIOGRAFIE

- Akmajian, A. : „The Complement Structure of Perception Verbs in an Autonomous Syntax Framework”. In : Culicover, Wasow and Akmajian (eds.). 1977.
- Bresnan, J. : „A Realistic Transformational Grammar”. In : Halle, Bresnan and Miller (eds.). 1978.
- Cole, P. and J. Sadock (eds.) : *Syntax and Semantics* 8. New York : Academic Press. 1977.
- Corum, C., T. C. Smith-Stark and A. Weiser (eds.) : *Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago : Chicago-University. 1973.
- Culicover, P. W., T. Wasow and A. Akmajian (eds.) : *Formal Syntax*. New York : Academic Press. 1977.
- Geest, W. de : *Complementaire constructies bij verba sentiendi*. Utrecht : HES publ. 1973.
- Halle, M., J. Bresnan and G. A. Miller (eds.) : *Linguistic Theory and Psychological Reality*. Cambridge (Mass.) : MIT Press. 1978.
- Harbert, W. : „Clause Union and German Accusative plus Infinitive Constructions”. In : Cole and Sadock (eds.). 1977.
- Hoekstra, T. en Michael Moortgat : „Passief en het lexicon”. In : *Forum der letteren* 20, 2, 137-161. 1979.
- Klooster, W. G. : *De Taalkundige als Neerlandicus*. Groningen : Tjeenk Willink b.v. 1975.

12. Deze constructie kan wellicht niet bogen op een grote dosis van aanvaardbaarheid in het Nederlandse taalgebied. Bij Oostvlaamse taalgebruikers is ze algemeen bekend en in gebruik. Hoe groot de spreiding ervan is in de onderscheiden regionale varianten van het Nederlands heb ik nog niet onderzocht.

- Koster, J. : „Dutch as an SOV Language". In : *Linguistic Analysis* 1, 2, 111-136. 1975.
- Radford, A. : *Italian Syntax, Transformational and Relational Grammar*. Cambridge : C.U.P. 1977.
- Reis, M. : „Is there a Rule of Subject-to-Object-Raising 'in German ?' " In : Corum, Smith-Stark and Weiser (eds.). 1973.
- Rosenbaum, P. S. : *The Grammar of English Predicate Complement Constructions*. Cambridge (Mass.) : MIT Press. 1967.

Dynastiek en nationaal gevoel in Brabant onder de regering van Hertog Jan I (1267-1294)

door

PAUL DE RIDDER

In het jaar 1267 werd de heerschappij over een der machtigste vorstendommen der Nederlanden toevertrouwd aan een vijftienjarige knaap. Op deze wijze kwam een einde aan de zwaarste dynastieke crisis die Brabant ooit gekend had¹. Op 28 februari 1261 was hertog Hendrik III (1248-1261) immers gestorven zonder dat zijn opvolging geregeld was. Dit stelde de hertogin-weduwe, Aleidis voor grote moeilijkheden. De oudste zoon van Hendrik III was niet alleen nog minderjarig maar bovendien wegens zijn zwakzinnigheid totaal onbekwaam om het hertogelijke gezag uit te oefenen. Dit machtsvacuum wekte uiteraard de aandacht van een aantal buitenlandse vorsten die reeds lang met lede ogen de macht van Brabant hadden zien groeien. Hendrik van Gelre, prins-bisschop van Luik (1247-1274) en Otto II, graaf van Gelre (1229-

1. De interessantste inlichtingen betreffende deze periode worden geleverd door J. Van Heelu, *Rymkronyk betreffende den slag van Woeringen*, ed. J. F. Willems, Brussel, 1836 (Collection des chroniques belges inédites, K.C.G., in 4°). Ook andere kronieken kunnen met vrucht worden geraadpleegd. L. Van Velthem, *Voortzetting van den Spiegel Historiae (1248-1316)*, ed. H. Vander Linden, D. De Vreese, P. De Keyser en A. Van Loey, Brussel, 1906-1938, 3 dln. (K.C.G. in 4°) en J. Van Boendale, *Brabantsche Yeesten en Continuatio*, ed. J. F. Willems en J. Bormans, Brussel, 1839-1869, 3 dln. (Collection des chroniques belges inédites, K.C.G., in 5°, dl. III-X). Over deze dynastieke crisis bestaan geen recente studies. Men kan zich enigermate behelpen met A. Wauters, *Le duc Jean Ier et le Brabant sous le règne de ce prince (1267-1294)*. Brussel, 1862 (Académie royale de Belgique, Mémoires in 8° dl. XIII), p. 17-49; P. Bonenfant, *Brabant en Gelre voor en na Woeringen*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. II, p. 262-263; A. Wauters, *Suite à ma notice sur le duc Henri III de Brabant: Les doctrines des hérétiques du XIIIe siècle le duc Henri IV, les premières années de Jean Ier* in *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres*, R. II, dl. XL, 1875, p. 360-365; G. Boland, *Un siècle d'alliances interurbaines en Brabant*, in *Miscellanea historica in honorem A. De Meyer*. (Universiteit te Leuven. Publicaties op het gebied der geschiedenis en der philologie, r. II, dl. XXII) Leuven 1946, dl. I, p. 613-625; G. Boland, *Les deux versions du pacte d'alliance des villes brabançonnes de 1261-1262*, in B.T.F.G., 1944, dl. XXXIII, p. 281-289; G. Boland, *Le testament d'Henri III, duc de Brabant*, in R.H.E., 1942; dl. XXXVIII, p. 59-96; J. Cuvelier, *De oorsprong der Leuvensche geslachten*, in *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie, Klasse der Letteren*, 1933, p. 156 en volgende; E. Strubbe en L. Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen-Amsterdam, 1960, p. 358.

1271) lieten dan ook deze gelegenheid om de Brabantse invloed te verzwakken, niet onbenut. Als kleinzonen van wijlen hertog Hendrik I van Brabant (1190-1235) eisten zij de voogdij over het hertogdom op. Ook een aantal leden van de Brabantse feodale adel grepen deze kans om hun invloed te vergroten en bedreigden de dynastie. Hendrik II, van Leuven, heer van Gaasbeek, liet immers als neef van wijlen hertog Hendrik II (1235-1248), eveneens aanspraken gelden op het momboerschap over de kinderen van Hendrik III.

Gesteund door Walter Berthout, heer van Mechelen en met behendige sluwheid weet de hertogin-weduwe Aleidis deze gevaren af te wenden. Met de hulp van Hendrik en Otto van Gelre rekent zij eerst af met Hendrik van Leuven, heer van Gaasbeek om vervolgens in 1265 de twee Gelderse broeders op hun beurt uit Brabant te weren. Daar Aleidis zeer goed inzag dat de dynastie en het hertogdom niet definitief beveiligd zouden zijn zolang het gezag uitgeoefend werd door de zwakzinnige Hendrik IV, bereidde zij haar tweede zoon Jan, voor op de machtsovername.

Haar plannen botsten echter op het verzet van Arnold van Wezemaal, maarschalk van Brabant, die kon rekenen op de steun van het Leuvense geslacht der Colneren. Werde de heer van Wezemaal verslagen door Walter Berthout, dan maakte de Luikse prinsbisschop, Hendrik van Gelre, van deze gelegenheid gebruik om andermaal Brabant aan te vallen.

Hij belegerde niet alleen Mechelen maar eigende zich ook de volledige rechtsmacht over Maastricht toe en vernielde de toren van Wijk die de Maasstad beschermde. Slechts met de steun van de heren van Heinsberg, Valkenburg en Kleef en met behulp van de Keulse aartsbisschop kon Aleidis deze nieuwe dreiging afweren. Nadat de Leuvenaars zich, vermoedelijk onder invloed van de buitenlandse aanval, met de hertogin hadden verzoend, stond niets de machtsovername van Jan I (1267-1294) nog in de weg. Ten overstaan van de vertegenwoordigers van de adel en de steden, die in de abdij van Kortenberg vergaderd waren, deed Hendrik IV dan ook officieel afstand van de macht ten gunste van zijn jongere broer Jan. Op 3 juni 1267 bekrachtigde de Duitse keizer de schikking waarbij het hertogelijke gezag werd toevertrouwd aan Jan I, de toekomstige overwinnaar van Woeringen.

Op de Brabanders heeft deze ernstige dynastieke crisis vermoedelijk een grote psychologische weerslag gehad. De zekerheden en de waarden waaruit zij gedurende ettelijke decennia kracht hadden geput, schenen totaal verdwenen. Het hertogelijke geslacht dat generaties lang van vader op zoon geregeerd had, dreigde in de

persoon van de geestelijk en lichamelijk ontaarde Hendrik IV roemloos ten onder te gaan. Terzelfdertijd scheen ook de gestadige opgang van het hertogdom naar steeds grotere macht en rijkdom brutaal afgebroken te worden. De hertog was immers niet alleen het bindteken bij uitstek tussen een aantal territoria met verschillend statuut, doorsneden door een aantal vreemde enclaves, hij was ook de enige macht die de adellijke geslachten in toom kon houden en tevens de buitenlandse aanvallen kon afweren.

In deze dramatische periode toen Brabant ten prooi viel aan algemene verwarring en vertwijfeling, toen het van binnenuit en van buitenaf zwaar bedreigd werd, hebben de Brabantse steden zich gemanifesteerd als een belangrijk „staatsdragend” element. Waar hun politiek optreden zich tot dan toe voornamelijk beperkte tot het waarborgen van belangrijke overeenkomsten tussen de hertog en buitenlandse vorsten, daar zou de dynastieke crisis die in 1261 begon, hen ertoe aanzetten rechtstreeks in deze opvolgingskwestie tussenbeide te komen. Moet men de effectieve invloed van de Brabantse steden op de uiteindelijke regeling van deze conflict-situatie niet overschatten², toch schijnt de Brabantse burgerij zich bij dit alles nauw betrokken gevoeld te hebben. Meer bepaald had deze maatschappelijke groep duidelijk ingezien dat een populaire dynastie op zichzelf een te zwakke basis vormde om een „Brabantse staat” uit te bouwen.

Hiertoe was immers ook de onderlinge eendracht en de wil tot samenwerking van alle Brabanders een onmisbare vereiste. De Brabantse steden hebben dan ook van meet af aan betoogd dat de opvolgingskwestie niet alleen de hertogelijke familie en sommige hoge edellieden aanbelangde maar ook het gehele land aanging. Reeds onmiddellijk na de dood van Hendrik III hadden zij dit zeer duidelijk gesteld. In de periode 1261-1262 sloten zij immers een aantal bilaterale akkoorden af om de belangen van land en dynastie te verdedigen.

Overwegend dat hun vroegere onderlinge geschillen enkel schadelijk waren, verzoenden zij zich met elkaar zoals het landgenoten past en dit „*propter honorem et profectum domini nostri atque etiam totius terre nostre amplificandum et custodiendum*”³. Als

2. R. Van Uytven, *Vorst adel en steden: een drieboeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1976, LIX, p. 98. Zie G. Boland, *Un siècle d'alliances interurbaines en Brabant...* p. 613-625 en G. Boland, *Les deux versions du pacte d'alliance des villes brabançonnnes de 1261-1262...*, p. 281-289. Hierbij waren betrokken: Brussel, Leuven, Antwerpen, Lier, Zoutleeuw, Herentals, Turnhout, Tienen, Den Bosch, Incourt, Zichem, Nijvel, Gemblours, Geldenaken en Halen.

3. „*Cum olim inter nos, stultorum temeritate movente, lites, odia et discordie non semel sed pluries habite fuissent, nos quasi providi de futuris, considerantes nullum nobis hincinde honorem nec profectum posse generari, ne in posterum hiis*

broeders sloten zij een verbond van vrede en vriendschap⁴ en beloofden zij mekaar bij te staan in de handhaving van hun rechten, met vrijwaring evenwel van de rechten van de hertog en van de waarachtige erfgenamen van het land.⁵ Bovendien verbonden zij er zich toe de vorst op de hoogte te brengen van elke poging om delen van het land te bezetten of het hertogdom op welke wijze dan ook te verzwakken. Bij het herstel van de rechtmatige toestand zouden zij trouwens de landsheer met lijf en goed bijstaan⁶.

Uit deze reeks akkoorden blijkt duidelijk dat de Brabantse steden in de tweede helft der dertiende eeuw zeer goed wisten dat elke crisis van het vorstelijk gezag een rechtstreekse weerslag had op hun belangen. De onderlinge afhankelijkheid van vorst en land zette hen er ook toe aan de „*terra nostra*” te verdedigen.

In de stedenbonden van 1261-1262 komt het nationaal bewustzijn van de Brabanders der dertiende eeuw tot uiting, meer bepaald hun vastbesloten wil tot onderlinge samenwerking en tot beveiliging van de belangen van vorst en land.

Naast deze rationele reactie op de ernstige crisis waarmee het hertogdom had af te rekenen, kwam er echter ook een meer gevoelsgeladen antwoord. Dit weerklonk zeer duidelijk in een reeks Latijnse genealogieën die in de periode 1267-1294 geschreven werden.

Een krachtige affirmatie van het herwonnen Brabants zelfbewustzijn spreekt uit een viertal genealogieën die tussen 1267 en 1304, vermoedelijk in het kerkelijk milieu, ontstonden. Het oudste voorbeeld in dit verband is de fameuze „*Genealogia ducum Brabantie et heredum Francie*” die kort na de machtsovername

similia tam facile sicut hactenus queant accidere, ad omnem prehabitu rancorem sopiendum, et pacem diu instabilem, que tamen bonos singulos et maxime compatriotas decet, perpetualiter reformandam, precipue quoque propter honorem et profectum domini nostri atque etiam totius terre nostre amplificandum et custodiendum, multiplici consilio quomodo id stabiliter fieri possit, utrimque requisito, sufficienti deliberatione peracta, tandem omnipotentis Dei inspirante gratia, in hoc consensimus...” (G. Boland, *Les deux versions du pacte d'alliance...*, p. 287-288).

4. „*quo facto, omnes pariter et singuli, tanquam fratres, unanimi voluntate conjuravimus et confederationem mutue pacis atque amicitie fecimus inviolabiliter observandam...*” (*Ibidem*, p. 288).

5. „*Ceterum promisimus invicem, ubicumque opus habuerimus, alter alteri ad jus suum conservandum fideliter assistere contra unumquemque hominem, salvo semper jure domini nostri ac veri heredis terre nostre.*” (*Ibidem*, p. 288-289)

6. „*Preterea si alicubi terminos terre nostre abbreviari perciperemus vel jura domini nostri occupari seu in aliquo debilitari, quod Deus avertat, hoc domine vel domino ipsius terre, qui tunc esset, quanto citius possemus, intimare deberemus, ut si talis animi foret quod ad hoc emendandum atque ad debitum statum reformandum instare vellet, ad assistendum et sicut teneremur rebus et corporibus nos semper paratos et benivolos exhiberemus; sin autem omni tempore tanquam de propriis dampnis dolentes, huius rei deberemus esse monitores et conquestores quousque modo debito fieret correcta.*” (*Ibidem*, p. 289).

van Jan I geschreven werd in de abdij van Affligem⁷. Niet lang nadien werd dit werk aangevuld in de „*Genealogia ducum Brabantie ampliata*”⁸. Na 1285, maar vóór 1288, ontstond de „*Genealogia ducum Brabantie metrica*”⁹ terwijl tenslotte tussen 1294 en 1304 de „*Chronica de origine ducum Brabantie*”¹⁰ geschreven werd. In deze genealogieën die er in eerste instantie op gericht zijn de luister der dynastie te bezingen, vinden wij een aantal thema's terug die later, vooral dan door Jan van Boendale, gretig zullen overgenomen worden. Vooreerst wordt telkens weer bevestigd dat de Brabantse hertogen afstammen van de Karolingers, ja zelfs van de Trojanen¹¹ en dat zij de wettige erfgenamen van Frankrijk zijn die op listige wijze uit hun erfgoed verdreven werden¹².

De roem van het hertogelijk geslacht wordt ook nog vergroot doordat zowel Pepijn als Karel Martel en Karel de Grote, hertogen van Brabant genoemd worden¹³. Voortdurend wijzen deze genealogen er op dat de Brabantse dynastie door familiebanden verwant was met de grote Europese vorstenhuizen¹⁴.

Ook godstienstige elementen moeten bijdragen tot de faam der Brabantse hertogen. Telkens wordt herhaald dat deze vorsten

7. *Genealogia ducum Brabantie et heredum Francie*, in M.G.H., S.S., dl. XXV, p. 385-391.

8. *Genealogia ducum Brabantie ampliata*, in M.G.H., S.S., dl. XXV, p. 391-399.

9. *Genealogia ducum Brabantie metrica*, in M.G.H., S.S., dl. XXV, p. 399-404.

10. *Chronica de origine ducum Brabantie*, in M.G.H., S.S., dl. XXV, p. 405-413.

11. Zie bijvoorbeeld in de *Genealogia ducum Brabantie et heredum Francie*, p. 391: „*Hec est prosapia regum Francorum a tempore Priami primi regis Francie usque ad tempus Iohannis ducis Lotharingie huius nominis primi, qui est heres regni Francorum hereditario iure, sicut primogenitus Karoli Magni stirpis. Cuius stirpis generatio non derelinquetur in secula. Nam multi sancti et plurime sancte procreati sunt ex ea.*” Andere voorbeelden in dit verband: *Ibidem*, p. 390, 389, *Genealogia ducum Brabantie ampliata*, p. 395-396; *Genealogia ducum Brabantie metrica*, p. 401-402 en *Chronica de origine ducum Brabantie*, p. 408. Dit terugrijpen naar de Karolingers was zoals bekend een klassiek procédé (Zie noot 79).

12. Typisch in dit verband is de passus uit de *Genealogia ducum Brabantie ampliata* p. 395: „*Eodem etiam anno Robertus, filius Hugonis (Capet), rex ordinatus est. Isti non fuerunt de progenie Karoli Magni; qui regnum Francorum fraudulenter intraverunt et posteris suis hereditarie reliquerunt. Horum Hugonidarum regum decimus est Ludovicus rex Francie modernus et Iohannes dux Lotharingie et Brabantie etiam modernus, duodecimus Karolidarum a Karole duce, qui Franciam amisit sibi debitam.*” Een ander voorbeeld in dit verband levert de *Genealogia ducum Brabantie metrica* p. 404: „*Qui (Karel van Neder-Lotharingen) rex Francorum verus de iure fuisset, Si non cepisset Capet Hugo fraudibus ipsum.*”

13. „*Pipini primi ducis Brabantie*” (*Genealogia ducum Brabantie et heredum Francie*, p. 387) „*Karolum Martel ducem Brabantie*” (*Ibidem*, p. 388), „*Qui (Karel de Grote) etiam erat dux Brabantie. Hanc terram ipse Karolus, scilicet patriam suam, precieque dilexit*” (*Ibidem*, p. 388). Andere gelijkaardige voorbeelden in de *Genealogia ducum Brabantie ampliata*, p. 393 en in de *Genealogia ducum Brabantie metrica*, p. 403.

14. Zie de *Genealogia ducum Brabantie et heredum Francie*, p. 391 en de *Genealogia ducum Brabantia ampliata*, p. 396.

niet alleen kloosters gesticht hebben maar ook wordt erop gewezen dat talrijke heiligen aan hun geslacht ontsproten zijn. Zo volgt op de „*Genealogia ducum Brabantie ampliata*” een aanhangsel onder de hoofding : „*Hec sunt nomina quorundam sanctorum et sanctarum prosapie illustrissimorum ducum Lotharingie et Brabantie*”¹⁵. Dit „christelijk karakter” vindt men ook in zeer sterke mate terug in de „*Genealogia ducum Brabantie ampliata*”. Deze heeft het over Chrotilde, de dochter van Chilperik, als een „*reginam orthodoxam et christianissimam*”¹⁶. Elders wordt verhaald dat de zegening van de Heilige Arnulfus over het hertogelijke geslacht is neergedaald¹⁷. Met welgevallen betoogt de anonieme auteur een weinig verder dat Pepijn al zijn krachten wijde aan de luister der kerk¹⁸ terwijl hij vervolgens breedvoerig uitweidt over de zogenaamde vroomheid van Karel de Grote¹⁹. Hiertegenover stelt hij dan, net zoals Jan van Boendale dat later zal doen²⁰, de „decadentie” van de huidige tijd²¹. De „*Genealogia ducum Brabantie metrica*” gaat nog een stap verder door te verklaren dat deze vorsten een goddelijke zending vervullen²². Elders richt de auteur een smeekbede tot de Godheid opdat hertog Jan I heil en zegen zou te beurt vallen²³.

Typisch hierbij zijn ook een aantal reminiscenties aan de Romeinse oudheid. Jan I wordt immers een „*marcio Romanus*” genoemd en een „*cesarius gladiator*”²⁴.

Deze Latijnse genealogieën, die vrijwel alle vóór de slag van Woeringen geschreven werden, zoeken de luister en de eer van

15. *Genealogia ducum Brabantie ampliata*, p. 398.

16. *Genealogia ducum Brabantie ampliata*, p. 392.

17. *Genealogia ducum Brabantie ampliata*, p. 392 : „*quem pater suus Sanctus Arnulphus benedixit .... Hec benedictio cum unctio descendit in nobilissimam et sanctissimam prosapiam ducum Lotharingie et Brabantie...*”

18. *Genealogia ducum Brabantie ampliata*, p. 393 : „*qui totam potentiam suam ad exaltandam sanctam ecclesiam convertit*”.

19. „*Karolus omnes artes liberales didicit et studiosissime coluit ; libris divinis continue intentus fuit Karolus legendi et psallendi divinum officium disciplinam correxuit. Erat enim in utroque peritus et cantare et legere cum clericis in choro solebat*” (*Genealogia ducum Brabantie ampliata*, p. 393).

20. Zie p. 89.

21. *Genealogia ducum Brabantie ampliata*, p. 393-394 : „*Karolus elemosinas, virtutes et magnalia coram Deo et hominibus gloriosa operatus est modernis tam incredibilia quam inusitata*”.

22. *Genealogia ducum Brabantie metrica*, p. 403 : „*Qui (Karel de Grote) Brabatinus dux fuit et dominus. Quem Deus huc misit, sub quo Brabantia risit*”.

23. *Genealogia ducum Brabantie metrica*, p. 404 : „*Quem fortunatum faciat Deus atque beatum !*”

24. „*Hic secuntur versus de Iohanne duce Brabantie. Ecce Brabatinus princeps dux Lothariensis, Marcio Romanus, cesarius gladiator. Dux princepsque ducum, comitum quoque Lothariorum .*” (*Genealogia ducum Brabantie metrica*, p. 404). Een ander voorbeeld uit dezelfde kroniek (p. 401) : *Karolus Magnus rex et augustus. Hic rex cesar erat, dux sextus Lothariensis*”.

Brabant nagenoeg uitsluitend in het verleden en meer bepaald in de roemrijke afkomst van de hertogen. Van 1267 tot 1288 schijnen de Brabanders zich met andere woorden opgetrokken te hebben aan voorbeelden uit lang vervlogen tijden. Deze verschaften hun de morele kracht op een ogenblik dat de herinnering aan de dramatische crisis 1261-1267 nog vers in het geheugen lag. Na de zege te Woeringen zou dit veranderen.

Het vergt geen betoog dat de roemrijke overwinning die de Brabanders in 1288 behaald hadden op een bondgenootschap van de graven van Gelre en Luxemburg en de aartsbisschop van Keulen, een krachtige impuls heeft gegeven aan de ontwikkeling van de Brabantse dynastiek en nationaal gevoel. Vooral in het stedelijke milieu schijnt de begeestering groot te zijn geweest. Daar werd Woeringen beschouwd als een triomf van de handeldrijvende burgerij op de roofzucht van sommige feodale heren.

Toch was de vreugde niet onverdeeld vermits de Brabanders er zich van bewust waren dat deze zege moest beveiligd en gevaloriseerd worden. Verscheidene elementen maanden hen aan tot voorzichtigheid en vervulden hen niet met een blind optimisme voor de toekomst. De Limburgse successieoorlog had immers zeer zware uitgaven met zich gebracht en Brabantse handelaars ondervonden in het buitenland moeilijkheden omwille van de schulden van de hertog²⁵. De overwinnaar van Woeringen leidt op dat ogenblik een lustig leventje, hij maakt vrouwen het hof, gaat op jacht en neemt deel aan talrijke tornooien²⁶.

De oudste zoon van de hertog en de rechtmatige opvolger vertoeft aan het hof van zijn schoonvader Edward I, koning van Engeland en zet ook daar de bloemetjes buiten²⁷. Bovendien dreigen er, net als in de periode 1261-1267, andermaal moeilijkheden met de hoge adel. Godfried van Brabant, broer van de overwinnaar van Woeringen is niet erg gelukkig met de Engelsgezinde politiek van Jan I en richt zich meer naar Frankrijk. Hoezeer het gevaar voor nieuwe betwistingen reëel was, blijkt duidelijk uit het feit dat men na de plotse dood van Jan I tijdens

25. P. De Ridder, *Hertogelijk inkomstenbeleid en ontwikkeling van de standenstaat in Brabant onder Jan I (1267-1294) en Jan II (1294-1312)*. Gent, 1977, (onuitgegeven doctoraatsverhandeling o.l.v. Prof. Dr. W. Prevenier) dl. I, p. 242-250 en R. Van Uytven, *Standenprivileges en -beden in Brabant onder Jan I (1290-1293)* in B.T.F.G., 1966, dl. XLIV, p. 426.

26. Zie dienaangaande onze studie: P. De Ridder, *Psychologie en geschiedenis: Hertog Jan I van Brabant (1267-1294), overwinnaar van Woeringen*, in *Eigen Schoon en De Brabander*, 1979, dl. LXII, p. 155-182.

27. Zie J. Burtt, *Account of the expenses of John of Brabant and Thomas and Henry of Lancaster a.d. 1292-1293*, Londen 1853 (The Camden Miscellany, dl. II, in 4°) en J. De Sturler, *Les relations politiques et les échanges commerciaux entre le duché de Brabant et l'Angleterre au moyen-âge*. Parijs, 1936, p. 143-144.

een toernooi te Bar, ijlings zijn oudste zoon uit Engeland roept om de macht over te nemen²⁸.

In soortgelijke omstandigheden was een heldendicht waarin de roem en de grootse daden van de Brabanders en van hun landsheer bezongen werden niet alleen een welgekomen morele steun maar ook een voorbeeld om in moeilijke tijden te volharden. Een dergelijke kroniek moest zich in eerste instantie richten tot de stedelijke burgerij waar het samenhorigheidsgevoel het sterkst tot uiting was gekomen, meer bepaald in de stedenbonden van 1261-1262. Het lag dan ook voor de hand dat een gelijkaardig epos in het Diets zou dienen geschreven te worden; temeer daar deze taal sinds het laatste kwart der dertiende eeuw ook meer en meer voor de administratieve bescheiden gebruikt werd²⁹.

In deze cultuurhistorische kontekst moet dan ook de Rymkronyk van de slag Woeringen gezien worden die rond 1291-1292 gedicht werd door Jan van Heelu. Reeds uit de aanhef van dit epos blijkt zeer duidelijk dat dit werk in het vorstelijk milieu is ontstaan. Van Heelu heeft zijn boek immers opgedragen aan Margareta, dochter van Edward I, koning van Engeland³⁰. Margareta was in 1290 gehuwd met Jan, de oudste zoon van de overwinnaar

28. P. Bonenfant, *Brabant en Gelre...*, p. 267 en A. Wauters *Jean II*, in *Biographie nationale*, X, col. 217-218, A. Buchet, *Le duché de Limbourg sous les ducs de la maison de Brabant (1288-1404)*. *Jean II de Brabant, dit le Pacifique*, in *Bulletin de la Société Verviétoise d'Archéologie et d'Histoire*, 1967, dl. LIV, p. 45.

29. Zie in dit verband A. Wauters, *Le duc Jean Ier...*, p. 391-392 en A. Van Laar, *De taaltoestanden in Brabant onder hertog Jan I en de internationale betrekkingen van dezen vorst volgens de Rymkronyk van Jan van Heelu*, in *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 1929, R. VI, dl. VIII, p. 210. Andere inlichtingen in dit verband in: P. De Ridder, *Brussel, residentie der hertogen van Brabant onder Jan I (1267-1294) en Jan II (1294-1312)*, in B.T.F.G., 1979, dl. LVII, p. 329-341.

30. Van Heelu heeft haar dit werk opgedragen opdat zij daarin Nederlands zou leren:

„Vrouwe Margriete van Inghelant,
Die seker bevet van Brabant
Tshertoghen Jans sone Jan,
Want si dietsche tale niet en can
Daer bi willic haer ene gichte
Sinden van dietschen gedichte,
Daer si dietsch in leeren moghe;
Van haren sweer, den hertoghe,
Sindic haer daer bi beschreven;
Want en mach niet scoenres geven
Van ridderscape groote dade.
Nu biddic hare op ghenade,
Der edelre vrouwen Margrieten,
Dat ic hare dogeden moet ghenieten,
Dat sijt met ootmoede wille ontfæen;
Want om hare hebbict bestaen’

J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 1-2, verzen 1-16)

van Woeringen. Deze zal in 1294 zijn vader opvolgen als Jan II en in 1312 het fameuze Charter van Kortenberg uitvaardigen.

Hoewel Van Heelu een eenvoudige taal schrijft, zonder veel stilistische of literaire opsmuk, toch is zijn kroniek een uiterst waardevolle bron van inlichtingen omwille van de militaire deskundigheid van de auteur³¹ en zijn aandacht voor psychologische factoren³² en typische details. Met grote sympathie voor het krijgsvolk en een begeesterende bewondering voor de ridderschap, bezingt deze ooggetuige niet alleen de roemrijke daden van de hertog en zijn volgelingen maar ook de dapperheid van hun tegenstanders. De verering die van Heelu koestert voor de ridderschap spreekt reeds uit de eerste verzen van zijn verhaal. Hier verklaart hij onomwonden dat dit epos geschreven werd om de herinnering aan deze heldhaftigheid levendig te houden temeer daar de verhalen die in zijn tijd -amper vier jaar na Woeringen - over deze slag de ronde deden, de grootse daden onvoldoende in het licht stelden³³.

Ofschoon deze kroniek aan het Brabantse hof te Brussel ontstaan is³⁴ en van Heelu uitdrukkelijk verklaart dat hij moet rekenen op de welwillendheid³⁵ van Margareta van Engeland, de toekomstige hertogin van Brabant, toch is zijn heldendicht niet uitsluitend een panegyriek op de Brabantse dynastie. Het is immers evenzeer een lofdicht op de Brabanders. Hadden de Latijnse genealogieën tot dan toe vrijwel uitsluitend de roem gezongen van het hertogelijk geslacht, dan wijst Van Heelu ook op de grote bijdrage der gewone Brabanders tot de groeiende macht van het hertogdom³⁶.

31. J. Verbruggen, *De krijgskunst in West-Europa in de middeleeuwen (IXe tot begin XIVe eeuw)*. Brussel, 1954 (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Akademie, Klasse der Letteren, dl. XX), p. 456.

32. P. De Ridder, *Psychologie en Geschiedenis: Bronnen en problemen bij een studie der persoonlijkheid van hertog Jan I van Brabant (1267-1294)*, in *Eigen Schoon en De Brabander*, 1978, LXI, p. 199-212. (Huldenummer Jan Verbesselt).

33. „Maer dese yeeste was te voren,
Beide in Dietsch ende oec in Walsch
Van vele lieden gedicht valsch,
Die der waerheit daer misten,
Want si dystorie niet en wisten.
Dat dochte my wesen groote scade;
Want daer sijn in die scoenste dade,
Die men van ridderscape mach vinden !”

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 3-4, verzen 58-65).

34. Brussel was onder de regering van Jan I de gebruikelijke vorstelijke residentie. Zie in dit verband: P. De Ridder, *Brussel, residentie der hertogen van Brabant...*

35. Zie p. 80, noot 30.

36. „Dat wert al van bloten knechten,
Die daer niet en waren bracht om vechten.
Ane gestormt ende bestaen.
Die gbene, daer dat af was gedaen.

Brabant, een woord dat honderden malen in de Rymkronyk van de slag van Woeringen voorkomt, is voor Van Heelu niet zozeer een geografisch begrip of de benaming van een bepaald territorium. Het is eerst en vooral een geestelijke gemeenschap die op bepaalde ogenblikken bijna een menselijke persoonlijkheid schijnt te worden.

Net als een mens kan ook Brabant zich bedreigd voelen³⁷, rouwen³⁸, schade³⁹ lijden en blij zijn⁴⁰. Al deze gebeurtenissen worden door de Brabanders als groep ervaren. Zij beroeren van Heelu en lokken zijn commentaar uit: hij bejammert de verdeeldheid⁴¹ en de onderlinge geschillen die het hertogdom verzwakten in de periode 1261-1267, hij verheugt zich om de steun die Walter Berthout, heer van Mechelen, aan hertogin-weduwe Aleidis

*Al waren si blote knechte,
Si volgden na haren aert te rechte;
Want si waren van den gronde
Van Brabant, dat nie vlien en conde."*

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 229, verzen 6771-6778).

*„Ic wane dat nie en gesciede
Dat men sach van bloten knechten
Soe coenlike ende soe seere vechten.
Diere quam daer luttel alsoe bloet
Sine scenen wel, te dire noot
Seriante van prise in haren werken.
Ane die knechte mochtmen merken,
Soe bloet soe coenlike metter hant
Haren heeren holpen, dat Brabant
Natueralike es die coenste aert,
Ende die ghetrouste die ye waert."*

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 231, verzen 6218-6228).

37. *„Ende woude hem wreken dies
Dat Brabant was gevreesd,
Die wile dat hi was verweest."*

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 28, verzen 650-652).

38. *„Daer Brabant bi in vreesen
Bleef, ende in verdriete groot;"*

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 8, verzen 138-139).

39. *„Daer hi was sine doot scade
Den lande van Brabant"*

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 76, verzen 1953-1954).

40. Zie p. 86, noot 55.

41. *„Bi deser grooter omminnen
Stont Brabant in swaren tweste:
Want vanden lande die beste,
Beide van heeren ende van staden,
Woude doen elc anderen scaden,
Waer sijt toe bringen mochten.
Ende want dese ieghen een vochten,
Woudemen doen ane striden
Brabant, in allen siden.*

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 12-13, verzen 260-268).

verleent⁴² en aan de wezen van Brabant⁴³ en bejubelt telkens weer de dapperheid én van de Brabanders én van hun hertog. Brabant is voor Van Heelu een levende werkelijkheid. Hierbij aansluitend dient te worden vermeld dat ook voor de tegenstanders „Brabant” een duidelijk begrip schijnt geworden te zijn. Brabant vormt telkens weer het voorwerp van hun naijver en van hun haat⁴⁴.

42. „... si twee bleven
 Van Brabant doe al heeren,
 Ende holpen, met grooter eeren,
 Der weesen moeder, diere vrouwen,
 Brabant vermontboren met trouwen”
 (J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 11, verzen 210-214).
 „Want hi (Berthout) was dien van Brabant hout,”
 (J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 21, vers 460).
 „Met hulpe dire hertoghinnen
 Hilt hi soe eerlijc ende soe wale
 Den lande van Brabant sine pale,”
 (J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 21, verzen 474-476).
 „Des raets droech oec in een,
 Met hare, her Wouter Berthout ;
 Want hi was den lande hout ;”
 (J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 23, verzen 536-538).
43. „... Waren si alse na belanc
 Den weesen doe van Brabant”
 (J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 9, verzen 159-160).
 „Bi hulpe van den iongen weesen
 van Brabant...”
 (J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 19, verzen 432-433).
 „Eer die weesen
 Van Brabant quamen te haren dagen.”
 (J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 22, verzen 488-489).
44. „Aldus stont met onvrede
 Brabant, ende met ongemake,
 Van dien heeren, sonder sake,
 Die al om waren gheseten,
 Ende Brabant ane beten
 Met orlogen, ende met reesen,
 Tallen staden, eer die weesen
 Van Brabant quamen te haren dagen.
 Soudic voort nu gbewaghen
 Sonderlinghe alder stucken,
 Hoe men Brabant woude verdrucken, ...”
 (J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 21-22, verzen 482-492).
 „Die bisscop Heinric, ende van Gelre
 Die Grave, sijn broeder, waren felre
 Jeghen Brabant altoes,
 Om dat mense montbore niet en coes ;
 Daer bi die bisscop Heinric
 Hilt over al weder bic
 Op die van Brabant, waer hi conste.”
 (J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 13, verzen 277-283).
 „Die heere, die alomme saten,
 Ende ieghen Brabant waren hart :
 Doen Jan hertoge wart

Vertegenwoordigt Brabant voor Van Heelu een levende realiteit, dan schrijft hij daarnaast aan de Brabanders eigen karaktertrekken toe. Bij herhaling spreekt hij over hun „aard” en „natuur” die ⁴⁵ voornamelijk gekenmerkt wordt door een uitgesproken stoutmoedigheid en dapperheid. De Brabanders zijn niet enkel bedreven in het hanteren van wapens ⁴⁶ maar zij vechten ook als leeuwen ⁴⁷. Hun krijgshaftigheid is, steeds volgens Van Heelu, zo groot dat Jan I hen soms met geweld moet beletten overijld de strijd

Hilden si hen met ghemake'

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 27, verzen 622-625).

„Sla wi alle ten Brabantsoenen'

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 198, vers 5307).

„Die Brabantre sijn verwonnen'

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 198, vers 5311).

„Die Brabantre sijn verslagen'

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 199, vers 5322).

45. Ook de hertog herinnert de Brabanders aan de aard van hun voorouders in zijn korte rede voor de slag van Woeringen :

„Na den coenen aert

Van uwen vordren seldi dinken,

Die men nie en sach winken,

Noch van haren heere vlien !

Wilde nu daer na tien,

Soe sal ons grote eere gevallen'

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 177, verzen 4700-4705).

„Alsi hen hadden verblasen

Keerden si in, als liede die rasen,

Ter weringhen weder mede ;

Want, dats haer aert ende haer sede,''

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 197, verzen 5277-5280).

„Sine waren Brabantre van aerde :

Dese droegen den strijt int haerde'

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 221, verzen 5935-5936).

„Si volgeden na haren aert te rechte ;

Want si waren van den gronde

Van Brabant, dat nie vlien en conde : ...'

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 229, verzen 6176-6178).

„... dat Brabant

Natuerlike, es die coenste aert,

Ende die ghetrouste die ye waert ;

Dat toenden si openbare

Met haren coenen werken dare :'

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 23, verzen 6226-6230).

„Want, met sinen manieren

Dede bi noch meer verfieren

Ghemeinlike al die Brabantsoene,

Die natuerlike waren coene'

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 278, verzen 7535-7538).

46.

„ende leidde

Met hem een deel Brabantsoene,

Die vromich waren ende coene,

Ende die wel ten wapenen consten.''

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 51, verzen 1268-1271).

47.

„Soe coenlike hen gbelaten,

Ochte si waren alle lyoene ;'

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 86, verzen 2242-2243).

aan te binden ⁴⁸. Op het slagveld laten zij hun aandacht door geen valse geruchten afleiden ⁴⁹ maar vechten onverdroten door tot de volledige zege behaald is. Strijden de Brabanders tot de dood toe, dan kennen zij anderzijds geen genade voor hun tegenstanders die meestal afgemaakt worden ⁵⁰ terwijl hun huizen platgebrand worden ⁵¹.

48. *„Maer die ghemeinte van Brabant,
Die wile dat men den raet vant
Dat men die soene soude viseren
Moeste men met ghewout weren.
Soe coenlike wouden si striden gaen,
Datse moeste weder slaen
Die hertoge selve, met crachte,
Eer hise stille staende brachte,”*

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 69, verzen 1749-1756).

49. Zo laten de Brabanders zich niet uit hun lood slaan door het valse gerucht dat Jan I gesneuveld is.

*„Alsoe waenden si met woorden
Die ghene versagen, die den orden
Vanden swerden niet en weken ;
Want, watsi hoorden spreken
Achter hen, ochte gheskien,
Sine wouden hen niet om sien,
Riep men van dode, oft van roeve,
Si geberden alse die doeve,
Ende hilden ansijn ende banden
Altoes ieghen die viande,
Dapperlike te ghewere.
Onder der Brabantre here,
En was nye en geen man,
Van dien dat die strijt began,
Die dat ansijn keerde, danen hi quam,
Tote dat men seker vernam
Dat si sege hadden ghewonnen.”*

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 199, verzen 5327-5343).

50. *„Maer wat te ben quam dat bleef doot”*

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 197, vers 5287).

*„Daer bi moester vele inden
Vore diere Brabantre swerde ;
Want wie der Brabantre gerde
Ghenindichlike, alse si daden,
Diene mochten met minder scaden
Niet wel ontgaen, van dien,
Sine moesten sterven, oft achter tien ;
Want die wile dat die strijt duerde,
Ende ieman ieghen hen ruerde,
Weder swert, ofte knijf,
Dien benamen si sijn lijf
Die Brabantre ; want sine wouden
Niemanne op gbevaen houden...”*

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 262-263, verzen 7108-7120).

51. *„En geen huus ints graven lant
Van Gelre en bleef sonder brant,
Dat die Brabanters al deden,”*

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 97, verzen 2525-2527).

Naast hun dapperheid bezitten de Brabanders, in de ogen van deze kroniekschrijver, een tweede kwaliteit nl. een sterk samen-
horigheidsgevoel vooral dan in het gevecht. Heel Brabant trekt
immers als één man op met de landsheer wiens persoonlijke
aanwezigheid hen steunt in de strijd⁵². De hertog zullen zij met
grote verbeterheid verdedigen tegen de vijand⁵³. Op het slagveld
van Woeringen gedragen de Brabanders zich als echte broeders :
wie vermoed is of gewond raakt mag even rusten om daarna met
hernieuwde moed de strijd te hervatten⁵⁴ tot de totale overwinning
behaald is en alle Brabanders zich over de zege verheugen⁵⁵.

Typisch voor dit nationaal gevoel is ook de grote aandacht
voor de „emblemten” die een bijna magische kracht krijgen. Van
Heelu verhaalt immers uitdrukkelijk hoe de Brabanders het ergste
vrezden wanneer de vijanden er te Woeringen in geslaagd zijn de
standaard van Brabant te vellen. Terstond verstomt het geschal
der trompetters⁵⁶. Pas wanneer Claes van Ouden erin slaagt het

52. „Want doen hi Brabant altemale
Ghemeinlike ute brachie,”
(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 29, verzen 668-669).
53. „Datsi doen den hertoge neder
Twee orsse onder hem staken :
Dat die Brabantre wraken,
Alsoe hogelike ende alsoe seere,
Als ye lieden wraken haren here ;
Want, doen men woude den hertoge vellen,
En mochtent en ghene tongen tellen
Hoe eyselike dat men daer sach doven,
Tote dire tijt datsi quamen boven,”
(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 211, verzen 5656-5664).
54. „Want, waer die Brabantre vernamen
Dat haer liede waren verladen,
Dien quamen si thant in staden
Soe seere, dat sijt mochten wagen.
Want si des van trouwen plagen,
Daer bi bleven si gheeert.
Si waren oec wel ten stride geleert ;
Want, die moede waren of gewont,
Si sijdden hem een corte stont,
Ende lieten andere vorwaert tien :”
(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 197, verzen 5258-5267).
55. „Die Brabanters alle gemeine,
Rike ende arme, groet ende cleine,
Logeren weder ende waren blide,
Ende dancten Gode vanden stride,
(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 320-321, verzen 8781-8784).
56. „... maer hem (vaandrig) aventuerde
Dat sijn ors ghevelt wert sciene.
Doen moeste sinken die baniere
Van Brabant, sonder ghewere
Doen dat sagen die minstere,
Dat die baniere onder sanc
Doen lieten si bare geclanc,
Ende haer blasen metten bosinen ;

vaandel opnieuw op te richten, hervatten de Brabanders met grote heftigheid de strijd. Betekenisvol in dit verband is ook de verbetering waarmee de aanhangers van de hertog afstormen op het vaandel van Gelre dat hun een doorn in het oog was ⁵⁷.

Toch dient te worden gezegd dat het uit de Rymkroniek van de slag van Woeringen sprekende nationaal gevoel, niet ontsierd wordt door vijandigheid of haat tegenover de tegenstrevers. Van Heelu zal integendeel herhaalde malen hun moed roemen ⁵⁸. Weliswaar klaagt hij de laaghartigheid en de valsheid van de graven van Gelre en Luxemburg en van de aartsbisschop van Keulen aan, maar nergens wordt deze afkeer overgedragen op de onderdanen van deze vorsten.

Ofschoon een bepaalde Belgische patriottische geschiedschrijving getracht heeft de slag van Woeringen voor te stellen als een overwinning op het „Duits imperialisme” en als een bevestiging van de onafhankelijkheid van Brabant tegenover het Duitse rijk ⁵⁹, toch vindt men in de kroniek van Van Heelu geen sporen van een „anti-duitse” gezindheid. Dit zou trouwens moeilijk zijn geweest vermits talrijke Rijnlanders en burgers van Keulen meestreden aan de zijde van de hertog.

Hoewel Van Heelu blijk geeft van zijn bezorgdheid om het landsbelang ⁶⁰, toch schijnt het Brabants „nationalisme” in de dertiende eeuw, voor zover wij dit althans uit de Rymkroniek van de slag van Woeringen kunnen opmaken, nog sterk verweven te

*Want die sceen in selker pinen
Die hertoge, ende al sijn here,
Dat hen en holpe geen ghewere
Sine moesten den sege verliesen.
Die vrese benam datsi niet en bliesen :”*

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 212, verzen 5682-5694).

57.

*„Maer doen en wouden langer niet
Daer die Brabantre gedogen
Dat die baniere soude, vor haer ogen,
Van Gelre openbare bladen...”*

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 243-244, verzen 6580-6583).

58. Zie bijvoorbeeld: J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 202, verzen 5409-5410, p. 219, verzen 5878-5891.

59. P. Bonenfant, *Brabant en Gelre...*, p. 267 betoogt: „dat Henri Pirenne beslist te ver gaat waar hij meent dat Woeringen de onafhankelijkheid van Brabant ten opzichte van het Rijk bekrachtigd heeft. Integendeel; voor als na Woeringen handelende de hertog van Brabant en beweerde hij steeds te handelen als Rijkvorst”.

60.

*„Dat mercte wel die hertoginne,
Der kinder moeder, dat van sinne
Heinric niet en was soe vroet,
Dat orbor ware ochte goet
Den lande, dat hi bleve heere;
Daer bi, om dies lants eere,
Viseerde si om gerechte trouwe...”*

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 23, verzen 523-529).

Andere voorbeelden in dit verband zie p. 82, noot 39, 42.

zijn met dynastieke aanhankelijkheid en meer bepaald met een grote bewondering voor hertog Jan I. Van Heelu beschouwt de overwinnaar van Woeringen zowat als een incarnatie van Brabant zelf. Jan I wordt voorgesteld als een microcosmos waarin de Brabantse natuur in haar totaliteit aanwezig is. Hertog en land hebben dezelfde lotgevallen gedeeld: beiden werden zij zwaar bedreigd in de periode 1261-1267, beiden ook triomferen zij in 1288. Toen Jan I een weerloos kind was, werd ook het hertogdom ten allen kanten belaagd maar toen hij als jong en glansrijk vorst overal in Europa eer en roem vergaarde, steeg met zijn aanzien ook dat van heel Brabant. De luister van deze heerser straalt af op het gebied dat hij regeert en op de onderdanen en getrouwen die hem bijstaan.

Belangrijk bij dit alles is dat Jan I, volgens Van Heelu, deze roem niet zozeer ontleent aan de luisterrijke dynastie waaruit hij stamt maar integendeel aan zijn persoonlijke verdiensten. Waar in de Latijnse genealogieën het aanzien der Brabantse hertogen voortvloeit enerzijds uit hun Trojaans-Karolingische herkomst en anderzijds uit het groot aantal heiligen van hun geslacht, daar danken Jan I en de Brabanders hun aureool niet aan de prestaties van hun voorgangers maar aan hun eigen heldhaftigheid tijdens de Limburgse successieoorlog. Het Brabants nationaal gevoel steunt thans in de eerste instantie op het collectieve bewustzijn dat alle Brabanders samen met hun landsheer grootse dingen gedaan hebben: de dodelijke dreiging die op het hertogdom woog, hebben zij met grote stoutmoedigheid en dapperheid afgewend en als een kleine minderheid tegenover machtige tegenstanders hebben zij het geleden onrecht in bloed gewroken.

Nog op een ander punt verschilt de visie van Van Heelu met deze der Latijnse genealogisten uit het kerkelijke milieu. Laatstgenoemden⁶¹, daarin trouwens gevolgd door Van Boendale⁶² en Van Velthem⁶³ betogen immers dat God Brabant heeft groot gemaakt.

De Antwerpse stadsklerk, Van Boendale, zal trouwens nog een stap verder gaan en alle onheil van zijn tijd, toeschrijven aan een

61. Zie p. 78, noot 22.

62. „Die vierde boec sal u leren
Hoe die Brabansche heren
Hertoghen bleven, gheweldechlike,
In Brabant ende in Lothrike,
Alsoet hem God woude gheonnen...”

(J. Van Boendale, *Brabantsche Yeesten*, dl. I, p. 357, verzen 1-5).

Soortgelijke uitlatingen vindt men ook elders (zie noot 64).

63. Zie p. 92, noot 74.

gebrek aan godsdienstigheid⁶⁴. Deze sterk religieuze sfeer, vervlochten met hagiografische elementen, zoekt men vergeefs bij Van Heelu.

Weliswaar erkent ook hij dat de Godheid almachtig is en eigenmachtig beschikt over nederlaag en zege, over dood en leven⁶⁵, toch is de grootheid van het hertogdom en van de Brabantse dynastie volgens deze kroniekschrijver in eerste instantie het resultaat van menselijke wilskracht, inzet en dapperheid. Waar de hertogen in de Latijnse genealogieën door God met macht bekleed werden om een bepaalde zending uit te voeren daar verhaalt Van Heelu uitdrukkelijk dat Jan I niet krachtens zijn eerstgeboorterecht de heerschappij over Brabant verworven heeft⁶⁶.

64. „Dus heeft God, onser alre troest,
 Gehoecht die Brabansche heren;
 Want hi gonste hen der eren,
 Overmids dat si in boren dagen
 Trouwen ende doechden plagen,
 Ende die heilige kercke eerden,
 Ende Goeds lof altoes meerden.
 Wouden heren alsoe noch leven
 God, onse Here, soude hem geven
 Gelucke ende sege mede,
 Alsoe hi desen heren dede;
 Mar dair uut eest al gegaen.
 Men siet die heren meer staen
 Na weelde, ende na der luden goet,
 Dant na gerechticheit doet:
 Dijs jammer groet van den heren,
 Dat si uter duecht dus keren,
 Ende gerechticheit laten bliven.”
 (J. Van Boendale, *Brabantsche Yeesten*, dl. I, p. 66, verzen 1683-1700).
65. „God, die alle dinc mach geven
 Na sinen wille, want hi daer af
 Gheweldich heere es, hi gaf...”
 (J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 22-23, verzen 514-516).
 „Want alsoe salech es di pine
 Roefhuse te brekene af,
 Alse te striden om iheilige graf.
 Aldus was al haer meyninge,
 Ende haer sake, in allen dingen,
 Rechte orberlijc ende goet:
 Daer bi gaf hen God den spoet;
 Want Judas Machabeus seegt
 Dat aen die menige niet en leegt
 Die verwinnesse van den stride;
 Het steet aen Gode, in allen tide
 Dat bekinden daer wale
 Die Brabantre altemale,
 Dat al steet aen Gods gebode:”
 (J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 166, verzen 4410-4423).
66. „Nu hebdi wel verstaen,
 Dat parlement es soe vergaen,
 Dat van Brabant Jan
 Thertogerike daer ghewan,

Zijn gezag dankt hij integendeel aan menselijke beslissingen en berekeningen. Het was hertogin Aleidis, die bijgestaan door Walter Berthout, besloten had de zwakzinnige Hendrik IV te vervangen door zijn jongere broer Jan. Ook de Brabantse adel en steden hadden hierbij in mindere of meerdere mate een rol gespeeld zoals blijkt uit het verzet van Arnold van Wezemaal en uit de stedenbonden van 1261-1262. In het licht van dit alles was het dan ook logisch dat de machtsovername van Jan I plaats vond ten overstaan van de vertegenwoordigers van ⁶⁷ de adel en steden die in de abdij van Kortenberg vergaderd waren. Hierbij aansluitend dient trouwens de vraag gesteld te worden of de Latijnse genealogiëen die kort na het aantreden van Jan I geschreven werden niet in eerste instantie de bedoeling hadden het nodige aureool te verschaffen aan een vorst wiens gezag aanvankelijk niet erkend werd door een aantal leden van de hoge adel en door een belangrijke factie uit de stad Leuven.

Dat de Rymkroniek van Jan van Heelu als een instrument van vorstelijke propaganda moet worden beschouwd is evenmin onwaarschijnlijk temeer daar deze kroniek aan het hertogelijke hof te Brussel ontstaan is en aan de toekomstige hertogin van Brabant opgedragen werd ⁶⁸.

Ook het tijdstip waarop dit heldendicht voltooid werd – ca. 1291-1292 – is naar onze mening veelbetekend. Op dat ogenblik kampte Jan I andermaal met nijpende geldnood. In 1290 hadden de Brabantse steden hem een bede toegestaan die op een termijn

Daer hi niet en was toe gheboren.

Doen hi daer toe was vercoren"

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 26, verzen 591-596).

67.

*„Want doen di kinder waren
Soe verre comen te hare jaren,
Datsi selve van rechte souden
Haer lant berechien, ende houden,
Wert een parlement genomen :
Te Cortenberge dede men comen
Die stade van Brabant, clein ende groote,
Ende daer toe ridderen ende genote,
Ende al die ghene daer macht aen lach.
Op den voorgenoemden dach
Vergaderden dese alle daer.
Daer gaf Heinric openbaer
Voor hen op sinen broeder
Janne, met rade sijntre moeder,
Thertogherike van Brabant ;
Ende woude, dat al dlant
Janne voor rechten heere kinde."*

(J. Van Heelu, *Rymkronyk*, p. 24-25, verzen 545-561).

68. K. Smeets, *Is een hernieuwde bestudering van de „Rymkronyk” van Jan van Heelu gewensd ?*; in *Handelingen van het XXIVe Vlaams Filologencongres*, 1961, p. 345.

van vijftien jaar zou afbetaald worden. De adel die eveneens om financiële steun werd verzocht zou de hertog in 1293 een toelage verlenen⁶⁹.

Dit voor ogen houdend zou men kunnen veronderstellen dat de hertog toen andermaal een beroep gedaan heeft op de „nationale solidariteit” en trots der Brabanders. De Rymkroniek van de slag van Woeringen zou hen eraan herinneren hoe enkele jaren voordien de gezamenlijke inzet van de adel en van het gewoon voetvolk uit het hertogdom tot een grote zege had geleid. Dit epos moest de Brabanders er onrechtstreeks toe aanzetten de vorst andermaal te steunen bij de beveiliging van het landsbelang.

In deze periode heeft Jan I trouwens op nog een andere wijze de herinnering aan de roemrijkste dag uit de Brabantse geschiedenis levendig willen houden. Op 2 februari 1290 had hij immers een rente geschonken aan het kapittel van St.-Goedele te Brussel. Daarmee moest jaarlijks op 5 juni, verjaardag van de slag van Woeringen, een gelduitdeling gehouden worden⁷⁰. Ook dit initiatief past wonderwel in een vorstelijke propaganda- en prestige-politiek.

Hierbij aansluitend dient te worden beklemtoond dat men het „nationaal bewustzijn” van de hertogen niet mag overschatten. Brabant schijnt voor Jan I (1267-1294) en trouwens ook voor Jan II (1294-1312) nog grotendeels een persoonlijk bezit te zijn⁷¹. De vorst beschouwt Brabant als een „erve”, een erfgoed dat verbeten verdedigd wordt tegen binnen- en buitenlandse vijanden en noemt het de „terra nostra”, het „dominium” of het „ducatus” waarover hij eigenmachtig wil heersen.

Ook de adel bekommert zich blijkbaar maar weinig om het hoger landsbelang. De tweede stand denkt eerst en vooral aan zijn feodaal-adellijke privébelangen en had zich trouwens tijdens de dynastieke crisis van 1261-1276 in de heren van Wezemaal en van Gaasbeek als een groot gevaar voor het hertogelijk geslacht geopenbaard.

69. R. Van Uytven, *Standenprivileges en -beden...*, p. 426 en P. De Ridder, *Hertogelijk inkomstenbeleid...*, dl. I, p. 259-316 en p. 343-351.

70. „*de quibus XVI libris capellanus noster predictus in die Sancti Bonifacii martyris, qua die per Dei gratiam, non nostris exigentibus meritis, victoriam de inimicis nostris obtinuimus, solvet viginti solidos bruxellenses...*” (Archief van St. Goedele, oork. nr. 98).

71. In onze verzameling van 1161 hertogelijke oorkonden van hertog Jan I (1267-1294) en Jan II (1294-1312) gebruiken deze vorsten volgende namen om het hertogdom aan te duiden: „*Terra nostra Brabantie*” (22 maal); „*terra nostra*” (55 maal); „*Brabantia*” (34 maal); „*dominium*” (26 maal); „*erfgoed, hereditas, heritage*” (5 maal); „*iurisdictio*” (2 maal); „*ducatus*” (16 maal); „*districtus*” (11 maal); „*patria*” (1 maal). Over het begrip „*patria*” zie J. Lejeune, *Les notions de patria et d'épiscopat dans le diocèse et le pays de Liège du XIe au XIVe siècle*, in *Standen en Landen*, 1955, VIII, p. 1-53.

Ofschoon in het kerkelijke milieu kort na de machtsovername van Jan I een aantal genealogieën ontstaan waren die in begeesterende bewoordingen de roem der dynastie bezongen, toch schijnt het nationaal gevoel van de clerus achteraf sterk bekoeld te zijn, vermoedelijk omwille van de zware belastingen en karweien die de abdijen opgelegd werden⁷². In dit verband moet er trouwens op gewezen worden dat de clerus onder de regering van Jan I en Jan II vrijwel geen politieke invloed bezat. Geestelijken traden slechts zeer uitzonderlijk op als raadgevers van de vorsten en in tegenstelling tot de steden en de adel, schijnen zij nooit op een werkelijke inspraak in het landsbeleid te hebben aangestuurd⁷³. De abdijen hebben er zich grotendeels toe beperkt de hertogelijke misbruiken aan te klagen. Werden in de Brabantse kloosters na de slag van Woeringen blijkbaar geen lofdichten op de Brabantse dynastie meer geschreven, toch heeft een lid van de seculiere clerus, Lodewijk, pastoor te Veltem, ons een voorzetting van de „Spieghel Historiael” nagelaten. Hoewel deze auteur in zijn relaas over de regering van Jan I de Rymkroniek van de slag van Woeringen parafraseert, toch mist hij de begeestering die uit het werk van Van Heelu spreekt. Ook op andere punten bestaan er verschillen tussen het werk van beide kroniekschrijvers. In tegenstelling tot het relaas van Van Heelu is dat van Van Veltem sterk religieus gekleurd. Niet menselijke kwaliteiten zoals moed, dapperheid en volharding maar vooral de Goddelijke werking hebben Brabant groot gemaakt⁷⁴. Waar eerstgenoemde auteur telkens weer de dapperheid der Brabanders bejubelt daar kan laatstgenoemde niet nalaten een aantal schampere opmerkingen aan hun adres te maken. De pastoor van Veltem schildert hen zelfs af als twistzieke

72. P. De Ridder, *Hertogelijk inkomstenbeleid...*, dl. I, p. 121-144 en p. 161-186.

73. P. De Ridder, *Hertogelijk inkomstenbeleid...*, dl. I, p. 205-206.

74. Hij verklaart dat het de Godheid was die de hertog de zege verleend had :

*„Doen die hertoge oec was genesen,
Reet hi te Brabant ward saen,
Daer hi was eerlike ontsaen,
Van monken, van papen ende van nonnen,
Van begginen, die alle ronnen
Met processien hem jegen daer,
Met cruce, met heyldoem vorwaer,
Devotelike, al singende mede.
Dus ontfinnenne in elke stede.
Om dat hi den zege had gewonnen,
Dies hem God wil geonnen !”*

(L. Van Velthem, *Voortzetting van den Spieghel Historiael...*, dl. II, p. 131, verzen 1389-1399).

75. L. Van Velthem, *Voortzetting van den Spieghel Historiael...*, dl. I, p. 162-163.

dobbelaars⁷⁵ terwijl hij Jan I laakt om zijn weinig voorbeeldig leven⁷⁶.

Is Van Veltem een vertegenwoordiger van het kerkelijk milieu, dan vindt men bij de Antwerpse stadsclerk Jan Van Boendale een meer burgerlijke geestesgesteldheid⁷⁷. Ook hij inspireerde zich op de kroniek van Van Heelu en geeft diens Brabants gekleurde versie der feiten weer. Toch legt hij andere accenten. Zo komt in de „Brabantsche Yeesten” de aandacht voor de economische belangen der burgerij⁷⁸ sterker tot uiting dan in de Rymkroniek van de slag van Woeringen.

In tegenstelling tot Van Heelu neemt Van Boendale een aantal klassieke thema's der Latijnse genealogieën over. Voortdurend wijst de Antwerpse stadsclerk immers op de Trojaans-Karolingische herkomst⁷⁹ der Brabantse landsheren. Een andere gelijkenis met deze oudere genealogieën ligt in de sterk religieuze sfeer die de Brabantsche Yeesten kenmerkt. Telkens wordt immers betoogd dat Brabant met goddelijke steun groot geworden is terwijl hij anderzijds de huidige kwalen voortdurend aan een verval van geloof en zeden toeschrijft. Boendale zal trouwens bij gelegenheid een aantal moraliserende beschouwingen ten beste geven. Zo houdt de Antwerpse stadsclerk aan hertog Jan III

76. P. De Ridder, *Psychologie en Geschiedenis, hertog Jan I...*, p. 182.

77. Zie in dit verband de reeds vermelde studie van J. Van Gerven, *Nationaal gevoel en stedelijke politieke visies...*, p. 145-164.

78. „Want die coepmanne haer goet
Ende die pelgrimme daer verloren,
Ende dat meneghen groten toren
Gheschiede, ten selven daghen,
Van rovers, die opt huus laghen;

(J. Van Boendale, *Brabantsche Yeesten*, dl. I, p. 407, verzen 1368-1372).

„Te suveren die straten
Van der rovers ommaten,
Die meneghen dach daer te voren
Den coepmannen groten toren
Hadden ghedaen, ende pine,
Tusschen der Masen ende ten Rine”

(J. Van Boendale, *Brabantsche Yeesten*, dl. I, p. 407, verzen 1379-1384).

„Roefhuuse, die daer stoeden,
Die den coepmannen daden toren,
Die haer goet daer verloren,
Die brac hi ende warpse neder,
Soe dat pays was oyt seder.”

(J. Van Boendale, *Brabantsche Yeesten*, dl. I, p. 418, verzen 118-122).

79. Dit was trouwens een klassiek thema: B. Guenee, *L'occident aux XIVe et XVe siècles. Les Etats*. Parijs 1971, p. 123-127; L. Genicot, *Princes territoriaux et sang carolingien*; in *Etudes sur les principautés Lotharingiennes*, Leuven, 1975, p. 220-222.

(1312-1355) voor dat hij zijn gezag van God gekregen heeft om het ten dienste van zijn volk uit te oefenen⁸⁰.

Soortgelijke overwegingen zoekt men vergeefs in het werk van Van Heelu. De auteur van de Rymkroniek van de slag van Woeringen beperkt er zich immers grotendeels toe de roem van Jan I en van Brabant te bezingen. Ofschoon Van Heelu net als Galbert van Brugge verhaalt hoe een vorst wordt afgezet en vervangen door een andere, toch hebben beide auteurs deze min of meer gelijkaardige gebeurtenis op een totaal andere wijze behandeld. Waar Van Heelu de afzetting van Hendrik IV en de aanstelling van Jan I zonder veel commentaar verhaalt, daar is voor Galbert van Brugge de machtsovername van Diederik van de Elzas de gelegenheid om een aantal politieke stellingen naar voor te brengen. Zo betoogt hij ondermeer dat de vorst zijn macht ontleent aan het volk⁸¹ dat hij volgens recht en wet moet besturen⁸². In tegenstelling tot dit formuleren van de theorie van de standenstaat en het beklemtonen van de onafhankelijkheid⁸³ van Vlaanderen tegenover de Franse koning, is het epos van Van Heelu vrijwel uitsluitend een lofdicht, op Jan I en de Brabanders.

Toch is dit werk naar onze mening tekenend voor de geestesgesteldheid die in Brabant op het einde der dertiende eeuw heerste en die door de hertogen bewust schijnt gestimuleerd te zijn.

Alles wijst erop dat in Brabant onder de regering van hertog Jan I (1267-1294) een zekere vorm van nationaal en dynastiek gevoel leefde. De ernstige machts crisis (1261-1267), de buitenlandse dreiging evenals de Limburgse successieoorlog vormden een geschikte voedingsbodem voor de ontwikkeling van een dergelijk samenhorigheidsbewustzijn. Dit vinden wij onder een rationeel-politieke vorm terug in de stedenbonden van 1261-1262 en onder een meer passionele gedaante in een reeks kronieken. Waar de Latijnse genealogieën de luister bezingen van de Brabantse dynastie die zij tot Priamos en de Karolingers laten opklimmen, daar roemt Van Heelu de dapperheid en de persoonlijke verdiensten waarvan én de hertog én de Brabanders tijdens de strijd om de Limburgse erfenis blijk gegeven hebben.

80. J. Van Gerven, *Nationaal gevoel en stedelijke politieke visies in het 14de eeuwse Brabant. Het voorbeeld van Jan van Boendale*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1976, dl. LIX, p. 150.

81. H. Sproemberg, *Das Erwachen des Staatsgefühls in den Niederlanden. Galbert von Brügge*, in *L'organisation corporative du moyen âge à la fin de l'ancien régime. Etudes présentées à la Commission Internationale pour l'histoire des Assemblées d'Etats* dl. III (Université de Louvain, Recueil de travaux publiés par les membres des conférences d'histoire et de philologie, 1939, 2e série, fasc. L) p. 49.

82. H. Sproemberg, *Das Erwachen...*, p. 64.

83. H. Sproemberg, *Das Erwachen...*, p. 71-73 en 79-82.

Ondanks een aantal andere accenten spreekt uit al deze geschriften een fundamenteel menselijke drang naar „geistliche Selbstbehauptung”. Zoals eminente psychologen en sociologen hebben aangetoond, zoekt de enkeling telkens weer zijn zelfverwerkelijking in de overgave aan een gemeenschap en aan een ideaal waarvoor hij zich kan inzetten⁸⁴. Op deze wijze kan het individu zich niet alleen ten dienste stellen van een geloof, van een klasse of stand, maar ook van een nationale of quasi-nationale gemeenschap. In dit laatste geval kan men dan ook van „nationalisme” gewagen⁸⁵. Dit nationalisme, dat zowel kan leiden tot offervaardigheid, schepingskracht en heldhaftigheid als tot misdadig fanatisme, is naast het liberalisme en het socialisme een der krachtige drijfveren van de historische ontwikkeling. Een dergelijk nationaal gevoel vindt men dan ook, weliswaar onder verscheidene vormen en met een verschillende intensiteit, in alle tijden en in alle samenlevingen. Dit geldt eveneens voor de zogenaamde „christelijke middeleeuwen”, ofschoon men deze periode traditioneel gezien heeft als een tijdvak waarin het geloof in een persoonlijke Godheid een alles overheersende invloed zou hebben uitgeoefend. Telkens weer toch wordt betoogd dat de religieuze verzuchting van de middeleeuwse mens al zijn andere politieke en maatschappelijke aspiraties zou overtroffen hebben. Meer bepaald wordt gesteld dat de middeleeuwer zich zou beschouwd hebben als een lid van een universele christenheid en dat de verbondenheid met deze supranationale gemeenschap veel sterker zou geweest zijn dan deze die hem aan andere maatschappelijke groepen bond: dorp of stad, klasse of stand, volk of natie, gilde of ambacht⁸⁶.

Hoewel niemand zal betwisten dat het Christendom inderdaad een belangrijk impact heeft gehad op de historische ontwikkeling in de periode van 476 tot 1457, toch rijst de vraag of dit wel altijd en overal in even sterke mate het geval is geweest. Heeft men zich inderdaad niet, bezielde door de positivistische drang naar classificatie aan te sterke veralgemeningen bezondigd en „de” middeleeuwen bepaalde kenmerken toegeschreven?

Ook andere bedenkingen in dit verband kunnen ons slechts tot omzichtigheid aansporen. Het is immers duidelijk dat dergelijke „algemene kenmerken” van een bepaalde periode niet altijd steu-

84. Zie in dit verband het klassieke werk van E. Lemberg, *Nationalismus*, dl. I, *Psychologie und Geschichte*. Stuttgart, 1950, p. 22-23 en p. 28.

85. E. Lemberg, *Nationalismus...*, dl. I, p. 20 en p. 24-25.

Daarom verklaart J. Huizinga, *Patriotisme en nationalisme in de Europeesche geschiedenis tot het einde der 19e eeuw*. Haarlem, 1940, dat nationalisme en patriotisme reeds vroeg bestonden (p. 43) en dat zij in de loop der tijden enkel wat meer omlinnde trekken hebben gekregen (p. 12-13).

86. E. Lemberg, *Nationalismus*, dl. I, p. 36, 50.

nen op een uitgebreid en diepgaand bronnenonderzoek waarbij naast theologische tractaten ook archivalische en zelfs literaire teksten gebruikt werden. Wij hebben integendeel meestal te maken met grove veralgemeningen en extrapolaties.

Daarbij komt nog dat dergelijke generaliserende theoriën onvoldoende rekening houden met de complexiteit der menselijke natuur waar zeer uiteenlopende en zelfs tegenstrijdige betrachtingen voortdurend op elkaar inwerken.

Bovendien bestaan niet alleen in tijd en ruimte verschillen maar daarnaast stelt men ook een aantal afwijkingen vast van individu tot individu en van groep tot groep. Kortom de menselijke dynamiek en scheppingskracht zijn zo krachtig en de daaruit voortvloeiende activiteiten zijn zo veelvuldig en verscheiden dat zij niet kunnen gevat worden in een mooie classificatie.

Wil men deze veelheid toch tot een zekere overzichtelijke structuur terugbrengen dan kan men wellicht beter uitgaan van de fundamentele drijfveren die de menselijke psyche beheersen.

De mens kan immers zoeken naar de diepere zin en de betekenis van zijn bestaan, zin en betekenis die hij kan vinden hetzij in een godsgelovige, hetzij in een vrijzinnige levensvisie. Ofschoon een dergelijke levensopvatting ook het politiek en maatschappelijk gedrag van een individu kan kleuren, toch zijn op dit terrein een aantal specifieke krachten werkzaam: de drang naar persoonlijke vrijheid en rechtszekerheid, de zorg om de materiële welvaart en de sociale rechtvaardigheid en het streven naar „zelfverwerkelijking” door de overgave aan een volksgemeenschap. Voormelde drie betrachtingen, hebben zich op het politiek-maatschappelijke vlak geopenbaard in de drie politieke ideologieën: liberalisme, socialisme en nationalisme die ook tijdens de „christelijke middeleeuwen” impliciet en onder een „primitieve” gedaante aanwezig zijn.

Deze gedachtenstromingen hebben in deze periode nog grotendeels de vorm van niet nauwkeurig omschreven, weinig gedifferentieerde en zelfs gedeeltelijk onbewuste drijfveren die het menselijk gedrag met een wisselende intensiteit beïnvloeden. Nu eens zal de sociale bewogenheid zich duidelijk manifesteren, dan weer zal de drang naar persoonlijke vrijheid zich laten gelden. Een andere maal zal het nationaal samenhorigheidsgevoel en zelfbewustzijn met ongemene kracht komen opzetten.

Dit laatste geldt allicht voor het hertogdom Brabant onder de regering van Jan I (1267-1294). Toch zou het verkeerd zijn te geloven dat enkel psychologische fenomenen aan de grondslag

lagen van het nationaal gevoel dat onder het bewind van Jan I in Brabant heerste.

Ook meer algemene historische factoren hebben de ontwikkeling van het Brabantse zelfbewustzijn bevorderd.

Voorals het bestaan van een „Brabantse staat” met eigen recht en instellingen heeft hiertoe in ruime mate bijgedragen.

Bij het aantreden van Jan I had het hertogdom reeds een lange geschiedenis achter de rug. In deze periode was enerzijds de macht van Brabant in sterke mate gegroeid en anderzijds de verhouding tussen vorst en onderdanen steeds duidelijker omschreven in de testamenten van Hendrik II (1248)⁸⁷ en Hendrik III (1261)⁸⁸. Ook het eigen recht en de eigen instellingen hadden de Brabanders meer en meer vertrouwd gemaakt met het hertogdom.

Jan I zou trouwens op dit gebied een belangrijke bijdrage leveren. Toen Jan van Heelu zijn Rymkroniek dichtte, had deze hertog niet alleen het Brabantse territorium met Limburg uitgebreid maar bovendien een aantal bestuurlijke en juridische vernieuwingen doorgevoerd.

Hij had een algemeen rentmeester van Brabant aangesteld⁸⁹, en de territoriale bevoegdheden van meiers en andere gerechtsambtenaren omschreven⁹⁰. Van Brussel had de overwinnaar van Woeringen de nieuwe vorstelijke residentie gemaakt waar de machtsuitoefening enigermate gecentraliseerd was⁹¹.

Het Nederlands werd stilaan meer en meer de gebruikelijke taal der hertogelijke stadsprivileges⁹² en de charters die in de periode 1290-1291 aan Brussel, Leuven, Antwerpen, Lier, Tienen, Zoutleeuw en Den Bosch verleend werden, verschaften de stedelijke burgerij niet alleen een aantal materiële voordelen maar

87. G. Boland en E. Lousse, *Le testament d'Henri II, duc de Brabant*, in *Revue historique du droit français et étranger*, 1939, R. IV, dl. XVIII, p. 348-387.

88. G. Boland, *Le testament d'Henri III, duc de Brabant*, in R.H.E., 1942, dl. XXXVIII, p. 59-96.

89. M. Martens, *L'administration du domaine ducal en Brabant au moyen âge (1250-1406)* (Mémoires de l'académie royale de Belgique, Classe des lettres, collection in 8°, dl. XLVIII, 3) Brussel 1954, p. 136 en 248-249.

90. C. Kerremans, *Etude sur les circonscriptions judiciaires et administratives du Brabant et les officiers placés à leur tête par les ducs* (Mémoires de l'académie royale de Belgique, Classe des lettres, collection in 8°, dl. XLIV, 2), Brussel, 1949, p. 53.

91. P. De Ridder, *Brussel, residentie der hertogen van Brabant ...*

92. Zie in dit verband A. Wauters, *Le duc Jean Ier...*, p. 391-392 en A. Van Laar, *De taaltoestanden in Brabant onder Hertog Jan I en de internationale betrekkingen van dezen vorst volgens de Rymkronijk van Jan van Heelu*, in *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 1929, R. VI, dl. VIII, p. 210. Andere inlichtingen in dit verband in: P. De Ridder, *Brussel, residentie der hertogen van Brabant...*, p. 330-331.

tevens een grotere rechtszekerheid en eenvormigheid⁹³. Kort na dien zou trouwens het Brabantse landrecht in de landcharters van de ammanie van Brussel⁹⁴ en de „scoutheitscape” van Antwerpen⁹⁵ opgetekend worden.

Jan I voerde daarnaast nog vernieuwingen door op het gebied van het munt-⁹⁶ en belastingswezen⁹⁷. De beden die tijdens zijn regering geheven werden op de steden, de clerus en de adel hadden geleid tot een beraad tussen vorst en onderdanen en de groei van de standenstaat verder bevorderd. Op het einde van de regering van Jan II (1294-1312) zou het Charter van Kortenberg (1312)⁹⁸ trouwens een meer geïnstitutionaliseerde vorm verlenen aan het overleg tussen vorst enerzijds en de Brabantse adel en de Brabantse steden anderzijds.

Niet alleen deze instellingen hebben Brabant tot een tastbare realiteit gemaakt. Ook de omstandigheid dat het hertogdom grotendeels een eentalig⁹⁹ gebied was, heeft de onderlinge samenhang allicht versterkt temeer daar Brussel, Leuven, Antwerpen, Den Bosch, Tienen, en Zoutleeuw daarenboven een aantal gelijke materiële en economische belangen hadden. Het bewustzijn te behoren tot een Brabantse gemeenschap zou trouwens nog duidelijker worden wanneer de goederen van handelaars uit Leuven, Zoutleeuw en Tienen in het buitenland aangeslagen werden tot delging der schulden die Jan I bij vreemde geldschietters gemaakt had¹⁰⁰. Op deze wijze ondervonden de Brabanders tot

93. R. Van Uytven, *Standenprivileges en -beden...*, p. 413-435 en P. De Ridder, *Hertogelijk inkomstenbeleid...*, dl. I, p. 259-316, p. 343-351, p. 161-185.

94. Zie de tekst in J. Van Heelu, *Rymkronyk, Codex Diplomaticus*, p. 541-548, nr. CLXXXIII.

95. Zie de tekst in A. Van Loey, *Middelnederlandsch leerboek*, Antwerpen, 1947, p. 228, nr. 47.

Over deze landkeuren handelt E. Poulet, *Histoire du droit pénal dans l'ancien duché de Brabant* (Mémoires de l'académie royale de Belgique, collection in 4°, dl. XXXIII), Brussel, 1867 en A. Wauters, *Le duc Jean Ier...*, p. 300-304.

96. Zie in dit verband het privilege dat Jan I in juli 1291 aan de munters van Leuven en Brussel verleend heeft (*Annales de l'Académie l'Archéologie de Belgique*, 1874, dl. XXX, p. 115-119).

97. Zie voetnoot 92.

98. J. Van der Straeten, *Het Charter en de Raad van Kortenberg* (Universiteit te Leuven; Publicaties op het gebied der geschiedenis en der philologie, r. III, dl. XLVI-XLVII), Leuven, 1952, 2 dln.

99. Het hertogdom was, op het agrarische „Roman Pays” ten Zuiden van Brussel na, volledig Nederlandstalig. Vrijwel alle belangrijke steden lagen in het Nederlands taagebied. Nijvel, het centrum bij uitstek van Waals-Brabant kon bovendien in de periode 1265-1324/32 bezwaarlijk als een Brabantse stad beschouwd worden vermits hier een eigen heer regeerde, nl. de abdis der Rijksabdij (J. Hoebanx, *Nivelles est-elle Brabançonne...*, p. 389-391).

100. R. Van Uytven, *Standenprivileges...*, p. 426. Om aan soortgelijke confiscaties te ontsnappen zouden de inwoners van Diest trouwens later betogen dat zij geen Brabanders zijn (J. De Sturler, *Un fièf de l'archevêché de Cologne en Brabant; la seigneurie de Diest*, in H.K.C.G., 1936, dl. CI, p. 154.

hun schade en schande dat zij automatisch met hun landsheer geïdentificeerd werden.

In dit algemeen cultuurhistorisch kader heeft zich het Brabants nationaal gevoel ontwikkeld. Dit kan enerzijds bezwaarlijk vergeleken worden met de lyrische, door heimwee gekleurde en warme vaderlandsliefde die in de „*De Laude Flandriae*”¹⁰¹ weerklinkt maar heeft anderzijds weinig gemeenschappelijk met het moderne, ideologisch gefundeerde nationalisme dat vooral sedert de Franse Revolutie een sterke opgang kende. Het Brabants nationaal gevoel op het einde der dertiende eeuw wordt eerst en vooral gekenmerkt door een grote dynastieke aanhankelijkheid gericht op een legendarische hertog, gesproten uit een luisterrijk geslacht. Nauw vervlochten met de trots over de grootse daden der Brabanders is dit samenhorigheidsbewustzijn de begeesterende vervoering om het met grote standvastigheid opgebouwde, zwaar bedreigde maar hardnekkig verdedigde en luisterrijk triomferende hertogdom.

Het eigenlijke territorium schijnt bij de ontwikkeling van dit nationaal gevoel een minder belangrijke rol gespeeld te hebben. Men zou zich trouwens de vraag kunnen stellen of deze krachtige affirmatie van de Brabantse eigenheid en waarde er niet in eerste instantie op gericht was de samenhang te versterken tussen de vrij heterogene gebieden¹⁰² waaruit het hertogdom bestond.

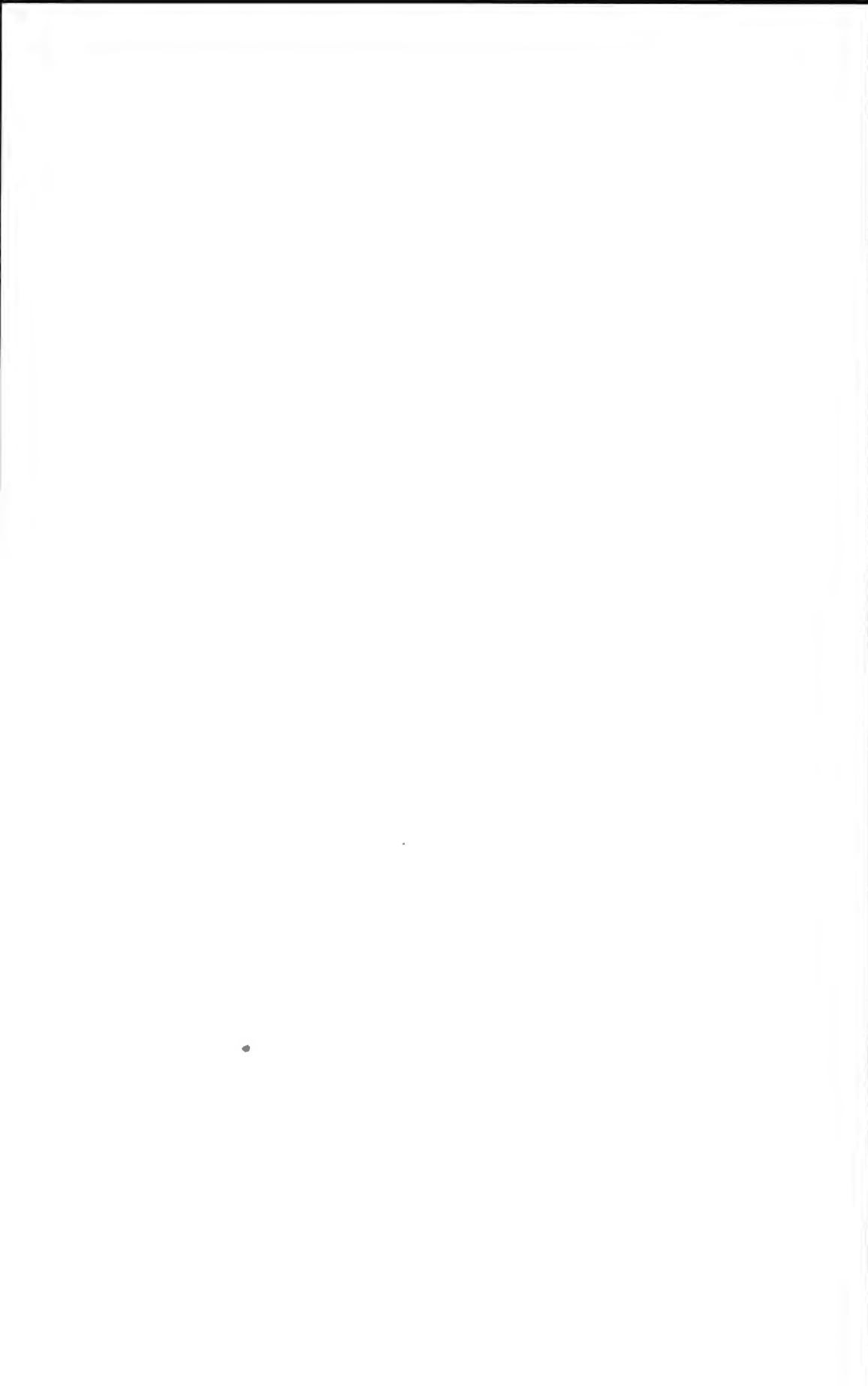
Tenslotte is het evenmin uitgesloten dat het bezingen van Brabantse eer en roem een reactie was op het soms spottend misprijzen dat niet-Brabanders tegenover het hertogdom koesterden¹⁰³.

101. P. Pictor, *De Laude Flandriae*, Brussel, 1944, p. 23, 26, 28-29.

102. R. Van Uytven, *Vorst, adel en steden...*, p. 98; F. Ganshof, *Coup d'œil sur l'évolution comparée de la Flandre et du Brabant*, in *Annales de la société royale d'archéologie de Bruxelles*, 1934, dl. XXXVIII, p. 83-96; P. Bonenfant, *Brabant en Gelre voor en na Woeringen...*, p. 256-257.

103. Zie bijvoorbeeld de uitlatingen van Jan van Hocsem (*Johannis Hocsemii chronicon*, ed. G. Kurth, Brussel, 1927 (K.C.G., in 8°), meer bepaald p. 78) en van Jan van Thielrode (*Johannis de Thielrode chronicon*, in M.G.H., S.S., dl. XXV, p. 577).

Typisch in dit verband is ook het feit dat Giselbert van Bergen het voortdurend en enigermate geringschattend heeft over de „*dux Lovaniensis*” i.p.v. „*dux Brabantie*” (P. Bonenfant, *L'origine du titre de duc de Brabant*, in *Jaarboeken der Vereniging van Oudheidkundige en Geschiedkundige Kringen van België*, 1949, dl. XXXIII, p. 708). Hierbij aansluitend kan er ook nog op gewezen worden dat de zgn. „Brabanciones” in het middeleeuwse Europa geen al te goede reputatie genoten (A. Mens, *De „Brabanciones” of bloeddorstige en plunderzieke avonturiers*, in *Miscellanea De Meyer*, 1946, p. 558-570).

Alba Amicorum in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel

door

MARCUS DE SCHEPPER

Een van de verwaarloosde *documents humains* uit de culturele geschiedenis van de zestiende en de zeventiende eeuw is het *album amicorum*. In de negentiende eeuw is er herhaaldelijk aandacht voor gevraagd, doch het is nooit verder gekomen dan geïsoleerde pogingen, vooral omwille van de moeilijke toegankelijkheid. Met betrekking tot de Nederlanden werd in 1911 een facsimile gepubliceerd van het album van Otto Venius, zij het dan in een beperkte oplage voor een bibliofiele vereniging. In het laatste decennium is er een grote vooruitgang in de ontginning. In 1969 verscheen een facsimile van het album van Abraham Ortelius (bewaard in Pembroke College, Cambridge); in 1971 een studie met facsimile van het lang verloren gewaande *Stammbuch* van Jan van der Noot (teruggevonden in Hs. II 6617 van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel) en in 1975 een uitgave van het album van Cornelis de Glarges (bewaard in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag)¹.

Oorsprong en evolutie van het album amicorum (Stammbuch of autograph-album) zijn nog niet volledig bevredigend verklaard. Zeker is dat het verschijnsel aansluit bij adellijke gebruiken uit de laat-middeleeuwse maatschappij, inz. bij de algemene heraldische belangstelling van vooral de Duitse adel. Zij lieten verzamelingen aanleggen van wapenschilden met onderschriften in spreukvorm; hierdoor werd ook het artistieke milieu ermee vertrouwd. De verdere evolutie is niet, zoals vroeger wel eens werd gedacht, volledig trapsgewijs verlopen: van de adel via adellijke studenten naar geleerden, de andere studenten en de burgerij. Wel is er een geleidelijke popularisering van het verschijnsel waarneembaar, vooral onder invloed van het Humanisme en aansluitend bij de sterk picturale gerichtheid van de renaissance-mens.

1. *Album Amicorum de Otto Venius. Reproduction intégrale en fac-similé avec une introduction, notes par J. van den Gheyn, Bruxelles, 1911; Album Amicorum Abraham Ortelius. Reproduit en facsimilé, annoté et traduit par Jean Puraye. Avec la collaboration de Marie Delcourt [e.a.], Amsterdam, 1969 (= De Gulden Passer: 45 (1967) en 46 (1968) p. 1-99); voor Van der Noot en De Glarges zie de Selectieve Bibliografie onder Waterschoot en Bots.*

Bij het doordringen in niet-adellijke milieus werd het album ook minder homogeen van inhoud.

Via adellijke studenten werd het wel nauw verbonden met het universitaire milieu. In de geest van het Humanisme vormden studenten en geleerden een *noblesse d'esprit*. Het stijgend bezoek aan vorstenhoven en universiteiten (de *peregrinatio academica*) zorgde voor een algemene verspreiding van het gebruik. Als basis gold de vriendschapscultus, getuige het beroemde „Judicium Philippi Melanchthonis de albis amicorum”:

Duas ob causas aliorum inscribimus libris rogati. Primo, ut librorum possessores recordentur suisque posteris indicent, quibus in locis et quo tempore versati sint. Secundo, ut certa habeant testimonia, quibuscum familiariter vixerint, et qui vera amicitia illis fuerint conjuncti

Het contact met grote geleerden was bovendien een uitstekende pedagogische stimulans.

Het klassieke type van het album amicorum - van het midden van de zestiende eeuw tot de eerste decennia van de zeventiende eeuw - was dan het volgende: jongeren, vooral studenten, maar ook uit adellijke kringen (met name geletterde meisjes) lieten familieleden, vrienden en belangrijke kennissen een persoonlijke opdracht schrijven in een daartoe bestemd boekje. Geleidelijk verwerden de lovende beschouwingen tot een regelrechte panegyrische inflatie, vooral in de achttiende eeuw. Nadien werd het album een gelegenheidsverschijnsel: Festschrift, gastenboek of poëziealbum.

Materieel gezien was het vaak een klein boekje in oblongformaat, gebonden in een rijkelijk versierde band; soms werden losse bladen later in een album gelijmd, doch dit lijkt eerder een autografencollectie. Een enkele keer werden blanco-bladzijden of schutbladen van een bestaand handschrift benut. Later kwamen er gedeeltelijk vooraf bedrukte alba met emblematische afbeeldingen en contouren van wapenschilden². Op gelijke wijze werd een gedrukt of gegraveerd werk doorschoten met witte bladen of benut op de blanco-bladzijden en in de marges. Vooral typische renaissancewerken als deviezenboeken en emblematabundels

2. Reeds vóór de *Deliciae Batavae, variae elegantesque picturae, omnes Belgii antiquitates et quicquid praeterea in eo visitur, representantes, quae ad Album Studiosorum deservire possunt*, Leiden, 1616 verscheen te Leuven een gelijkaardig werkje *Album Amicorum, habitibus mulierum omnium nationum Europae, tum tabulis ac scutis vacuis in aes incisus adornatum, ut quisque et symbola et insignia sua gentilitia in ijs depingi commode curare possit*, Leuven, 1606: cfr. 550 Jaar Universiteit Leuven. [Catalogus van de tentoonstelling] Leuven, Stedelijk Museum, 31 januari - 25 april 1976, Leuven, 1976, p. 137-138.

(Alciato, Sambucus, Paradin) waren erg in trek. Opvallend is het soms grote tijdsverschil tussen publicatie van het boek en de aanleg van het album.

In de organisatie bestond er meestal een relatief duidelijke indeling: vooraan opdrachten van hooggeplaatste personen, inz. uit de adel, dan van geleerden en vrienden; als laatste een aantal bladen voorbehouden voor verwanten. Geografisch was de verspreiding het grootst in de Nederlanden en de Duitstalige gewesten. De overheersende taal was tot ca. 1650 het Latijn. Bijna elk album bevat ook Franse teksten. De andere geleerde talen (Grieks, Hebreeuws, Arabisch) stonden samen tegenover de volkstalen. De aard van de inscripties varieerde van het meest persoonlijke tot cliché-achtige spreuken, vaak ontleend aan antieke auteurs. Meestal was de levensduur beperkt tot de studententijd. Een enkele figuur bleef het doorgebruiken (bv. Cornelis de Glarges of Petrus Hondius).

Het belang van deze alba is veelomvattend. In de eerste plaats is het een unieke bron voor de biografie van eigenaars en hun omgeving; dit geldt ook voor de genealogie en de geschiedenis van de heraldiek. Verder is het van belang voor de universiteitsgeschiedenis (reconstructie van de peregrinatio academica³, gedateerde activiteit van professoren). De literatuurhistoricus vindt er een massa nagenoeg onbekende gedichten, soms ook de sleutel tot onverstaanbare toespelingen uit later gedrukte bundels⁴. Vaak is het ook een unieke gedateerde paleografische bewijsplaats om handschriften aan bepaalde auteurs toe te schrijven; dit geldt ook voor de kunstgeschiedenis (gesigneerde tekeningen!).

Volledige inventarisatie⁵ is een noodzaak wil men deze bronnen benutten voor ruimer onderzoek: bv. naar de geletterdheid van bepaalde klassen (welke familieleden schrijven iets, inz. vrouwen?). De belangrijkste alba dienen te worden gepubliceerd in facsimile, mét transcriptie van de originele tekst, verklarende commentaar, en - eventueel - een vertaling.

* * *

3. Met het voorbehoud dat sommigen hun album wel eens aan een vriend meegaven om het elders te laten invullen.

4. Er zijn ook enkele literaire teksten over het album amicorum: een gedicht van de Fries Foppius Scheltonius Aezema, *In Album Amicorum*, in: *Delitiae C. Poetarum Belgicorum, huius superiorisque aevi illustrium, Quarta pars. Collectore Ranvio Ghero [= Janus Gruterus]*, Francofvrti, 1614; een lange passage in Jacob Cats, *Twee en tachtig jarig leven, van zijn geboorte af tot zijn dood toe. Aen desselfs veertien Kints-Kinderen, dienende tot naricht van de zelve. Door hem zelf in vaersen beschreven [...]*, Schiedam, 1852, p. 50-51; een scene in Johann Wolfgang Goethe, *Faust. Der Tragödie Erster Teil*, v. 2044-2050.

5. Het (veel onvruchtbaarder) aantal alba in Nederlandse bibliotheken en archieven wordt geïnventariseerd door het Instituut voor Neolatijn van de Universiteit van Amsterdam (G.U.).

Het literairhistorische belang van deze boekjes, op overtuigende wijze aangetoond door Prof. A. Roersch voor de Neolatijnse en door Prof. L. Forster voor de Nederlandse literatuur⁶, spoorde ons ertoe aan een nieuw onderzoek te beginnen naar de alba in Belgische bibliotheken en archieven. Het enge nationalistische standpunt van Prof. Roersch, die zich in 1929 wilde beperken tot de alba van Belgen of die waaraan Belgen hebben meegewerkt⁷, wordt niet meer aangehouden. Alle alba dienen te worden gesignaleerd.

Een groot aantal alba van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel werd door Frédéric LYNA in 1936 beschreven⁸. Enkele alba zijn daar niet vermeld omdat ze ofwel niet herkend werden, of geen heraldische gegevens bevatten, ofwel omdat ze zich niet in de handschriftenafdeling bevonden. Bovendien zijn er sinds 1936 nieuwe alba verworven of in de verzamelingen ontdekt.

De resultaten van deze inleidende verkenning zijn in onderstaande lijst verwerkt. De alba zijn geordend volgens bewaarplaats en plaatsnummers; daarop volgt tussen haakjes het nummer in de *Catalogue des Manuscrits*, de bezitter van het album en de uiterste data van de inscripties. Bij enkele alba wordt de belangrijkste secundaire literatuur vermeld. Volledige beschrijvingen, herkomstgegevens en literatuuropgaven zijn voor een volgend stadium voorzien. Als laatste volgt een lijstje met grensgevallen. Fragmenten in autografenbundels dienen nog te worden onderzocht. Eén door Lyna opgenomen handschrift (nl. II 52) is géén album amicorum, doch een bundel liefdesgedichten verzameld door Jean Baptiste Houwaert voor zijn verloofde⁹.

Na de reeks alba volgt nog een selectieve bibliografie over het album amicorum. Bij deze verkenning mochten we de gewaardeerde steun ontvangen van Dr. G. Dogaer, Conservator van de Brusselse handschriften, en van Mevr. E. Cockx-Indestege, afdeling Kostbare Werken, die bereidwillig haar documentatie over en transcriptie van het album van Boshuysius ter beschikking stelde. Wie aanvullende gegevens kan bezorgen of verwijzingen naar alba in andere Belgische bibliotheken of archieven (openbare of privé-verzamelingen) gelieve deze te zenden naar volgend

6. Alphonse Roersch, *L'„Album Amicorum” de Bonaventure Vulcanius*, in: *Revue du Seizième Siècle*: 14 (1927) p. 61-76; Leonard Forster, *Iets over Nederlandse renaissancecyriek vóór Heinsius en Hoofst*, in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*: 83 (1967) p. 274-302.

7. Zie de Selectieve Bibliografie onder Roersch.

8. *Catalogue des Manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique. Tome douzième. Héraldique - Armoriaux par Frédéric Lyna*, Renaix, 1936 (herdruk: Bruxelles, 1974), p. 432-512.

9. H. C. van Parys, *De I.B.H. à Mademoiselle C.D.F. Identification d'un album du XVIIe siècle*, in: *L'Intermédiaire des Généalogistes*: 18 (1963) p. 141-143.

adres : M. de Schepper, Seminarie voor Nederlandse Literatuur-
studie K.U. Leuven, Blijde Inkomststraat 21, 3000 Leuven. Elke
verkregen medewerking zal worden vermeld !

A. Volledig bewaarde alba amicorum

I. Handschriftenafdeling

1. Hs. 2086 (554) Mlle de Berlaymont, 1571-1574
2. Hs. 3983 (7597) de La Thieuloye, 1572-1578
3. Hs. 11.707 (7601) Marie de Bekercke, 1585-1624
4. Hs. 14.715 (7610) Wolfgang Heinrich von Breidbach, 1602-1650
5. Hs. 15.696-7 (7600) Antoine de Berchem, 1582-1585
6. Hs. 15.698 (7607) Johannes Hemelarius, 1598-1606
7. Hs. 15.699 (7596) Basilius Brauwers, 1564-1567
8. Hs. 19.388 (7606) Marie de Montprat, 1590-1597
9. Hs. 19.721 (7614) Cornelia van Peene, 1631
10. Hs. 21.358 (7615) Gulielmus Diez, 1645-1655
11. Hs. 21.546 (7616) Friedrich Gotthelf Hentsch, 1758-1762
12. Hs. 21.604 (7603) Johannes Stadius, 1588-1614
13. Hs. II 310 (7611) Guilielmus de Jonghe, 1604-1607
14. Hs. II 343 (7613) Anne de Coc (?), 1616-1617
15. Hs. II 359 (7617) Johann David Beyser, 1767-1811
16. Hs. II 747 (7620) Von Limien, 1810-1813
17. Hs. II 874 (7599) Otto Venius, 1575-1598¹⁰
18. Hs. II 1166 Bonaventura Vulcanius, 1575-1609¹¹
19. Hs. II 1688 (7608) familie Valckenisse, 1598-1702¹²
20. Hs. II 2254 (7605) Petrus Hondius, 1589-1610¹³
21. Hs. II 3385 (7598) Cornelius Schoyte, 1572-1580
22. Hs. II 3734 (7621) Gaillard, 1847-1865
23. Hs. II 4350 (7618) C. A. van der Marck, 1780-1787
24. Hs. II 5313 (7619) Schürmann von Bielefeld, 1796-1813
25. Hs. II 6247 (7612) Philippus Appelmans, 1614-1644
26. Hs. II 6335 (7604) Hugo Gramaye, 1588-1591

10. P. Visschers, *Vrienden-album van Octavio van Veen (Ottho Vaenius)*, in: P. Visschers, *Iets over Jacob Jonghelinck, metaelgieter en penningsnyder, Octavio van Veen, schilder, in de XVIe eeuw; en de gebroeders Collyns de Nole, beeldbouwers, in de XVe, XVIe en XVIIe eeuw*, Antwerpen, 1853, p. 129-144; P. Visschers, *Vrienden-album van Ottho Vaenius, naer een Latynsch handschrift, der XVIe eeuw*, Antwerpen, 1853 en vooral de *facsimile* door J. van den Gheyn (n. 1).

11. Alphonse Roersch (n. 6); L. Roose, *Een achteste sonnet van Janus Gruterus*, in: *Spiegel der Letteren*: 14 (1972) p. 193-200.

12. Frederik Lina, *Uit het Album Amicorum van Philips van Valckenisse (Brus-sel, hs. II.1688)*, in: *De Kunst der Nederlanden*: 1 (1930-1931) p. 71-77.

13. A. Meerkamp van Embden, *Het Album Amicorum van Petrus Hondius, 1578-1621, predikant te Terneuzen, 1604-1621*, in: *Archief. Vroegere en latere mededeelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland*: (1934) p. 45-62; L. A. J. Burgersdijk Jr., *Speurtocht tussen de bladen van het album amicorum van Petrus Hondius*, in: *id.*, p. 63-109.

27. Hs. II 6617 Jan van der Noot, gedrukt 1572 ¹⁴
 28. Hs. IV 1029 Josine A. van Huerne, 1579-1605
 29. Hs. IV 1030 Cornelius Bussenius, 1573-1575

II. Afdeling Kostbare Werken

30. VB 13.266¹ Jacobus Boshuysius, 1588
 31. II 65.330A Liedekercke, 1573-1578 ¹⁵

B. *Fragmenta - Grensgevallen*

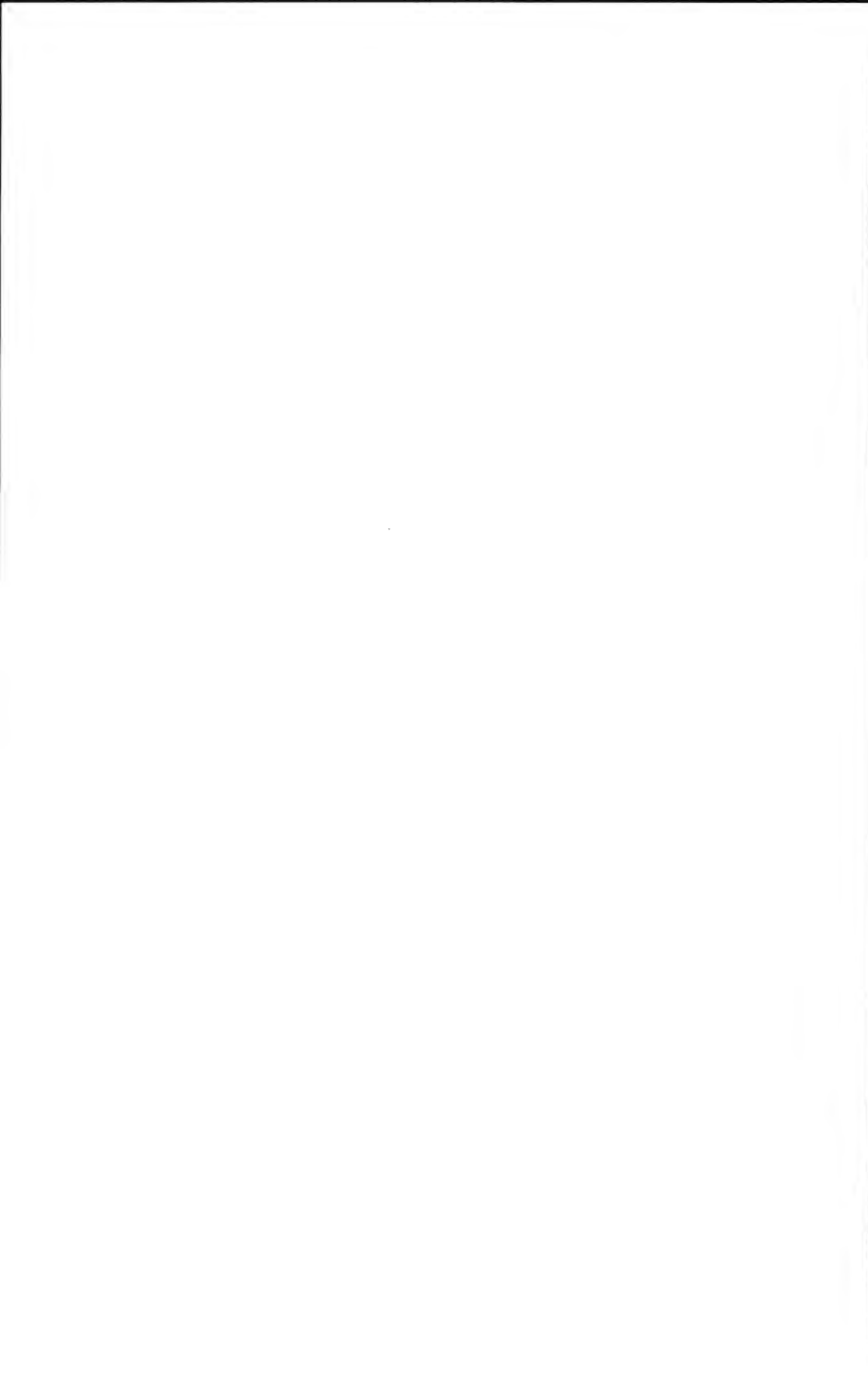
32. Hs. 22.088 (7602) tekeningen uit album, 1588-1596
 33. Hs. II 2810 breviarum (Bois-Seigneur-Isaac)
 34. Hs. II 6016 gebedenboek
 35. Hs. III 858 liedboek van Nicolas Berblock, 1618-1621

C. *Selectieve bibliografie*

Via onderstaande werken is de oudere literatuur over het *album amicorum* en over individuele alba terug te vinden.

- F. A. Ridder van Rappard, *Overzicht eener verzameling Alba Amicorum uit de XVI^{de} en XVII^{de} eeuw*, in: *Nieuwe Reeks van Werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*: 7 (1856) p. 1-138.
- Robert & Richard Keil, *Die Deutschen Stammbücher des sechzehnten bis neunzehnten Jahrhunderts. Ernst und Scherz, Weisheit und Schwank in Original-Mittheilungen zur deutschen Kultur-Geschichte*, Berlin, 1893.
- Max Rosenheim, *The Album Amicorum*, in: *Archaeologia or Miscellaneous Tracts relating to Antiquity*: 62 (2nd ser. 12) (1910) p. 251-308.
- Alphonse Roersch, *Les „Albums Amicorum“ du XVIe et XVIIe siècles*, in: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*: 8 (1929) p. 530-536.
- Alfred Fiedler, *Vom Stammbuch zum Poesiealbum. Eine volkskundliche Studie*, (Kleine Beiträge zur Volkskunstforschung, 7) Weimar, 1960.
- J. C. Daan, *Het poëzie-album*, in: *Neerlands Volksleven*: 15 (1965) p. 186-235.
14. Zie in de Selectieve Bibliografie onder Waterschoot.
 15. Ridder de Schoutheete de Terwarent, in: *Verzameling Kostbare Werken. Ontstaan en ontwikkeling van een afdeling van de Koninklijke Bibliotheek*, Brussel, 1961, p. 125-128.

- W. Waterschoot, *Ontstaan: het genre en het specimen*, in: *Jan van der Noot, „Stammbuch“*. Uitgegeven met een inleiding door W. Waterschoot. (Uit het Seminarie voor Nederlandse Literatuurstudie van de Rijksuniversiteit te Gent, 14) Gent, 1971, p. 5-16; ook in: *Studia Germanica Gandensia*: 12 (1970) p. 25-110.
- Hans Bots, *Introduction*, in: *L'Album Amicorum de Cornelis de Glarges 1599-1683. Avec une introduction et des annotations de Hans Bots et Giel van Gemert. Avec la collaboration de Peter Rietbergen*. (Studies van het Instituut voor Intellectuele Betrekkingen tussen de Westeuropese Landen in de Zeventiende Eeuw, 3) Amsterdam, 1975, p. V-XXIII.
- Heleen Kerdijk-Eskens, *Vrienden doen een boekje open. De geschiedenis van het Album Amicorum*, 's-Gravenhage, 1975 (populariserend).

Uit de voorgeschiedenis van het WNT *

door

DR. M. DE SMEDT

In 1864 verscheen de eerste aflevering van het „Woordenboek der Nederlandsche taal” (WNT) ; het eerste deel (A-Ajuin) werd in 1882 gepubliceerd.

De voorgeschiedenis van dit monumentaal werk reikt evenwel terug tot diep in de 18de eeuw. Inderdaad, reeds meer dan 100 jaar voor het verschijnen van de eerste aflevering, namelijk in 1762, had Josua van Iperen in de „Tael - en dicht - kundige by-dragen” een „Uitnoodiging der liefhebbers en kenners van onze moedertale, tot het helpen toestellen van een oordeelkundig Nederduitsch woordenboek” geplaatst¹; daarin wees van Iperen o.a. op de noodzaak „een Genootschap op te rigten, van het welk ieder Lid eene bepaalde taak op zig nam” „om in het opzetten en vervaardigen van zulk een nuttig werk [nl. 'het vervaardigen van een goed *Oordeelkundig Woordenboek*'] wel te slagen”².

Wanneer enkele jaren later, in 1766, de „Maetschappy der Nederlandsche Letterkunde te Leyden” opgericht wordt, zal voor deze vereniging gedurende ruim 25 jaar het opstellen van een groot beschrijvend woordenboek van onze taal een programmapunt van eerste orde zijn³.

Het wekt verwondering dat de lange en lijdzame weg die loopt van de oproep van van Iperen van 1762 tot het in 't licht komen van de eerste aflevering van het WNT in 1864 nog niet op een systematische en grondige manier in kaart gebracht is - summier

* Ik dank Prof. Dr. J. F. Vanderheyden, Emeritus-hoogleraar K.U.-Leuven, voor de bereidwilligheid en de kritische zin waarmee hij dit artikel heeft willen nalezen.

1. J. van Iperen: *Uitnoodiging* (...). P. 509-514 in: *Tael- en dicht-kundige by-dragen*. Leyden, 1762.

2. J. van Iperen: *o.c.* P. 512.

3. Cfr. o.m. de „Handelingen van de Maetschappye (...)” van 1770, 1773, 1774, 1783, 1787, 1789 en 1794. De geschiedenis van de activiteiten van de „Maetschappy” op lexicografisch gebied op 't eind van de 18de eeuw zou een afzonderlijk onderzoek vergen. Ruim 125 jaar geleden reeds bezorgde J. T. Bergman een „Verslag van het bij de Maetschappij der Nederlandsche letterkunde, te Leiden, weleer verrigtte, ter vervaardiging van een Algemeen omschrijvend woordenboek der Nederlandsche taal, gedurende de jaren 1770-1796”, gepubliceerd p. 213-250 in: *Archief voor Nederlandsche taalkunde*, verzameld door A. de Jager. III (1851-52).

In de loop van onze bijdrage zullen we een aantal keren verwijzen naar de plannen en ontwerpen die in de schoot van de Leidse Maetschappij tot stand kwamen.

overzichten als dat van Matthias de Vries in het eerste deel van het WNT niet te na gesproken⁴. Meer speciaal is het te verwonderen dat we in een gezaghebbend handboek als de „Geschiedenis van de Nederlandse taal” van C.G.N. de Vooyoos kunnen lezen : „Het woordenboekplan, dat op het einde van de 18e eeuw mislukte was, werd opnieuw geopperd tijdens de eerste *Taal- en Letterkundige Congressen* (1849-50)”⁵, waardoor de illusie wordt gewekt dat er tussen 1800 en 1850 niets, of althans niets noemenswaardigs, voorgevallen is op het stuk van de pogingen om tot een woordenboek van het Nederlands te komen⁶. Anderzijds is het verheugend te kunnen constateren dat F. de Tollenaere in de meer recente „Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde” (1977) wel de lexicografische werkzaamheden van de Tweede Klasse van het Koninklijk Nederlands Instituut uit het begin van de 19de eeuw in herinnering brengt ; doch ook hier blijft het bij een blote vermelding die nog geen tien regels in beslag neemt⁷.

Het lijkt ons dan ook volkomen verantwoord in deze korte bijdrage wat meer licht te werpen op de activiteiten gericht op het vervaardigen van een woordenboek van het Nederlands in de eerste helft van de 19de eeuw, d.i. in de periode die ligt tussen de mislukking van de pogingen van de Leidse „Maetschappij” terzake (eind 18de eeuw) enerzijds, en anderzijds de werkzaamheden van de eerste Taal- en Letterkundige Congressen (rond 1850) die tenslotte de definitieve stoot tot de verwezenlijking van het woordenboekproject gegeven hebben.

*

In een studie van de voorgeschiedenis van het WNT in de eerste helft van de 19de eeuw, moet in chronologische orde op de eerste plaats de lexicografische activiteit van de Tweede Klasse van het

4. *WNT*. Dl. I (A - Ajuin). Inleiding. P. II en vlg.

5. C. G. N. de Vooyoos : *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Groningen, 1970. (Herdruk van de 5de uitg. van 1952). P. 177.

6. Wel vermeldt De Vooyoos op p. 157 Schilperoord (cfr. infra) en gaat hij op p. 178-179 in op De Vries' beginselen zoals die in de „Inleiding” op deel I van het WNT verwoord zijn, waaruit blijkt dat De Vooyoos in ieder geval weet moet gehad hebben van de door De Vries vermelde activiteiten op lexicografisch gebied uit de eerste helft van de 19de eeuw.

7. *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*. Onder redactie van D. M. Bakker en G. R. W. Dibbets. Den Bosch, Malmberg, 1977. P. 226.

Cfr. eveneens : T. Coopman, p. 600-636 in : VMKVA (1901), die in een lezing over het WNT de stichting van het Koninklijk Instituut en de werkzaamheden op lexicografisch gebied van de Tweede Klasse in een achtal regels beschrijft. En ook het recent artikel van Nienke Bakker : *The Dutch Dictionary*. P. 18-27 in : *Dutch Studies* II (1976) beperkt zich tot een verwijzen naar de lexicografische bedrijvigheid van de Tweede Klasse in vier regels. (P. 19).

Koninklijk Nederlands Instituut ter sprake komen, en met name het „Verslag, (...) , betrekkelijk de inrigting en vervaardiging van het Algemeen Hollandsch Woordenboek”, in 1809 in dit genootschap uitgebracht⁸.

Het genoemde „Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en schoone Kunsten” werd op 4 mei 1808 opgericht door koning Lodewijk Napoleon⁹; het werd ingedeeld in vier klassen, waarvan de tweede „de Hollandsche Letterkunde en Geschiedenis” tot algemeen studieterrein toegewezen kreeg¹⁰; ook kreeg de Tweede Klasse volgens M. de Vries van meetaf aan de opdracht een woordenboek te vervaardigen¹¹.

Voor het zopas vermelde „Verslag, (...) , betrekkelijk de inrigting en vervaardiging van het Algemeen Hollandsch Woordenboek”, verslag dat reeds op 10 april 1809 klaar was, tekenden de leden M. Siegenbeek, W. Bilderdijk, P. Weiland, J.H. van der Palm en J.W. Bussingh. Dit verslag komt ons voor als een goed uitgewerkt document, waarin diverse wezenlijke problemen in verband met het op te stellen woordenboek aan bod komen, en dat tevens een praktisch stramien voor verder opzoekings- en verzamelwerk kon bieden. We komen er dadelijk op terug.

Op de jaarvergadering van het Instituut van hetzelfde jaar 1809 (28 aug. - 1 sept.) blijkt de algemene voorzitter van het Instituut, J.H. van Swinden, er zich van bewust dat „het vervaardigen van een uitvoerig Woordenboek onzer Taal” behoort tot die „verrigtingen der Klasse” die slechts „na veel tijds, vruchten zullen kunnen opleveren, rijp genoeg, om aan het Algemeen te worden aangeboden”. Niettemin vindt de voorzitter „dat de wijze, om dien arbeid aantevangen en voort te zetten, op eenen zoo regelmatigen voet is ingerigt, dat men zich met den besten uitslag mag vleijen!”¹².

Enkele jaren later, in 1816, heet het in het „Vlugtig overzicht der werkzaamheden van de Tweede Klasse (...) , gedurende den

8. *Verslag, bij de Tweede Klasse des Koninklijken Instituuts, door de Commissie der Taalkundige Werkzaamheden uitgebragt, betrekkelijk de inrigting en vervaardiging van het Algemeen Hollandsch Woordenboek.* 18 p.

Ook gepubliceerd in: *Archief voor Nederlandsche taalkunde*, verzameld door A. de Jager. III (1851-52). P. 321-342.

9. Lodewijk Napoleon Bonaparte (1778-1846), jongere broer van Keizer Napoleon, was van 1806 tot 1810 koning van Holland. (Cfr.: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Onder red. van J. A. Van Houtte, e.a. Dl. IX: Omwenteling, Vereniging en Scheiding. 1795-1840. Antwerpen-Brussel ..., 1956. P. 79-100).

10. Cfr.: *Proces Verbaal van de eerste algemeene vergadering van het Koninklijk Instituut* (...), gehouden in Amsterdam, den 24sten en 27sten augustus, des jaars 1808. Inleiding.

11. Cfr.: M. de Vries: WNT. Dl. I. Inleiding. P. VII.

12. *Proces-Verbaal van de tweede algemeene vergadering van het Koninklijk Instituut* (...), gehouden in Amsterdam, (...) 1809. P. 14.

tijd van haar bestaan" dat genoemde Klasse zich vroeger en nu „onafgebroken bezig [houdt] met het verzamelen en rangschikken der bouwstoffen, tot het vervaardigen van een Algemeen Nederduitsch Woordenboek" ¹³.

Verder dan tot dit verzamelen en excerpieren is het in de schoot van de Tweede Klasse van het Instituut evenwel niet gekomen. De oorzaak van het uitblijven van een concreet resultaat volgens M. de Vries : „Niemand nam de leiding op zich, elk lid liet het op anderen aankomen, en de ijver duurde niet lang" ¹⁴. Wel werd uit het geëxcerpeerde materiaal een verklarend woordenboek op Hooft samengesteld ¹⁵.

We keren terug naar het „Verslag, (...), betreffende de inrichting en vervaardiging van het Algemeen Hollandsch Woordenboek" van 1809.

In dit rapport wordt achtereenvolgens gehandeld „Over de *vereischten* van een Algemeen Hollandsch Woordenboek", wordt er gesproken „Van de *hulpmiddelen*, ter zamenstelling van het Woordenboek voorhanden" en „Over de *mid-delen ter volmaking*"; de „voorloopige *bepaling der taalkundige gronden*, waarop het Woordenboek zou moeten gebouwd worden" wordt naar een „Commissie of bijzonder persoon" verwezen; tenslotte staat het verslag stil bij „de *regeling* (...) van *alles*, wat dienen kan, om den *arbeid* der vervaardiging van een algemeen Hollandsch Woordenboek op de meest gepaste wijze te doen aanvangen en voortzetten".

Het eerste kapittel, „Over de *vereischten* van een Algemeen Hollandsch Woordenboek", valt uiteen in vier paragrafen, die antwoorden zijn op evenzoveel vragen. De eerste vraag luidt : „Wat moet het bedoelde Woordenboek behelzen ?". In algemene termen is het antwoord : „dat het Woordenboek den ganschen schat der Hollandsche Tale, zoo veel mogelijk, volledig moet bevatten ; als moetende dienen, zoo om alles wat in die Tale geschreven is, voor een iegelijk verstaanbaar te maken, als om hem in staat te stellen, om zich daarin over allerlei onderwerpen duidelijk, sierlijk, en krachtig uit te drukken" ¹⁶.

13. *Verslag van de openbare vergadering der Tweede Klasse* (...) (28 november 1816). Amsterdam, 1817. P. 17.

14. Cfr. : M. de Vries : WNT. Dl. I. Inleiding. P. VIII.

15. *Uitleggkundig woordenboek op de werken van Pieter Corneliszoon Hooft*, uitg. door de Tweede Klasse van het Kon. Ned. Instituut (...). Amsterdam, 1825-1838. 4 dln.

16. *Verslag*. P. 2.

Dit tweevoudig programma vinden we in grote trekken reeds verwoord in het „Beredeneerd Plan tot het vervaardigen van een algemeen, omschryvend woordenboek der Nederlandsche tale”, in 1773 in de schoot van de Maatschappij voor Nederlandse Letterkunde van Leiden tot stand gekomen, en waar het heet: „Het oogmerk van een algemeen, omschryvend Nederduitsch Woordenboek is, niet alleen de Nederduitsche tael in zoo verre te doen kennen, als noodig is, om de schriften, die in dezelve zijn opgesteld, voor ieder verstaenbaer te maken; maer ook, om den geheelen schat onzer Tale by een te vatten, en den rijkdom, de kracht, en de schoonheid derzelve voortestellen, en, daerdoor, ieder welke zich zyner Tale bekreunt, genoegzame aenleiding te geven, om al wie Nederduitsch spreekt of schrijft wel te verstaen, en zelf die Tael zuiver, regelmatig, en, met eene rijkheid van gepaste woorden, te spreken en te schryven”¹⁷.

En wat verder spreekt het „Beredeneerd Plan” over „een algemeen Woordenboek, waerin, zoo veel mogelijk, de geheele Tael plaets vond”¹⁸.

Zowel in 1773 als in 1809 menen de ontwerpers van een woordenboekplan derhalve dat het woordenboek de volledige eigen taalschat moet bevatten. Ook de bedoeling die ze daarmee hebben komt grosso modo overeen in beide ontwerpen: ten eerste moet aldus iedereen alles wat in het Nederlands gesteld is (of gezegd wordt - cfr. bijv. „wie Nederduitsch *spreekt*”) kunnen begrijpen; ten tweede - en hier is er wel enig verschil in de formulering althans - moet aldus, d.i. door de volledige eigen taalschat te geven, elkeen in staat gesteld worden zich duidelijk, sierlijk en krachtig uit te drukken (Verslag. 1809) en de taal zuiver, regelmatig en met een rijkheid van gepaste woorden te gebruiken (Beredeneerd Plan. 1773).

Naar alle waarschijnlijkheid hebben de opstellers van het „Verslag” van 1809 zich in de formulering van de doelstelling van het woordenboek gedeeltelijk laten inspireren door wat ze daaromtrent in het „Beredeneerd Plan” van 1773 gelezen hadden - er is zelfs een paar keer woordelijke overeenkomst. Overigens blijkt uit het „Verslag” zelf dat de samenstellers ervan op de hoogte waren dat er bij de „Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leyden” „een ontwerp (...) tot het vervaardigen

17. *Beredeneerd Plan*. 1773. P. 2. De aangehaalde tekst vormt in ietwat gereduceerde vorm tevens artikel I van het in 1774 opgesteld „Ontwerp van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leyden, tot het vervaardigen van een algemeen, omschryvend woordenboek der Nederlandsche tale”.

18. *Beredeneerd Plan*. P. 3.

van een algemeen omschrijvend Woordenboek onzer Taal" werd opgesteld¹⁹.

Nadat het algemeen oogmerk van het woordenboek opgegeven is, gaat het „Verslag" over tot de gedetailleerde vermelding en korte bespreking van de verschillende categorieën van woorden die in het samen te stellen woordenboek hun plaats moeten krijgen.

Ook hier blijkt meer dan eens dat de voorstellen van 1809 niet los staan van vroegere projecten en verwezenlijkingen op lexicografisch gebied.

Ter illustratie hiervan kunnen we bijvoorbeeld verwijzen naar wat het „Verslag" zegt over „de *verouderde* [woorden], en zulke, welke alleen bij enkele Schrijvers van algemeen erkend gezag voorkomen". Bedoeld worden die woorden welke „in de algemeene taal" niet opgenomen zijn, maar bij „*Hooft, Vondel, Huygens*, en meer dergelijke Schrijvers" voorkomen. Er zijn volgens het „Verslag" drie redenen om dergelijke woorden op te nemen: 1. Omdat ze kunnen bijdragen tot een beter begrip van de geschriften van de auteur in kwestie; 2. Omdat deze woorden soms „als voortreffelijke bijdragen ter vermeerdering van den taalschat mogen beschouwd worden"; 3. Omdat hun opname toelaten zal tegen het gebruik van sommige te waarschuwen, „uit hoofde van eenige strijdigheid met de analogie der tale of eenig ander gebrek"²⁰.

Ook in het „Beredeneerd Plan" van 1773 wordt - zij het zijdelings - over „oude woorden" gesproken, „welke thans, wel niet by onze schryvers in algemeen gebruik zijn, doch welke echter goed Duitsch zijn, en niet verdienen verloren te raken"²¹, terwijl we eveneens in het „Ontwerp tot het opstellen en bewerken van een Nederduitsch omschryvend woordenboek" van 1791, door N. Hinlopen²² voor de Maatschappij voor Nederlandse Letterkunde van Leiden opgesteld, iets over „verouderde woorden" lezen: „daer is ook een soort van verouderde woorden, welke wel als zoodanig behooren aangestipt te worden; echter indien zy aen de taelregelen voldoen, als goed gestempeld moeten worden. Dan onder deze zullen er vele door den tijd aen zeker verloop hinken, welk ook naeuwkeurig aengeteekend en verworpen moet worden"²³. Waaruit blijkt dat Hinlopen ook het opnemen van ver-

19. *Verslag*. P. 14. Wellicht wordt het „Ontwerp" van 1774 bedoeld. (Cfr. *supra*, noot 17).

20. *Verslag*. P. 3.

21. *Beredeneerd Plan*. P. 3.

22. Nicolaas Hinlopen (1724-1792). Noordnederlands notaris en taalkundige. (Cfr.: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. Dl. VIII. Kol. 777-778).

23. *Ontwerp*. 1791. P. 5.

ouderde *gebreekte* woorden voorstaat, precies om ze te verwerpen.

Het is interessant ter vergelijking even te peilen naar het standpunt van een paar buitenlandse 18de-eeuwse lexicografen in verband met verouderde woorden.

Zo is er bijvoorbeeld de Duitse lexicograaf J.C. Adelung (1732-1806), die in de „Vorrede” van het eerste deel (1774) van zijn „Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuches” het probleem van de verouderde woorden even aanraakt: „da verschiedene ältere Schriften noch täglich gelesen werden” heeft Adelung „die in denselben vorkommenden veralteten oder provinziellen Wörter, Bedeutungen und Wortfügungen mit aufgeführt”²⁴; m.a.w. Adelung neemt verouderde woorden op ter wille van de hulp die ze kunnen bieden voor een betere verstaanbaarheid van oudere geschriften.

Ook de 18de-eeuwse Engelse lexicograaf Samuel Johnson (1709-1784) heeft het in de „Preface” op zijn „Dictionary of the English language” over „obsolete words”: ze zijn toegelaten „when they are found in authours not obsolete, or when they have any force or beauty that may deserve revival”, m.a.w. wanneer ze nog bij moderne auteurs worden aangetroffen, of wanneer ze door hun kracht of schoonheid tot verrijking van de moderne taalschat kunnen bijdragen²⁵.

Redenen tot opname van verouderde woorden in een woordenboek als het bijdragen tot de verstaanbaarheid van oude geschriften en tot verrijking van de moderne taalschat, of occasioneel het waarschuwen tegen het gebruik van deze woorden, waren derhalve in 1809 niet nieuw of oorspronkelijk. Het is best mogelijk dat de opstellers van het „Verslag” van 1809 naast het „Beredeneerd Plan” van 1773, het „Ontwerp” van 1774 en dat van 1791, ook o.m. de woordenboeken van een J.C. Adelung en een S. Johnson naast zich liggen hadden. In hun „Verslag” vernoemen ze in ieder geval o.a. „het Woordenboek der Engelsche taal van *Johnson*” en „dat der Hoogduitsche van *Adelung*”²⁶.

Ook voor de tweede paragraaf van het eerste kapittel betreffende de vereisten van het woordenboek, die een antwoord geeft op de vraag „Wat moet omtrent de opgegevene woorden worden aangemerkt?”, zijn de opstellers van het „Verslag” ongetwijfeld te rade gegaan bij wat anderen terzake reeds hadden voorgesteld.

24. J. C. Adelung: *Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuches der hochdeutschen Mundart*, (...). Leipzig, Breitkopf, 1774-1786. Bd. I. Vorrede. P. XIII.

25. S. Johnson: *A Dictionary of the English Language* (...). London, 1755. Preface.

26. *Verslag*. P. 12.

Zo bijvoorbeeld moeten „de onderscheidene zoo *eigenlijke* als *metaforische beteekenissen* van het woord” opgenomen worden, waarbij verderop aangemerkt wordt : „a. De beteekenissen moeten duidelijk en naauwkeurig onderscheiden en verklaard worden. b. De eerste en oorspronkelijke beteekenis moet vooraan geplaatst worden, en daarna de verdere beteekenissen, zoo als zij, het zij uit elkanderen, het zij elk afzonderlijk uit de eerste gevloeid zijn. c. De beteekenissen moeten, zoo veel mogelijk, door voorbeelden uit goede Schrijveren gestaafd en opgehelderd worden”²⁷.

Het „Beredeneerd Plan” van 1773 stelde als vereiste „dat eerst de eigenlyke en oorsprongelyke beteekenis, en vervolgens ook de overdrachtelyke en uit elkander voortvloeiende en afgeleide beteekenissen, en alle de verschillende gebruiken van ieder woord, naauwkeurig bepaeld en verklaerd worden”²⁸ – hetgeen duidelijk overeenstemt met het vernoemde punt b uit het „Verslag” van 1809.

Reeds in 1755 had Samuel Johnson in de „Preface” tot zijn woordenboek aangemerkt dat „in every word of extensive use, it was requisite to mark the progress of its meaning, and show by what gradations of intermediate sense it has passed from its primitive to its remote and accidental signification ; so that every foregoing explanation should tend to that which follows, (...)”. Johnson was er zich evenwel van bewust dat het niet altijd mogelijk is voor elk woord stap voor stap de verschillende beteekenissen, zoals ze zich uit de oorspronkelijke ontwikkeld hebben, weer te geven. Sommige beteekenissen van een woord kunnen zo ineengestrengeld zijn, dat het onmogelijk is de ene uit de andere af te leiden²⁹.

En in de voorrede tot het woordenboek van Adelung horen we een gelijkaardige klank. Ook Adelung zegt in verband met de beteekenisverklaring in zijn woordenboek : „Die Bedeutungen, (...), sind der Sache gemäß geordnet, das ist, wie sie vermuthlich aus und auf einander gefolget sind”. Doch ook Adelung nuanceert dat hij deze werkwijze niet altijd kon volgen, omdat bijvoorbeeld de eerste beteekenis van een woord niet meer voorhanden is of omdat sommige afgeleide beteekenissen zijn verdwenen³⁰.

Ook het staven van de woordbeteekenis met voorbeelden uit schrijvers - bovengenoemd punt c - was in 1809 niet nieuw. Inderdaad, reeds het „Ontwerp” van 1774 zegt daaromtrent : „Men zal alles, met goede Voorbeelden, uit de beste Schryveren, bevestigen,

27. *Verslag*. P. 6.

28. *Beredeneerd Plan*. P. 4. (Cfr. ook : *Ontwerp*. 1774).

29. S. Johnson : *Dictionary*. Preface.

30. J. C. Adelung : *Versuch* (...). I. Vorrede. P. XIV.

en dezelve, zoo veel als mogelijk is, naar rang van hunnen ouderdom, plaatsen" ³¹.

In hetzelfde jaar 1774 schreef Adelung in verband met het opnemen van bewijspplaatsen: „Um aber doch einige der vornehmsten Fälle zu zeigen, in denen ein Wort, oder eine Bedeutung desselben gebraucht wird, sind Beyspiele nöthig". Zijn voorbeelden heeft hij „aus den neuesten und beliebtesten Schriftstellern" genomen, wat niet wegneemt dat ook soms bewijspplaatsen aan oudere auteurs ontleend zijn, bijvoorbeeld aan Luthers bijbel, „weil *Luthers* deutsche Bibel in jedermanns Händen ist" ³².

En reeds 20 jaar vroeger - in 1755 - werd het procédé van het inlassen van bewijspplaatsen in een woordenboek doorgevoerd door S. Johnson, die zijn voorbeelden ontleende „from the writers before the restoration"; dit betekent niet dat Johnson er voorstander van is te ver in de tijd terug te gaan: „I have fixed *Sidney's* work for the boundary, beyond which I make few excursions" ³³.

De voorstellen in het „Verslag" van 1809 op het stuk van de betekenisomschrijving bewijzen eens te meer dat dit „Verslag" aansluit bij projecten die in het eigen taalgebied vroeger reeds - in de Maatschappij voor Nederlandse Letterkunde van Leiden - opgesteld werden, en bij de ideeën van gezaghebbende lexicografen in het buitenland.

Dit betekent nochtans niet dat er in de voorstellen van 1809 soms geen afwijking van buitenlandse standpunten kan zijn. Inderdaad, wanneer het „Verslag" meent dat in het woordenboek „de spreekwijzen en spreekwoorden, (...), en derzelver verklaring" op hun plaats zijn ³⁴, dan is dit wel in overeenstemming met het „Berèdeneerd Plan" van 1773, waarin spreekwoorden „een byzonder fonds van den rijkdom eener tael" genoemd worden ³⁵; doch dan staat deze opvatting diametraal tegenover die van een Adelung, die de gehele woordenschat van het Duits indeelt in een vijftal waardeklassen, waarvan de vierde en de vijfde respectievelijk „die niedrige" en „die ganz pöbelhafte" zijn. Welnu, „die

31. *Ontwerp*. 1774.

32. J. C. Adelung: *Versuch* (...). I. Vorrede. P. XV.

33. S. Johnson: *Dictionary*. Preface.

Sir Philip Sidney (1554-1586). Engels dichter en diplomaat. Schreef o.m. „An Apology for Poetry" (1595).

34. *Verslag*. P. 6.

35. *Berèdeneerd Plan*. P. 5.

Wellicht gaat de belangstelling voor zegswijzen en spreekwoorden terug op een humanistische traditie. (Cfr. bijv. de „*Adagiorum Collectanea*" (Paris, 1500) van Erasmus en de vele herwerkingen (door Erasmus zelf) en heruitgaven van deze collectie „*Adagia*". (Cfr.: Margaret M. Phillips: *The 'Adages' of Erasmus. A study with translations*. Cambridge, Univ. Press, 1964). Dr. F. Claes S.J. deelde me mee dat ook bijv. in de „*Thesaurus Theutonicae linguae*" (1573) van Plantijn heel wat zegswijzen voorkomen).

Sprüchwörter gehören grōßtentheils in die niedrige und pöbelhafte Sprache"; Adelong heeft het derhalve „nicht der Mühe werth gehalten, sie zu sammeln und noch weiter fortzupflanzen" ³⁶ !

De derde vraag die in 't eerste kapittel van het „Verslag" van 1809 aan de orde komt betreft „de wijze, waarop het Woordenboek moet zijn ingerigt". Waarop het antwoord ondubbelzinnig luidt dat de alfabetische orde het meest aangewezen ordeningsprincipe is, en wel alfabetisch „naar de letter, waarmede ieder woord aanvangt", niet „naar de wortels en woordfamiliën"; deze laatste ordening geeft immers „ongemakken en nadeelen" ³⁷.

Het „Beredeneerd Plan" van 1773 daarentegen zag als basisordening een meer „etymologische", in die zin „dat de woorden, welke men van eenen wortel keurt, in de voeglijkste en natuerlijkste orde die mogelijk is, de *derivata* onder hunne *primitiva*, (...), by een geschikt worden". Het voordeel van dit procédé: „Hier door zal de afleiding, en door de afleiding de oorspronkelijke beteekenis, zeer dikwylen klaer en duidelijk worden". Nochtans wordt ook in dit „Beredeneerd Plan" de alfabetische orde als ordeningsprincipe niet afgewezen, „terwijl ieder woord op de plaets daer men het volgens zyne letters zoeken zal, met alle zyne omschryvingen, bepalingen en verklaringen, behoort gesteld te worden, en van daer heen gewezen naer de plaets waer het onder zijn wortel gebracht is".

In het „Beredeneerd Plan" van 1773 komen derhalve beide ordeningsprincipes (het alfabetische en het etymologische) aan bod, hetgeen impliceert dat het volgens dit voorstel de bedoeling was een aantal woorden (met name de afleidingen) tweemaal op te nemen, eenmaal in de alfabetische orde, en eenmaal onder het corresponderend wortelwoord ³⁸.

Wat de spelling betreft, meer speciaal „de vraag, of men die woorden naar ééne bepaalde of wel naar meer spellingen zal opgeven", meent het „Verslag" van 1809 dat „het volgen van ééne

36. J. C. Adelong: *Versuch* (...). I. Vorrede. P. XIV.

37. *Verslag*. P. 8.

38. *Beredeneerd Plan*. P. 4.

In een bij de Leidse Maatschappij berustend exemplaar van dit „Beredeneerd Plan", door F. van Lelyveld „Overgezien en naar de byvoegsels en aanmerkingen en de nadere besluiten der Maatschappye verbeterd MDCCLXXX", en tevens voorzien van handschriftelijke aantekeningen o.m. van J. K. Valk en A. Kluit, lezen we in een (waarschijnlijk door Van Lelyveld geschreven) aantekening over de voorgestelde „etymologische" basisordening: „veele van onze Taalkundige Leden om verscheidene redenen, van andere gedachten zynde, zullen wy ieder woord plaatsen volgens den rang zyner letteren, en indien de afkomst zeker en ontwyfelbaar is het wortelwoord daar achter voegen, (...)".

bepaalde spelling zich eeniglijk moet aanprijzen" ³⁹. Ook dit is een echo van een stelregel uit 1773 : „Laetstelijk zal het ook een vereischte zijn, een naeuwkeurige en eenparige Spelling te gebruiken" ⁴⁰.

Een vierde onderafdeling tenslotte van het eerste kapittel van het „Verslag" van 1809, gaat na wat „aan het hoofd des Woordenboeks behore geplaatst te worden". Op dit stuk hadden de ontwerpers blijkbaar grootse plannen : „aan het hoofd" van het woordenboek zou o.a. een grammatica en een geschiedenis van onze taal, plus „een berigt omtrent de *spellingen*, van ouds af tot heden toe, bij opvolging, onder ons gebruikt" moeten worden opgenomen ⁴¹.

Het tweede kapittel van het „Verslag" van 1809 bespreekt de „*hulpmiddelen*, ter zamenstelling van het Woordenboek voorhanden"; ook hier zijn er merkwaardige parallellen met het „Beredeneerd Plan" van 1773.

Inderdaad, beide voorstellen maken melding van een reeks bestaande woordenboeken - van het Nederlands zowel als van andere talen - en van andere taalkundig belangrijke werken; in beide rapporten vinden we de namen vermeld van o.a. Plantijn, Kiliaan, Hoogstraten, Halma, Ten Kate, Huydecoper, Junius, Spelman, Skinner, Schilter, Wachter, Johnson,... In 1809 komen daar nog o.a. de inmiddels verschenen woordenboeken van Weiland ⁴² en van Adelung bij.

Beide voorstellen wijzen er nochtans uitdrukkelijk op dat het raadplegen van deze bestaande woordenboeken en taalkundige werken niet volstaat. „Deze arbeid, op zich zelfs genomen, schoon van veel nut, en hier en daer iets nieuws aen de hand gevende, is niet genoegzaam : men moet een schat van taalkunde opvisschen, uit een zee van boeken en geschriften" heet het in 1773 ⁴³. Het „Verslag" van 1809 zegt dat er „niet tegenstaande de voorhanden zijnde hulpmiddelen, ter volmakinge nog zeer veel, ja het meeste, blijft aantevullen" ⁴⁴.

Deze gedachte leidt als vanzelf naar het derde kapittel van het „Verslag", „Over de *middelen ter volmaking*" van het woordenboek.

39. *Verslag*. P. 8-9.

40. *Beredeneerd Plan*. P. 6.

41. *Verslag*. P. 9.

42. P. Weiland : *Nederduitsch taalkundig woordenboek*. Amsterdam, 1799-1811.

43. *Beredeneerd Plan*. P. 7.

44. *Verslag*. P. 12.

Op de eerste plaats oordelen de opstellers van het „Verslag” het nodig „excerpten” te maken „uit de beste Vaderlandsche Schrijveren van vroegeren en lateren tijd” en uit stukken als „Charters, Privilegiën”, e.d. Wel menen zij dat het veiliger is het aan een aparte commissie over te laten een lijst op te maken van te exciperen schrijvers⁴⁵. In dit opzicht was het „Beredeneerd Plan” van 1773 verder gegaan, in die zin dat „de voornaemste geschreven en gedrukte boeken” die te exciperen zijn in zeven tijdperken werden opgedeeld en aangeduid. Merkwaardig is daarbij dat het „Beredeneerd Plan” van 1773 expliciet belangstelling toonde voor literatuur uit het Zuiden: Van Ghistele, Castelein, Anna Bijns, Houwaart en Van der Noot behoren tot de te lezen schrijvers⁴⁶.

Als tweede middel „ter volmaking” van het woordenboek meent men in 1809 dat moeten bijeengezameld de woorden „tot Wetenschappen, Kunsten, Handwerken, Fabrieken en Trafijken behorende”⁴⁷; dit is een echo van wat in 1773 opgesomd werd als „alle eigene Nederduitsche kunstwoorden van kunsten en wetenschappen, van ambachten, handwerken, koophandel, krijg- en wapenhandel, landbouw, vissery, jagt, zeevaart enz.”⁴⁸.

Ook het levend taalgebruik wordt in het „Verslag” niet uit het oog verloren! Immers, „tot het bijeen brengen (...) van de merkwaardigste woorden en spreekwijzen, in bijzondere Plaatsen en Gewesten in gebruik” zal men „de hulp en medewerking van de Korrespondenten” en leden van het Koninklijk Instituut moeten inroepen⁴⁹.

In 1773 achtte men het nodig „de levende volkstaal, dat is, de spreektael der burgers en landlieden, en zelfs de straettael, in opmerking te nemen”; vandaar dat ook in 1773 in de schoot van de Maatschappij voor Nederlandse Letterkunde van Leiden reeds voorgesteld werd „in ieder byzonder Landschap van Nederland, één of meer bekwame Leden te hebben, welke acht nemen op de Tael welke zy hooren spreken” om aldus woorden en uitdrukkingen, eigen aan bepaalde streken, te kunnen meedelen⁵⁰.

Het „Verslag” van 1809 vertoont eveneens overeenkomst met het „Beredeneerd Plan” van 1773 door het feit dat beide voorstellen op 't eind nader ingaan op de praktische werkwijze voor de materiaalverzameling⁵¹.

45. *Verslag*. P. 12-13.

46. *Beredeneerd Plan*. P. 7-8.

47. *Verslag*. P. 13.

48. *Beredeneerd Plan*. P. 8.

49. *Verslag*. P. 13-14.

50. *Beredeneerd Plan*. P. 8-9.

51. *Verslag*. P. 14-17. *Beredeneerd Plan*. P. 10-14.

Nochtans verschillen beide stukken hier op een essentieel punt, met name wat betreft de keuze van de legger op basis van dewelke het bijeengebracht materiaal dient geordend.

Het „Verslag” van 1809 stelt in dit opzicht voor om voor iedere letter enkele banden blanco papier aan te leggen, waarin „aan het hoofd van iedere oneven bladzijde” „een der woorden bij *Kiliaan* voorkomende, met deszelfs verklaring” zou geschreven worden, terwijl andere banden „de woorden, bij *Kiliaan* niet voorkomende” zouden bevatten⁵².

Het „Beredeneerd Plan” van 1773 daarentegen achtte het nodig „een Ligger of bekwaem Boekdeel te vervaerdigen”, waarbij gedacht werd aan „een geplaneerd en doorschoten Woordenboek van Halma, de druk van Wetstein”⁵³. Ook in het „Ontwerp” van 1774 en in dat van 1791 duikt als legger telkens het woordenboek van Halma op⁵⁴.

*

Het was nodig enigszins langer stil te staan bij het „Verslag, (...) , betrekkelijk de inrigting en vervaardiging van het Algemeen Hollandsch Woordenboek” van 1809, omwille van het belang van de instelling van dewelke dit „Verslag” uitging, de omvang van het stuk zelf, en de systematische aanpak van problemen in verband met het op te stellen woordenboek die eruit blijkt.

Een vergelijking van dit „Verslag” met gelijkaardige woordenboekvoorstellen op 't eind van de 18de eeuw in de schoot van de Maatschappij voor Nederlandse Letterkunde van Leiden voorgebracht, en met de voorredes van gezaghebbende Engelse en Duitse woordenboeken als die van S. Johnson en J.C. Adelung, heeft ons nochtans geleerd dat de voorstellen geformuleerd in het „Verslag” van 1809 niet altijd oorspronkelijk zijn, en in heel wat gevallen teruggaan op of althans merkwaardige overeenkomsten hebben met deze vroegere lexicografische voorstellen en verwezenlijkingen.

52. *Verslag*. P. 15-16.

Cfr. C. Kiliaan: *Dictionarium Teutonico-latinum*. Antwerpen, 1574. 2de uitgave in 1588. De 3de uitgave verscheen in 1599 onder de titel „*Etymologicum Teutonicae linguae sive Dictionarium Teutonico-latinum*”.

53. F. Halma: *Woordenboek der Nederduitsche en Fransche Taalen, (...) / Dictionaire Flamend et François, (...)*. Amsterdam, Wetstein, 1717. Volgende uitgaven o.a. in 1729 en in 1758. Een eerste editie van het „Woordenboek der Nederduitsche en Fransche Taalen” werd reeds in 1710 bezorgd te Amsterdam-Utrecht, bij Pieter Mortier en Willem van de Water.

54. *Ontwerp*. 1774. Art. XXIII. *Ontwerp*. 1791. P. 6.

Anderzijds is ook dit „Verslag” zelf in de eerste helft van de 19de eeuw niet zonder invloed gebleven.

Een Noord- en een Zuidnederlander - J.C.W. Le Jeune en C.P. Serrure - verwijzen onafhankelijk van mekaar in de dertiger en de veertiger jaren uitdrukkelijk naar de voorstellen van 1809, en nemen de inhoud ervan geheel of gedeeltelijk over.

Inderdaad, in 1835 verschijnt het „3de stukje” van de „Bouwstoffen voor de Nederlandsche letterkunde en hare geschiedenis” van de Noordnederlander J.C.W. Le Jeune (1775-1864), waarin deze o.a. de lexicografische activiteiten van de Tweede Klasse van het Koninklijk Nederlands Instituut bespreekt, en zelf een „proeve” van woordenboek voor de letter A geeft⁵⁵.

Reeds in 1829, in het 2de stuk van zijn „Bouwstoffen” had Le Jeune de uitgave van een „*Algemeen Woordenboek van de taal*, in hare uitgestrektheid, tijdvakken, etymologien en definitien, provincialismen, stijl-onderscheidingen. Met aanhalingen die den zin staven en naauwkeurig nageslagen kunnen worden” als een desideratum opgegeven⁵⁶. Toen reeds vroeg Le Jeune aandacht voor „uitdrukkingen die aan sommige oorden of aan sommige standen bijzonder eigen zijn”, en die „veelal iets karakteristieks” hebben, of „eene oudere, elders vergeten beteekenis” bewaren, of „voor uitspraak of afleiding” van belang zijn. Ter verduidelijking van de betekenis ware het volgens Le Jeune best bij elk van deze woorden telkens de context op te geven (met aanduiding van plaats, tijd, persoon die 't woord gebruikt, enz....)⁵⁷.

Merkwaardig is tevens dat Le Jeune de aandacht vestigt op de taal van 't Zuiden, waarbij hij als twee onderdelen van eenzelfde taal het „Nederduitsch” en het „Vlaamsch” vernoemt. Minder goed te volgen is Le Jeunes bewering dat naast „eene Friesche aanverwante” in 't Noorden, er in 't Zuiden het „Waalsch” is, dat „bestanddeelen [heeft] die voor de Nederlandsche taal niet te verwaar!oozen zijn”⁵⁸.

55. J. C. W. Le Jeune: *Bouwstoffen voor de Nederlandsche letterkunde en hare geschiedenis*. 3de stukje. 's Gravenhage, 1835.

56. J. C. W. Le Jeune: *Bouwstoffen* (...). 2de stukje. 1829. P. 22-25.

57. J. C. W. Le Jeune: *Bouwstoffen* (...). 2de stukje. 1829. P. 23.

58. J. C. W. Le Jeune: *Bouwstoffen* (...). 2de stukje. 1829. P. 24.

Over de wederzijdse beïnvloeding van Vlaamse en Waalse dialecten schreef o.m.: L. Grootaers: *Quelques emprunts entre patois flamands et wallons*. P. 43-64 in: *Leuvense Bijdragen*. XVI (1924).

I.v.m. de Germaanse oorsprong van een aantal „Waalse” woorden, cfr.: J. Haust: *Étymologies wallonnes et françaises*. Liège-Paris, 1923. (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, 32). En: E. Legros: *A propos des éléments germaniques en wallon Liégeois*. P. 103-112 in: *Les dialectes Belgo-Romans*. I (1937), 2-3. Cfr. ook: L. Geschiere: *Éléments néerlandais du wallon Liégeois*. Amsterdam, 1950. (Kon. Ned. Akad. v. Wet., Afd. Letterk. Nieuwe reeks, dl. LIII, nr. 2).

Het is evenwel door het „3de stukje” van zijn „Bouwstoffen”, verschenen in 1835, dat Le Jeune zich een naam verworven heeft in de voorgeschiedenis van het „Woordenboek der Nederlandsche taal”.

In dit geschrift van 1835 stelt Le Jeune met spijt vast dat de auteur van de „Beknopte Geschiedenis der Nederlandsche tale” - d.i. A. Ypey (1760-1837) - in zijn overzicht geen gewag heeft gemaakt van de activiteiten van de Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut op het stuk van de Nederlandse taalstudie⁵⁹. Le Jeune vindt het dan ook gepast zelf een bondig overzicht van deze bedrijvigheid te schetsen. Waarbij hij enerzijds een vrij gedetailleerde inhoudsopgave geeft van het „Verslag” van 1809 ter vervaardiging van een „Hollandsch woordenboek”, en anderzijds stilstaat bij het „Verslag van de Commissie der taalkundige werkzaamheden betrekkelijk de bastaardwoorden”, in dezelfde Tweede Klasse in 't zelfde jaar 1809 uitgebracht. Ook de taalkundige bedrijvigheid van individuele geleerden - o.a. Bilderdijk, Ypey, Willems,... - wordt door Le Jeune kort aangestipt⁶⁰.

Alvorens zijn eigen „proeve” van de letter A te geven⁶¹, schetst Le Jeune in een notedop hoe een „Woordenboek der Nederlandsche taal” er volgens hem moet uitzien.

Algemene doelstelling moet volgens hem zijn „die taal in haren geheelen omvang te doen kennen en te bewaren”. Meer expliciet geformuleerd betekent dit: „Naar tijdsruimte, omvat alzoo dat Woordenboek alles wat, van het begin der tale af, eenig ook zelfs 't geringste deel er van uitmaakte; naar plaatsbepaling, alle oorden van Nederland, waar zij gesproken is”. Voorwaar een ambitieus programma! Bij elk woord moeten zowel de betekenis(sen) als de oorsprong opgegeven, immers „de oorsprong van een woord is veeltijds het eenig zeker middel om de beteekenis buiten twijfel te stellen”; vermits nu de betekenis van een woord wel eens verandert, of niet duidelijk genoeg blijkt te zijn, is „eene duidelijke, hoezeer beknopte omschrijving van het Aangeduide (...) daarom onmisbaar”. In zijn eigen woordenlijst geeft Le Jeune dan ook voor die woorden die hij „'t zij in 't geheel niet, 't zij niet in die beteekenis, in onze woordenboeken” heeft gevonden, „na de aanduiding van den aard van het woord, van het land of het vak van

Over enkele wijzigingen van het Frans in België (vnl. Brussel) door aanraking met het Nederlands (Vlaams), cfr.: B. H. Wind: *Nederlands-Franse taalcontacten*. P. 1-11 in: *Neophilologus*. XLIV (1960).

59. A. Ypey: *Beknopte Geschiedenis der Nederlandsche tale*. Utrecht, 1812-1832. 2 vol.

60. Voor dit historisch overzicht, cfr.: J. C. W. Le Jeune: *Bouwstoffen* (...). 3de stukje. 1835. P. 134-157.

61. J. C. W. Le Jeune: *Bouwstoffen* (...). 3de stukje. 1835. P. 162-195.

kundigheid waar het behoort, de omschrijving (...), daarna de afkomst (...), en eindelijk de afgeleide of daarmee zamengestelde woorden”⁶².

Het is, in het licht van de projecten en voorstellen die uitmonden in het „Woordenboek der Nederlandsche taal”, één van de grote verdiensten van J.C.W. Le Jeune geweest dat hij in 1835, ruim 25 jaar nadat de Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut haar „Verslag” had uitgebracht, in zijn „Bouwstoffen” opnieuw de aandacht gevestigd heeft op dit „Verslag”, en er een korte inhoud heeft van weergegeven.

*

Tot dusver waren het Zuiden en de taal van Zuid-Nederland weinig of niet betrokken geweest bij de activiteiten ter vervaardiging van een groot woordenboek van onze taal in de eerste decennia van de 19de eeuw. Kenschetsend in dit verband is bijvoorbeeld dat de titel van het „Verslag” van 1809 spreekt over het vervaardigen van een „algemeen *hollandsch* woordenboek”. Wél was er een J.C.W. Le Jeune die in 1829 terloops gewag maakte van het „Vlaamsch” als onderdeel van het algemeen Nederlands⁶³.

De Gentse hoogleraar Constant Philippe Serrure (1805-1872) heeft in de veertiger jaren van de 19de eeuw een belangrijke rol gespeeld met betrekking tot het vestigen van de aandacht op de taal van het Zuiden wanneer lexicografische projecten op 't getouw worden gezet.

In een artikel in „De Middelaer” van 1841-42 gaf hij immers een kort overzicht van de eerste paragraaf van het „Verslag” van 1809, met name het antwoord op de vraag „Wat moet het bedoelde Woordenboek behelzen?”, en vroeg hij daarbij uitdrukkelijk aandacht voor de taal van Zuid-Nederland⁶⁴.

Serrure gaat uit van de pas bereikte „eenheid van spelling” in Vlaanderen⁶⁵, en meent dat men nu verder moet gaan op 't ingeslagen pad, en „ook de eenheid van tael, der geschrevene tael, (...), door al de Nederduitsch sprekende gewesten van Belgie” moet betrachten. Ter bereiking van dit doel kent hij „geen gepaster middel dan de uitgave van een *Algemeen Woordenboek*”.

62. J. C. W. Le Jeune: *Bouwstoffen* (...). 3de stukje. 1835. P. 158-161.

63. Cfr. supra, p. 122.

64. C. P. Serrure: *Over de inrigting en samenstelling van een algemeen Nederduitsch woordenboek*. P. 277-286 in: *De Middelaer* II (1841-42).

65. Eenheid bereikt op het „Taelcongres” van 23 oktober 1841. (Cfr.: F. A. Snellaert: *Taelcongres en Vlaemsch feest, gehouden te Gent den 23 en 24 oktober 1841*. Gent, Hoste, 1842).

Dit terrein is nog grotendeels braakliggend. Immers, sedert de uitgave van het woordenboek van Kiliaan⁶⁶ „is er by ons niet één Woordenboek verschenen, waerin genoegzame taekennis aen den dag is gelegd, of waerin men blyken heeft gegeven dat men ook de onderscheidene dialekten van ons vaderland heeft geraedpleegd”. Het woordenboek van Des Roches⁶⁷ bijvoorbeeld „is geheel op de Antwerpsche tongval en uitspraak gegrond”. En „andere Woordenboeken die later verschenen, (...), zyn alleen uit hollandsche bronnen byeengebragt, en dus werd in deze de geschrevene en de gesprokene tael van Belgie geheel over het hoofd gezien”. Als voorbeeld van een dergelyk voor België onvolledig woordenboek noemt Serrure het woordenboek van Weiland⁶⁸.

Serrure stelt dan uitdrukkelijk dat „men by het samenbrengen van een algemeen Woordenboek” „vooral (...) op de tael van Belgie eene byzondere aendacht [zou] moeten geven”. Merkwaardig is bovendien dat hij expliciet de *gesproken* taal van het Zuiden vernoemt: „Wat nu onze gesprokene tael betreft, deze bleef hun [d.i. „de Hollanders”] geheel en al onbekend”.

Voor de samenstelling van een algemeen woordenboek kent Serrure „geen geschikter plan” dan het „Verslag” van 1809. In zijn weergave van het antwoord van dit „Verslag” op de vraag wat het woordenboek moet omvatten, last Serrure „zulke veranderingen en zulke schikkingen” in als hij „voor Belgie noodig” acht. Een paar voorbeelden. Bij de overname van wat het „Verslag” zegt over de woorden welke „aen *byzondere* plaetsen en gewesten eigen zyn” bijvoorbeeld, weidt Serrure uit over de noodzaak „voor de onderscheidene gewesten van ons vaderland afzonderlyke *Idiotikons* te vervaerdigen”, waarbij hij het voorbeeld van Duitsland inroept⁶⁹. „Uit deze zou men later al het goede, al het bruikbare putten en in het Woordenboek opnemen”. Serrure zelf geeft alvast bij zijn artikel een „Proeve van een Leuvensch Idiotikon” mee⁷⁰.

Ook wanneer het „Verslag” van 1809 het heeft over de verouderde woorden, en daarbij de namen van Hooft, Vondel en Huygens citeert, zal Serrure dit Noordnederlands trio niet noemen, maar wel naast „onze talryke Woordenboeken”, „onze spel- en spraekkunsten” en „onze oude verzamelaers van spreekwoorden”.

66. Cfr. supra, noot 52.

67. J. Des Roches: *Nieuw Nederduytsch en Fransch Woorden-boek*. Antwerpen, Grange, 1769.

68. Cfr. supra, noot 42.

69. O.a. Beieren, Hamburg, Osnabrück, ... (Cfr. bijv. J. A. Schmeller: *Bayerisches Wörterbuch*. Stuttgart-Tübingen, 1827-1837. 4 vol.).

70. C. P. Serrure: *Proeve van een Leuvensch Idiotikon*. P. 286-299 in: *De Middelaer II* (1841-42).

gewagen van „onze beste dicht- en prosaschryvers”; onder dezen vinden we o.a. de namen van De Wree⁷¹ en Poirters⁷².

Deze twee voorbeelden mogen volstaan ter illustratie van Serrures bekommernis de voorstellen van het „Verslag” van 1809 op een dusdanige wijze aan te vullen dat ook met de taal van Zuid-Nederland voldoende rekening zou worden gehouden.

Het onmiskenbaar belang van Serrures artikel van 1841-42 ligt hierin dat Serrure het Zuiden gewezen heeft op het bestaan in Noord-Nederland van een „Verslag”, een ontwerp tot het vervaardigen van een woordenboek van het Nederlands, en vooral dat hij in dit artikel gewezen heeft op de eenzijdigheid van dit „Verslag” en van bestaande woordenboeken doordat ze te exclusief Noordnederlands georiënteerd waren. Serrure vraagt dan ook uitdrukkelijk aandacht voor de Zuidnederlandse geschreven en gesproken taal wanneer plannen en projecten ter vervaardiging van een groots opgezet woordenboek van het Nederlands ter sprake komen.

Tenslotte vormt dit artikel tevens het bewijs dat er ook in 't Zuiden geleerden waren die het nut en zelfs de noodzaak van een algemeen woordenboek van het Nederlands inzagen.

Constant Philippe Serrure was nochtans niet de enige, noch de eerste Vlaming die in de eerste helft van de 19de eeuw het probleem van het samenstellen van een woordenboek van 't Nederlands aan de orde stelde.

Er is bijvoorbeeld ook Ferdinand Augustijn Snellaert, die in zijn artikel „Iets over den toestand onzer tael en letterkunde” van 1840 voorhoudt dat het „wenschelyk ware (...) dat er een algemeen woordenboek der tale ondernomen wierde”. Daarbij ware het volgens hem de beste formule „dat men het gouvernement, in zyne onwilligheid om eene Academie op te richten, gerust liete, en men van zelfs zich vereenigde en de geschikste [sic] taelkenners uitkoos voor de medewerking, waer de Noord-Nederlanders een ruim deel zouden aen nemen”⁷³.

Volgens Snellaert zouden derhalve een aantal Vlamingen en Noordnederlanders zich moeten verenigen en de handen aan 't werk slaan.

Terloops maakt Snellaert hier tevens een allusie op voorstellen en plannen van het einde van de jaren dertig om de in 1836 op-

71. Olivier De Wree (1596-1652). Brugs geschiedkundige en dichter. (Cfr. *Biographie Nationale*. VI. Kol. 22-24).

72. Adriaen Poirters (1605-1674 (?)). 17de-eeuws Zuidnederlands dichter. (Cfr. *Biographie Nationale*. XVII. Kol. 889-894).

73. F. A. Snellaert: *Iets over den toestand onzer tael en letterkunde*. P. 14-34 in: *Belgisch Museum* IV (1840).P. 29.

gerichte „Maetschappy tot bevordering der Nederduitsche tael- en letterkunde” om te vormen tot een „Nederduitsche Academie”, een instelling die o.m. het samenstellen van een woordenboek van het Nederlands tot taak zou krijgen.

Inderdaad, in november 1838 was naar minister De Theux een ontwerptekst dienaangaande gestuurd, opgesteld door J.F. Willems en de Gentse kanunnik J.-J. De Smet, waarin onder artikel 4 te lezen was dat de leden van de op te richten academie zich o.a. zouden „bezig houden met het samenstellen van een woordenboek der nederduitsche tael”⁷⁴.

In een brief van 3 januari 1839 aan Jan De Laet had Snellaert eveneens een allusie gemaakt op de lexicografische doelstellingen van de op te richten academie; ze zou o.a. „de hoogere taelstudie tot den hoogst mogelyken graed brengen”, Jan Frans Willems zou „geheimschryver” worden, en „de akademie zou hem dan gelasten een taelkundig woordenboek uit te geven”⁷⁵.

Blijkbaar waren het heftig verzet van de bestaande Brusselse academie, en tevens de argwaan in eigen rangen - met name in de „Antwerpse groep” van flaminganten - voldoende om het plan een Vlaamse academie op te richten te doen mislukken⁷⁶. In 1840 zelf nog was de oprichting van een Vlaamse academie of een Vlaamse afdeling bij de Brusselse academie één van de eisen van het Petitionnement⁷⁷, doch het zou nog tot 1886 duren eer deze Vlaamse eis zou in vervulling gaan, en er te Gent een Vlaamse academie zou opgericht worden.

Feit is in ieder geval dat F.A. Snellaert rond 1840 geweest heeft op de noodzaak een woordenboek van het Nederlands samen te stellen; dit project situeert hij begin 1839 nog binnen de werkzaamheden van de op te richten academie; een jaar later, in 1840, ziet hij meer heil in een vereniging van bekwame „taelkenners” van Noord en Zuid, los van enige instelling of structuur.

*

Om onze lijst van instellingen en personen die in de eerste helft van de 19de eeuw plannen opperden of projecten uitwerkten

74. Cfr.: Th. Coopman en L. Scharpé: *Geschiedenis der Vlaamsche letterkunde*. Antwerpen, 1910. P. 72.

75. Cfr.: A. Deprez: *Jan Frans Willems en Ferdinand Augustijn Snellaert. Een vriendschap. 1836-1846*. P. 119-144 in: *Verlagen en Mededelingen van De Leiegouw*. XIV (1972), afl. 2. P. 137.

76. Cfr.: Th. Coopman en L. Scharpé: *o.c.* P. 72-78. Cfr. ook o.m. een brief van De Laet aan Snellaert uit december 1838. (A. Deprez: *Jan Frans Willems en Ferdinand Augustijn Snellaert. Een vriendschap*. P. 135-136).

77. Cfr.: H. J. Elias: *Geschiedenis van de Vlaamse gedachte*. Tweede deel. 2de druk. Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, 1971. P. 63.

om te komen tot een groots opgezet woordenboek van onze taal, te vervolledigen, moeten we hier tenslotte nog even een blik werpen op het in 1827 anoniem verschenen „Kort begrip van het zamenstel onzer taal” - van de hand van Tielman Olivier Schilperoort - ,een werk dat hoofdzakelijk *spraakkundige* onderwerpen behandelt ⁷⁸.

Het „besluit” van deze publikatie is nochtans belangwekkend op strikt *lexicografisch* gebied. Daarin geeft Schilperoort immers o.a. vrij zware kritiek op Weilands „Nederduitsch taalkundig woordenboek” (1799-1811), en op het in 1826 verschenen eerste deel van de nieuwe, verkorte versie ervan, nl. het „Beknopt Nederduitsch taalkundig woordenboek” (1826-1830). Schilperoort geeft zelf een „Proeve” van woordenboek, de bewerking van een gedeelte van de letter A, of, zoals het op het titelblad heet, „eene reeks van achtereenvolgende woorden, als voorbeeld eener mogelijke behandeling van een *de beteekenissen onderscheidend* taalkundig woordenboek” ⁷⁹.

Het „Nederduitsch taalkundig woordenboek” dat Weiland had samengesteld met gebruikmaking van de bouwstoffen die op 't eind van de 18de eeuw in de schoot van de Maatschappij voor Nederlandse Letterkunde van Leiden waren verzameld, vond in de ogen van Schilperoort geen genade. Vooral met Weilands principieusverklaring van 1799 dat hij „het niet ondienstig oordeelde, om, in navolging van *J. C. Adlung*, tevens de verschillende beteekenissen der woorden optegeven”, kon Schilperoort niet akkoord gaan. Door het gebruik van de term „tevens” had Weiland immers impliciet toegegeven dat de opgave van de diverse woordbeteekenissen niet zijn hoofdbedoeling was, en dit ging in tegen Schilperoorts opvattingen terzake ⁸⁰.

Ook in het pas (in 1826) verschenen eerste deel van het „Beknopt Nederduitsch taalkundig woordenboek” is de opgave van de verschillende woordbeteekenissen secundair gebleven, en laten - volgens Schilperoort - de verklaringen in 't algemeen te wensen

78. Cfr. over T. O. Schilperoort: C. G. N. de Vooy: *Een vergeten grammaticus uit de tijd van Siegenbeek en Weiland*. P. 94-101 in: C. G. N. de Vooy: *Verzamelde taalkundige opstellen*. III. Groningen, 1947.

79. *Kort begrip van het zamenstel onzer taal*, (...). Amsterdam, 1827. Besluit. P. 247-280.

80. P. Weiland: *Nederduitsch taalkundig woordenboek*. [Deel I:] A. Amsterdam, 1799. Voorberigt. P. (7). Cfr. ook supra p. 116, voor wat Adlung over de betekenisopgave zegt.

Weilands hoofdbekommernis met zijn „Nederduitsch taalkundig woordenboek” was de woordsoorten aan te duiden en de spelling aan te geven. (Voorberigt. P. 5-6). Hij wijst erop dat hij op die manier tegemoet komt aan een paar vereisten, gesteld in het „Beredeneerd Plan (...)” van de Leidse Maatschappij van 1773. (Beredeneerd Plan. P. 5-6).

over. Bijzonder erg vindt Schilperoort dat Weiland geen gebruik gemaakt heeft van Bilderdijs geschriften, o.m. zijn „Verhandeling over de geslachten” en zijn „Taal- en dichtkundige verscheidenheden”, en van het „Uitlegkundig woordenboek der tweede klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut”⁸¹.

Dit alles heeft Schilperoort ertoe aangespoord zelf een korte „Proeve” (17 blz. !) van woordenboek (een gedeelte van de letter A) te geven, opdat men hem niet zou verdenken „als wilde hij zich bot vieren in de bedilling, die *ligt*, zonder zich te durven wagen aan de kunst zelve, die gewis *moeijelijk* is”⁸². In zijn „Proeve” komen vooral samenstellingen met „aan” aan bod; Schilperoort had ten andere de behandeling van „aan” in het „*Beknopte*” woordenboek van Weiland precies als voorbeeld van onnauwkeurige en onvolledige bespreking gesteld⁸³.

*

Het besluit van dit kort onderzoek naar de lexicografische activiteit in Noord- en Zuid-Nederland in de eerste helft van de 19de eeuw is dat met het mislukken van de werkzaamheden terzake van de Maatschappij voor Nederlandse Letterkunde van Leiden op 't eind van de 18de eeuw de draad niet zonder meer doorgeknipt en rond 1850 heropgenomen werd op de Taal- en Letterkundige Congressen. Er is bijvoorbeeld onmiskenbare overeenkomst tussen sommige voorstellen geformuleerd in de Leidse Maatschappij en bepaalde passages uit het „Verslag” van 1809. Bovendien sluiten de stukken van Le Jeune en Serrure bij dit „Verslag” aan.

Het uitvoerig „Verslag” van 1809, opgesteld door een Siegenbeek, een Bilderdijk, een Weiland, en anderen, de projecten, voorstellen en aanmerkingen van een Schilperoort, een Le Jeune, een

81. *Kort begrip* (...). Besluit. P. 248-254.

Bedoeld worden:

– W. Bilderdijk: *Verhandeling over de geslachten der naamwoorden in de Nederduitsche taal*. Amsterdam, 1805.

– W. Bilderdijk: *Taal- en dichtkundige verscheidenheden*. Rotterdam, 1820-1823. 4 vol.

– *Uitlegkundig woordenboek op de werken van Pieter Korneliszoon Hooft*, uitg. door de Tweede Klasse van het Kon. Ned. Instituut (...). Amsterdam, 1825-1838. 4 dln. (Cfr. ook supra, noot 15).

82. *Kort begrip* (...). Besluit. P. 255.

83. *Kort begrip* (...). Besluit. P. 252.

C. G. N. de Vooys meent dat de vergelijking van deze korte „Proeve” met de corresponderende bladzijden van Weiland, in het nadeel van deze laatste moet uitvallen, zowel op het stuk van de betekenisomschrijving als in het vlak van het opgenomen woordmateriaal. (C. G. N. de Vooys: *Een vergeten grammaticus* (...). P. 100-101).

Serrure, een Snellaert, het zijn zovele getuigen van een niet aflatende belangstelling in Noord en Zuid – ook in de eerste helft van de 19de eeuw! – voor lexicografisch werk, en van het inzicht in de noodzaak te komen tot een groots opgevat, beschrijvend woordenboek van de Nederlandse taal.

Shakespeare in het culturele leven in Zuid-Nederland

door

JOZEF DE VOS

HOOFDSTUK IV. DE WESTVLAAMSE BLOEI

1. *Guido Gezelles belangstelling voor de Engelse cultuur*

De opmerkelijke, maar enigszins geïsoleerde „Westvlaamse bloei” in de Zuidnederlandse letteren leverde een aanzienlijke bijdrage tot de vorming van een Shakespeare-cultuur in Vlaanderen. De betekenis en invloed van de figuur van Guido Gezelle zijn, voornamelijk voor de ontwikkeling van de poëzie, natuurlijk onschatbaar. Eén bijzonder aspect van zijn persoonlijkheid, echter, eist in het kader van deze studie onze aandacht op, namelijk zijn grote en levenslange interesse voor Engeland. De gerichtheid van de priester-dichter op de Engelse cultuur was vanzelfsprekend nauw verbonden met zijn ideaal dat er in bestond de Anglicaanse kerk tot het katholicisme te bekeren. Gezelle zag Engeland als het centrum van een imperium van waaruit de ganse wereld zou kunnen bekeerd worden. Als leraar schijnt hij zijn leerlingen met dit ideaal bezielde te hebben¹. Steeds heeft Gezelle de drang gevoeld om als missionaris naar Engeland te gaan² en het verbaast dan ook niet dat hij bijzonder geboeid werd door de „Oxford Movement”, een godsdienstige herbronningsbeweging die aanleunde bij het katholicisme. Gezelle had nauwe contacten met enkele van de meest representatieve figuren van deze beweging zoals J.H. Newman, H.E. Manning en F.W. Faber. Ook zijn sympathie voor de „gothische herleving” van een waarachtig christelijke kunst, een tendens verpersoonlijkt door de architect Augustus Welby Pugin, moet Gezelles liefde voor Engeland gestimuleerd hebben³.

1. Caesar Gezelle, *Guido Gezelle 1830-1899* (Amsterdam, 1918), pp. 113-115 ; Frank Baur, *Uit Gezelle's Leven en Werk* (Davidsfonds, 1930), pp. 176-179.

2. Cf. de in voetnoot 1 vermelde werken en J. de Mûelenaere, „Gezelles drang naar England”, *Vlaanderen* XV (1966), nr. 85, 30-33.

3. R. Gaspar, „Guido Gezelle en Engeland”, *Roeping* XXX (1954), nr. 7, 294-304.

Maar zoals blijkt uit talrijke getuigenissen over zijn leraarschap te Roeselare (1854-1860), had Gezelle ook een diepe interesse voor de Engelse letterkunde en in het bijzonder voor Shakespeare⁴. De invloed van Gezelles onderwijs mag men niet onderschatten. Verschillende getuigenissen van zijn oud-leerlingen, bijeengebracht door Caesar Gezelle evenals het opstel van Hugo Verriest over „Guido Gezelle als leraar” bewijzen de animerende en stimulerende kracht van zijn onderricht⁵. Ingaande tegen de traditie die wou dat alleen het Latijn en het Frans ernstige studie verdienden, bracht Gezelle zijn leerlingen ook in contact met Dante, Shakespeare, Milton, Burns, Longfellow, Goethe, Schiller, enz. Het kan dan ook geen toeval zijn dat Hugo Verriest, een van zijn begaafdsten leerlingen, in 1898 te Kortrijk een belangrijke lezing over Shakespeare gaf⁶. De tekst van deze voordracht werd gepubliceerd in *De Nieuwe Tijd* en later opgenomen in zijn verzameling *Voordrachten* (1904)⁷. In 1867 werd Verriest zelf leraar aan het Klein Seminarie te Roeselare en het lijkt waarschijnlijk dat hij op zijn beurt het enthousiasme voor Shakespeare dat hij van Gezelle geërfd had, doorgaf aan zijn leerlingen. Twee belangrijke figuren, Dr. Emiel Lauwers en Albrecht Rodenbach die hun opleiding te Roeselare ontvingen, zullen inderdaad in niet geringe mate bijdragen tot het tot stand komen van een Shakespeare-traditie in Vlaanderen.

2. Hugo Verriest: Shakespeare als scheppende god

Verriests appreciatie van Shakespeare, zoals we die uit zijn voordracht van 1898 leren kennen, was door en door romantisch. Haast elke zin bevat het bewijs van zijn extreme bewondering voor Shakespeare, wiens werk hem schijnt te overweldigen. Na de lezing stelde Emiel Lauwers voor de tekst, samen met enkele illustratieve passages uit Shakespeare te laten drukken. In een brief waarin hij antwoordt op Lauwers' suggestie schrijft Verriest dat Shakespeare hem als het ware achtervolgt en onderstreept hij de onmogelijkheid bepaalde passages uit de stukken te isoleren⁸. Het moet ons dan ook niet verwonderen dat Verriest in zijn voordracht voortdurend termen gebruikt zoals „Natuur”, „Ziel” en

4. Cf. F. Baur, *op. cit.*, p. 138.

5. Caesar Gezelle, *op. cit.*, p. 72 ff.; Hugo Verriest, „Guido Gezelle als leeraar”, *Verslagen en Mededelingen van de Kon. Vlaamse Academie*, 1913, 434-445.

6. *De Nieuwe Tijd* II (1898), 305.

7. H. Verriest, *Voordrachten* (Roeselare-Amsterdam, 1904), pp. 114-135.

8. Cf. Brief van H. Verriest aan Emiel Lauwers, gepubliceerd in *De Nieuwe Tijd* II (1898), 379-382.

„Genie” in een stijl die aan de Duitse romantische critici herinnert. Verriests benadering is eerder impressionistisch, emotioneel en soms zelfs wazig. Zijn stijl is vaak opgeschroefd, repetitief en erg retorisch gekleurd. Maar dit alles belette hem niet enkele dominerende ideeën te ontwikkelen en een duidelijke structuur aan zijn bespreking te geven. In de voordracht over Shakespeare vertrekt hij van de vaststelling dat grote kunstenaars nooit gebonden zijn aan een bepaalde school of richting; zij staan boven de kunst in haar enge betekenis van procédé en vorm. Shakespeares drama's en gedichten vloeien niet voort uit een of andere school maar uit zijn natuur, zij zijn de klank van zijn ziel. Shakespeare draagt in zich het ganse menselijke universum met al zijn mysteries en brengt dit tot leven in zijn werk. Vervolgens tracht Verriest deze algemene beweringen te verklaren door twee „basiskrachten” van Shakespeare te onderscheiden. De eerste is zijn vermogen om alles te omvatten:

Hij zal alle denken, alle gevoelen, alle mensch-zijn, de geheele ziel, ik zou bijna zeggen tot hare fijnste, laatste, geheimste zenuwen, tot in alle licht en lichtschakering, — hij zal geheel het wezen vatten.

De tweede „basiskracht” waaraan hij de rest van de voordracht wijdt, is Shakespeares creativiteit. Om duidelijk te maken wat hij hiermee bedoelt, maakt hij het onderscheid tussen „maken” en „scheppen”. Het eerste kan geleerd en aangeleerd worden. Men kan bijvoorbeeld de structuur van een drama blootleggen en aantonen hoe alle delen met het geheel verbonden zijn, zoals in het menselijk lichaam. Maar de kunst of eerder de kracht om het lichaam tot leven te wekken kan onmogelijk geleerd worden. Dat is het genie! Steeds opnieuw, in soms hoog gestemde lyrische bewoordingen tracht Verriest Shakespeares alomvattende creativiteit te beschrijven. Zowel de passies die zijn helden bezielen als de behandelde gebeurtenissen illustreren Shakespeares ruime greep op de wereld.

Bovenstaande parafraseringen volstaan wellicht om Verriests romantische, idealiserende visie duidelijk te maken. Zoals hij zelf schreef aan Lauwers was hij door Shakespeare gewoon overweldigd. Dat geldt vooral voor *Hamlet*, het drama van het „ziele-leeft”, waarover hij bijzonder vaag en impressionistisch is:

Hamlet! — Leest Hamlet, en gij zult een ziele-dolen, een zieleklagen, een zielezinderen vinden, dat gij zelf die ziel moeilijk volgen zult en overstroomd zult staan alsof op eens over en door uw wezen een geheele zee gestort ware — Hamlet!

Zoals de Duitse romantische critici, gaf hij uiting aan zijn absolute bewondering voor Shakespeare zonder deze precies te verklaren. Shakespeare wordt vereenzelvigd met de Natuur en het Universum. Bij de lectuur van Verriests beschouwingen horen we inderdaad soms echo's uit de Duitse kritiek. De klemtoon op de Natuur herinnert ons natuurlijk aan Goethe's *Zum Shakespeares Tag* (1771) maar in het algemeen blijkt een zekere verwantschap te bestaan met J.G. Herders opstels over *Shakespeare* uit *Von deutscher Art und Kunst* (1773). Herders opvatting van Shakespeare als „dramatischer Gott” en „Dollmetscher der Natur” staat heel dicht bij Verriests idee van de supreme en perfecte schepper. De notie van de alomvattende aard van Shakespeares schepping die Verriest in lyrische bewoordingen tot uitdrukking brengt, vindt men ook in Herders essay⁹.

Ook de enthousiaste, bijna dweperige toon evenals de methode die er in bestaat impressies op te sommen en te parafraseren hebben Herder en Verriest met elkaar gemeen. Het is normaal dat de Duitse schrijver, meer dan een eeuw vóór Verriest, nog sterker de klemtoon legde op het verschil tussen Shakespeare en de Franse classicistische auteurs. Maar ook in Verriests voordracht komt dit aspect ter sprake.

In een vroegere lezing van hem, *Leven en Dood*, gehouden te Leuven in 1875¹⁰ wijdt Verriest uit over de creatieve kracht van de menselijke geest. Een van de belangrijkste kenmerken van het door de kunstenaar geschapen leven is zijn eenheid. Als voorbeeld vermeldt hij Shakespeares *King Lear*. Hoewel de gebeurtenissen zich afspelen in Engeland en Frankrijk (sic) vertonen zij een „ware eenheid, te weten degene die spruit in zelfde leven, zelfde gedacht, zelfde gevoel... Wortels, stam en kroone van het drama zijn met hetzelfde leven bezielde, en het bot in ieder woord, in stap en gebaren. Dat is *eenheid*, dat is ware betrekking onder alle deelen : dat is orde”. Verriest blijkt zich dus ook bewust te zijn van de organische eenheid van het Shakespeareaanse drama. Hoewel hij dit niet zegt is het natuurlijk geïmpliceerd dat deze ware eenheid moet gezien worden als de tegenpool van de „valse eenheden” van de Franse classicistische auteurs. In een verdere passage contrasteert hij de begrippen „orde” en „symmetrie”, of het drama dat netjes aaneengelijmd is tegenover het drama waarin alles afhangt van en voortvloeit uit het geheel. Deze gedachtengang loopt parallel met zijn onderscheid tussen „maken” en „scheppen”.

9. J. H. Herder, „Shakespeare” in R. Pascal, *Shakespeare in Germany 1740-1815* (New York, 1971), p. 81.

10. Opgenomen in H. Verriest, *Voordrachten* (Roeselare-Amsterdam, 1904), p. 13 ff.

Waarschijnlijk was Verriest geïnspireerd door A.W. Schlegel die reed de antithese tussen mechanische, vooraf bepaalde en externe vorm enerzijds en organische, zichzelf van binnenuit schepende vorm anderzijds ontwikkelde. Ook Verriests brief aan Lauwers die ik al eerder vermeldde, bevat aanwijzingen van zijn besef van de organische vorm van Shakespeares stukken. Zelfs de alleen-spraken, zo schrijft hij, ontwikkelen zich uit de omstandigheden en gebeurtenissen zodat geïsoleerde passages noodzakelijkerwijze kleur, klank, zin en emotie verliezen.

in Hamlet, in Macbeth, in Othello, in King Lear, in Merchant of Venice, in Romeo and Juliet, in Julius Caesar, in Corrolanus (sic), in veel andere dramas staan er wondere stukken; lange alleen- en samenspraken; maar zij hangen vol geheime klanken en kleuren, vol weerspiegelingen uit voor en na, vol van de leefte en den gloed van het stuk en beschongen door die lucht die geheel het drama overstraalt. Neem ze daaruit niet weg of het grootste deel hunner pracht zijt gij kwijt.

3. *Emiel Lauwers, Shakespeare-vertaler*

De Westvlaamse dokter Emiel Lauwers, geboren in 1858, is de vertaler van drie Shakespeare-stukken en van een hele reeks korte uittreksels. Zoals ik boven al suggereerde lijdt het weinig twijfel dat zijn contacten met Albrecht Rodenbach en met Hugo Verriest, die een leerling van Gezelle was, Lauwers' passie voor Shakespeare gestimuleerd hebben. Lauwers vertaalde *Julius Caesar* en *King Lear* en maakte een adaptatie van *The Merchant of Venice* zodat het stuk door een volledig mannelijke bezetting kon gespeeld worden. Verder publiceerde hij omzettingen van passages uit *King John* en *Hamlet* en een reeks „Beelden uit Shakespeare”, een verzameling uittreksels uit *Macbeth*, *King Lear*, *Richard III*, *Hamlet*, *Coriolanus*, *The Merchant of Venice*, *The Tempest*, *I Henry IV* en *The Taming of the Shrew*.

Lauwers' kleinkind, Cordelia Lauwers, die een proefschrift aan het werk van haar grootvader wijdde, schreef dat zij in zijn bibliotheek de editie van Shakespeare aantrof die hij moet gebruikt hebben. Het was de uitgave van 1819 van „The Plays of Shakespeare/printed from the text of Samuel Johnson George Steevens and Isaac Reed/in two volumes”. Op het exemplaar, en meer in het bijzonder op de bladzijden van die stukken die Lauwers vertaalde, vond zij ook allerhande aantekeningen. Lauwers bezat ook

11. Cordelia Lauwers, *Dr. Emiel Lauwers, een West-vlaams Shakespeare-vertaler* (licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, 1948), p. 100.

een exemplaar van de vertaling door Dr. L.A.J. Burgersdijk. De invloed van deze vertaling op het werk van de Westvlaming is nochtans zeer beperkt en is enkel merkbaar in *Shylock* (zijn adaptatie van *The Merchant of Venice*), in *Koning Lear* en in een uitreksel uit *The Tempest*, „Storm op Zee”.

Voor *Julius Caesar* schreef Lauwers ook een kort woord vooraf waarin we vernemen dat hij geen specifieke bedoeling had met zijn werk. Hij vertaalde Shakespeare voor zijn eigen genoegen en om „van nader de wonderbare gaven van Shakespeare te kunnen bespeuren en bewonderen”. Ook meende hij dat de publikatie van *Julius Caesar* van enig nut kon zijn in de strijd voor de Vlaamse ontvoogding. Wellicht dacht Lauwers daarbij niet aan concrete politieke aspecten maar drukte hij de hoop uit dat zijn vertaling de interesse in Shakespeare zou aanwakkeren en aldus zou bijdragen tot de culturele ontwikkeling van Vlaanderen. Deze utiliteitsfactor is niet ongewoon in de Vlaamse houding ten opzichte van Shakespeare. De idee dat een betere kennis van de Engelse auteur stimulerend zou kunnen werken voor de eigen literaire en dramatische traditie en dat Shakespeare als voorbeeld zou moeten dienen, troffen we reeds aan in het opstel van Lucien Jottrand, *Over het tooneel en zijne strekking en nut in België* van 1859 en in Destanbergs inleiding tot zijn *Macbeth* (1869).

Laten we Lauwers' vertalingen nu even van nabij bekijken.

a. *Julius Caesar*

De volledige vertaling van *Julius Caesar* verscheen te Leuven in 1882. Verschillende passages van het stuk waren al eerder gepubliceerd in de tijdschriften *Rond den Heerd* en *De Vlaamsche Vlagge*¹². Het belangrijkste kenmerk van Lauwers' *Julius Caesar*-versie lijkt me de vrije en persoonlijke houding van de vertaler ten opzichte van Shakespeares tekst. In tegenstelling tot Destan-

12. — „Portia en Brutus”, *Rond den Heerd* XIII (1878), nr. 51, 407 (II, i, 233-303).

— „Casius jaagt Brutus op tegen Caesar”, *Rond den Heerd* XIV (1879), nr. 11, 83 (I, ii, 92-159).

— „Twee Reden”, *Rond den Heerd* XIV (1879), nr. 14, 110-111 (III, ii, 13-129; 172-233; 259-263).

— „Caesar-Casca”, *Rond den Heerd* XIV (1879), nr. 33, 259-260 (I, ii, 176-211; 212-291).

— „Voor Caesar's Dood”, *Rond den Heerd* XV (1880), nr. 11, 82-83 (II, ii, 1-107).

— „Uit Julius Caesar van Shakespeare”, *De Vlaamsche Vlagge*, 1878, 70-71 (I, ii, 1-40).

— „Caesar's Dood”, *De Vlaamsche Vlagge*, 1880, 73-77 (II, ii, 1-111; 120-129; II, iii, 1-14; III, i, 1-24; 30-77).

— „De Geest van Caesar”, *De Vlaamsche Vlagge*, 1881, 115-117 (IV, iii, 238-284; V, v, 17-51).

berg, die *Macbeth* zo accuraat en letterlijk mogelijk trachtte te reproduceren, vertaalde Lauwers eerder vrij en schrapte hij een aantal passages. Niettemin zorgde hij voor een relatief trouwe vertaling. In het algemeen werden noch de betekenis noch de beeldspraak van *Julius Caesar* ernstig vervormd in Lauwers' versie. Hetzelfde kan echter niet gezegd worden van de retorische aard van het stuk, die aanzienlijk verzwakt werd.

Hoewel niet erg talrijk, toch zijn er een aantal gevallen waar Lauwers de oorspronkelijke tekst verkeerd verstond of foutief interpreteerde. Enkele voorbeelden :

I, ii, 112 :
Caesar has had great wrong
had Caesar ongelijk

De plebejer die deze woorden zegt na het eerste gedeelte van Antonius' rede gehoord te hebben, bedoelt natuurlijk dat Caesar onrecht werd aangedaan, wat het tegenovergestelde is van hetgeen Lauwers hem laat zeggen.

III, ii, 190-191 :
Even at the base of Pompey's statue
(Which all the while ran blood) ....

Ja, voor den voet aan 't standbeeld van Pompeius
die altijd bloed vergoot, ...

De letterlijke betekenis is dat er bloed liep van het beeld, eerder dan dat Pompeius steeds bloed verspilde, zoals Lauwers het voorstelt.

Ik zou zo nog een aantal voorbeelden kunnen vermelden. Vergelijkt men de vertaling nauwkeurig met de oorspronkelijke tekst, dan valt het ook niet moeilijk om een reeks gevallen aan te stippen waar Lauwers' dictie stilistisch niet aangepast, verzwakt of foutief is. Belangrijker echter is de constatactie dat een tendens tot vrij vertalen Lauwers' versie kenmerkt. In verschillende gevallen leidde deze tendens tot veranderingen van betekenis :

II, i, 134-136 :
...
Nor th' insuppressive mettle of our spirits,
To think that or our cause or our performance
Did need on oath ;

nochte onzer herten koenheid, met 't gedacht
dat ons besluit of dat ons weerdigheid
een eed behoeft ;

De vrije behandeling van het origineel blijkt duidelijk uit bovenstaande verzen. De uitdrukking „insuppressive mettle” lijkt enigszins verzwakt in de Nederlandse versie. Verder verving Lauwers „cause” door „besluit” en „performance” door „weerdigheid”.

Ook verklarende vertalingen komen nogal frequent voor in Lauwers' versie :

I, i, 58-60 :

Draw them to Tiber banks, and weep your tears
Into the channel, till the lowest stream
Do kiss the most exalted shores of all.

bij de oevers van den Tijber ; krijst en weent
in 't bedde van dien stroom, dat 't leegste water
gerezen, d'hoogste boorden kussen komt.

De vertaler heeft Shakespeares beeldspraak hier behouden maar oordeelde het nodig er nog een verklarend element („gerezen”) aan toe te voegen waardoor de spontaniteit van het origineel teniet gedaan wordt.

I, ii, 316-317 :

... wherein obscurely
Caesar's ambition shall be glanced at.

en daar zal half de zucht naar 't koningschap
van Caesar ... in stralen,

Lauwers heeft hier „Caesar's ambition” op een verklarende en verengende wijze weergegeven. Dit is des te treffender omdat de abstracte notie van Caesars „ambitie” een sleutelwoord zal worden in de loop van het stuk en vooral in Antonius' rede.

II, i, 65-66 :

The genius and the mortal instruments
Are then in council ;

dan slaan de messen rood met ons verstand
en ons geweten :

Het ligt voor de hand dat de vertaler hier gepoogd heeft de originele tekst te verduidelijken. Het concrete beeld van „de messen” is echter een grove vereenvoudiging van Shakespeares „mortal instruments” die de lichamelijke krachten en passies voorstellen. Ook „genius” is op een verklarende wijze vertaald.

Er moet ook op gewezen worden dat Lauwers een aanzienlijk aantal verzen en in enkele gevallen zelfs enkele langere passages schrapt in zijn vertaling. Deze weglatingen van herhalingen, opsommingen of parafrases van voorafgaande uitdrukkingen, heb-

ben nauwelijks enig effect op de betekenis van de tekst zelf maar zij verzwakken wel in hoge mate de retorische kwaliteiten van het oorspronkelijke stuk. Men kan een drietal groepen van weglatingen onderscheiden. Allereerst zijn er een aantal gevallen waar Shakespeare, gewoonlijk omwille van het retorisch effect, een reeks van uitdrukkingen of een herhaling gebruikt. Enkele voorbeelden :

I, i, 35-36 :

You blocks, you stones, you worse than senseless things !
O you hard hearts, you cruel men of Rome,

Zegt, steenen, klompen, roerloos volk van Roomen,

I, i, 48-50 :

And do you now put on your best attire ?
And do you now cull out a holiday ?
And do you now strew flowers in his way,

En doet gij nu uw beste kleederen aan ?
En wilt gij blokken strooien, op den weg

Door het weglaten van vers 49 en het negeren van de identieke beginwoorden van elk vers, verliest Lauwers volkomen het retorisch effect van deze reeks vragen.

Zeer vaak schrapt de vertaler passages waarin geen essentiële nieuwe informatie verschaft wordt. Waar herhalingen voorkomen of ogenschijnlijk irrelevante opmerkingen gemaakt worden, schijnt Lauwers de tekst opzettelijk en systematisch in te korten. Het meest voor de hand liggend voorbeeld in *Julius Caesar* is de passage waar Brutus voor de tweede maal het nieuws over de dood van Portia verneemt, maar ook tal van andere gevallen kunnen hier aangehaald worden.

Een derde categorie van weglatingen ten slotte zijn een aantal uitspraken en onderbrekingen door minder belangrijke personages, zeer vaak de plebejers. Het gevolg is niet alleen een verlies aan levendigheid maar tevens een teloorgaan van het sterk publieke karakter dat zo vele scènes in dit drama kenmerkt. Dit is in het bijzonder het geval bij de redevoeringen op het forum. Het verlies aan kracht en bewogenheid is ook zeer opvallend in de „quarrel scene” (IV, iii) waar vele van de korte antwoorden die Cassius en Brutus mekaar naar het hoofd slingeren werden weggelaten. Het resultaat van dit alles is dat de hooggestemde toon van het stuk enigszins gedempt werd. Deze indruk wordt nog versterkt door de Westvlaamse elementen in Lauwers' taalgebruik.

Het cumulatief effect van al de aanpassingen die de vertaler zich veroorloofde is een simplificatie die soms tot serieuze ver-

draaiingen van het origineel leidde. Maar Lauwers' vrije benadering van Shakespeares tekst leverde ook een belangrijk voordeel op. Men heeft er vaak op gewezen dat de Duitse standaardvertaling van Schlegel-Tieck gekenmerkt wordt door een gladde welluidendheid¹³. De hedendaagse Shakespeare-kenner en vertaler Richard Flatter heeft duidelijk gemaakt dat de Schlegel-Tieck versie eerder een poëtische dan een theater-gerichte tekst is¹⁴. De invloed van deze vertaling was en is nog steeds voelbaar, ook in de Nederlanden waar de omzettingen van Dr. L.A.J. Burgersdijk zowat dezelfde plaats bekleedden als Schlegel-Tieck in Duitsland. Ook Burgersdijks vertaling is gekenmerkt door een zekere gladheid en een kunstmatig-poëtische dictie. Het komt me voor dat Lauwers' vertaling, dank zij zijn onbevooroordeelde benadering van Shakespeare, grotendeels vrij is van deze tendens. Zeer vaak heeft Lauwers uitdrukkingen gevonden die geschikter en levendiger zijn dan Schlegels en/of Burgersdijks eerder „dichterlijke” equivalenten :

II, i, 264 :
his wholesome bed

Lauwers : zijn deugdlijk bedde
Burgersdijk : 't gezonde bed

II, i, 269 :
by the right and virtue of my place

Lauwers : uit recht en reden van mijn staat
Burgersdijk : naar mijn onwraakbaar recht als gade

II, ii, 9 :
You shall not stir out of your house to-day.

Lauwers : Gij zult geen stap doen uit uw huis van dage.
Burgersdijk : Gij moet vandaag uw woning niet verlaten.

Verlies of verzwakking van beeldspraak is bijna eigen aan alle vertalingen. Maar Lauwers schijnt zich wel degelijk bewust te zijn geweest van de thematische waarde van enkele centrale, steeds terugkerende beelden in *Julius Caesar*. De verwijzingen naar bloed en vuur, beide als middel om het kwaad van Caesars dictatuur te zuiveren en als tekens van moord en burgerkrijg, behouden hun volle betekenis. Het is onmogelijk om hier in te gaan op de talloze passages waar dergelijke beelden voorkomen. Eén voorbeeld

13. Margaret E. Atkinson, *August Wilhelm Schlegel as a Translator of Shakespeare* (Oxford, 1958), p. 56.

14. Cf. Walter Jost, „Stilkrise der deutschen Shakespeare-Übersetzung”, *Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* XXXV (1961), 2.

echter, namelijk Decius' interpretatie van Calphurnia's droom, zou ik wel willen citeren.

II, ii, 85-89 :

Your statue spouting blood in many pipes,
In which so many smiling Romans bath'd,
Signifies that from you great Rome shall suck
Reviving blood, and that great men shall press
For tinctures, stains, relics, and cognizance.

uw beeld dat bloed uit vele pijpen joeg
bewijst dat Roomen uit u herlevend bloed
zal trekken ; en dat machtig volk zal vechten
om uwe beenderen, om uw edel bloed.

De lezer merkt onmiddellijk dat vooral vers 89 een onvolledige en onhandige weergave is van het origineel. Zowel „beenderen” als „bloed” zijn te concreet om te passen in de gunstige en verheerlijkende verklaring van Decius. Bovendien gaat het retorisch effect van de opsomming verloren in de vertaling. Niettegenstaande dit alles heeft Lauwers echter de dominerende aanwezigheid van bloed, gesuggereerd door „tinctures” en „stains”, opgemerkt. In Schlegel's vertaling bijvoorbeeld blijft de suggestie van bloed volledig achterwege : „und grosse Männer werden / Nach Heiligtümern und nach Ehrenpfändern / Sich drängen”.

Wat het klank-aspect van de vertaling betreft kan allereerst opgemerkt worden dat Lauwers Shakespeares afwisselend gebruik van verzen en proza respecteerde. Op die manier behield hij in I, i bijvoorbeeld het contrast tussen de taal van Flavius en Marullus enerzijds en de plebejers anderzijds. Ook de verschillende klank en toonaard van de redevoeringen van Antonius en Brutus bleven aldus behouden.

Ook trachtte de vertaler Shakespeares „blank verse” te reproduceren maar hij voelde zich beslist niet al te strict gebonden aan het metrum van de jambische pentameter. Vermits het Westvlaams dialect zeer veel woorden heeft die op -e eindigen, vindt men bij Lauwers nog meer „feminine endings” dan bij andere Nederlandse vertalers. In verband met de dictie en het retorisch aspect van *Julius Caesar* heb ik er reeds op gewezen dat Lauwers het origineel vaak vereenvoudigde. Ook syntaxis en ritme schieten al eens te kort bij de expressiviteit van Shakespeares tekst. Een nauwkeurige lectuur van de vertaling toont echter aan dat Lauwers wel gevoelig was voor het specifieke ritme en de specifieke klank van het origineel. De volgende verzen die Cassius uitspreekt in de twist-scène mogen dit illustreren :

IV, iii, 95-98 :

Hated by one he loves ; brav'd by his brother :
 Check'd like a bondman ; all his faults observ'd,
 Set in a note-book, learn'd and conn'd by rote,
 To cast into my teeth.

... verfoeid

van dien hij mint ; getergd door eenen broeder ;
 bestreden als een knecht ; al zijn gebreken
 staan op een schrijfboek, zijn geleerd van buiten ;
 en naar zijn hoofd gegooïd !

Lauwers' dictie is niet altijd erg gelukkig in bovenstaande passage. Bovendien worden „learn'd” en „conn'd by rote” door één enkele uitdrukking vertaald. Maar het ritme van de korte frases van bijna gelijke lengte die Cassius de ene na de andere eruit flapt en die zijn gespannen verontwaardiging uitdrukken, wordt vrij behoorlijk weergegeven. De weglating van een uitdrukking in vers 97 brengt ook het verlies van één pauze mee, maar de andere caesura's worden alle behouden in de vertaling.

Van bijzonder belang ten slotte lijken mij sommige van Lauwers' wijzigingen of weglatingen die onmiskenbaar zijn eigen persoonlijke visie op het stuk verraden.

Vrienden en vijanden van Brutus zijn het in dit drama roerend eens over diens zieleadel. Niemand twijfelt aan zijn morele sterkte en wanneer hij de samenzweerders vervoegt wordt hij als hun onbetwiste leider aanvaard. Maar Brutus' belangrijkste fout bestaat er in dat hij blind is voor de werkelijkheid. Hij is een weinig efficiënt idealist wiens idealisme hem niet kan beletten een zinloze en verschrikkelijke moord te begaan¹⁵. Zijn kijk op de realiteit is gesimplificeerd of zelfs naïef. Uit een aantal passages in de vertaling nu blijkt dat Lauwers gepoogd heeft de negatieve aspecten van Brutus' persoonlijkheid en optreden te verminderen. Om deze ingreep van de vertaler te illustreren zullen we eerst enkele verzen uit Brutus' cruciale alleenspraak uit het begin van het tweede bedrijf bekijken.

II, i, 20-28 :

I have not known when his affections sway'd
 More than his reason. But 'tis a common proof,
 That lowliness is young ambition's ladder,
 Whereto the climber-upward turns his face ;
 But when he once attains the upmost round,
 He then unto the ladder turns his back,

15. Cf. T. S. Dorsch (ed.), *Julius Caesar* (The New Arden Shakespeare, Londen, 1955), pp. xxxix-xl.

Looks in the clouds, scorning the base degrees
By which he did ascend. So Caesar may ;
Then lest he may, prevent.

Ik weet niet of zijn rede ooit door gevoelen
bemachtigd was. Maar nederigheid-gebaren,
Zegt de ondervindinge, is een leëre, waar
hij de ooge op wendt, die zucht naar meesterschap ;
dat deze, eens op den hoogsten trap gerocht,
den rugge naar de leëre draait, en in
de wolken kijkt, die arme trappen uitlacht
die hem naar boven voerden. *Dat* wou Caesar,
maar dat beletten wij ;

Deze verzen zijn eens te meer een voorbeeld van Lauwers' vrije tekstbehandeling. In dit geval echter weerspiegelen sommige van de aanpassingen van de vertaler duidelijk diens persoonlijke interpretatie van Brutus' alleenspraak. Het is in deze monoloog dat Brutus tot de conclusie komt dat hij zich bij de samenzwering moet aansluiten. Maar in feite is zijn redenering een vorm van zelfbedrog en veel meer gebaseerd op wat misschien zou kunnen gebeuren indien Caesar nog meer macht zou verwerven dan op de werkelijke feiten. Brutus zelf geeft toe dat „I have not known when his affections sway'd / More than his reason”. Lauwers' vertaling lijkt deze uitspraak enigszins te wijzigen. Zijn versie laat namelijk meer ruimte voor de mogelijkheid dat Caesar zich meer door gevoelens dan door zijn verstand zou laten leiden. Dit is slechts een nuance maar de bovengeciteerde passage bevat nog twee andere voorbeelden die de persoonlijke visie van de vertaler verraden. Aan het woord „lowliness” voegt hij een interpreterend element toe : „nederigheid-gebaren”. In tegenstelling tot Shakespeare suggereert Lauwers dat indien Caesar ook enige nederigheid bezit, deze slechts een voorgewende houding is waardoor hij zijn ambitie des te gemakkelijker hoopt te realiseren. Verder maakt Brutus de bedenking dat ambitieuze mannen, eens dat zij de top van de ladder bereikt hebben, gewoonlijk met geringschatting neerkijken op „the base degrees” en Brutus concludeert : „So Caesar may”. Maar wat bij Shakespeare nog als een mogelijkheid wordt voorgesteld, wordt een zekerheid bij Lauwers : „*Dat* wou Caesar”. In het volgende vers schrapt de vertaler de woorden „lest he may” die nogmaals duidelijk maken dat het slechts om een mogelijkheid gaat die Brutus besluit te voorkomen. In verzen 28-29, nadat hij zijn beslissing genomen heeft, geeft Brutus inderdaad nog steeds toe dat de beschuldiging eigenlijk niet opgaat in het licht van wat Caesar is op het ogenblik.

Het blijkt dus dat Lauwers gepoogd heeft meer gewicht te geven aan Brutus' argumenten. Er zijn verder nog verschillende weglatingen aan te wijzen die naar dezelfde conclusie leiden. Zo schrapt Lauwers II, i, 175-178, waarin een ietwat huichelachtig aspect van Brutus' idealisme doorschemert, evenals II, iii, 11-12 waar Artemidorus duidelijk te kennen geeft dat volgens hem de samenzwering slechts geïnspireerd is door afgunst en rivaliteit en dat de deugd er het slachtoffer zal van zijn.

Lauwers' *Julius Caesar* is een vertaling die het origineel dichters bij het publiek tracht te brengen en niet omgekeerd. Hiermee bedoel ik geenszins dat Lauwers eerder een adaptatie dan een vertaling zou gemaakt hebben, maar de algemene indruk is er wel een van vereenvoudiging.

b. *Koning Lear*

Lauwers' vertaling van *King Lear* verscheen pas in 1907 hoewel ook van dit stuk een aantal passages reeds eerder in verschillende magazines verschenen waren¹⁶. De tekst van dit drama confronteert de vertaler met heel wat meer moeilijkheden dan *Julius Caesar*. Toch komt men na een zorgvuldige vergelijking van *Koning Lear* met het origineel tot de conclusie dat Lauwers' greep op de taal van Shakespeare hier sterker geworden is. Deze *Koning Lear* is een vrij accurate vertaling die, in tegenstelling tot zijn *Julius Caesar*, niet ontsierd wordt door allerlei weglatingen. Verkeerde interpretaties of fouten zijn eerder zeldzaam. Ook voorbeelden van een duidelijk afzwakkende dictie zijn niet erg talrijk. Zoals in *Julius Caesar* nam de vertaler een eerder vrije houding aan tegenover het origineel. Zowel vorm als inhoud trachtte hij trouw om te zetten maar hij klampte zich beslist niet vast aan een woord-voor-woord-vertaling. Deze werkwijze maakte het Lauwers mogelijk een vloeiende taal te schrijven die vaak treft door haar levendige uitdrukkingen. Lauwers wil duidelijk een stijl vermijden die al te „poëtisch” of gestileerd zou zijn. Vergelijken we zijn tekst met die van Burgersdijk, dan worden we getroffen door een aantal voorbeelden waar Lauwers' vertaling scherper, levendiger is.

I, i, 23-24 :

... there was good sport at his making,

16. - „Cordelia”, *De Vlaamsche Vlagge*, 1882, 42-45 (I, i, 37-259). Dit uittreksel verscheen ook in 1898 in *De Nieuwe Tijd* als een van de „Beelden uit Shakespeare”. Cf. voetnoot 17.

- „Uit 'Koning Lear'”, *Biekerf* XVI (1905), 329-336 (I, iv, 1-225); 345-351 (I, iv, 226-281; 299-357; I, v, 1-51).

- „Uit 'Koning Lear'”, *Biekerf* XVII (1906), 8-92 (III, i, ii, iv).

Burgersdijk : het ging lustig toe bij zijn wording
Lauwers : 't was een smakelijke bete,

I, iii, 23-24 :

And let his knights have colder looks among you ;
 What grows of it, no matter ; advise your fellows so :

Burgersdijk : En groet, wat er van koom', zijn ridders ook
 Met koel onthaal ; en licht uw makkers in ;

Lauwers : Ontvang zijn ridders kale en koele weg,
 gij en uw maten ; 'k sta voor alles borge.

II, iv, 209-210 :

Return to her ? and fifty men dismiss'd ?
 No, rather I abjure all roofs, ...

Burgersdijk : Tot haar terug en vijftig man ontslaan ?
 Neen, eer verzaak ik ieder dak, ...

Lauwers : ... Tot haar wederkeeren !
 En vijftig van mijn ridders afstaan ? Neen !
 Nog liever derve ik huis en kluis ; ...

III, v, 5-8 :

I now perceive it was not altogether your
 brother's evil disposition made him seek his
 death ; but a provoking merit, set a-work
 by a reproveable badness in himself.

Burgersdijk : Ik bespeur nu, dat het niet zoo geheel uws
 broeders booze inborst was, die hem zijn
 dood deed zoeken ; maar de aandrift van
 zijn verdienste, die met een laakbare slecht-
 heid, hem eigen, tot handelen overging.

Lauwers : Nu ontwaar ik het : als uw broeder naar zijn
 leven stond was het niet enkel uit kwaad-
 aardigheid ; zijn laakbare ondeugendheid
 wierd daarbij nog aan 't werk gezet door
 de onwaardigheid uws vaders.

Onvermijdelijk leidde Lauwers' vrije benadering van een zeer compacte tekst ook hier tot een aanzienlijk aantal vereenvoudigingen. Terwijl in *Julius Caesar* het cumulatief effect van simplificaties, verklarende vertalingen en een afgezwakte dictie vooral bestaat in het temperen van het retorische karakter hebben we bij *Koning Lear* de indruk dat een gedeelte van de universele impact en van de grootse aard van het stuk verloren ging. Behalve de reeds genoemde vereenvoudigingen vertoont Lauwers' taal een neiging naar het feitelijke, het concrete, het nuchtere. In zijn *Lear*-versie heeft deze tendens gedeeltelijk de dieper liggende en

universele betekenis uitgehold. Dit verlies aan impact wordt geïllustreerd door de vele abstracte uitdrukkingen die bij Lauwers op concrete wijze zijn weergegeven.

De woorden „nature” en „natural” zijn sleutelwoorden in *King Lear*. Deze algemene termen kunnen in het stuk verschillende betekenissen aannemen, die nochtans van vitaal belang zijn voor een goed begrip van de filosofie van het drama. „Nature” verwijst onder meer naar de natuur in de gewone zin van het woord maar vaak ook, naar gelang van de spreker, naar uiteenlopende opvattingen van de menselijke ethiek. De verschillende betekenislagen van woorden als „nature”, „natural” en „unnatural” gaan dan ook gedeeltelijk verloren indien de vertaler op een verklarende en daardoor verengende of op een meer concrete wijze te werk gaat. Dat is nochtans wat Lauwers deed, zoals blijkt uit enkele hierna volgende voorbeelden :

I, i, 212-213 :

Than on a wretch whom Nature is asham'd
Almost t' acknowledge hers.

dan eene ontaarde, die haar vader zelf
zich schaamt te erkennen.

I, ii, 151 :

as of unnaturalness between the child and the parent ;

Zoo : oneenigheid tusschen ouder en kind ;

II, iv, 148-149 :

Nature in you stands on the very verge
of her confine : ...

gij staat aan 't uiteind van uw levensloop ;

II, iv, 268-269 :

Allow not nature more than nature needs,
Man's life is cheap as beast's

Die maar ontvangt 't geen hij doodnoodig heeft
leeft 't leven van een dier.

III, i, 38 :

Of how unnatural and bemadding sorrow
van het onmenselijk, zinverbijsterend leed

III, iv, 2-3 :

The tyranny of the open night's too rough
For nature to endure.

Geen mensch kan zulke wilde, woeste nacht
in de open lucht verdragen.

III, iv, 70-71 :

Death, traitor ! Nothing could have subdu'd nature
To such a lowness but his unkind daughters.

Zwijg, schurk ! Wat kan een schepsel zoo vernederen
't en zij de ondankbaarheid van zijne dochters ?

III, v, 2-3 :

... that nature thus gives way to loyalty...

... dat ik mijn liefde tot mijn vader heb doen wijken
voor mijn trouwheid tot u.

III, vi, 100 :

... Oppressed nature sleeps.

... Hij's afgesleurd en slaapt nu.

III, vii, 85 :

Edmund, enkindle all the sparks of nature

O Edmond, jaag ze in vlam op, al de sprankels die ge inhebt, ...

IV, ii, 32 :

That nature, which contemns it origin,

de ontaarde die zijn eigen oorsprong loochent

IV, vi, 136 :

O ruin'd piece of Nature !

O gruisgeslegen grootheid !

IV, vi, 206-207 :

... Thou hast one daughter,
Who redeems nature from the general curse

gij hebt een dochter om 't menschdom van den vloek
te sparen ...

IV, vii, 15 :

Cure this great breach in his abused nature !

geneest de klove in zijn gekrenkt gemoed,

Behalve deze verengende vertalingen van het woord „nature” heb ik verschillende andere voorbeelden opgemerkt waar Lauwers eerder algemene of abstracte uitdrukkingen door meer bijzondere of concrete frases weergeeft. De volgende passage illustreert deze tendens zeer duidelijk.

III, iv, 28-32 :

Poor naked wretches, whereso'er you are,

That bide the pelting of this pitiless storm,
 How shall your houseless heads and unfed sides,
 Your loop'd and window'd raggedness, defend you
 From seasons such as these ?

Doodarme, halfnaakte djolen, door dit onweer
 gegeeseld ongenadig, die nu ievers
 met ijdele mage, zonder thuis op dool zijt,
 hoe kan een gapende, stukgereten lijfslunse
 in zulke nood u helpen ?

King Lear richt zich hier tot alle „wretches” over de ganse wereld: „whereso'er you are”. Lauwers' vertaling „ievers” suggereert niet noodzakelijk de hele wereld. Verder is „houseless heads and unfed sides” duidelijk minder concreet dan „met ijdele mage, zonder thuis”. Terwijl Shakespeares Lear spreekt over de „houseless heads” en unfed sides” van de arme schepsels, refereert Lauwers' Lear op directe wijze naar die schepsels. In het volgende vers is „loop'd and window'd raggedness” een prachtige combinatie van een levend beeld met een algemene abstracte idee. Bij Lauwers echter wordt dit slechts weergegeven door het concrete voorwerp: „gapende, stukgereten lijfslunse”. Ten slotte wordt ook het beeld van de seizoenen dat de voortdurende wisseling van het weer suggereert en dus ook de idee dat deze schepsels overgeleverd zijn aan de grillen van de Natuur, vertaald door het algemene woord „nood”.

Zoals in *Julius Caesar* volgde Lauwers ook in zijn *Koning Lear* zeer nauwgezet Shakespeares gebruik van verzen en proza. Ook trachtte hij de jambische pentameter te reproduceren maar slaagde hij er uiteraard niet in het aantal syllaben te beperken. Toch blijkt ook hier dat de vertaler zich ten zeerste bewust was van Shakespeares specifieke ritmische trefkracht. In vele gevallen is het duidelijk dat hij de ritmische kenmerken van de oorspronkelijke verzen heeft trachten te evenaren. Ik hoop dit te kunnen illustreren aan de hand van de volgende passage waarbij ik Lauwers' versie ook vergelijk met die van Dr. L.A.J. Burgersdijk.

III, ii, 1-9 ; 14-15 :
 Blow, winds, and crack your cheeks ! rage ! blow !
 You cataracts and hurricanoes, spout
 Till you have drench'd our steeples, drown'd the cocks !
 You sulph'rous and thought-executing fires,
 Vaunt-couriers of oak-cleaving thunderbolts,
 Singe my white head ! And thou, all-shaking thunder,
 Strike flat the thick rotundity o'th' world !
 Crack Nature's moulds, all germens spill at once

That makes ingrateful man !

...

Rumble thy bellyful ! Spit, fire ! spout, rain !
Nor rain, wind, thunder, fire, are my daughters.

Burgersdijk :

Blaast, winden, scheurt uw wangen ! Blaast en woedt !
Wolkbreuken, waterhoozen, spuit uw stroomen,
Tot ge elken torenhaan verdronken hebt !
Gedachtensnelle solfervlammen, boden
van eikenknievende onweerskeggen, zengt
Dit witte haar ! En donder, aardeschokker,
Sla plat haar ronde zwellings, breek tot gruis
De mallen van natuur, de kiemen, waar
Ondankbaar menschenbroed uit groeit !

...

Loei, bulder ! flakker, vuurstraal ! guts, gij regen !
Geen donder, wind, vuur, regen zijn mijn dochters ;

Lauwers :

Blaast, winden, dat gij berst ! Raast ! Blaast !
Stortvlagen, stormorkanen, giet en spuwt
toddad de torren versmoord, d'haans overzopt zijn !
Gedacht-gezwind en sulfer-laaiend luchtvier
dat eiken-knievende donder-ratels voorspelt,
brand mijn wit hoofd ! En, donder, gij die 't al plettert,
sla de opgepuilde bulte in van den aardbol !
Vergruis de vorms, vernietig al de kiemen
waar mensche uit groeit, en ondank !

...

Laat al uw ratels los ! Vier, spuij ! Rein, spettert !
Noch wind, rein, vier noch donder zijn mijn dochters.

In het eerste vers heeft Lauwers niet alleen evenveel lettergrepen als Shakespeare maar hij nam ook dezelfde pauzen in acht. Afgezien van het tweede woord gebruikte hij alleen monosyllaben. Burgersdijk maakt dit vers regelmatiger (10 lettergrepen) en heeft bovendien twee woorden van twee syllaben. Verder blijft Lauwers ook dicht bij Shakespeare omdat hij aan het begin en het einde van het vers hetzelfde woord plaatste.

Verzen 2, 3 en 4 illustreren ook Lauwers' poging om Shakespeares ritme na te bootsen. In vers 4 zowel als in vers 5 echter, mist hij de als ware tegen elkaar opbotsende klemtonen die bijzondere kracht en energie geven aan Lears geraas tegen de storm. In vers 4 vallen er twee direct op elkaar volgende klemtonen op „thought” en op de eerste syllabe van „executing”. Lauwers' weergave van dit vers is al te regelmatig. Ook in vers 5 botsen de klem-

tonen op „oak” en „cleaving” tegen elkaar om aldus de actie van het splijten van de eiken uit te drukken. In Lauwers' tamelijk glad-lopend vers gaat dit effect verloren.

Het is ook jammer dat Lauwers zowel „vaunt-couriers” (vers 5) als „all-shaking” (vers 6) door een relatieve zin vertaalde. Daardoor immers wordt Lears overweldigende woordenvloed die de indruk van de storm nog versterkt maar ook de storm in Lear zelf moet uitdrukken, enigszins gebroken.

In het origineel bestaat vers 9 slechts uit drie jamben. Dit korte, gespannen vers brengt de climax van de verwoesting en chaos die Lear oproept, tot uitdrukking. Vermits de vertaler „ingrateful man” splitste in twee aparte substantieven en vermits hij een syllabe meer gebruikte dan Shakespeare is zijn versie heel wat minder kernachtig. Toch slaagde Lauwers er in zijn vers de nodige kracht te geven. Terwijl Burgersdijk hier vier klemtonen heeft, beperkt Lauwers zich tot drie („waar mensche uit groeit, en ondank”). De vertaling van de Westvlaming bezit meer kracht en spanning daar hij zware woorden als „ondankbaar menschenbroed” wist te vermijden. Het is inderdaad waarschijnlijk omdat Lauwers zich verplicht voelde het adjectief „ondankbaar” te gebruiken dat hij besliste „ingrateful man” door twee korte substantieven weer te geven, eerder dan een lange frase te gebruiken die de impact van het vers als climax van Lears razernij onvermijdelijk zou afzwakken.

Met *Koning Lear* bood Lauwers het Vlaams publiek een complete en trouwe vertaling van het stuk. Evenals *Julius Caesar*, maar in veel mindere mate, is het een versie die het origineel dichterbij de lezer brengt. We vinden hier geen opvallende weglatingen evenmin als manipulaties die een eigen interpretatie aan de tekst opleggen. *Koning Lear* is ook minder dan *Julius Caesar* gekenmerkt door het Westvlaamse dialect. Lauwers hanteerde een kleurrijke taal en verkoos vrij te vertalen eerder dan gewrongen constructies te gebruiken. Samen met de ritmische kwaliteiten verleent dit kenmerk kracht en soepelheid aan zijn tekst, hetgeen geen geringe prestatie is.

c. *Shylock*

In 1905 publiceerde Lauwers in het tijdschrift *Biekerf* een adaptatie van *The Merchant of Venice*. De auteur zelf noemde ze „Shylock, spel in drie bedrijven ontnomen en vertaald uit het drama van Shakespeare: „De Koopman van Venetië” en geschikt om door jongelingen uitgevoerd te worden”. Lauwers' bedoeling is hier dus duidelijk verschillend van die van zijn volledige vertalingen. Lauwers liet dan ook alle vrouwelijke rollen weg en dus

de ganse plot rond Portia en Belmont. In de gerechtsscène waar Shakespeare de twee sferen van Venetië en Belmont samenbrengt in de persoon van de vermomde Portia, geeft Lauwers deze rol aan Balthasar, een jong rechtsgeleerde.

Door het weglaten van de Portia- en Jessica - episodes evenals de hele wereld van Belmont, valt de klemtoon natuurlijk zeer sterk op het karakter van Shylock. Men mag hierbij niet uit het oog verliezen dat men *De Koopman van Venetië*, voornamelijk door de praktijk van het theater, nog grotendeels als het drama van Shylock opvatte. De monumentale, dominerende uitbeelding van Louis Bouwmeester droeg beslist bij tot deze eenzijdige kijk op het stuk. Op het ogenblik dat de adaptatie verscheen was het voor de theaterlui nog steeds de gewoonte het laatste bedrijf gewoon weg te laten. In feite dreef Lauwers de gangbare conceptie van het stuk alleen maar verder door. Bovendien had zijn bewerking alleen maar praktische en pedagogische bedoelingen. Door deze ingrepen werd het stuk wel in zijn essentie gewijzigd. De ontwikkeling vanuit de reële wereld via het sprookjesachtige Belmont naar vrede en harmonie is volledig verdwenen. *Shylock* werd een louter realistisch stuk. Zelfs in de gerechtsscène missen we de wonderlijke, opwindende aanwezigheid van de vermomde Portia. De idee van genade wordt hier verdedigd door een personage dat we nauwelijks kennen en blijft aldus een abstract begrip. Het gevolg van dit alles is dat Lauwers' versie van Shakespeares komedie bijna een tragedie is, de tragedie van de jood Shylock, de enige figuur trouwens die in de bewerking volledig tot leven komt.

d. *Beelden uit Shakespeare*

Zoals ik reeds zei was Hugo Verriest volkomen in de ban van Shakespeares genie. Uit zijn voordracht van 1898 zal de lezer vooral zijn grenzenloze bewondering onthouden. Verriest was ook van oordeel dat het onmogelijk is Shakespeares tekst te vertalen. Wellicht was Emiel Lauwers als wetenschapsman een stuk pragmatischer in zijn benadering. Hij ging akkoord met Verriests ideeën maar in tegenstelling tot deze laatste, kwam hij ook tot een min of meer serieuze vorm van analyse. Uit zijn vertalingen blijkt duidelijk dat hij een scherp oog had voor Shakespeares beeldspraak en vers-ritme. Zoals Verriest had hij ook bijzondere interesse voor Shakespeares karakters. Terwijl zijn leermeester zich echter tevreden stelde met algemene typering en met het benadrukken van hun universele betekenis, analyseerde Lauwers met het oog op zijn

Beelden uit Shakespeare de karakters van nabij¹⁷. Deze *Beelden* bestonden uit typische passages uit verschillende toneelstukken, waardoor hij een coherent beeld van bepaalde personages trachtte te geven. Deze geselecteerde fragmenten, voorzien van enige commentaar, beoogden de lezer een idee te geven van Shakespeares verbazende scheppingskracht en hem vertrouwd te maken met de vele aspecten van zijn werk.

Het is een van Lauwers' verdiensten dat hij bij deze karakterstudie ook belangstelling opbracht voor Shakespeares komische personages en nevenfiguren. In zijn inleidende nota tot „Falstaff” (*De Nieuwe Tijd*, 1899) vertelt hij dat hij tijdens zijn studententijd te Roeselare nog zo sterk onder de invloed van het Franse classicistische systeem stond dat hij een personage als Falstaff het Shakespeareaanse drama onwaardig vond. Zijn vriend Albrecht Rodenbach echter bespote hem omwille van deze enggeestige opvatting. Later moet Lauwers zijn mening herzien hebben. Een vriend van hem uit zijn Leuvense tijd, Edmond Vanhoutte, leerde hem ten volle een figuur als Falstaff appreciëren. Vanhoutte, zo vertelt Lauwers, had een bijzondere voorkeur voor gewone, alle-

17. Hieronder volgt een lijstje van de „Beelden uit Shakespeare” die Lauwers samenstelde:

– „Menenius Agrippa”, *De Nieuwe Tijd* II, nr. 50, 13 oktober 1898, 393-395; nr. 51, 20 oktober 1898, 403-406 (passages uit bedrijven I, II, IV en V van *Coriolanus*).

– „Cordelia”, *De Nieuwe Tijd* III, nr. 4, 24 november 1898, 27-32 (passages uit bedrijven I, IV en V van *King Lear*).

– „Shylock”, *De Nieuwe Tijd* III, nr. 8, 22 december 1898, 60-61; nr. 9, 19 december 1898, 68-70; nr. 10, 5 januari 1899, 75-78 (passages uit bedrijven I, II, III en IV van *The Merchant of Venice*).

– „Hertomkeerbaarheid”, *De Nieuwe Tijd* III, nr. 44, 31 juli 1899, 353-355; nr. 45, 7 juli 1899, 362-364 (*Richard III*, I, ii, de scène waarin Richard Lady Anne verleidt).

– „Dry Schelms”, *De Nieuwe Tijd* IV, nr. 19, 8 maart 1900, 147-150; nr. 20, 15 maart 1900, 156-158; nr. 21, 22 maart 1900, 161-164; nr. 23, 5 april 1900, 179-182; nr. 24, 12 april 1900, 187-189; nr. 25, 19 april 1900, 195-197; nr. 27, 3 mei 1900, 214-216; nr. 28, 10 mei 1900, 219-222 (passages uit *Macbeth*, *Richard III* en *Hamlet* om de karakters van respectievelijk Macbeth, Richard III en Claudius te illustreren).

– „Uit Macbeth”, *De Nieuwe Tijd* III, nr. 33, 15 juni 1899, 260-263; nr. 34, 22 juni 1899, 271-272 (Als arts was Lauwers ook gefascineerd door Shakespeares weergave van hallucinatie en somnambulisme. Vandaar dat hij ook de bekende „dagger scene” en de slaapwandelsceène uit *Macbeth* vertaalde).

– „Falstaff”, *De Nieuwe Tijd* IV, nr. 2, 9 november 1899, 13-15; nr. 3, 16 november 1899, 19-21; nr. 4, 23 november 1899, 31-32; nr. 5, 30 november 1899, 37-39 (passages uit *1 Henry IV*).

– „De grafdelver”, *De Nieuwe Tijd* IV, nr. 29, 17 mei 1900, 227-230 (*Hamlet*, V, i).

– „Sly”, *De Nieuwe Tijd* IV, nr. 17, 22 februari 1900, 131-133 (passages uit de „Induction” van *The Taming of the Shrew*).

– „Storm op zee”, *De Nieuwe Tijd* V, nr. 15, 7 februari 1901, 117-119; nr. 16, 14 februari 1901, 123-127; nr. 17, 21 februari 1901, 131-135; nr. 18, 28 februari 1901, 139-140 (bedrijf I van *The Tempest*).

daagse karakters zoals Falstaff, de portier in *Macbeth*, of de grafdelvers in *Hamlet*, aan wie de vertaler trouwens ook een van zijn Beelden wijdde.

Het lijkt niet waarschijnlijk dat Lauwers' werk erg bekend was buiten West-Vlaanderen. Het gebruik van dialectische elementen in zijn taal en de publikatie in lokale periodieken zullen de verspreiding van zijn vertalingen bepaald niet bevorderd hebben.

Van zijn *Julius Caesar* verscheen nochtans een tweede uitgave in 1916, wat toch op een redelijk succes wijst¹⁸.

Lauwers liet *Koning Lear* op eigen kosten drukken om het als geschenk aan vrienden te kunnen aanbieden. De verspreiding van dit werk was dus uiteraard beperkt. *Koning Lear* werd gerecenseerd door Julius Persijn die er de nadruk op legde dat Lauwers' taal ook geschikt was om *gesproken* te worden. Indien zijn vertaling soms minder tekstueel is dan die van Burgersdijk of Kok, dan is het om des te soepeler en krachtiger Shakespeares betekenis te vatten¹⁹. Onder latere critici stelde vooral Cyriel Verschaeve het vertaalwerk van Lauwers op prijs. Ook hij vond dat Lauwers' vertalingen, ondanks hun dialectische taal, de enige geschikte versies waren voor het toneel²⁰.

Lauwers' vertalingen werden nooit gebruikt in het beroepstheater, maar zij werden wel opgevoerd door amateurgezelschappen en in scholen. Cordelia Lauwers vermeldt een opvoering door de Sint-Jans Gilde te Roeselare in April 1882. *Shylock* werd enkele malen opgevoerd in het Sint-Amandscollege te Kortrijk²¹. In dezelfde stad speelde ook het amateurgezelschap „De Gilde van Ambachten” in 1908 Lauwers *Shylock*²².

4. Shakespeareaanse invloed op de Vlaamse literatuur: *Albrecht Rodenbach*

In het kader van de Westvlaamse bloeiperiode moet ten slotte ook nog de aandacht gevestigd worden op de figuur van Albrecht Rodenbach. Emiel Lauwers, die op vriendschappelijke voet leefde met Rodenbach vertelt ons dat hij een bijzondere interesse voor Shakespeare had.

Shakespeare kende hij en waardeerde hij bovenal: niet, den Shakespeare, dien wij bewonderden dan; niet den Shakespeare, die spoken doet verschijnen, die heksen verbeeldt, die roofd en moordt

18. Cordelia Lauwers, *op. cit.*, p. 106.

19. *Dietsche Warande en Belfort* IX (1908), Deel I, 168.

20. C. Verschaeve, *Verzameld Werk* IX (Brugge, 1939), p. 117.

21. Cordelia Lauwers, *op. cit.*, pp. 110-111.

22. *Ons Recht* X (1908), nr. 46, 15 november 1908.

en brandt; – maar Shakespeare, geheel en gansch, in zijn volle, veelvuldige grootheid: Shakespeare, die Roomen weertoovert voor onze oogen in Julius Caesar en Coriolanus: Shakespeare die de woelige, bloedende geschiedenis van England herschapen heeft; Shakespeare die de menschelijke drift doorpeilt in Othello; Shakespeare, die lacht en schettert in Falstaff, die twist en kraakeelt in zooveel comœdien, die toovert en kobbenetten spant in „The Tempest”, Shakespeare, den groot-machtigen drama-dichter. Leerling zijnde in Rhetorika, kende hij Shakespeare zoo goed en beter als ik nu, die vijftig jaar oud ben, en die dertig jaar lang Shakespeare gelezen en doorsnuisterd heb. Hij kende Calderon en Lope de Vega. Wat was er, van drama-dicht en tooneelkunst, dat hij niet doorgrond had? ²³

De invloed van Hugo Verriest, zijn leraar in het laatste jaar van het Klein Seminarie te Roeselare en zijn levenslange vertrouwensman, is natuurlijk niet geheel vreemd aan zijn appreciatie van Shakespeare en zijn ideeën over literatuur in het algemeen. De literaire opleiding was in deze periode nog grotendeels gebaseerd op de principes en voorbeelden van „Le Grand Siècle”. Tegenover de klassieke normen en voorschriften plaatste Verriest echter zijn eigen opvattingen die we weerspiegeld vinden in Rodenbachs notities in *Wahrheit und Dichtung* ²⁴. Zo vestigde Verriest de aandacht op het unieke en absolute karakter van het genie. Als leraar hield hij zich niet aan de Antieke en Franse auteurs voorgeschreven door het officiële programma, maar leerde zijn studenten ook Shakespeare, Goethe, Schiller en Wagner appreciëren ²⁵. De kunstopvatting van Verriest en Rodenbach was essentieel idealistisch. Een typische passage uit *Wahrheit und Dichtung* moge dit illustreren.

L'art doit nous montrer l'idéal... L'art doit révéler l'idéal *absolu*, oui, mais, puisqu'il s'adresse à des hommes généralement inclinés vers la terre, il faut qu'il le fasse au-moyen des réalités, afin qu'ils l'admirent et tâchent de le réaliser en y conformant leur vie: ... L'art doit nous montrer le beau. – l'idéal... L'art ne doit pas photographier les réalités, mais faire apparaître tout ce qu'il reproduit *idéalisé*, c.à.d. en son idéal (ex. Othello, Macbeth, ... Falstaff etc.)” ²⁶.

Niet alleen de notities in *Wahrheit und Dichtung*, maar ook Rodenbachs eigen œuvre getuigt van zijn grote vertrouwdheid

23. Dokter Lauwers, *Schriften* (Tielt, 1931), pp. 486-487.

24. Prof. Dr. F. Baur, *Albrecht Rodenbach. Het Leven. De Persoonlijkheid* (Tielt-Den Haag, 1960), p. 108.

25. Prof. Dr. F. Baur, *op. cit.*, p. 110.

26. Geciteerd uit Prof. Dr. F. Baur, *op. cit.*, pp. 111-112.

met Shakespeare. Zo schreef hij een *Lear*-versie voor de studentengilden die onder zijn impuls opgericht werden. De tekst van deze *Koning Lear* is waarschijnlijk onherroepelijk verloren gegaan maar Dr. Van Puyvelde deelt ons mee dat alle vrouwelijke rollen eruit weggelaten waren, dat het geheel nogal drastisch ingekort en gesimplificeerd was en aangepast aan de Vlaamse context²⁸.

Rodenbachs gedicht *Brutus' Visioen* gepubliceerd in *De Vlaamse Vlagge* in 1879 onder het Byroniaanse pseudoniem „Harold” is duidelijk geïnspireerd op de scène uit Shakespeares *Julius Caesar* (IV, iii), waarin Caesars geest aan Brutus verschijnt. Het gedicht tekent Brutus als een melancholisch man peinzend over het verval van het gemenebest en over de vrienden die hij verloor. De verschijning van de geest wordt voorgesteld als een droombeeld dat het „onverbiddelijk Noodlot” aankondigt.

Verschillende historici van de Vlaamse literatuur hebben ook Rodenbachs drama, *Gudrun* (1877) in verband gebracht met Shakespeare²⁹. Na nauwkeurige lectuur en vergelijking heb ik echter geconstateerd dat er ten hoogste enkele vage echo's van Shakespeare in *Gudrun* voorkomen. Bovendien is de conceptie van het stuk in zijn geheel als een poëtisch, heroïsch drama, waarin geen plaats is voor het alledaagse en voor humoristische elementen, totaal on-shakespeareaans. Mogelijk was Rodenbach voor het vloeiend en dramatisch gebruik van de jambische pentameter een en ander verschuldigd aan Shakespeare, maar ook Goethe, Lessing en Schiller zullen wel bijgedragen hebben tot zijn kennis van de mogelijkheden van deze versvorm. Het zou dus lichtzinnig zijn te gewagen van Shakespeares „invloed” op Rodenbach. Een en ander wijst er echter wel op dat de Engelse dichter zijn talent gedeeltelijk heeft gevoed en gestimuleerd.

5. Besluit

Hoe paradoxaal dit op het eerste gezicht ook moge lijken, de eerste belangrijke impuls tot de emancipatie van de negentiende-eeuwse Vlaamse literatuur ging uit van een uitgesproken „particularistische” beweging. Het is een teken van de kracht en het belang van de Westvlaamse herleving dat zij ook in aanzienlijke mate heeft bijgedragen tot een Shakespeare-cultuur in Vlaanderen.

27. Cf. Albrecht Rodenbach, *Verzamelde Werken* III, ed. Prof. Dr. F. Baur (Tiel-Den Haag, 1957), p. 373.

28. Dr. Leo van Puyvelde, *Albrecht Rodenbach. Zijn leven en zijn werk* (Amsterdam, 1908), p. 55.

29. Zie vooral Lode Monteyne in: Maurits Sabbe, Lode Monteyne en Hendrik Coopman Thz., *Het Vlaamsch Tooneel, inzonderheid in de XIXe eeuw* (Brussel, 1927), p. 302.

Hugo Verriest vertegenwoordigt de zuiverste vorm van de romantische benadering van de Bard. Zoals ik reeds eerder vermeldde was hij overweldigd door Shakespeares scheppingskracht, zijn vermogen tot karakteruitbeelding en was hij zich vaag bewust van de organische eenheid van de drama's. Pol de Mont, in diens eigen opstel over Shakespeare, zal Verriests commentaar op de eenheid van *Lear* citeren. In tegenstelling tot de gevoelsmatige bewondering van Verriest, kwam de geneesheer Emiel Lauwers ook tot een zekere vorm van analyse. Zijn grote belangstelling voor Shakespeares karakters en zijn neiging om ze uit de stukken te isoleren kunnen ook gezien worden als romantische trekken. Tenslotte blijkt nog dat ook Rodenbach vertrouwd was met Shakespeare en zich tot op zekere hoogte door zijn voorbeeld liet inspireren.

HOOFDSTUK V. EEN SHAKESPEARE-TRADITIE

1. *Inleiding*

Pas in de jaren tachtig van de negentiende eeuw werd de culturele situatie in Vlaanderen rijp voor een verdere verspreiding van Shakespeare. Verscheidene impulsen hebben bijgedragen tot het begin van wat we nu een echte Shakespeare-traditie kunnen noemen. De literatuur werd gekenmerkt door een groeiend individualisme dat soms naar een „kunst om de kunst“-tendens evolueerde. Een sleutelfiguur in de nieuwe generatie was de romantisch-impressionistische dichter Pol de Mont (1857-1931). In het belangrijkste literaire blad van de tijd, *De Nederlandsche Dicht- en Kunsthal*, wijdde hij verscheidene bijdragen aan Shakespeare. Het was de *Van Nu en Straks*-beweging echter die de definitieve doorbraak van de moderne literatuur zou brengen. De ganse mentaliteit van deze auteurs was vanzelfsprekend rijper dan die van hun voorgangers en zij waren bereid om Shakespeare zonder vooroordelen en zonder passies te benaderen.

Een niet te verwaarlozen feit is het verschijnen van 1884 tot 1888 van de volledige en getrouwe Shakespeare-vertaling van Dr. L.A.J. Burgersdijk. Voor lange tijd zou deze versie de standaardtekst worden in de Lage Landen. Dit werk kende ook in Zuid-Nederland heel wat weerklank. Onder de meer dan duizend intekenaars vinden we slechts zeventien Vlaamse individuen of instellingen. Maar Paul Frédéricq deelt ons mee dat een recent opgerichte boekhandel in Antwerpen in 1897 reeds tweehonderd exemplaren

van Burgersdijk verkocht had¹. In de *Nederlandsche Dicht- en Kunsthalle* wijdde Pol de Mont een lang en enthousiast artikel aan Burgersdijks vertaling².

Het is ook opvallend dat *Romeo en Julia* het eerste authentieke Shakespeare-stuk was dat te Antwerpen door het „Nationaal Toneel” werd gecreëerd. Deze opvoering had plaats in september 1884, hetzelfde jaar waarin Burgersdijks vertaling van dat drama gepubliceerd was.

2. *Shakespeare-voorstellingen door vreemde auteurs*

Een zeer bijzondere stimulans voor de groeiende interesse in Shakespeare moet beslist ook uitgegaan zijn van de vele opvoeringen door vreemde acteurs en groepen die vanaf het einde van de jaren zeventig en vooral in de jaren tachtig hun beroemde Shakespeare-interpretaties in de Vlaamse steden voorstelden. Ik denk hier vooral aan de optredens van Ernesto Rossi (1827-1896), Tommaso Salvini (1829-1915) en van het gezelschap van de hertog van Meiningen dat in 1888 gedurende een maand Schiller- en Shakespeare-producties bracht te Antwerpen en te Brussel.

In maart-april 1876 speelde Ernesto Rossi te Brussel, Antwerpen en Gent de rollen van Othello en Hamlet. Tegen het einde van het jaar en in het begin van 1877 was hij opnieuw te gast in ons land. Ditmaal kon het publiek ook zijn King Lear, Macbeth en Romeo-interpretaties bewonderen. Een ander, even grandioos, maar misschien iets verfijnder Italiaans acteur, Tommaso Salvini, vertolkte in november 1877 Othello en Hamlet te Antwerpen en de volgende maand te Brussel waar hij ook nog *Macbeth* aan zijn repertoire toevoegde. Ik kan hier niet uitvoerig ingaan op de opvoeringen zelf³, maar het staat vast dat zowel Rossi als Salvini een enorm succes oogstten. De pers prees unaniem Rossi's optreden dat telkens als een „triomf” of „sensatie” beschreven werd. Haast alle commentatoren loofden zijn uiterste natuurlijkheid, evenals zijn sterke fysieke expressiviteit en grote energie. Hij zat niet vast aan conventies en maakte aldus een grote indruk van waarachtigheid.

1. Paul Frédéricq, *Verspreide studies en toespraken. Taal en Cultuur uit Vlaanderen* (Antwerpen, z.j.), p. 17.

2. Pol de Mont, „De Werken van William Shakespeare vertaald door Dr. L. A. J. Burgersdijk”, *Nederlandsche Dicht- en Kunsthalle X* (1888), 145-159. Ook in *De Toekomst XXXI* (1887), VIII Reeks, I, 484-488 gaf De Mont zijn lezers reeds een voorsmaakje van Burgersdijks vertaling en vergeleek het historisch belang ervan met dat van Consciénes *De Leeuw van Vlaanderen*.

3. Voor een uitvoerige behandeling en de exacte data van deze Italiaanse voorstellingen zie mijn bijdrage: „Shakespeare Performances bij Ernesto Rossi and Tommaso Salvini in Flanders in 1876-1877 and 1891”, *Theatre Research International IV*, New Series (1979).

Rossi was een luide en sensuele Othello maar het gewelddadige aspect van zijn uitbeelding belette hem niet ook zijn oprechte liefde tot uitdrukking te brengen. Terwijl het Engelse publiek eerder geschokt was door het „animalisme” van Rossi's interpretatie, stonden de Brusselse critici ervoor in bewondering. Als Hamlet was Rossi een jonge, elegante prins, gekenmerkt door melancholie. Het beeld dat hij van King Lear creëerde was overwegend dat van de waanzinnige koning. Deze Lear was gek van de aanvang van het stuk af. Ook deze rol speelde hij met een verschrikkelijke waarachtigheid. Rossi's uitbeelding van Lear herinnerde een Brussels criticus aan de Blinde Homerus van Ingres.

Salvini werd algemeen beschouwd als een precieser en beheerder acteur. Maar in de rol van Othello moet ook hij in de eerste twee bedrijven op haart gewelddadige wijze een wilde jaloezie tot uiting gebracht hebben. Als Hamlet was hij een werkelijke monomaan. Zijn waanzin manifesteerde zich op duizend manieren in zijn fysionomie, gebaren en vocale modulaties. Salvini's voorstellingen werden misschien minder druk bijgewoond dan die van Ernesto Rossi. Toch wekten zij ook een groot enthousiasme. De critici zowel als het publiek vergeleken voortdurend de twee artiesten met elkaar zonder eigenlijk te kunnen besluiten wie ze verkozen.

Terwijl deze Italiaanse produkties ongetwijfeld stervoorstellingen waren, waarin de andere acteurs slechts in functie van de hoofdrolspelers optraden, waren de opvoeringen van het beroemde gezelschap van de hertog van Saksen-Meiningen voorbeelden van een perfect ensemblespel. Door hun historisch realisme en de schitterende, op waarachtigheid gerichte toneelaankleding beïnvloedden de Meiningers niet alleen belangrijke theatermensen zoals André Antoine en Constantin Stanislavsky, maar droegen zij tevens bij tot de definitieve doorbraak van Shakespeare in gans Europa⁴. In Vlaanderen kwam deze groep op bezoek precies in de periode waarin een werkelijke Shakespeare-cultuur zich begon af te tekenen. Zowel in Antwerpen als in Brussel speelden de Meiningers gedurende niet minder dan een volle maand verscheidene Shakespeare- en Schiller-produkties (April 1888 in de Scheldestad; begin juni-begin juli 1888 in Brussel)⁵.

Men heeft de hertog en zijn gezelschap vaak verweten dat hij zo veel aandacht schonk aan decors, kostuums, belichting enzovoort, dat hij de werkelijke essentie van het drama uit het oog

4. Cf. E. L. Stahl, *Shakespeare und das deutsche Theater* (Stuttgart, 1947), p. 448.

5. Voor een uitvoeriger behandeling van deze gastvoorstellingen zie mijn bijdrage: „The Shakespeare Performances by the Company of the Duke of Saxe-Meiningen in Antwerp and Brussels”, *Shakespeare Jahrbuch* (West) 1980.

verloor. Zijn uitgangspunt was nochtans steeds het werk van de dichter. De meeste recensenten konden alleen maar hun verbazing en bewondering uitdrukken voor de uitwendige luister, de historische juistheid en het verbluffende ensemblespel. Pol de Mont nochtans realiseerde zich dat dit alles slechts in functie stond van een perfecte weergave van het werk van de auteur⁶. Hoezeer de Meininger-producties ook overgeregisiseerd waren, zij brachten in elk geval getrouwe, haast onverkorte versies van Shakespeares stukken.

Hun grootste succes was *Julius Caesar*. Het publiek en de critici waren verstomd bij het zien van de prachtige en historisch exacte decors, evenzeer als door het gedisciplineerd en geanimeerd ensemblespel, vooral in de vaak geprezen massascènes in het stuk. Het is wel typisch voor de stijl van het gezelschap van de hertog dat we bijna geen commentaar vinden over de individuele vertolkingen. Wellicht was dit inderdaad de zwakke zijde van de Meiningers.

Ook in de sprookjesachtige montering van *The Winter's Tale* waren het de decors die de aandacht van de critici trokken. Pol de Mont was ook onder de indruk van de interpretatie van Leontes door Carl Weiser: „Het beeld, dat hij ons van den ijverzuchtigen echtgenoot doch liefhebbenden vader te zien geeft, munt niet alleen uit door eene onvergelykbare psychologische diepte, maar tevens door eene waarheid, die aan al de eischen van het gezondste realisme beantwoordt”. De Mont zag zowel Olga Otto-Lorentz als Amanda Lindner in de rol van Hermione. Terwijl de eerste in de gerechtsscène vooral verscheen als een vernederde koningin, suggereerde de tweede eerder de vrouw die zich gekwetst voelt in haar heiligste gevoelens.

The Merchant of Venice is een stuk dat de Meiningers ruime mogelijkheden bood voor uitgebreide decorverzorging. De toeschouwers moeten zich inderdaad in Venetië gewaand hebben: zij zagen voor zich de nauwe straatjes, de Rialtobrug en de voorbijvarende gondels.

Max Grube inspireerde zich voor zijn Shylock-vertolking wellicht op de vroegste acteertraditie van deze rol. Hij speelde Shylock immers in een vrij komische toonaard. De dramatische noten zette hij in de verf door brede gebaren en rollende ogen. Ook Pol de Mont sprak over de verrassende humor in Grube's Shylock.

Twelfth Night ten slotte was een vrij eenvoudige productie. Met uitzondering van twee kleine kamers bleef de scène bijna ongewij-

6. Pol de Mont, „De Meiningers te Antwerpen”, *De Vlaamsche School* I (1888), Nieuwe Reeks, 75-79; 86-89.

zigt gedurende de hele voorstelling. De kostuums waren Elizabethaans. De Brusselse recensent Gustave Frédéric vond dat de Meiningers juist in deze produktie, die geen pretext bood voor show, hun ware talent hadden getoond. Max Grube was een echt-komische Malvolio die steeds een zekere ruwe waardigheid behield⁷.

Deze gastvoorstellingen door het Meinigen-gezelschap waren beslist belangrijke en stimulerende gebeurtenissen. De kranten hadden er heel wat aandacht voor over. Vooral in Antwerpen behaalden regisseur Ludwig Chronegk en de acteurs een enorm succes. In de theaterkrantjes zou men nog jaren later verwijzen naar het voorbeeldig ensemblespel van de Meiningers.

Niemand minder dan Sarah Bernhardt (1844-1923) presenteerde in oktober 1884 haar interpretatie van Lady Macbeth in Antwerpen, Gent en Brussel⁸. Verschillende critici hadden bezwaar tegen de vertaling van J. Richepin die Shakespeares tekst al te letterlijk had willen weergeven. De Antwerpse recensent L. Van Keymeulen schreef dat Sarah Bernhardt beurtelings overtuigend, verachtelijk en dreigend was, maar toch vond hij haar al te elegant en ziekelijk berekenend in het uitdrukken van passies die meer eenvoud en soepelheid vereisen. Sarah, zo besloot hij, is al tezeer een panter en te weinig een wolf⁹. Unaniem werd haar vertolking van de slaapwandelscène geprezen. Met loshangend haar, gehuld in een lang wit kleed (wellicht een nachtgewaad) en met star kijkende ogen gaf zij uitdrukking aan haar droom: een rilling van angst ging door het publiek: zij was de levende incarnatie van de wroeging.

Slechts het Antwerpse opera-blad *Mephisto* reageerde uitgesproken afwijzend. Ook deze criticus vond Sarah te verfijnd en te gracieus voor deze rol. Ongetwijfeld echter was dit oordeel medegeïnspireerd door de nog steeds voortwoekerende vooroordelen tegen Shakespeares „barbaarse” stukken. Het blad publiceerde ook over een volle bladzijde, een karikatuur van Sarah Bernhardt als Lady Macbeth, waarbij haar de woorden in de mond gelegd wer-

7. *L'Indépendance Belge*, 2 juli 1888.

8. Sarah Bernhardt speelde met het gezelschap van het Parijse „Théâtre de la Porte St. Martin” in het „Théâtre Royal” te Antwerpen op 3 oktober 1884 (cf. aankondigingen en recensies *Le Précurseur*), in het „Grand Théâtre” te Gent op 4 oktober 1884 (cf. P. Claeys, *Histoire du Théâtre à Gand* (Gent, 1892), III, p. 368) en in het „Théâtre des Galeries” in Brussel op 6 oktober 1884 (cf. aankondigingen en recensies in *L'Indépendance Belge*, *L'Echo du Parlement*, *Journal de Bruxelles* en *La Gazette*).

9. *Chronique des Beaux-Arts* I (1884), nr. 41, 12 oktober 1884 („Chronique Anversoise”, 322-324).

den : „Mes mains sont rouges de sang et mon talent est rouge... d'erreur !”¹⁰.

In februari 1898, hetzelfde jaar waarin Sarah Bernhardt Hamlet vertolkte in het Théâtre de la Renaissance presenteerde zij haar interpretatie van deze rol ook aan het Brusselse publiek in het *Théâtre des Galeries*¹¹. De recensent van *L'Indépendance Belge* schreef enthousiast over haar superbe uitbeelding van de prins als „un enfant fatigué, écrasé sous l'obligation d'agir, étourdi entre la songerie et la violence”. Hamlets gespleten geest werd verder nog gesuggereerd door het feit dat Sarah Bernhardt tegelijkertijd een zwaard en een boek bij zich droeg¹².

Nog andere belangwekkende gastoptredens in deze periode waren die van Benoit-Constant Coquelin (1892), Miss Madge MacIntosh en haar troep (1897), Adeline Dudley (1898) en Mounet-Sully (1904). Ook Ernesto Rossi bezocht nogmaals Antwerpen en Brussel in 1891.

3. Shakespeare op het Vlaamse toneel

Ook in het Vlaamse theater, sedert lang overwoekerd door melodrama en spektakel, begon zich rond deze tijd een kentering voor te doen. De directeur van het Nationaal Toneel te Antwerpen, Frans van Doeselaer, introduceerde stukken uit de wereldliteratuur en, rond de eeuwwisseling, ook het moderne, naturalistische repertoire. Vanaf 1884 verschijnt ook Shakespeare regelmatig op de affiche. Zoals reeds eerder gezegd had men nu de getrouwe vertaling van Burgersdijk ter beschikking. Ook de voorstellingen van Rossi, Salvini en het Meiningergezelschap waren beslist een spoorslag bij het op gang komen van een Shakespeare-traditie in de Antwerpse schouwburg. Een meer decisieve factor nochtans moet de stimulerende activiteit geweest zijn van een acteur als Jan Dilis, die uitblonk in verschillende Shakespeare-stukken en vooral in zijn lievelingsrol van Hamlet, die hij grondig bestudeerde. Herhaaldelijk koos Dilis *Hamlet* en *Romeo en Julia* voor zijn benefiet-voorstellingen. In september 1884 bracht het Nationaal Toneel te Antwerpen *Romeo en Julia* op de planken¹³. Waarschijnlijk was dit de eerste opvoering in Vlaanderen van een

10. *Méphisto* IX (1884-85), nr. 4, 12 oktober 1884.

11. Sarah Bernhardt speelde *Hamlet* in het *Théâtre des Galeries* op 4 en 5 oktober 1899 (cf. aankondigingen en recensie in *L'Indépendance Belge*).

12. *L'Indépendance Belge*, 7 oktober 1899.

13. Van alle in de hiernavolgende paragrafen besproken opvoeringen in de Antwerpse schouwburg zijn er programma's bewaard in het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven te Antwerpen.

Shakespeare-stuk in een getrouwe Nederlandse versie (Dr. L.A.J. Burgersdijk). Het is kenschetsend voor de theateropvattingen in die tijd dat de regisseur van de produktie nergens vermeld wordt. Men legde inderdaad al te veel de klemtoon op de individuele vertolkingen zodat er een soort sterrensysteem ontstond zonder ook maar enige zin voor ensemble. De regisseur van de eerste Shakespeare-produkties in Antwerpen moet Lambert Kettmann geweest zijn. In 1882 had directeur Frans van Doeselaar hem als regisseur in dienst genomen. Kettmann heeft in aanzienlijke mate bijgedragen tot de vorming van dramatische talenten als Jan Dilis en Philomena Jonkers¹⁴. Dilis was een bewonderenswaardige Romeo maar was volgens sommige critici te melancholisch, te weinig mannelijk¹⁵.

De rol van Julia werd vertolkt door de gastactrice Josephine de Groot die dit karakter enkele jaren eerder al bij Het Nederlandsch Tooneel in Amsterdam had uitgebeeld. Een criticus beschreef haar als een oosterse schoonheid met regelmatige en expressieve trekken, weelderig zwart haar en de ogen van Salome. Zij was hartstochtelijk maar toch verfijnd en gracieus¹⁶.

Op vierendertigjarige leeftijd kreeg Jan Dilis voor het eerst de kans om Hamlet te spelen, een rol die hij tijdens de volgende decennia nog verscheidene malen met groot succes zou vertolken. De première had plaats op 6 oktober 1886. Dat deze produktie, waarvoor weer de vertaling van Burgersdijk gebruikt werd, als een heel bijzondere gebeurtenis beschouwd werd, wordt bewezen door de talrijke inleidende artikeltjes die de plaatselijke theaterkrantjes eraan wijdden. Jan Dilis' onmiskenbare aristocratische présence maakte hem bijzonder geschikt voor de rol van de prins. Hij was soepel en gracieus. Hij droeg een zwart jakje en wambuis en een wit zijden hemd. Zijn publieke identiteit als een ideale Renaissance-man werd aangeduid door een donkere, statige mantel. Dilis schijnt eerder een zelfbewuste prins dan een melancholisch dromer geweest te zijn¹⁷. Deze opvatting van de rol sloot echter de karakteristieke besluiteloosheid van Hamlet niet uit¹⁸. Philomena Jonkers was een waardige, iets kinderlijke Ophelia. Vooral

14. Floris van Westervoort [= Lambert Kettmann], *Liederen, balladen en sonnetten. Met eene levensschets door Bernard G. Bolle* (Antwerpen, 1891).

15. *Het Antwerpsch Tooneel* I, nr. 3, 27 september 1884; *De kleine Gazet*, 28 september 1884.

16. L. Van Keymeulen in *Chronique des Beaux-Arts* I, nr. 39, 28 september 1884.

17. Cf. A. H. Cornette, „Herinneringen. Theater in Antwerpen”, *De Gids*, 1942 (juli), 50-51; E.V.B. [= Edward van Bergen] in *Het Antwerpsch Tooneel* IV, nr. 5, 9 oktober 1886; foto's van Jan Dilis als Hamlet in A.M.V.C., Antwerpen.

18. Pol de Mont in *De Kleine Gazet*, 10 oktober 1886.

in de waanzincène maakte zij een diepe indruk¹⁹. De produktie was beslist een succes en *Hamlet* werd een vast stuk op het repertoire van het Antwerpse gezelschap voor de komende jaren. Jan Dilis koos telkens zijn uitverkoren rol voor zijn benefietvoorstellingen. In 1901 vierde hij als Hamlet zijn zilveren toneeljubileum. Bij deze gelegenheid speelde zijn vrouw, Mina Dilis-Beersmans de rol van Ophelia. Ook in Brussel en Gent verscheen Dilis enkele malen als Hamlet op het toneel.

Indien één acteur uit de Lage Landen werkelijk faam verworven heeft voor de vertolking van een Shakespeare-rol, dan is het wel Louis Bouwmeester. Zijn monumentale interpretatie van Shylock, die gedurende tientallen jaren het publiek zou fascineren, was voor het eerst te zien in Amsterdam in 1880. Bouwmeester vertolkte de rol in vele Europese steden en zelfs te Stratford-upon-Avon en te Londen. Natuurlijk speelde hij Shylock ook verscheidene malen in de zuidelijke Nederlanden, ofwel als gastacteur of met zijn eigen troep. Het Antwerps publiek zag hem voor het eerst in 1887²⁰. Bouwmeester, gekleed als een orthodoxe jood, was allesbehalve een nobel of waardig slachtoffer. Integendeel: hij was bezeten door een blinde, dierlijke woede, die echter door zijn omgeving was uitgelokt. Zoals niet ongewoon in die tijd, speelde ook Bouwmeester het stuk als een tragedie die volledig rond zijn figuur geconcentreerd was. Het romantische vijfde bedrijf van Shakespeares stuk werd eenvoudig weggelaten. Zijn eerste voorstelling in Antwerpen was een ware triomf²¹.

Bouwmeesters vertolking schijnt bijna een uitdaging geweest te zijn voor de Vlaamse acteurs. *De Koopman van Venetië* werd veruit het meest gespeelde Shakespeare-stuk. De acteurs die de rol van de jood vertolkten waren onvermijdelijk beïnvloed door het grote voorbeeld. De Bouwmeester-traditie werd ook voortgezet in die zin dat het stuk vaak slechts beschouwd werd als een geschikt middel tot het demonstreren van één alles-beheersende stervertolking. Pas in 1926 zou men het stuk volledig met het vijfde bedrijf voor het voetlicht brengen²².

Hubert Laroche speelde de rol voor het eerst te Antwerpen in 1894. In 1902 verliet deze acteur Vlaanderen om in het Noorden bij Het Nederlandsch Tooneel in Amsterdam te gaan spelen. Hier vertolkte hij verscheidene Shakespeare-rollen zoals Antonius in

19. Cf. E.V.B. in *Het Antwerpsch Tooneel* IV, nr. 4, 2 oktober 1886; *Tooneel-Gids van den Nederlandschen Schouwburg*, nr. 5, 8 oktober 1886.

20. Cf. *De Koophandel van Antwerpen*, 24 februari 1887; 25 februari 1887.

21. *De Kleine Gazet*, 27 februari 1887; J. H. van der Hoeven, *Louis Bouwmeester, 50 jaren Tooneel 1860-1910* (Amsterdam, 1910), p. 40.

22. Cf. Lode Monteynes recensie van *De Koopman van Venetië*, geregisseerd door Charles Gilhuys, *Het Tooneel* XII, nr. 10, 6 november 1926.

Julius Caesar, *Lear*, *Jago* en *Shylock* ²³. Een zestal jaren later kwam Laroche weer naar Antwerpen waar de directeurs De Lattin en Van Laar een ernstige inspanning deden om het repertoire te verbeteren en om het ensemble-spel te bevorderen. Laroche verscheen opnieuw voor het Antwerpse publiek in de rol waarin het zeer kort daarvoor nog Louis Bouwmeester en een ander plaatselijk acteur, Piet Janssens, gezien had. De produktie van *De Koopman van Venetië* met Laroche als Shylock kwam op de affiche in september 1908 en werd verscheidene malen heropgevoerd in de loop van hetzelfde seizoen. In tegenstelling tot de wilde verschijning van Bouwmeester was Laroche een netjes geklede, goed gehumeurde jood, meer bezadigd en sober, zelfs in zijn heftigste momenten. In de laatste scène voor het gerecht verving Laroche het geloei van Bouwmeester door indrukwekkend stil spel van het aangezicht. Toch waren er ook in zijn interpretatie sterk emotionele en verschrikkelijke momenten, zoals wanneer hij de vlucht van zijn dochter constateerde ²⁴. Mina Dilis-Beersmans speelde de rol van Portia en Jan Dilis trad op als Bassanio.

De reeds genoemde Piet Janssens maakte eveneens van Shylock een van zijn belangrijkste creaties. In 1905 speelde hij Shylock in een produktie van Jac. De Vos. Aanvankelijk moet hij zeer getrouw het voorbeeld van Bouwmeester gevolgd hebben. In de loop der volgende jaren echter ontwikkelde Janssens zijn eigen interpretatie van de Shylock-rol, waarin hij de jood zo min mogelijk antipathiek voorstelde ²⁵. De Shylock-traditie in het Antwerpse theater werd voortgezet door Karel van Rijn die de figuur een bijzonder menselijk en zelfs bescheiden karakter zou geven.

Het Shakespeare-repertoire bleef echer niet beperkt tot bovengenoemde stukken. In 1892 monteerde Gerard Hogguer *Een Midzomernachtsdroom* te Antwerpen. Uiteraard maakte hij hierbij gebruik van de muziek van Felix Mendelssohn, wat een rijkelijk-romantische stijl suggereert. Het was inderdaad een luisterrijke produktie waarin sterk de nadruk viel op de betoverende decors en op de muzikale aspecten ²⁶.

Ook *Othello* kwam op het einde van de eeuw nog voor het voetlicht. In Gent was het de succesrijke, plaatselijke acteur Ernest van Havermaete die in 1894 *Othello* speelde in een eigen, vrije

23. Lode Monteyne, *Medaljons* (Antwerpen, 1949), Hoofdstuk IX: Hubert Laroche (niet gepagineerd).

24. *De Nieuwe Gazet*, 28 en 29 september 1908.

25. *De Nieuwe Gazet*, 11 februari 1905; *Lucifer* IV, nr. 22, 12 februari 1905. Cf. foto's in *Lucifer* VII, nr. 34, 19 april 1908. Voor Janssens' latere ontwikkeling van de rol van Shylock cf. *De Nieuwe Gazet*, 21 April 1908.

26. *De Koophandel van Antwerpen*, 5 januari 1892; 6 januari 1892; *Le Précurseur*, 9 januari 1892.

adaptatie. In Antwerpen koos Willem Lemmens hetzelfde stuk voor zijn zilveren toneeljubileum in 1898. Deze opvoering schijnt wel overtuigingskracht gemist te hebben. Lemmens was een rustige, plechtige Othello. Jan Dilis trad op als Jago²⁷.

Tijdens de periode dat Hubert Laroche bij Het Nederlandsch Tooneel in Holland werkte, creëerde hij onder meer een indrukwekkende Koning Lear in een produktie van Louis H. Chrispijn. Eind 1906 gaf Laroche in deze rol ook gastvoorstellingen te Gent en te Brussel²⁸. Een uitgesproken kenmerk van zijn interpretatie was dat hij gedurende de ganse voorstelling zijn koninklijke waardigheid behield²⁹.

Hendrik Coopman Thz. was bijzonder gefascineerd door deze Lear-vertolking. Hij beschreef zijn indrukken als volgt :

Van het eerste-af geraakte ik onder de betoovering. Laroche wist eene opgaande lijn te volgen, met zijn hartelijk, gevoelvol, vertrouwelijk glimlachende : „En nu, / Mijn vreugd, de laatste, niet de minste, gij, ...” Hij noemt haar niet, maar zijne oogen, zijne lippen, ze stralen, ze sidderen het uit : *Cordelia ! – spreek nog eens. – Gij spreekt met heel uw hart ?* – Twijfel, de pijnlijke verwondering, de opkomende woede, die hij nog weet in te toomen, en dan – de losbarsting : de blinde razernij, het dolle vermaledijden, het hollende gieren der uitslaande vermomde geestesverzwakking, dat heeft Laroche volgehouden tot het definitieve ondergaan van Lear's eigen-gevoelde persoonlijkheid, midden het bulderen van den storm over de wilde heide, met den huilende naakten Edgar en den stervenden nar.

Later een flauw zonnestraaltje in het duistere, waarin Regan, Goneril, Edmond verdwalen, verdwijnen, beladen met schuld en wroeging : het opkomen van Lear en Cordelia, terwijl het gevecht heen en weder slingert in een verward gewoel : *Neen, neen, neen, neen ! Wij willen nu ten kerker ...* Lear is den strijd uitgestreden ; de kinderlijke kalmte heeft hij in een glimlach van Cordelia weer-gevonden³⁰.

Alle critici prezen deze interpretatie behalve deze van *Le Journal de Gand*. Dit blad had bezwaar tegen een zekere monotonie in Laroche's stem en gebaren. Al te vaak, schreef deze recensent verder, hief hij met gespreide vingers de handen ten hemel³¹. *L'Indé-*

27. *Le Précurseur*, 18 november 1898 ; *De Nieuwe Gazet*, 19 november 1898.

28. Programma van de voorstelling op 28 november 1905 te Gent : cf. *Het Vlaamsch Tooneel* IV, nr. 9. De volgende dag was hij te gast bij de Koninklijke Vlaamse Schouwburg in Brussel. Cf. *Lucifer* V (1905-1906), Deel I, 231, 236-237.

29. *Gazette van Gent*, 29 november 1905 ; *La Flandre Liberale*, 30 november 1905.

30. *Lucifer* V (1905-1906), 2e halfjaar, 16-17.

31. *Journal de Gand*, 30 november 1905.

pendance Belge oordeelde eveneens dat Laroche een grote indruk maakte en voegde er aan toe dat zijn gelaatsuitdrukking iets had van de mysterieuze ernst van Michel Angelo's Mozes³².

In Brussel werd de rol van Cordelia gespeeld door A. Verbeeck-De Swerdt. Haar uitbeelding was gekenmerkt door diepe waarachtigheid, eenvoud en beminnelijkheid. Nadat Lear zijn jongste dochter had verstoten, kwam de Nar (Hein Harms) half kruipend tot bij haar om de zoom van haar gewaad te kussen³³.

Een merkwaardige persoonlijkheid in Brussel was ongetwijfeld de acteur Adolf Clauwaert. Dank zij zijn persoonlijke interesse en doorzettingsvermogen slaagde hij erin in 1908 in de Koninklijke Vlaamse Schouwburg *Othello* te doen opvoeren en enkele jaren later, in 1911, *Hamlet*³⁴. Zijn visie op Hamlet was erg beïnvloed door de romantische opvatting zoals Goethe ze uitdrukte in *Wilhelm Meister*: een zwak karakter dat niet opgewassen is tegen de zware taak die hem opgedragen wordt³⁵. Clauwaert, die tevens de regie voerde, drukte op treffende wijze de aarzelende, meditatieve en zelfs ietwat angstige ingesteldheid van Hamlet uit³⁶.

Geleidelijk aan begon men zich los te werken van het nog steeds gebruikelijke sterrenstelsel om de nadruk op regie en samenspel te leggen. Dat bleek bijvoorbeeld uit de produktie van *Julius Caesar* door de Nederlander Arie van den Heuvel in 1911. De beste acteurs van het Antwerpse gezelschap traden hierin op. Laroche als Antonius, Louis Bertrijn als Brutus en Jan Dilis als Caesar. Grote zorg was besteed aan de stilisering van de massascènes en de historische juistheid van de kostuums³⁷, hetgeen enige invloed van de Meiningers zou kunnen verraden. Een ander Nederlander die beslist heeft bijgedragen tot het ontwikkelen van meer ensemble-spel en eenheid in de conceptie is Adriaan van der Horst. In 1912 bracht hij *Richard III* met Laroche in de titelrol. Deze gaf een genuanceerde interpretatie ten beste en de produktie in haar geheel was gekenmerkt door een verzorgd samenspel en een grote aandacht voor de details. De Vlaamse auteur Rafaël Verhulst was diep onder de indruk. Hij beschreef zijn ervaring als volgt:

Richard de Derde, zoo opgevoerd, is een ontzettend, geweldig schouwspel ! Ge zijt er duizelig van den avond zelf, doch 's ande-

32. *L'Indépendance Belge*, 2 december 1905.

33. *Lucifer* V (1905-1906), 2e halfjaar, 17-18.

34. Cf. Map Adolf Clauwaert in A.M.V.C. te Antwerpen; *De Vlaamsche Gazet van Brussel*, 8 mei 1911.

35. *De Vlaamsche Gazet van Brussel*, 30 april 1911.

36. *De Vlaamsche Gazet van Brussel*, 23 mei 1911.

37. *Le Nouveau Précurseur*, 1 oktober 1911.

rendaags klaart alles op en ge voelt dat die geniale warboel de wereld is, het mensdóm is levend en sprekend, de openbaring is van al de geheime roerselen van de ziel, en de wilde losketening van de onstuimigste driften, die als monsters sluimeren in het hart van den mensch, doch wakker worden bij alleenheerschers en dwingelanden...

Het stuk, de regie en La Roche houden gelijken tred met elkaar en klimmen van toneel tot toneel ³⁸.

Ten slotte verdient de produktie van *Twelfth Night* waarmee het daaropvolgende seizoen geopend werd nog onze aandacht. De critici oordeelden dat Van der Horst er in geslaagd was de perfecte harmonie tussen de idyllische en komische gedeelten van dit stuk te herscheppen ³⁹. De produktie is vooral belangrijk omdat de regisseur hier van een eenheidsdecor gebruik maakte. De ganse actie was inderdaad gesitueerd op een plaats vóór het huis van Olivia, zodat geen onderbrekingen vereist waren ⁴⁰.

Zoals blijkt uit wat voorafgaat was het vanaf de jaren tachtig geen uitzondering meer dat stukken van Shakespeare op het Vlaamse toneel gespeeld werden. Aanvankelijk was het moeilijk voor de acteurs om zich los te werken uit de melodramatische traditie, maar geleidelijk verdween deze stijl toch om plaats te maken voor een meer realistische, gestileerde acteertrant en een soberder uitbeelding van de psychologie der karakters. Hoewel sommige regisseurs belangrijke pogingen deden om het ensemble-spel te stimuleren, lijkt het toch wel opvallend dat vooral die Shakespearestukken op het repertoire verschenen die een mooie gelegenheid boden tot een indrukwekkende ster-vertolking. Het is wellicht deze tendens die de verbazende populariteit van *De Koopman van Venetië* verklaart.

Shakespeare was nu een definitieve verworvenheid in het Vlaamse theaterleven. De traditie zou voortgezet worden door Dr. J.O. De Gruyter, Charles Gilhuys en Joris Diels.

4. Shakespeare-kritiek

Vanaf 1880 beginnen de Vlaamse literaire bladen steeds meer aandacht aan Shakespeare te wijden. In de jaren tachtig en negentig vinden we in onze tijdschriften artikels over allerlei onderwerpen, gaande van Shakespeares kunst om karakters te tekenen tot een

38. *De Gazet Lucifer* XII, nr. 2, 21 september 1912.

39. *De Nieuwe Gazet*, 29 en 30 september 1913.

40. *De Nieuwe Gazet*, 29 en 30 september 1913; *Le Nouveau Précurseur*, 29 september 1913. Zie ook Van der Horsts eigen commentaar in *Het Nederlandsch Tooneel* XX, nr. 2, 28 september 1913.

analyse van Hamlets „to be or not to be”-monoloog. Het is ook opvallend dat vertalingen en kritische werken nu vrij regelmatig gerecenseerd worden. In het *Jaarboek van het Willemsfonds* wijdde Domien Sleenckx bijdragen aan een van Shakespeares „apocrypha”, *Edward III*, dat hij resoluut aan Shakespeare toeschreef⁴¹ en aan Charles Lambs verhalen naar Shakespeare⁴². Max Rooses, wellicht de meest gezaghebbende criticus van zijn tijd, publiceerde geen opstellen die direct in verband met Shakespeare staan. In verschillende van zijn geschriften vinden we echter verwijzingen naar Shakespeare en de Elizabethaanse literatuur, waaruit blijkt dat hij de Engelse dichter beschouwde als een genie dat „den mensch in geheel zijne volheid doorgrond en de taal in al haren rijkdom gebezigd” [heeft]”⁴³.

Deze uitlatingen vinden we in een essay waarin hij reageert tegen de „l'art pour l'art”-tendens in de Vlaamse letterkunde. Hij verwerpt alle kunstmatigheid en pleit daarentegen voor een volkse kunst. Het voorbeeld hiervan biedt Shakespeare. Het oordeel van de massa, zegt Rooses, is misschien weinig verfijnd, maar het is nog niet verdorven door mode; het is vrij van vooringenomenheid en is gebaseerd op het menselijk hart. Rooses besluit als volgt:

In algemeenen regel toch mag men aannemen dat de zeer schoone letterkundige werken populair zijn en dat de zeer populaire schoon zijn. Waar ik dus voldoening vraag voor den smaak van het groote publiek, pleit ik de zaak der hooge, algemene kunst... Lady Macbeth en Othello... zijn helden, zoals het volk van alle eeuwen ze gaarne gezien heeft⁴⁴.

Vele publikaties in deze periode reveleren een groeiende interesse voor Shakespeare. Allerlei informatieve en historische bijdragen verschijnen in verschillende tijdschriften⁴⁵.

41. „Edward III en de gravin van Salisbury”, *Jaarboek van het Willemsfonds voor 1877*. Het opstel is ook opgenomen in Sleenckx' verzameling *Literatuur en Kunst I* (Gent, 1880), pp. 132-163.

42. „Shakespeare en Charles Lamb”, *Jaarboek van het Willemsfonds voor 1878*. Ook in *Literatuur en Kunst I* (Gent, 1880), pp. 199-241.

43. Max Rooses, „De jongste richting in de Zuid-Nederlandse Letterkunde”, in: *Derde Schetsenboek* (Haarlem, 1856), p. 16. Dit essay verscheen eerst in *De Gids*, juni 1883.

44. *Ibidem*, p. 34.

45. Bijvoorbeeld:

- Dr. J. A. Worp, „Engelsche Tooneelspelers op het vasteland in de zestiende en zeventiende eeuw”, *Nederlandsch Museum XIII* (1886), Deel I, 65-113.

- Arthur Cornette, „Een en ander over dramatische poëzie”, *Nederlands Museum XIV* (1887), Deel II, 221-239.

- „Arden van Feversham, treurspel in vijf bedrijven, toegeschreven aan Shakespeare”, *Nederlandsche Dicht- en Kunsthalle II* (1879-1880), 223-231; 245-256; 268-280.

Pol de Mont, wiens artikels over Burgersdijk en over de voorstellingen door Ernesto Rossi en door de Meiningers⁴⁶ welsprekend getuigen van zijn belangstelling voor Shakespeare, wijdde reeds in zijn studententijd een voordracht aan Shakespeare⁴⁷. Vanaf het midden van de jaren tachtig evolueerde De Mont sterk in de richting van kunst om de kunst. Deze ontwikkeling verklaart wellicht zijn enthousiasme voor Shakespeares maniëristisch gedicht *Venus and Adonis* en zijn speciale interesse voor stukken met uitgesproken etherische, poëtische aspecten zoals *The Tempest* en *A Midsummer Night's Dream*. Aan dit laatste ontleende hij het motto en misschien ook de inspiratie voor zijn *Lentenachtsfantasie*, een poëtische cantate over de liefde, gesitueerd in het rijk van de elfen⁴⁸. Waarschijnlijk naar aanleiding van de opvoeringen van *A Midsummer Night's Dream* in Antwerpen in 1892, gaf De Mont ook een lezing over dat stuk⁴⁹. Zijn belangstelling voor *The Tempest* blijkt uit zijn gedicht *Ariel* uit de bundel *Rijzende Sterren*.

De Monts kritische appreciatie van Shakespeare vinden we echter vooral weerspiegeld in een lang opstel dat hij in *De Toekomst* publiceerde in 1892⁵⁰. Hij vestigde daarin de aandacht op de vele aspecten die verdere studie vereisen maar de belangrijkste kwaliteit van Shakespeare, aldus De Mont, is zijn volmaakte, door intensiteit en waarachtigheid gekenmerkte karakteruitbeelding. Het ganse opstel concentreert zich inderdaad voornamelijk op dit aspect, dat volgens De Mont het meest essentiële element van het drama uitmaakt. Shakespeare is volgens hem de onovertroffen kenner van het menselijk hart.

Zijn arends-blik dringt door tot in de minste vezel van het hart, tot in de geringste vouw van de nieren [...]

- J. Micheels, „Duitsche en Engelsche Letterkunde, *Nederlandsche Dicht- en Kunsthal* IV (1881-1882), 124-131.

- J. Micheels, „Hamlet in Holland. Een proef van vergelijkende letterkunde”, *Nederlandsche Dicht- en Kunsthal* XIV (1891-1892), 38-47; 67-78; 127-139; 183-193.

- Octaaf Roelants, „William Shakespeare, zijn leven en zijne werken”, *Het Belfort* XI (1896), Deel I, 349-355; XII (1897), Deel I, 49-56.

46. *Nederlandsche Dicht- en Kunsthal* X (1888), 145-159; *De Toekomst* XXXI (1887), VIIe Reeks, I, 484-488; *De Vlaamsche School* IV, Nieuwe Reeks (1891), 107-112; *De Vlaamsche School* I, Nieuwe Reeks (1888), 78-79.

47. Dr. George Meir, *Pol de Mont. Een studie over zijn leven en werk* (Antwerpen-Amsterdam, 1932), pp. 35-36.

48. Deze „cantate” is opgenomen in *De Monts Lentenachtsternijen* (Gent, 1881), pp. 64-78.

49. *Het Nederlandsch Tooneel* I, nr. 18, 17 januari 1892.

50. Pol de Mont, „Kleinigheden over Shakespeare”, *De Toekomst* VIIIe Reeks, I (1892), nr. 9, 341-354; VIIIe Reeks, I (1892), Nrs 10-11, 381-400. Dit opstel is de tekst van een lezing die De Mont gaf in het Antwerpse Atheneum n.a.v. de Rossi-voorstellingen in 1891.

Welke drift, welk gevoel heeft hij niet bestudeerd, niet gevolgd van zijn eerste ontkiemen tot de verwezenlijking van het allerlaatste zijner gevolgen ?

Welk voorval des werkelijken levens schonk hij geen plaats in het mikrokosmos zijner geniale scheppingen ?

Als de koningskondor van het Andesgebergte plaant hij op wijd ontvouwen pennen, „*les ailes toutes grandes*”, over het gewoel der wereld ; schiet zijne vonkelende blikken in alle richtingen rond ; ondervraagt de gebeurtenissen der menschelijke historie : treft hier verderende afgunst en onverzaadbare zelfzucht als in *Richard III*, ginds onvoldanen hoogmoed en barbaarschen toorn als in *Macbeth* ; hier den adel eener onbegrepen, eenzaam zuchtende jongelingsziel als in *Hamlet*, ginds weer lage veinzerij en onnatuurlijke ondankbaarheid als in *Lear*...

Voor Shakespeare, zegt De Mont, is de geschiedenis „niet een doel, maar hoogstens een voorwendsel, een aanleiding ; haar vroeg hij de doode lichamen, welke hij, de almachtige genius, nieuw leven inblazen (...) zoude. (...) Niet om geschiedkundige, veel meer om algemeen-menschelijke karakters was het hem te doen”.

Een tweede belangrijk aspect waar De Mont in zijn uiteenzetting op ingaat is Shakespeares „onvergelijkbaar strenge eenheid”. Hij onderstreept dat het hier niet om de klassieke eenheden gaat. De Mont zag duidelijk in dat de neo-classicistische critici Aristoteles in feite „hineininterpreteert” hadden. Elk kunstwerk vereist een eenheid die berust op de natuur zelve der dingen...”.

Niet de stoffelijke eenheid van elke gebeurtenis in het bijzonder ; wel de zedelijke eenheid der actie in haar geheel.

En ziet nu Shakespeare ! Welke en hoevele gebeurtenissen hij ook in zijn dramatische fabels samenvatte ; welke en hoevele personages hij ten tooneele voere ; in wat al naar aard en toon verschillende episoden hij zich verlustige, – de filosofische beschouwingen van *Hamlet* hier en zijn gesprek met de grafmakers ginds ; de sarkastische invallen van den nar in *Lear* en de dorperse kwinkslagen van den poortier in *Macbeth* –, alles is bezielde met éenzelfde leven, alles werpt nader en heller licht op zijn personages, of bereidt de ont-knooping voor, of draagt bij tot vollediger verstand der principale passie, waarrond het geheel stuk beweegt als om een spil [...]. Bij hem de eenheid der natuur zelve : een kiemen, groeien en zich ontwikkelen van alle afzonderlijke daden uit de enkele hoofdgedachte van het gewrocht.

In dit verband citeert Pol De Mont ook een lange passage over de eenheid van *King Lear* uit Hugo Verriests voordracht *Leven en Dood* (1875).

Ook de katholieke priester F. Servatius Dirks, hoewel nog gehinderd in zijn benadering van Shakespeare door vooringenomen, moraliserende standpunten, pree's Shakespeares karakteruitbeelding en erkende zijn supereem genie⁵¹. Shakespeare verbluft ons, aldus Dirks, door de diepte van zijn geest, d.w.z. door de krachtige samenwerking van intellect en hart, karakteradel en toewijding aan het ideale. Zijn karakterstudies zijn compleet. In de meest verdorven figuren zoals Richard III en Macbeth toont hij ons toch nog positieve trekken. Op die manier waarborgt hij de morele vrijheid van zijn karakters, zelfs van de grootste schurken.

Hamlet beschouwt Dirks als een van Shakespeares best getekende en mooiste personages. De vraag of zijn waanzin voorgewend is of reëel, is een vals probleem. Onderworpen aan een innerlijke strijd tussen zijn sterkste passies en zijn plichtsbeseft lijkt hij voor sommigen gek te zijn. Diegenen die Hamlet als een waanzinnige zien laat hij onder de indruk omdat dit zijn plannen ten goede komt. Voor zijn intieme vrienden en in zijn alleenspraken echter maakt hij het overduidelijk dat hij alles behalve gek is. Hamlet heeft een zuivere ziel en een eerlijk hart. Het huwelijks van zijn moeder veroorzaakt een eerste verstoring van zijn onervaren geest. Na de verschijning van de geest van zijn vader brengt zijn innerlijke strijd, die hem heen en weer slingert tussen zijn verlangen naar wraak en zijn betere gevoelens, hem aan de rand van de waanzin. Zijn ware aard komt volledig aan de oppervlakte in de slaapkamerscène. Aanvankelijk is hij hard en onbuigbaar maar geleidelijk aan smelt zijn hart en maakt zijn woede plaats voor rustige melancholie, verborgen verdriet en tedere liefde voor zijn moeder.

Zoals ik reeds eerder vermeldde, belemmerde Dirk' morele bekommernis wel eens zijn appreciatie van Shakespeare. *Romeo and Juliet* bijvoorbeeld beschreef hij als een welsprekende waarschuwing tegen het gevaar van al te sterke hartstocht in de liefde!

Onder de titel „Shakespeare's vrienden en vijanden" publiceerde Dirks ook enige gegevens over de receptie van Shakespeare in Europa⁵².

De Toekomst, het tijdschrift waaruit we Pol de Monts artikels reeds vermeld hebben, ruimde nogal wat plaats in voor allerlei Shakespeareana. In zijn uitgaven van 1893, 1894 en 1895 verschenen regelmatig korte samenvattingen van een reeks lezingen die Maurits Basse had gegeven in het kader van „Hooger Onderwijs

51. F. Servatius Dirks, „Over de zedelijke richting van Shakespeares Poëzië", *Het Belfort* II (1887), 485-499.

52. *Het Belfort* III (1888), Deel II, 165-178.

voor het Volk'', een soort volksuniversiteit⁵³. Basse gaf hierin een algemeen overzicht van Shakespeares leven en werk. De klemtoon viel hierbij op de bespreking van de karakters, maar hij vertoont wel de neiging om Shakespeares helden eerder als algemene types dan als individuen te beschouwen.

In de jaargang 1895 vinden we nog een uitvoerige analyse van Hamlets „to be or not to be''-monoloog, van de hand van P. Tack⁵⁴. De auteur komt hier zeer dicht bij wat wij als een „close reading'' van de tekst zouden bestempelen. Zoals andere critici neemt Tack aan dat de alleenspraak geïnspireerd is door Hamlets lectuur. Het is ook typerend dat Hamlet steeds de eerste persoon *meervoud* gebruikt: hij spreekt hier immers niet voor zijn eigen persoon maar voor iedereen. Deze monoloog is theorie, geen praktijk. Tack ziet Hamlet als een melancholische figuur met een zekere afkeer voor de wereld. Lijden of zelfmoord plegen zijn de twee enige mogelijkheden die hij onder ogen ziet. Vermits zelfmoord een al te drastische beslissing is waartoe Hamlet niet kan komen, zoekt hij een pretext in de onzekerheid omtrent het Hier-namaals. Tack concludeert dat de alleenspraak duidelijk Hamlets tendens tot diep nadenken, zijn leed, zijn afkeer van verzet en zijn doodsverlangen illustreert. Tacks interpretatie van de Hamlet-figuur is duidelijk verwant met de romantische visie. Ze zou beïnvloed kunnen zijn door Goethe of zelfs door Coleridge.

Ook het tijdschrift *De Vlaamsche School* schonk heel wat aandacht aan Shakespeare in deze periode. Zo vermeldde ik reeds de bijdragen van Pol de Mont over de voorstellingen van Ernesto Rossi en van de Meininger. In de jaargangen 1899 en 1900 bracht het blad bovendien recensies van de „Chiswick''-uitgave van Shakespeare en in 1901 bracht het enig statistisch materiaal over Shakespeare op het Duitse toneel⁵⁵.

In 1902 publiceerde *Het Kunstblad* een artikel in afleveringen gewijd aan de karakters van Romeo en Juliet⁵⁶. De anonieme auteur ziet Romeo als de maniëristische jonge man, eerder verliefd op de Liefde dan op een reële vrouw⁵⁷.

53. „Hooger Onderwijs voor het Volk'', *De Toekomst*, VIIIe reeks II (1893), nr. 12, 368-373; VIIIe reeks, III (1894), nr. 3, 60-61; VIIIe reeks, IV (1895), nr. 3, 62-65.

54. P. Tack, „Hamlet's Monoloog 'To be or not to be' '', *De Toekomst* VIIIe reeks, IV (1895), nrs. 19-20, 452-462. Het artikel is in feite de tekst van een openbare les gegeven als deel van een doctoraatsexamen aan de Gentse universiteit. Het is zelfs opgesteld in de vorm van een dialoog tussen leraar en leerlingen.

55. *De Vlaamse School* XII (1899), 107; XIII (1900), 153; 207; *De Vlaamse School* XIV (1901), 126.

56. „Romeo en Julia. Een schets der karakters'', *Het Kunstblad* IV (1902), nrs. 1-13.

57. Anne Marie Musschoot, „Karel van de Woestijne en het Gents toneel'',

Vanaf de jaren tachtig constateren we eveneens dat, samen met de geleidelijke verbetering van het repertoire in de schouwburgen, ook de theaterkritiek zich begint te manifesteren. Theaterkrantjes – gewoonlijk weekbladen – ontwikkelen zich en dragen er in niet geringe toe bij het publiek bekend te maken met Shakespeares werk. Naar aanleiding van opvoeringen bijvoorbeeld publiceerden zij vaak lange besprekingen van het betrokken stuk⁵⁸. Vooral een blad als *Lucifer* (1901-1920) liet zich niet onbetuigd. Behalve inleidende beschouwingen wijdde het bijvoorbeeld ook bijdragen aan een vergelijking Shakespeare-Calderon⁵⁹, aan Henry Irving⁶⁰, Shakespeares invloed op het Nederlandse drama⁶¹, de bronnen van *The Merchant of Venice*⁶² en de Shakespeare-Bacon controverse⁶³. Deze laatste kwestie deed inderdaad ook bij ons nogal wat inkt vloeien. In *Het Belfort* publiceerde de jesuïet O. Loosen een bijdrage waarin hij de Bacon-theorie stellig afwees⁶⁴. Het merkwaardige van zijn betoog is dat hij zich baseert op een „katholieke” interpretatie van Shakespeares werk („Hoe zou een protestant die drama’s kunnen geschreven hebben die duidelijk de morele orde van het kristendom weerspiegelen?”). In 1907 verscheen in *Dietsche Warande en Belfort* dan weer een uitvoerig artikel ter verdediging van de Bacon-theorie⁶⁵.

Jaarboek De Fontaine 1976-1977, Deel I, 137-148, heeft duidelijk aangetoond dat de anonieme auteur van deze bijdrage Karel van de Woestijne was. De interpretatie van het karakter van Romeo die in de bijdrage in *Het Kunstblad* ontwikkeld wordt, stemt inderdaad volledig overeen met de Romeo-figuur uit Van De Woestijnes verhaal *Romeo of de minnaar der liefde*.

58. Hieronder vermeld ik een aantal min of meer belangrijke Shakespeareana uit de theaterkranten :

– ter gelegenheid van theateropvoeringen : *Het Nederlandsch Tooneel* I (1899), nr. 20 (over *Hamlet*) ; *De Gazet Lucifer* XI (1911), nr. 3 (over *Julius Caesar*) ; *De Gazet Lucifer* XI (1911), nr. 8 (over *The Merchant of Venice*) ; *De Gazet Lucifer* XII (1912), nr. 1 (over *Richard III*).

– „William Shakespeare”, *Het Antwerpsch Tooneel* I, nr. 1, 13 september 1884 ; nr. 2, 20 september 1884 ; nr. 3, 27 september 1884.

59. *Lucifer* IV, nr. 17, 8 januari 1905.

60. *Lucifer* V (1905), 184.

61. *Lucifeer* VIII, nr. 13, 12 december 1908.

62. *Lucifer* VIII, nr. 30, 10 april 1909.

63. *Lucifer* II, nrs. 48-49, 23 augustus 1903.

64. O. Loosen, s.j., „Shakespeare-Bacon”, *Het Belfort* VIII (1893), Deel I, 257-276 ; 360-377.

65. J. F. van Olmhof, „De ware Shakespeare”, *Dietsche Warande en Belfort* 1907, Deel I, 253-277 ; 384-408 ; 671-694 ; Deel II, 79-101. Ook in *Het Nederlandsch Tooneel* XVII, nr. 27, 4-10 maart 1911 verscheen een kort artikel : „Shakespeare of Bacon?”. Tevens wens ik hier nog te vermelden dat ook het boek van het Waalse parlements lid Celesetin Demblon, *Rutland est Shakespeare* (Parijs, 1912) in de Vlaamse tijdschriften enige aandacht kreeg. Een vrij lange bespreking ervan verscheen in *Ons Tooneel. Weekblad voor rooneel, muziek, letterkunde en beeldende kunsten* (Brussel) I, nr. 24, 9 maart 1913 ; nr. 25, 16 maart 1913.

Naarmate de kennis van Shakespeare toenam en een breder publiek met zijn werk vertrouwd raakte in het theater, werd hij ook het voorwerp van wetenschappelijke studie en professionele kritiek. Verscheidene totnogtoe genoemde artikels hebben trouwens een wetenschappelijk karakter. Tacks analyse van de „to be or not to be”-monoloog komt uit de academische sfeer evenals het werk van Maurits Basse. Behalve de lezingen, waarvan een samenvatting verscheen in *De Toekomst*, schreef Basse ook een studie over *Stijl-affectatie bij Shakespeare vooral uit het oogpunt van het Euphuïsme* (Gent, 1895). Professor Henri Logeman, die zowat als de vader van de anglistiek aan de Gentse universiteit kan beschouwd worden, publiceerde verscheidene bijdragen in verband met Shakespeare, meestal over tekstuele problemen⁶⁶.

Dat Shakespeare steeds meer in onze cultuur geïncorporeerd werd blijkt ook uit het feit dat naast deze groeiende academische en kritische interesse, ook enkele duidelijk populariserende publicaties van de pers kwamen. Zo schreef Julius Van der Voort een vulgariserend boekje *Over William Shakespeare* (Antwerpen, z.d., 1900 ?). Om zijn onderwerp zo aangenaam mogelijk voor te stellen „dramatiseerde” hij in zekere mate zijn materiaal. Hij brengt namelijk het verhaal van Shakespeares leven en zijn omgeving naar aanleiding van een bezoek aan Stratford-upon-Avon. Verder beschrijft hij bijvoorbeeld een opvoering van *The Merchant of Venice*. Door middel van een conversatie tussen Ben Jonson en Shakespeare contrasteert Van der Voort duidelijk het „klassieke” en het „romantische drama” met elkaar. In een populaire, vaak naïeve vorm, verschaft Van der Voorts boekje heel wat informatie over de achtergrond, het leven en het werk van Shakespeare. Bij dergelijke voorstelling kon de auteur natuurlijk ook zijn verbeelding de vrije teugel laten zodat hij van de mens Shakespeare een eerder geïdealiseerd en zelfs sentimenteel beeld ophangt.

Ten behoeve van amateur-toneelspelers vertaalde Van der Voort ook stukjes uit *Othello* en *Henry IV*⁶⁷. In dezelfde reeks waarin deze adaptaties werden opgenomen (*Vlaamsche Toneelverzameling*, gepubliceerd door G. Janssens, Antwerpen), verscheen verder

66. H. Logeman „This too solid Flesh”, *An English Miscellany presented to Dr. Furnivall* (Oxford, 1901), pp. 278-281; H. Logeman, „Shakespeare te Helsingör”, *Mélanges Paul Frédéricq* (Brussel, 1904), pp. 171-178; H. Logeman, „Over den Hamlet”, *Tijdschrift van het Willemsfonds I* (1896), 5-37; 65-91 [= lange recensie van Richard Loening, *Die Hamlet Tragödie Shakespeare's* (Stuttgart, 1893)].

67. Julius Vander Voort, *Othello en Jago. Ernstige Tweespraak naar William Shakespeare met benutting der vertaling van Kok* (Antwerpen, z.d.); id., *Een uur uit een prinsleven, Tweespraak. Drie ineengewerkte tooneelen uit Hendrik IV van W. Shakespeare* (Antwerpen, 1907).

nog een versie van *The Merchant of Venice*, aangepast voor een volledig mannelijke bezetting. Deze adaptatie was van de hand van Jan Reynen⁶⁸.

5. Shakespeare in de Vlaamse literatuur

a. Enkele gedichten en verhalen geïnspireerd door Shakespeare

Ten slotte wil ik hier nog de betekenis van Shakespeare in de Vlaamse letteren van 1880 tot 1914 even belichten. Het blijkt namelijk dat Shakespeare vaak een bron van inspiratie werd voor Vlaamse auteurs. Zo vermeldde ik reeds Pol de Monts gedicht *Ariel*⁶⁹, een idyllische, bekoorlijke beschrijving van „de Geest van de wonnige, zonnige luchten”. Het gedicht is een verdere uitwerking van Ariels lied op het einde van *The Tempest*.

Een van de verhalen over het leven in de Kempen door Gustaaf Segers (1848-1930) is getiteld *Een Kempische Lear*. Het verscheen in de *Nederlandsche Dicht- en Kunsthal* van 1887⁷⁰. Een zwerver loopt verloren en krijgt ten slotte onderdak in de hut van een oude man op de heide. De volgende dag vertelt de zwerver het verhaal van *King Lear* aan zijn gastheer. Enkele Shakespeareaanse passages zoals Lears bede tot de Natuur om zijn dochters onvruchtbaar te maken (I, iv) en zijn schrikwekkende uitbarsting op de heide („Blow, winds, and crack your cheeks! rage! blow!...”: III, ii) worden bijna letterlijk geciteerd. De oude man wordt zo zeer aangegrepen door de tragedie dat hij op zijn beurt het verhaal van zichzelf en zijn twee dochters Adeline en Amelia vertelt. Zoals Lear was hij niet in staat schijn en werkelijkheid te onderscheiden, want hij schonk alles aan de voorbeeldige en hard werkende Adeline. Amelia, die een immoreel leven leidde, trachtte hij te vergeten. Het blijkt echter dat Adeline een vrekke vrouw is die haar vader vernedert en verwaarloost, terwijl Amelia hem in stilte alle mogelijke hulp biedt. Deze offervaardige dochter wordt echter zelf ziek en, zoals Cordelia sterft zij, echter niet zonder nog éénmaal met haar vader verenigd te zijn geweest. Zowel de conceptie als de stijl van deze *Kempische Lear* is tamelijk naïef, maar de voor de hand liggende parallellen tussen de twee verhalen geven een bijzonder aandoenlijk karakter aan de woorden van de oude man.

68. Jan Reynen, *De Koopman van Venetië. Tooneelspel in navolging van William Shakespeare. Vrije bewerking zonder vrouwenrollen met gebruikmaking der vertaling van Kok* (Antwerpen, 1907).

69. „Ariel. Een beeld uit Shakespeare”, in de bundel *Rijzende Sterren* (Roesselare, 1879), pp. 180-181.

70. Gustaaf Segers, „Een Kempische Lear”, *Nederlandsche Dicht- en Kunsthal* IX (1887), 335-362.

Met *Van Nu en Straks* begint in Vlaanderen de moderne literatuur. In de eerste jaargang van de Nieuwe Reeks van het tijdschrift (1896) publiceerde Emmanuel De Bom, een van de stichters van het blad, een verhaal, *De Daad*, dat zeer goed het levensgevoel van de nieuwe generatie schijnt uit te drukken⁷¹. Er is een duidelijke parallel tussen de situatie van Hamlet en die van het hoofdpersonage uit *De Daad*. Beiden rebelleren tegen een oude wereld, maar beiden worden zij ook verlamd door hun sterk meditatief en emotioneel ingesteld karakter. Het is betekenisvol dat De Bom voor zijn verhaal een motto aan *Hamlet* ontleende: „The time is out of joint”. De gevoelige en intelligente jonge man Alex die zich niet thuis kon voelen in een onrechtvaardige en materialistische samenleving, weigert een carrière aan te vatten omdat hij vreest dat hij daardoor zijn eigen persoonlijkheid zou laten verstikken door die maatschappij. Wanneer hij er zich over beklaagt dat zijn eigen geweten hem tot passiviteit dwingt, horen we in zijn woorden een duidelijke echo van Hamlet.

Want, eilaas, wij hebben een geweten :
 Ziedaar onze fout. En dat maakt ons passief ;
 wij kunnen nog maar wat denken : tot handelen is ons,
 in dezen vervloekten tijd, elken weg afgesneden.

Thus conscience does make cowards of us all,
 And thus the native hue of resolution
 Is sicklied o'er with the pale cast of thought,
 And enterprises of great pitch and moment
 With this regard their currents turn awry,
 And lose the name of action...

Ook een minder bekend werkje van Nestor de Tière, zijn dramatisch gedicht *Ophelia* verdient hier enige aandacht⁷². Zijn opvatting van Hamlet is klaarblijkelijk beïnvloed door Goethes *Wilhelm Meister*. De liefde tussen de prins en Ophelia wordt door De Tière geïdealiseerd, tot op het sentimentele af. Hamlet verschijnt als een edele figuur met een sterk ontwikkeld gevoel voor rechtschapenheid. Hoopvol kijkt hij uit naar de tijd waarin hij en Ophelia de troon zullen bestegen hebben :

„En recht en goedheid zal men eeren
 In u, in mij ...”

Na de dood van Hamlets vader hoort Ophelia in een visioen een stem die, in symbolische taal, de waarheid over de moord onthult

71. *Van Nu en Straks* I (1896), Nieuwe Reeks, nr. 4, 201-210.

72. „Ophelia, dramatisch zangdicht in 3 deelen”, *Lucifer* II (1903), nrs. 46-47.

en tevens haar eigen dood en die van de prins voorspelt. Het lot van Hamlet wordt hier gesuggereerd door Wilhelm Meisters beeld van de eik die in een te kostbare vaas geplant werd. Door de uitzettende wortels breekt de vaas, die slechts voor lieflijke bloemen geschikt was, aan stukken. Hoewel zeer weinig in De Tières tekst direct aan Shakespeare ontleend werd, in het typisch dat hij ook zijn Hamlet laat zeggen: „The time is out of joint, O cursed spite, / That ever I was born to set it right !” Het zijn deze verzen die de sleutel zijn tot Goethes interpretatie.

b. *Het historische drama*

Onze negentiende-eeuwse dramatische literatuur wordt gekenmerkt door een overvloedige produktie van erg middelmatige stukken. De klucht, het melodrama, het burgerlijke toneelstuk zijn de meest beoefende genres. Maar sommige auteurs waagden zich ook, vooral in de tweede helft van de eeuw, aan het historisch geïnspireerde, poëtische drama. Het is juist in dit genre dat pogingen ondernomen werden, onder meer door Rodenbach, Hegenscheidt en Gittens om de Vlaamse dramatiek op een hoger peil te brengen. Eugeen Zetternam, van wie we weten dat hij van in zijn jeugd een vurig bewonderaar van Shakespeare was, gaf in 1846 reeds zijn drama *Margaretha van Constantinopelen* in het licht. Bij het lezen van Zetternams stuk vinden we geen echo's van Shakespeare, maar men wordt getroffen door de sterke concentratie op innerlijke conflicten. Daartoe maakt de auteur vaak gebruik van introspectieve alleenspraken. Hij maakte ook zeer vrij gebruik van de historische feiten waarop zijn stuk gebaseerd is. Precies omwille van deze vrijheid werd hij trouwens fel aangevallen door een criticus van *De Vlaamsche Rederijker* ⁷³.

Een der belangrijkste vertegenwoordigers van het historische drama was de Antwerpse bibliothecaris Frans Gittens (1842-1911). Hij was van Engelse afkomst en gedurende enige tijd werkte hij als journalist te Londen. Het is welbekend dat Shakespeare zijn idool was. Hij liet zich zelfs portretteren in een Hamlet-pose met een doodshoofd in de hand ⁷⁴. De auteur van een artikel in *De Schelde* meende dat Gittens heel wat sterkere werken kon geschreven hebben, indien hij zijn onderwerpen uit zijn directe omgeving zou gekozen hebben, maar het voorbeeld van Shakespeare dwong hem ertoe het historische genre te beoefenen ⁷⁵. In het Antwerpse

73. *De Vlaamsche Rederijker* VI (1847), 138-144.

74. M. Sabbe, L. Monteyne, H. Coopman Thz., *Het Vlaamsch Tooneel* (Brussel, 1927), p. 250.

75. Artikel uit *De Schelde* in map „Frans Gittens”, A.M.V.C. Antwerpen.

Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven vindt men ook een catalogus van Gittens' persoonlijke bibliotheek. Deze lijst bevat een aanzienlijk aantal Engelse, Nederlandse, Duitse en Franse Shakespeareana⁷⁶. Zijn grote verering voor Shakespeare ten spijt, zou Gittens' navolging zich eerder tot externe elementen beperken. Lode Monteyne formuleerde het vrij scherp als volgt:

Inderdaad, van den machtigen levensadem die er door Shakespeare's drama's vaart, van het al-omvattend begrijpen der menschelijke ziel in haar edelste deugden zowel als in haar laagste hartstochten, van de wrange tragiek, die de lijdende menschen tot helden maakt, van den overmoedigen lach om de dwaasheid dergenen jachtend achter een waan, vinden we in het werk van Gittens zeker niet de weerga, wel een flauw spoor – als van een mislukten afdruk!⁷⁷

In *Jane Shore* (1880) wordt de titelheldin er door de intrigant Richard van Gloster toe gebracht haar man, de winkelier William Shore, te verlaten om aan het hof de minnares van Edward IV te worden. Uiteindelijk wordt zij het slachtoffer van Richards kuisperijen. Voor het Vlaamse publiek, gewoon aan melodramatische boulevard-stukken, zo schreef Emmanuel De Bom, bood dit stuk van Gittens reeds een verre echo van het Shakespeareaanse drama⁷⁸. Die echo hoort men voornamelijk in het karakter van Gloster.

76. *Catalogus der gewezen Boekerij van den heer Frans Gittens* (Antwerpen, 1903). De catalogoog bevat volgende Shakespeareana:

Sectie D

nr. 16: Bibliothèque populaire N°s 1 à 28 et contenant... Shakespeare (Hamlet), Charles Lamb (Contes de Shakespeare).

Sectie F

nr. 25: *De Werken van William Shakespeare*, vertaald door Dr. L. A. J. Burgersdijk. 12 vols.

nr. 165: *The Best Plays of Chr. Marlowe*, London, 1893.

nr. 155: Jules Jusserand, *Le Théâtre en Angleterre depuis la conquête jusqu'aux prédécesseurs de Shakespeare*, Paris, 1878.

nr. 220: A. W. von Schlegel, *Dramatic Lectures*, transl. by John Black, London, 1846.

nr. 221: A. W. von Schlegel, *Vorlesungen über Dramatische Kunst*, Leipzig, 1846.

nr. 224: Shakespeare, *Complete Works*, London, J. Dicks, 18 vols.

nr. 225: Shakespeare, *Works*, ed. by Ch. Knight, London, S. Routledge.

nr. 226: Shakespeare, *Traduction nouvelle avec biogr., notes et glossaire* par Jules Lermine, Paris, 1898.

nr. 227: Shakespeare, *Macbeth*, drama in 't Nederlandsch vertaald door Nap. Destanberg, Gent, 1869.

nr. 228: Shakespeare, *Macbeth, Othello, le Roi Lear*, Trois pièces du répertoire de E. Rossi.

nr. 259: C. Ph. C. Van Den Bergh, *Bloemlezing uit de dramatische werken van William Shakespeare*, Amsterdam, 1834.

77. Maurits Sabbe, Lode Monteyne en H. Coopman Thz., *Het Vlaamsch Tooneel* (Brussel, 1927), p. 250.

78. *Ter Herdenking van Frans Gittens* (Antwerpen, 1913), Rede door Emmanuel De Bom, p. 6.

Die echo hoort men voornamelijk in het karakter van Gloster. Zoals in Shakespeares *Hendrik VI* en *Richard III* is hij een cynische en heimelijke intrigant. Hoewel hij de veelzijdigheid van Shakespeares Richard mist, is Gittens' Gloster-figuur beslist beïnvloed door het Engelse voorbeeld. Gittens ontleende zelfs twee grote gedeelten uit 3 *Henry VI* waarin Gloster zichzelf als het ware prijsgeeft. Het betreft hier de alleenspraak van Gloster in 3 *Henry VI*, III, ii, waarvan ik het bekende slot citeer :

Welhoe ! 'kan glimlachen, en moorden wijl ik glimlach...
Ik kan tevreden schijnen met 't geen mijn hart verbreekt.
Mijn wangen met geveinsde tranen natten
En plooiën mijn gelaat volgens de omstandigheden
Kan ik dat al en tot de kroon niet reiken ?
Tut ! al ware zij hooger nog. Ik roof ze toch.

De clown Pluggy in Gittens' stuk is niet louter een grappenmaker. Zeer vaak hoort men een zeer kritische, satirische noot in zijn humor, die hem verwant maakt met Shakespeares gekken. Een goed voorbeeld hiervan vinden we in Bedrijf II, iv.

Pluggy. Welnu, ik wou u maar eens vragen wie van beide de grootste zot is ?

Edward. Wie van ons beiden ? ...

Pluggy. Dat zeg ik niet. Ik vraag wie van beiden de grootste zot is ? Hij die betaald wordt om voor zot te dienen of hij die zelf betaalt om voor een zot gehouden te worden.

Edward. Wel, mij dunkt hij die betaalt om er voor gehouden te worden.

Pluggy. Zie, dat heb ik ook altijd gedacht.

Edward. Wel, wat wilt ge daarmee zeggen ?

Pluggy. Eene veronderstelling. Hier staan twee menschen. De eene wordt betaald om voor zot te spelen, de andere wordt door de lieve vrouwtjes voor den zot gehouden en dat kost hem nog al braaf veel geld.

Edward. Onbeschofte kreupels, ik meen u te begrijpen.

Pluggy's directe vragen, zijn vrijpostigheid, zijn gedetacheerde positie in de actie van het stuk en, zoals in bovenstaande passage, de verwisseling van de rollen (wie is de werkelijke gek ?) suggereren zeer sterk dat Gittens' karakterisering afkomstig is van Shakespeares conceptie van de clownfiguren.

Parisina (1887) dramatisceert het verhaal van de titelheldin die verliefd is op de bastaardzoon van haar man, de hertog Nicolo van Ferrara. De hertog laat uiteindelijk zijn eigen vrouw en zoon terechtstellen. Een van de karakters in dit drama is de dichter Rangoni die een werk aan het schrijven is dat duidelijk de actie

van het stuk weerspiegelt. De techniek is verwant met Shakespeares gebruik van het „play within the play” in *Hamlet*. Max Roosees schreef dat de heftige emoties en de lange lyrische uitbarstingen in *Parisina* Shakespeareaans aandoen en dat de geheime liefde van Parisina en Ugo ons aan *Romeo and Juliet* herinnert⁷⁹. Het is juist dat zowel in Gittens’ stuk als in Shakespeares tragedie de geliefden steeds meer geïsoleerd raken en dat Parisina’s taal niet verstoken is van passie. In zijn geheel echter neigt *Parisina* al te zeer naar het melodrama om een vergelijking met Shakespeare te rechtvaardigen.

Ten slotte willen wij hier ook Gittens’ *Mellusina, een lentedroom* (1893) nog vermelden omdat dit „sprookje in vier bedrijven” over een fee die het eenvoudig geluk en de liefde van twee plattelandsmensen benijdt, misschien wel een en ander aan *A Midsummer Night’s Dream* verschuldigd is. *Mellusina*, op muziek gezet door Emiel Wambach, heeft hetzelfde „masque”-achtige karakter. Ook in Gittens’ stuk vinden we feeën die over een bovennatuurlijke kracht beschikken. Het gebruik van magie en metamorfose is eveneens een typisch „masque”-kenmerk dat beide stukken gemeen hebben⁸⁰. Bovendien wist Gittens hier, evenals Shakespeare, op handige wijze twee totaal verschillende actieniveaus met elkaar te combineren. Enerzijds is er de denkbeeldige wereld van Mellusina, Merlijn, de feeën en kabouters. Anderzijds is er de realistische wereld van Joost, Sandriene en de buitenmensen. Door middel van de titel zelf („Een lentedroom”) en door de climax van de actie te situeren op de vooravond van Sint Jansdag beklemtoonde Gittens, zoals Shakespeare, het imaginaire, droomachtige karakter van het stuk. *Mellusina* bevat geen directe Shakespeareaanse echo’s of parallellen maar de algemene conceptie is wellicht wel door *A Midsummer Night’s Dream* geïnspireerd.

Er blijken dus nogal wat elementen in het werk van Gittens aanwezig te zijn die naar Shakespeare verwijzen, maar, afgezien van sommige facetten van karakteruitbeelding bestaat de invloed van de meester voornamelijk uit externe kenmerken.

Enkele oppervlakkige gelijkenissen treft men ook aan in het belangrijkste drama van Hector Plancquaert, *De Dood van Karel den Goede* (1889). De auteur maakt hier namelijk gebruik van bovennatuurlijke elementen zoals de verschijning van een geest die, net als in *Julius Caesar* bijvoorbeeld, het gekweld geweten voorstelt en het fatale einde voorspelt van de figuur aan wie de

79. Max Roosees, „De tooneelstukken van Frans Gittens”, *De Vlaamsche School* IV (1891), 12-13.

80. Cf. Wolfgang Clemen (ed.), *A Midsummer Night’s Dream* (The Signet Classic Shakespeare, New York, 1963), p. xxv.

geest verschijnt. In Plancquaerts stuk is dat Burchard, de belangrijkste samenzweerder tegen de graaf van Vlaanderen. De onschuldige, kinderlijke dochter van Burchard, Deda, herinnert enigszins aan Ophelia, temeer daar zij ook door waanzin getroffen wordt na de tragische gebeurtenissen. In het slottaferaal betreedt zij het toneel met een krans van bloemen, zingt een lied en geeft de krans aan haar vader. Dit alles roept natuurlijk onmiddellijk Ophelia's waanzinscène op waarin zij bloemen uitdeelt (*Hamlet* IV, v). In haar waanzin herbeleeft Deda ook enkele flarden van de dramatische momenten met haar vader en haar broer. Hoewel Deda volkomen onschuldig is, vertoont dit procédé, waardoor een bezwaard gemoed op adequate wijze tot uitdrukking komt, een sterke gelijkenis met Lady Macbeth's slaapwandelscène.

Zoals vele Shakespeare-stukken (*Macbeth*, *Richard III* bijvoorbeeld) is ook *De Dood van Karel den Goede* gebouwd op het basispatroon van de „Nemesis”. Een samenzwering wordt op touw gezet die het drama naar zijn climax leidt: de moord op de graaf. Van dat ogenblik af echter keert het lot zich tegen de schuldigen, die uiteindelijk omkomen.

Hoewel Shakespeares invloed op het Vlaamse drama beslist niet erg diepgaand kan genoemd worden, toch blijkt uit de besprekingen van Gittens en Plancquaert dat deze auteurs, met het voorbeeld van de Engelse schrijver voor ogen, de enge grenzen van het traditionele, burgerlijke drama wisten te doorbreken. Daardoor konden zij het Vlaams toneel in beperkte mate enig nieuw leven inblazen. Dat deed ook Alfred Hegenscheidt toen hij in december 1897 in het tijdschrift *Van Nu en Straks* het romantische drama *Starkadd* publiceerde, dat bijna het symbool van zijn generatie werd. Het was het eerste poëtische drama met werkelijk literaire waarde na Rodenbachs *Guðrun* dat bijna twintig jaar vroeger geschreven was. *Starkadd* is vaak als een „Shakespeareaans” stuk gekarakteriseerd geworden, hoewel men ook de duidelijker Wagneriaanse toetsen heeft opgemerkt: het is een uitgesproken lyrisch, zelfs muzikaal stuk en de held vertoont een zekere verwantschap met sommige van Wagners karakters⁸¹. Mogelijk leerde ook Hegenscheidt een en ander van Shakespeare maar toch kan men *Starkadd* nauwelijks een Shakespeareaans drama noemen. De innerlijke crisis van het stuk heeft immers hoegenaamd geen wortels in het karakter van de held en de tragische actie wordt slechts veroorzaakt door de omringende figuren⁸².

81. Cf. Lode Monteyne, *Kritische Bijdragen over Tooneel* (Antwerpen, 1926), pp. 151-154.

82. Cf. Jozef Van Hoeck, *Alfred Hegenscheidt*, Monografieën over Vlaamse Letterkunde (Antwerpen, 1966), p. 17.

Van bij het begin wordt de jonge en idealistische dichter Starkadd gekarakteriseerd als een denker die graag zijn eigen geest onderzoekt :

Want, of het nog zoo pijnlijk was, ik minde
 Dat wroeten in mijn eigen leege borst.
 Ik staarde in de opgewoelde zee en voelde
 Mij half wellustig op en neer gaan met
 De kiel die, stijgend, door de baren boorde.
 'k Was weggezonden in een stomp nietdenken ;

Deze melancholische ingesteldheid schenkt hem een zekere verwantschap met Hamlet. De beginssituatie waar Saemund Ingel er toe aanzet zijn vader, de koning, te vermoorden, herinnert ons misschien aan Lady Macbeth als zij haar man aanspoort om Duncan te doden. Saemunds alleenspraak na zijn eerste „verleidings-scène” met Ingel toont ook dat hij bewust het kwaad kiest en zijn geweten het zwijgen oplegt. Daardoor lijkt hij enigszins op figuren zoals Richard III en Macbeth. Dit alles blijven slechts vage en toevallige overeenkomsten. Er zijn echter ook enkele parallellen in dramatische techniek aan te wijzen. Net zoals de moord op Duncan gevolgd wordt door de zogenaamde „porter scene”, wordt ook de dood van Koning Froth gevolgd door de dronkemanspraak van enkele wachters. In Shakespeare zowel als in Hegenscheidt ontstaat hierdoor een treffend contrast dat de tragische impact van het gebeuren nog versterkt. Het is welbekend dat zelfs Schiller voor deze stoutmoedige juxtapositie terugschrok want in zijn *Macbeth*-bewerking verving hij het verhaal van de portier door een devoot ochtendlied.

In bedrijf IV kondigen de vissers een storm aan die inderdaad losbreekt op het ogenblik dat Starkadd zijn taak volbrengt. Dit parallellisme tussen de innerlijke gebeurtenissen van het drama zelf en de omringende wereld van de natuur verleent aan de actie een bredere, universele betekenis. Deze techniek werd, zoals welbekend, vaak door Shakespeare aangewend (*Macbeth*, *Julius Caesar*, *King Lear*).

Behalve enkele proza-passages (gesproken door de dronken wachters en de vissers) is Starkadd volledig in jambische pentameters geschreven. Het soepel gebruik van deze versvorm, die een enorme vrijheid van ritme mogelijk maakt, wordt door Rutten aan de invloed van de Tachtigers toegeschreven⁸³.

Vermits de tragische actie niet uit de karakters zelf voortvloeit en de geest van de held ongespleten blijft is Starkadd in wezen

83. A. Hegenscheidt, *Starkadd* (Bibliotheek der Nederlandsche Letteren, Brussel, 1939), Inleiding door Dr. M. Rutten, pp. 190-191.

geen Shakespeareaanse tragedie. Wel kunnen er in de plot, de dramatische techniek en de karaktertekening enkele elementen aangewezen worden die een zekere schatplichtigheid aan Shakespeare kunnen verraden.

c. *Karel van de Woestijne*

Zoals de meeste auteurs van de *Van Nu en Straks*-generatie was Karel van de Woestijne zich er al vroeg van bewust dat het individu in de kunst slechts belangrijk is in de mate dat het tot een algemeen menselijk niveau wordt opgetild. Deze uiterst individualistische dichter verklaarde in een interview dat hij juist die auteurs bewonderde die uitdrukking hebben gegeven aan de geest van hun tijd en tegelijk aan het algemeen menselijke. Als voorbeelden noemde Van de Woestijne Vergilius, Racine, Vondel en Shakespeare⁸⁴. Het is bekend dat Van de Woestijnes persoonlijkheid over het algemeen meer beïnvloed was door de Latijnse dan door de Germaanse cultuur. Vanaf zijn jeugd nochtans schijnt de dichter ook belangstelling voor Shakespeare gehad te hebben, wellicht juist omwille van diens onovertroffen universaliteit. Een van Van de Woestijnes werken, *Romeo of de minnaar der liefde*, is trouwens duidelijk een persoonlijke her-interpretatie van Shakespeares stuk.

Van de Woestijnes eerste pennevruchten zijn niet bewaard gebleven, maar waarschijnlijk waren het enkele dramatische stukjes. Later verklaarde hij zelf dat hij in een van deze vroege pogingen, *Den Berchemsen Boer*, Shakespeares *The Merry Wives of Windsor* herkende⁸⁵.

Nog voor hij de universiteit bezocht, frequenteerde Van de Woestijne reeds het anarchistische milieu van artiesten zoals Jules de Praetere en Jules de Bruycker in het schilderachtige Gentse „Patershol”. Daar ontmoette hij tal van andere schrijvers. Het was voornamelijk met Herman Teirlinck, die later de vooraanstaande dramaturg en theoreticus van het theater zou worden, dat hij de Shakespeare-kritiek bediscussieerde⁸⁶. Ongetwijfeld moet Van de Woestijne zich verder in Shakespeare verdiept hebben toen hij gedurende het academisch jaar 1897-1898 colleges volgde in de Germaanse filologie aan de universiteit te Gent. De lessen van Professor Logeman die zelf enkele wetenschappelijke bijdragen over Shakespeare schreef hebben wellicht Van de Woestijnes inte-

84. Interview met A. De Ridder, geciteerd in Dr. P. Minderaa, *Karel van de Woestijne. Zijn leven en werken* (Arnhem, 1942), p. 214.

85. Prof. Dr. M. Rutten, *Het proza van Karel van de Woestijne*, Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, CLIII (Parijs, 1959), p. 23; Dr. P. Minderaa, *op. cit.*, p. 27.

86. Prof. Dr. M. Rutten, *op. cit.*, p. 104; Dr. P. Minderaa, *op. cit.*, p. 114.

resse voor Shakespeare aangewakkerd en hem misschien zelfs geïnspireerd tot het schrijven van zijn *Romeo of de minnaar der liefde*. Dit verhaal ontstond tussen 1897 en 1901. Het werd gepubliceerd in het tijdschrift *Vlaanderen* in 1903 en later opgenomen in Van de Woestijne's tweede prozaverzameling, *Janus met het dubbele voorhoofd* (1908). Het is bekend dat de dichter zich erg aangetrokken voelde tot het Franse symbolisme. In verband met zijn *Romeo*-versie is het vooral zijn relatie tot Jules Laforgue die onze aandacht vraagt. Deze is immers de auteur van *Hamlet ou les suites de la piété filiale*, het eerste stuk uit zijn *Moralités Légendaires*. Van de Woestijne zelf heeft meer dan eens zijn verwantschap met Laforgue beklemtoond⁸⁷. Op dezelfde wijze als de Franse auteur *Hamlet* gebruikte en er een nieuwe betekenis trachtte aan te geven, greep Van de Woestijne naar *Romeo and Juliet*. Zijn *Romeo of de minnaar der liefde* is geconcipeerd als een raamververtelling: Van de Woestijne laat namelijk veertig jaar na de feiten het verhaal vertellen door Benvolio die een groep jonge bezoekers ontvangt. De verteller voorziet het drama van zijn eigen commentaar, die behalve zijn interpretatie ook zijn moraliserende bedoeling reveleert.

Van de Woestijne volgde Shakespeare niet alleen in grote lijnen maar tevens in vele details en tekstuele elementen. Professor Rutten heeft reeds de aandacht gevestigd op talrijke parallellen tussen Shakespeares en Van de Woestijne's tekst⁸⁸. De vele overeenkomsten tonen overduidelijk aan dat Van de Woestijne het Engelse stuk grondig kende. Toch is *Romeo of de minnaar der liefde* een persoonlijke herinterpretatie van het drama. Zijn verhaal is bovendien doordrongen van een typische fin-de siècle-stemming. De hele omlijsting bijvoorbeeld - een weelderige maaltijd en een luxueuse tuin - suggereert een rijkelijke Renaissance-sfeer. Een verfijnd, ietwat decadent element wordt daaraan toegevoegd door Van de Woestijne's geaffecteerde stijl die gekenmerkt wordt door lange, ritmisch uitgebalanceerde volzinnen, verrassende syntactische combinaties, en een overvloed aan adjectieven.

De titel van het verhaal wijst er reeds op dat het de auteur vooral om de figuur van Romeo te doen is. De karaktertekening van de held maakt inderdaad Van de Woestijne's belangrijkste afwijking van het Shakespeareaanse drama uit. Na zijn vrij getrouwe weergave van de balkonscène onderbreekt Benvolio zijn eigen verhaal om enige commentaar te geven. Romeo's liefde is volgens hem

87. A. De Ridder, *Onze schrijvers, Geschetst in hun Leven en Werken II, Vlaamsche Schrijvers* (Baarn, 1909), pp. 89, 92; M. Rutten, *op. cit.*, p. 100.

88. Prof. Dr. M. Rutten, *op. cit.*, pp. 681-682.

geen waarachtige passie maar slechts gebaseerd op „hatelijk zelf-bedrog”. De passages waarin Benvolio zijn eigen commentaar geeft, maken dit zeer duidelijk. Maar Van de Woestijne legt deze visie op Romeo niet zomaar aan het verhaal op door Benvolio's onderbrekingen. Zijn karakterisering van Romeo is integendeel erg consistent. Vanaf het begin immers voegt Benvolio allerlei details aan het verhaal toe die bijdragen tot zijn eigen interpretatie van de Romeo-figuur. Zo heeft deze Romeo een uitgesproken voorkeur voor de bombastische tragedies van Pomponius Secundus en voor de literatuur in de volkstaal. In Petrarca's platonische liefde ziet hij natuurlijk een weerspiegeling van zijn eigen hartstocht. Het is een passie die niet langer op een reële persoon maar veeleer op de Liefde zelf gericht is.

Geheel in overeenstemming met deze karaktertekening van Romeo wordt diens hartstochtelijke taal in de balkonscène dan ook ironisch, vaak zelf met enige spot, weergegeven :

... 't fleurig fleemen van Romeo's stem, in
dezelfde woorden die hadden moeten dienen,
waarschijnlijk om te winnen het hart van
Rosaline. — Ach Romeo !...

...
Terwijl ging Romeo's woorden-spel, haast
haatlijk. Hoe hij hier kwam ? Wel, natuurlijk,
op de vleugelen der liefde.

...
Ziet : daar moeten, meent hij, éeden op af. En
hij zweert schallend bij de maan, bij de...⁸⁹

Het is typisch dat Van de Woestijne zich in deze weergave van de dialoog tussen de twee geliefden bijna uitsluitend concentreert op Romeo. Zijn poëtische, euphuistische taal wordt gecontrasteerd met Julia's eenvoudige „Ach mij !” dat uitdrukking geeft aan „de bezorgdheid om eene liefde die even nood-lottig had kunnen worden, als onoverschrijdbaar⁹⁰. Haar liefde is waarachtig en eenvoudig. Natuurlijk laat Van de Woestijne opzettelijk alle passages buiten beschouwing waarin Julia een even poëtische en geaffecteerde taal als Romeo hanteert.

Om zijn eigen interpretatie te kunnen opleggen zet Benvolio Van de Woestijne het verhaal zelf enigszins naar zijn hand. Zo verwijt hij Romeo dat deze al te gemakkelijk heeft toegegeven aan Julia's naïef verlangen naar het huwelijk. Ware liefde, aldus Ben-

89. Karel van de Woestijne, *Romeo of de minnaar der liefde* (Amsterdam, 1941), pp. 25-26.

90. *Ibidem*, p. 25.

volio, zou hem verhinderd hebben het meisje in zulk gevaar te storten. Bovendien verwijt de verteller Romeo dat hij zijn ballingschap al te gewillig aanvaardde. In plaats van een schuilplaats te zoeken en Julia bij te staan in haar wanhopig verzet tegen het opgelegde huwelijk met Paris trok hij naar Mantua, waar hij zich verder in zijn melancholische filosofie kon koesteren⁹¹. In Shakespeares stuk echter wordt de mogelijkheid om in Verona te blijven niet eens gesuggereerd zodat zij in de context van het drama gewoonweg niet bestaat. Bovendien is het duidelijk dat de hele tragedie precies op de scheiding van de geliefden berust⁹².

Hoewel ook Van de Woestijnes Romeo enige evolutie vertoont, is zijn karakter in het Vlaamse verhaal veel statischer dan in Shakespeares stuk. In feite kan Romeo hier beschouwd worden als een verdere uitwerking van de figuur zoals zij verschijnt in het begin van het drama. Daar vinden we inderdaad een melancholische jongeman die eerder verliefd is op de Liefde dan op een reële vrouw. Julia echter doet de ware liefde in hem ontwakken. In Van de Woestijnes verhaal betekent Julia voor Romo niet meer dan een andere Rosaline.

In Van de Woestijnes eerste verzenbundel *Het Vaderhuis* (1903) treffen we ook een zogenaamd „interludium” aan in de vorm van een dialoog, getiteld „Venus en Adonis”. In dit gedicht dat voor het eerst gepubliceerd werd in het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* van 1899, zijn liefde en dood nauw met elkaar verbonden. Adonis (de dichter) wordt gefascineerd door een „vreemde vrouw” maar is bedrukt door gevoelens van onbehagen. Venus biedt openlijk haar zinnelijke liefde aan maar Adonis herinnert zich de rustige vrede van zijn vaderhuis en de zachte streling van zijn moeder. Venus, die hier de vrouwelijke sexe voorstelt, verstoort dus zijn innerlijk leven: hij wordt steeds meer bezeten door angst en associeert haar met de Dood.

De ernstige toon van het gedicht maakt het bijna tot een tegenpool van Shakespeares haast lichtvoetige, geestige en ietwat exuberante *Venus and Adonis*. Wat de karakters betreft is er echter, zoals Professor Rutten reeds heeft opgemerkt, een treffende overeenkomst in de voorstelling van een hartstochtelijke, opdringerige Venus en een onverschillige Adonis⁹³. Waar Van de Woestijnes Adonis echter bedrukt wordt door een vreemd gevoel en door angst, bestaat er voor Shakespeares held niet het minste conflict.

91. Ibidem, p. 34.

92. Prof. Dr. Franz De Backer, „Romeo of de Minnaar der Liefde” in: *Album Prof. Dr. Frank Baur I* (Antwerpen, Brussel, Gent, Leuven, 1948), p. 72.

93. Prof. Dr. M. Rutten, *De interludiën van Karel van de Woestijne*, Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, CXCVI (Parijs, 1972), p. 679.

Vanaf het begin van het gedicht is het duidelijk dat hij een jonge jager is die een leven van actie verkiest. Ook de liefde van Shakespeares Venus, hoewel niet minder gepassioneerd dan bij Van de Woestijne, is eerder speels.

De basissituatie van beide versies is echter de terughoudende opstelling van Adonis en de volhardende liefde van Venus. Noch in de klassieke mythologie noch bij P.C. Hooft, wiens *Venus en Adonis* Van de Woestijne gemakkelijk kan gekend hebben, vindt men deze situatie. Hoe uiteenlopend de versies van Shakespeare en Van de Woestijne verder ook zijn, deze gelijkenis, gecombineerd met enkele reeds eerder vermelde externe factoren zoals het feit dat de Vlaamse dichter de lessen van Henri Logeman volgde, suggereert de mogelijkheid dat het andermaal Shakespeare was die Van de Woestijne hier tot een persoonlijke interpretatie van het bekende thema bracht.

Ten slotte wens ik hier nog de aandacht te vestigen op een drietal journalistieke bijdragen die Van de Woestijne schreef voor de *Nieuwe Rotterdamse Courant* in juni 1926. Deze artikels zijn gewijd aan een opvoering van *Hamlet* in het Gravensteen te Gent. De dichter vertelt ons in een vrij ironische toon over een Vlaams auteur die lange tijd met de idee gespeeld heeft om een nieuwe versie van *Hamlet* te schrijven, waarin de prins slechts schijnbaar zou gedood worden. Horatio moet hem namelijk in het geheim verzorgen. Hamlet, de „raisonneur”, moet een man van de actie worden en met dat doel wordt hij naar ... Gent gezonden, waar de graaf het moeilijk heeft met zijn oproerige onderdanen. Nadat Hamlet hier zijn les in moed en volharding gekregen heeft, kan hij naar zijn land terugkeren om de troon van Fortinbras te herwinnen⁹⁴. Zoals Dr. Minderaa opmerkt, geeft de ironische wijze waarop Van de Woestijne spreekt over deze „Vlaamse auteur” de indruk dat hij niemand minder dan zichzelf bedoelt⁹⁵. De hele idee lijkt eerder een amusante grap dan een werkelijke herinterpretatie van *Hamlet* te zijn. Samen met de bespreking van de productie zelf echter, levert zij nogmaals een bewijs van Van de Woestijnes levendige interesse voor Shakespeare.

6. Besluit

De omvang alleen van dit hoofdstuk wijst al op de toenemende betekenis van Shakespeare in de Vlaamse cultuur. In de hier besproken periode werd Shakespeare ook werkelijk het bezit van

94. Karel van de Woestijne, *Journalistiek, Brieven aan de Nieuwe Rotterdamse Courant* (Vlaamse Pockets, Hasselt, 1960), pp. 130-131.

95. Dr. P. Minderaa, *op. cit.*, p. 129.

Zuid-Nederland. Ik heb er op gewezen dat in de jaren tachtig een aanzienlijk aantal gunstige factoren aanwezig waren die een waarachtige Shakespeare-traditie deden ontstaan.

Opvoeringen van Shakespeares werk in het theater waren niet meer uitzonderlijk. Uit het overzicht van Vlaamse Shakespeare-producties dat ik in dit hoofdstuk schetste, treden enkele acteurs naar voren die een bijzondere plaats bekleden in de geschiedenis van Shakespeare in Vlaanderen. Ik bedoel natuurlijk Jan Dilis die gedurende gans zijn loopbaan, regelmatig de rol van Hamlet speelde. Ook Hubert Laroche en Piet Janssens waren uitstekende Shakespeare-vertolkers.

De publikaties in deze periode getuigen van een groeiende interesse in allerlei feiten in verband met Shakespeare. In de kritische geschriften komt over het algemeen een romantische visie naar boven. Men was allereerst gefascineerd door de karakters uit Shakespeares drama's. Goethes interpretatie van *Hamlet* was vrij bekend. Pol de Mont, zoals ook reeds Hugo Verriest, was zich bewust van de organische eenheid in de stukken. Soms wordt de kritiek nog wel eens gehinderd door een bevooroordeelde katholieke of moralistische benadering.

Dat Shakespeare echter wordt geïncorporeerd in de Vlaamse cultuur blijkt ook uit het aanzienlijk aantal vulgariserende publikaties.

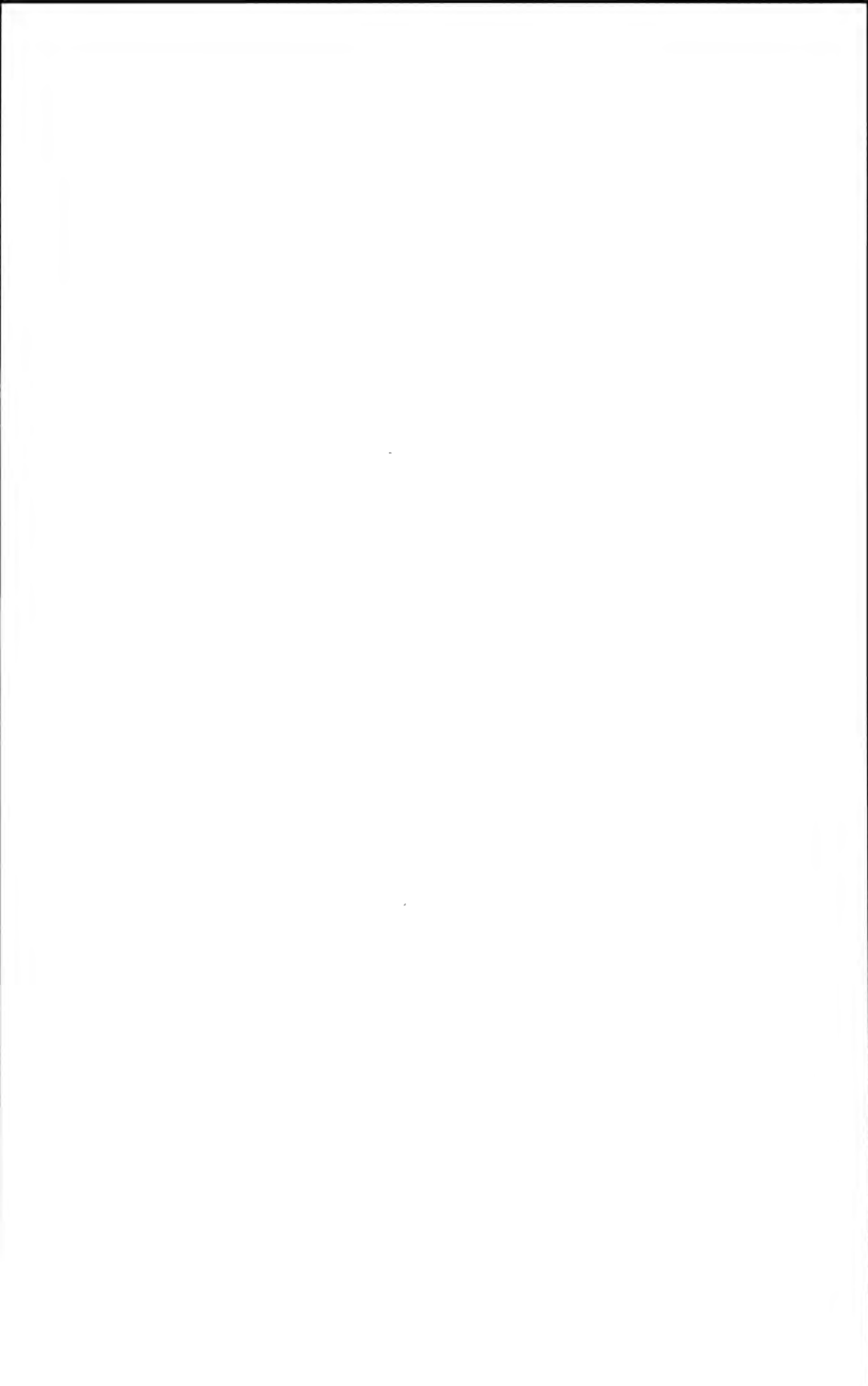
In de literatuur wordt de Engelse dichter vaak een bron van inspiratie. Het komt me voor dat de Vlaamse toneelauteurs nog niet in staat waren om het Shakespeareaanse drama volledig te assimileren. Het blijkt echter dat precies die schrijvers die bewuste pogingen ondernamen om de grenzen van melodrama en burgerlijk spel te doorbreken, zich vaak naar Shakespeare keerden als het grote voorbeeld.

Het is duidelijk dat Shakespeare nooit zulk een decisieve factor geweest is in de zuidnederlandse cultuur als bijvoorbeeld in Duitsland. Toch heeft het onderzoek nog meer opgeleverd dan ik aanvankelijk kon vermoeden. Dat de evolutie er een was van een classicistische en eerder bevooroordeelde benadering naar een romantische opvatting die de weg vrijmaakte voor een totale appreciatie van Shakespeares karakters, zijn natuurlijk en zijn allesomvattende scheppingskracht, is niet verbazend. Deze ontwikkeling weerspiegelt alleen maar deze die zich elders in Europa al veel eerder voltrok. Maar op deze weg hebben we vele Shakespeare-versies aangetroffen, waarvan sommige welhaast onbekend waren.

96. Cf. Dr. Carlos Tindemans, „Het Toneel” in *Twintig Eeuwen Vlaanderen, X: Kunst en Wetenschap I* (Hasselt, 1973), p. 251.

We hebben licht kunnen werpen op toneelinterpretaties en kritische bijdragen en deze in perspectief geplaatst. Een typisch Vlaams aspect is dat Shakespeare vaak beschouwd werd als een krachtig wapen in de strijd voor de emancipatie van de moedertaal en de eigen cultuur. Het blijkt dat ook in Zuid-Nederland de appreciatie van Shakespeare als het ware een spiegel vormt van het heersende literaire en culturele klimaat en dat zijn werken vaak zelfs een hefboom waren voor de ontwikkeling van toneel en drama.

Het geval Gerard Reve in het licht van zijn roman „Een Circusjongen”

door

PROF. DR. R. HENRARD

In een Nederlands dagblad kon men in maart jl. onder de titel „Kardinaal beledigt homo's” het volgende lezen :

„De centrale pastorale werkgroep homofilie, waarin zowel pastores van de R.-K. Kerk als van de reformatorische kerken zitten, is verontwaardigd over de uitspraken van kardinaal Willebrands over homofilie.

‘Rampzalige zaak. Als de katholieke kerk zo doorgaat, kan zij haar deuren wel helemaal sluiten’, zo reageerde de voorzitter van de werkgroep, de gereformeerde predikant Brussaard uit Den Haag. (...)

Ds. Brussaard noemt het droevig dat een kardinaal niet inziet dat hij met een afwijzing van homofilie tal van mensen in hun meest tere gevoelens klem zet. (...)

Ds. Klammer was nog feller. ‘Hoe kan men afwijzen wat diep menselijk is (...)’. Volgens Klamer zouden zij die een hardvochtig oordeel vellen over homofielen zich wat meer moeten laten inspireren door het voorbeeld van Christus. ‘Die legde uitspraken van de synagoge naast zich neer en koos de partij voor Samaritanen, blindgeborenen en publieke vrouwen’.

‘Godgeklaagd’ noemde hij het om liefde en vriendschap zondig te durven noemen. Tegen zo’n opvatting kan niet krachtig genoeg stelling worden genomen. ‘Desnoods met opgestroopte mouwen dwars tegen de kardinaal in.’”

Uit dit uittreksel blijkt dat de strijd om de maatschappelijke erkenning van de homofilie nog lang niet uitgestreden is en de homoerotiek, ondanks enkele wettelijke maatregelen, in vele kringen nog steeds voor een perverse, tegennatuurlijke, zo niet zondige afwijking wordt gehouden.

Toen een twintigtal jaar geleden omtrent de beleving van de sexualiteit nieuwe inzichten doorbraken, werd onder impuls van het op gang komende neo-positivisme de homofilie als een feitelijke manifestatie van het veelvormige geslachtsleven beschouwd, die als zodanig zuiver wetenschappelijk en zonder ethisch vooroordeel diende te worden benaderd. De psychologen, die zich in eerste instantie met dit probleem bezighouden, zijn het tot dusver

niet eens kunnen worden over de oorzaken van dit verschijnsel. De erkenning van de homofilie als een positief, natuurlijk verschijnsel kon niet nalaten gevolgen te hebben op het religieus, maatschappelijk en juridisch vlak. Instellingen als het COC (Cultuur- en Ontspanningscentrum) in Amsterdam, het Nationaal Centrum voor Geestelijke Volksgezondheid in Utrecht, het Gespreks- en Onthaalcentrum in Antwerpen en het eveneens aldaar gevestigde Centrum Sjaloom ijveren om de sociale integratie van de homosexualiteit. Hetzelfde doel streeft de in het citaat genoemde interpastorale werkgroep homofilie, die in Nederland ruime opvattingen verspreidt omtrent de seksualiteit gezien vanuit een vrij eenzijdige kijk op het Evangelie. Het Nederlands strafrecht maakt nu geen onderscheid meer tussen het homo- en het heterosexueel gedrag en erkent alleen als strafbaar alle openbare schending van de goede zeden.

Daar de literatuur hoe dan ook aan de fenomenale wereld verbonden is, kon het niet anders of zij op haar eigen manier zou getuigen van die veranderde houding t.o.v. de homofilie.

De Nederlandse literatuur telt een zeker aantal schrijvers als L. Couperus, W. Kloos, P. C. Boutens, J. Last, Jac. van Hattum en A. Blaman die bekend zijn om hun homofiele neigingen; deze blijken weliswaar uit een nauwkeurig onderzoek van hun thematiek en hun woordgebruik; die worden echter zodanig veresthetiseerd dat de doorsnee-lezer er geen aanstoot aan neemt; dit wijst erop dat genoemde auteurs er zich van bewust zijn de geldende sociaal-ethische normen te overtreden en er zich voor hoeden de lezer te ergeren door maatschappijkritisch op te treden. Dit respect voor de lezer mist G. Reve; integendeel, hij scheidt er een sadistisch behagen in hem herhaaldelijk te schokkeren, alsof hij zijn innerlijke onrust op hem wilde afreageren. Reve openbaart zich, als veel van zijn schrijfgenoten, als de felle contestator, die de morele grondslagen van de burgerlijke maatschappij ondermijnt en naar een nieuwe samenleving uitziet waarin de liefde, bevrijd van elke institutionele dwang, als enige morele maatstaf zou gelden. Op grond hiervan meent hij in overeenstemming te zijn met de geest van het christendom.

„De liefde”, zegt de ik-figuur uit *Een Circusjongen* tijdens het onderhoud dat de vorstin hem toestaat, „is misschien het enige, waarin ik geloof” (p. 142)*. Hij komt er enkele regels verder op terug:

„Ik heb nooit, nooit Mevrouw, nooit heb ik iets gezocht dan haar, de liefde zelve, en de liefde alleen ...” (p. 143).

* De citaten zijn ontleend aan de tweede druk van *Een Circusjongen*, verschenen in 1978 bij Elsevier, Amsterdam/Brussel.

Die liefde, voegt hij eraan toe, durft hij „te brengen tot voor de troon van die andere, grote Vorstin : de Verloste en Verheerlijkte, voor eeuwig Gekroonde” (pp. 142-143). Dit is een vrij gewaagde interpretatie van het christelijke liefdesbegrip, die niet vreemd is aan de geruchtmakende bekering van Reve tot het katholicisme in 1966.

Reve verabsoluteert de liefde als natuurdrift, waarbij hij het accent verlegt van de finaliteit naar de oorzakelijkheid : hij stelt de liefde voorop als een onafwendbare kracht die de mens tot liefhebben beweegt, ongeacht de persoon waarop die liefde gericht is en de bedoeling hiervan. Het typisch calvinistisch motief van de onafwendbaarheid, zo niet de voorbeschikking van 's mensen lot komt in de roman herhaaldelijk voor. Wij halen hiervan drie voorbeelden aan :

„In de deuropening stond Wijnand (...). Hij moest enige tijd buiten, in de motregen, gelopen hebben (...). Hij trad binnen, sloot de deur en liep langzaam op mij af. Ik stond verstijfd en wezenloos, maar tevens wist ik (...) dat zich iets beslissends in mijn leven ging voltrekken, waaraan ik niets kon veranderen, omdat het reeds vóór alle tijden, onafwendbaar, was vastgesteld geworden” (p. 33).

„Wijnand ging op de toonbank toe en strekte zijn hand naar het beeldje uit. Op dat ogenblik hoorde ik buiten iemand aan de deur van de barak. Wederom wist ik, dat alles wat nu ging volgen, onwrikbaar vaststond, en reeds voor de aanvang der wereld beschikt was geworden” (p. 34).

„En ook wist ik, dat een macht die sterker was dan ikzelf, mij zou dwingen van mijn reisroute af te wijken om mij naar de grote, naar ik wist in deze tijd van het jaar goeddeels verlaten parkeerplaats te begeven met naast mij (...) dit betoverende, blonde, dartele, even onschuldige als uitdagende wezen (...) (p. 93).

De liefde is volgens Reve een irrationele kracht die het verstand te boven gaat, waarvan hij een intuïtieve kennis heeft, waarvan de zekerheid geen twijfel overlaat en waaraan hij dan ook niet kan of mag weerstaan, wat de uitkomst ervan ook mag zijn. De innerlijke drang volgen waarborgt de echtheid van het bestaan ; in dit opzicht blijft Reve in de existentiële traditie, die de zgn. authenticiteit als het enige waardevolle erkent. Met authentieke liefde verstaat het katholicisme heel wat anders. He wezen van God is Liefde ; de drie personen van de goddelijke Drievuldigheid vereenzelvigen zich, hetzij als Vader, Zoon of Heilige Geest, met de Liefde, zijn niets anders dan Liefde, en wel Liefde-in-overvloed met gevolg dat God haast genoodzaakt werd tot de schepping over

te gaan. Daar de mens naar Gods beeld geschapen is, kan hij zich pas realiseren in de liefdesrelatie met de andere, waarbij deze als volwaardig subject wordt beschouwd. Zoals God om zo te zeggen niet meer zonder ons gelukkig kan zijn, gaat de mens aan het geluk voorbij, zo zijn evennaaste ongelukkig is. De christelijke liefde is een geestelijke kracht die mens en wereld moet veranderen, verbeteren, vervolmaken. Pas aan de vruchten zal men de waarde van het zaad erkennen.

Bij Reve zijn de vruchten bitter. Zijn wereld wordt beheerst door het kwade, het ongeluk en de dood, die nauw verbonden zijn met het Freudiaanse lustgevoel.

Voor de ik-figuur uit *Een Circusjongen* is liefde hoofdzakelijk een spel, waarbij alleen het ego gebaat is. Dit wordt trouwens ook gesuggereerd door de bouw van de roman. De eerste twee delen steken opvallend af bij de laatste twee. Daar verkeert de ik-figuur in een soort lustwereld, die ons door de behandeling van tijd en ruimte van de dagelijkse werkelijkheid vervreemdt. Wij krijgen van begin tot einde één homo-erotisch verhaal, kernachtig samengevat in de uitspraak: „in bed, bij elkaar en er nooit meer uitkomen” (p. 75); de „ik-figuur” doet niets anders dan toegeven aan zijn onverzadelijke lustdrang. Zijn huidige relatie met Jakhals wordt bij herhaling onderbroken door dromen en mijmeringen, naar aanleiding waarvan zijn vroegere vriendschappen met Wimie en Tijger, zijn ervaringen met broer Vos, Mestie en Harry hem voor de geest worden opgeroepen. Het gaat dus niet om een logisch chronologisch verlopend verhaal, de narratieve rede wijkt meer dan eens af van de geschiedenis, om Genettes terminologie te gebruiken. Ook met de ruimte speelt de schrijver, terwijl hij eens een landschap in den Oost evocert, ons dan weer naar Europa terugbrengt, waar de vertelde feiten telkens plaatsgrijpen in een vreemde sfeer, buiten de bewoonde wereld (een tent in een vakantiekamp, de torenkamer op een kasteel, Huize „Het Gras”). Vreemd doet voorts het fantastische bezoek aan de grafkistenmaker aan.

De laatste twee hoofdstukken vertonen daarentegen een ernstig karakter en schijnen op het werkelijke leven betrekking te hebben. Wij hebben nog steeds te maken met een aan de erotiek verslaafde ik-figuur; doch ditmaal gaat het niet meer om een ongevaarlijk spel, maar om de tragische werkelijkheid: hij heeft een onschuldig meisje in zijn vrachtwagen verkracht, wordt zich bewust van zijn weerloosheid tegenover de zonde en de onafwendbaarheid van het kwade en ziet geen andere reddingsplank dan het geloof in Gods Genade en Maria's bemiddeling. Het verhaal verloopt nu chronologisch in de trant van een biografie en speelt in de gewone

mensenwereld, waarvan hij de ethische waarden overneemt zonder echter in staat te zijn de geijkte normen na te leven. Het schuld-besef laat hem inderdaad niet los :

„Het was mateloos onheil en ongeluk, dat ik, door eigen allergrootste schuld, nu over mijzelve gebracht had, en dat mijn leven zou blijven tekenen (...). Mijn zondige lust zou voortaan levenslang gericht zijn en blijven op een nog verdorven, nog meer de Heilige Geest lasterende zonde : die van de tegennatuurlijke paring en omgang met mannen en jongens van het eigen geslacht.

Ik wist niet – nog niet – dat ik, uit pijn en zonde en slechtheid geboren, thans levenslang veroordeeld was geworden tot het begaan van steeds heillozer zonden. Zou ik ooit in staat van Genade mogen sterven ? Niemand en niets zouden mij ooit vergeving en redding kunnen schenken, of het zouden de vergeving en Genade moeten zijn door Haar, de Schuldeloos Geborene, die ik door mijn gruwelijk vergrijp aan het onschuldige meisje zo trouweloos onteerd had, en door Haar alleen” (pp. 117-118).

Het laatste hoofdstuk, waarin de ik-figuur zijn verschillende bezoeken aan het Hof vertelt, draagt als titel *Verrijzenis*, wat op de godsdienstige ondertoon van de roman wijst. Deze is nl. gebouwd op enkele artikels uit de Apostolische geloofsbelijdenis. Het eerste deel, dat drie hoofdstukken omvat, is getiteld *Geboorte*, ...die om onzentwil het vlees heeft aangenomen en mens geworden is. Daarop volgt *Dood*,... Die geleden heeft, gestorven is en begraven, een deel dat eveneens in drie hoofdstukken onderverdeeld is. Het derde deel, dat grotendeels gewijd is aan het verhaal van de verkrachting, staat onder het motto „Die nedergedaald is ter helle”, dat de titel verantwoordt : *Hellevaart* ; ook dit deel telt drie hoofdstukken. Het laatste en langste deel (bijna de helft van de roman) omvat vier hoofdstukken en luidt, zoals de titel *Verrijzenis*,... Die opgestaan is van de doden, het suggereert, de rehabilitatie van de mens én de schrijver in.

Uit die vierdelige structuur kan men afleiden dat de ik-figuur zich met Christus vereenzelvigd en hij, naar het voorbeeld van de Heiland, de zonden van de wereld op zich neemt en het kruis draagt. In die roman is er trouwens alleen maar sprake van ziekte, - al op de vierde bladzijde zegt de ik-figuur : „Ik weet, dat ik ziek ben, en dat ik mijn gehele leven ziek zal blijven”(p. 12), - van zonde en slechtheid. Het toppunt van dit zelfverheerlijkingsproces is zijn benoeming door de vorstin tot ridder in de orde van het Eeuwige Kruis. Dit laatste woord is ambivalent en kan zowel duiden op de erotiek als op de godsdienst, of op beide samen, wat blijkbaar het geval is met Reve, die meteen wegens zijn averrechtse liefdesopvatting in feite godslasterlijke taal spreekt.

De vereenzelviging met Christus is echter niet volledig; de verlossing blijft nl. uit; de ik-figuur brengt het niet verder dan tot het kruis, en wel het „eeuwige kruis”, waardoor hij te kennen geeft dat de mens gedoemd is te leven in een wereld van angst en ontzetting, zodat het „rampzalig is en een groot ongeluk geboren te worden en te leven” (p.13).

De onveranderlijkheid van de menselijke conditie blijkt voorts uit de laatste regels van de roman, die de titel verantwoorden:

„Dat ben ik (...) Een jongen van een circus... Dat ben ik altijd geweest... En dat zal ik altijd blijven, zolang als ik leef: een circusjongen” (p. 180).

Hier onthult de verteller zijn wezenlijke identiteit: een circusjongen, een zwerver, die aan geen vaste plaats gebonden is en van de ene stad naar de andere gaat; een bohème, wat zijn slordige kledij al verraadt, - „een donkere, gestopte zeemanstrui en versleten werkmansbroek van gescheurde keperstof” (pp. 180-181), - een artiest, vervreemd van de menigte, die in de nok van de circus zijn levensgevaarlijke nummers uitvoert „onbereikbaar voor allen die hem begeren zoals ook niemand van hen, hoe schoon en lief en aanbiddeijk ook, bereikbaar, vindbaar of zelfs maar voor één enkel ogenblik zichtbaar zou kunnen zijn voor hem, in het peilloos diepe duister der circusruimte...”; (p. 180) een eenzame, die verheven blijft boven de gevoelens die hij oproept en beschrijft; een omstreden figuur, „mateloos bewonderd en aanbeden, maar ook fel benijd en gehaat... door tallozen” (p. 179); een clown, die de levenstrategie achter de lach en het spel verschuilt.

G. Reve ontpopt zich als de romantische kunstenaar, die in de kunst zijn volledige vrijheid affirmeert en zich aan de onwrikbare wetten van het empirisch bestaan onttrekt, die speelt om de waarheid te ontvluchten en tevens onrechtstreeks te openbaren; die dubbelzinnigheid maakt hem ongrijpbaar, evenals Christus...

Een utopie van het humane Over het proza van Hermann Lenz

door

PROF. DR. LUC LAMBERECHTS
(Leuven - Kortrijk)

„Lenz ist ja ein Schriftsteller, von dem man weder sagen kann, er sei bekannt, noch, er sei unbekannt”¹: met deze woorden karakteriseerde Peter Handke in 1977 zijn oudere geestesverwante Hermann Lenz, die een jaar later met een van de belangrijkste literaire onderscheidingen uit de Duitse Bondsrepubliek – de Georg Büchner-prijs – werd vereerd². Hoewel de nu haast zevenenzestigjarige Lenz, geboren op 26 februari 1913 te Stuttgart, zich geleidelijk een plaats wist te veroveren in de hedendaagse Duitse letteren en zijn werk waarschijnlijk tot het blijvende uit de romanproductie na 1945 zal gaan behoren, begeleidde in de receptie een superieur getinte onverschilligheid de publikatie van zijn werken. Hiervan getuigt ook de uiterst schaarse sekundairliteratuur³, voor zover ze zich niet tot inhoudsweergaven beperkt. De verklaring hiervoor ligt in de eigenaard zelf van Lenz' oeuvre: tegen de tijdsgeest, tegen de literaire modes en stromingen in schreef hij sinds 1948 een veertiental romans en grotere verhalen, waarin hij trouw bleef aan de idealen, die nog voor de tweede wereldoorlog in hem rijpten en zich nadien steeds duidelijker manifesteerden. Hermann Lenz: een man en een auteur, die in een turbulente tijd zichzelf wist te blijven in naam van een subjektief beleefde menselijkheid.

1. P. Handke, Ein Schriftsteller, in: *ensemble* 8. Internationales Jahrbuch für Literatur, München, 1977, p. 158.

2. Een vroegere, eerder essayistische en voorbereidende bijdrage over Hermann Lenz verscheen van mijn hand in *De Nieuwe /* boeken nr. 7, 16.3.1979, pp. 24-27. Mijn verder onderzoek, vooral met betrekking tot het specifiek utopische, de eigenaard van de innerlijkheid en de verhouding Lenz-hedendaagse literatuur lijkt me de publikatie van de huidige, wat de essentie betreft nieuwe bijdrage te rechtvaardigen.

3. Als gunstige uitzonderingen zijn te vermelden: M. Durzak, Versuch über Hermann Lenz, *Akzente* 22, 1975, pp. 397-415; H. D. Schäfer, Hinweis auf Hermann Lenz, *Neue Rundschau* 86, 1975, pp. 513-518; N. Born-J. Manthey, „Ich habe nichts über den Krieg aufgeschrieben”. Ein Gespräch mit H. Böll und H. Lenz, *Literaturmagazin* 7, 1977, pp. 30-74 en G. Just, Ein Wiener aus Stuttgart, in: G. J., *Reflexionen*, 1972, pp. 44-48. Vermelden we hier tevens, dat Paul Celan zijn centraal poetologisch gedicht „Nächtlich geschürzt” aan Hannah en Hermann Lenz opdroeg.

Geen toeval is het, dat juist Peter Handke en met hem de strekking van de zogenaamde nieuwe innerlijkheid en de jonge Oostenrijkse literatuur – G. Roth, P. Rosei – in de tweede helft van de jaren zeventig de aandacht op Hermann Lenz vestigden. Na het bankroet van de sociaal geëngageerde literatuur en de documentaire roman tijdens de eerste jaren van het voorbije decennium verwierf het proza nieuwe impulsen door een terugkeer naar het private en een nieuwe sensibiliteit. Het vroegere engagement op maatschappelijk vlak verdween grotendeels ten gunste van de beklemtoning van psychische subjektiviteit, waarbij de „buitenwereld” vaak slechts als spiegeling – bevestigend of contrasterend – van de „binnenwereld” optreedt. Waar de verhouding tussen subjeet-objekt, tussen binnen- en buitenwereld tot een in elkaar vloeien evolueert, stelt zich terecht de vraag naar de mogelijkheden en de eigenaard van een utopisch gericht elan⁴, temeer omdat in de literaire produktie van de nieuwe innerlijkheid deze impuls vaak tot idylle of resignatie afgezwakt werd. Inderdaad: hoewel de literatuur van de nieuwe innerlijkheid in Lenz' proza een belangrijk voorganger meende te herkennen, brengen juist Lenz' romans een specifieke verwezenlijking van een utopische impuls, die de idyllische en neo-sentimentele kern van de hedendaagse literatuur op specifieke wijze overwint.

De psychische uitgangssituatie, van waaruit zowel Handkes jongste prozawerken als Lenz' hele œuvre gekoncipieerd werden, vertoont – laten we dit eerst aanstippen – opvallende gelijkenissen. In Handkes *Der kurze Brief zum langen Abschied* lezen we:

In dem Internatsystem, in dem ich aufgewachsen war, war man von der Aussenwelt fast abgeschnitten, und doch brachte es mir, gerade durch die Vielzahl der Verbote und Verneinungen, weit mehr Erlebnismöglichkeiten bei, als ich in der Aussenwelt, in der üblichen Umgebung hätte lernen können. So fing die Phantasie zu plappern an, bis ich fast idiotisch wurde. Und trotzdem sorgten die Verbote dadurch, dass sie ein System bildeten, später, als mir die Erlebnisse offenstanden, dafür, dass ich systematisch erlebte, jedes Erlebnis einordnen konnte, auch wusste, welche mir noch fehlten... und auf diese Art wenigstens nicht sofort wahnsinnig wurde⁵.

4. Vgl. in deze samenhang: E. Bloch, *Tübinger Einleitung in die Philosophie I*, Frankfurt, 1963, p. 57: „Grenzbegriff logisch und Grenzideal metaphysisch bleibt jene völlig ausstehende Subjekt-Objekt-Beziehung, die auf einen möglichen Gesicht-ertausch beider hinweist. Die Hinsicht auf dies Ineinander wurde – rechtens utopisch – als eine auf äussere Selbstbegegnung bezeichnet, auf eine, 'vermittels derer das Inwendige auswendig und das Auswendige wie das Inwendige werden kann' (Geist der Utopie, 1923, S. 313). Das aber setzt den dauernd geprüften Gang des Innen voraus (geprüft am tendenziellen Lauf der äusseren Dinge) und den dauernd gemessenen Gang des Aussen (gemessen nach Massgabe der Annäherung ans noch nicht herausgebrachte, doch latente Innen gleich Zentrum der Welt).”

5. P. Handke, *Der kurze Brief zum langen Abschied*, Frankfurt, 1972, p. 124.

De afgeslotenheid van de realiteit verschijnt hier als uitgangspunt voor latere realiteitswaarneming vanuit de binnenwereld, wat sommige onderzoekers ertoe geleid heeft, Handkes later oeuvre als een literair dwang- en afweerritueel tegenover de werkelijkheid van de buitenwereld te karakteriseren⁶. Hoewel de biografische omstandigheden bij Hermann Lenz aanzienlijk verschillend zijn, kunnen er toch opvallende gelijkenissen in het uitgangspunt voor realiteitswaarneming vastgesteld worden, wat meteen een concreter licht werpt op het wezen van die literatuur, die met de begrippen „nieuwe sensibiliteit” of „terugkeer naar het private” slechts vaag kan gevat worden. Waar Peter Handke in zijn jeugd met een artificiële scheiding van de buitenwereld wordt geconfronteerd, staat Hermann Lenz als twintigjarige tegenover een teveel aan werkelijkheid: het opkomend nazisme. Lenz' reactie – bepaald door de eigen psychische ingesteldheid en door de overmacht van de vijandelijke buitenwereld – blijft tot de innerlijke sfeer beperkt: „Obwohl es sich nicht lohnte, vor einem Krieg etwas anzufangen, musste er die Doktorarbeit machen”⁷. De studie van literatuur en kunstgeschiedenis wordt voortgezet, tot hij als soldaat opgeroepen wordt en naar het front gestuurd, eerst Frankrijk, nadien Rusland. Zoals voor vele anderen betekent deze oorlog voor hem een plotse en onuitwijkbare confrontatie met de rauwe realiteit, die hij fysisch poogt te overleven: zoals we in de autobiografische roman *Neue Zeit* lezen, wordt de psychische wereld van humaniteit en reinheid steeds duidelijker tot enige mogelijkheid, in deze oorlogstijd ook lichamelijk stand te houden. In 1946 keert hij terug uit Amerikaanse krijgsgevangenschap, vestigt zich in Stuttgart en heeft slechts één doel: „Jetzt, nach einem Weltkrieg, willst du zu dir selber kommen und erfahren, wer du bist. Das kannst du nur durch Schreiben; denn immerzu hast du nur schreiben wollen.”⁸ Dit schrijven wordt levensnoodzakelijk: „Du aber willst dir etwas erzählen lassen, das sich aufzuschreiben lohnt. Wann lohnt es sich? Wenn dich das Aufschreiben in einen Raum führt, wo du atmen kannst.”⁹

Handke en Lenz: beide vinden in een afkapseling tegen de overmacht van een anoniem funktionerende maatschappij niet alleen de psychische, maar ook de sociale voorwaarden tot het schrijverschap. Bij Handke oorspronkelijk uitgelokt door een tekort aan realiteit, bij Lenz door een oververzadiging aan verschrik-

6. Vgl. bijv. M. Schneider, *Die lange Wut zum langen Marsch*, Reinbek, 1975, p. 307.

7. H. Lenz, *Neue Zeit*, Frankfurt, 1975, p. 56.

8. H. Lenz, *Tagebuch vom Überleben und Leben*, Frankfurt, 1978, p. 107.

9. H. Lenz, *Neue Zeit*, a.a.O., p. 56.

kingen, kiezen beide – met een tijdsverschil van haast vijftientig jaar – voor veiligheid door vereenzaming. Tegelijkertijd is het tevens deze belangrijke nuance – een tekort of een teveel aan realiteitservaring – die beide auteurs, Handke en Lenz, van elkaar onderscheidt. Immers: niet de negatie van een in de apperceptie uitsluitend op het ik gekoncentreerde realiteit, wel een afkapseling tegenover een uiterst scherp waargenomen en beleefde buitenwereld maken Hermann Lenz tot een van de eerste naoorlogse schrijvers, die de omringende werkelijkheid en maatschappij als fundamentele bedreiging voor de mens en het humane hebben gezien – een houding, die in steeds toenemende mate karakteristiek wordt voor de huidige jongere schrijversgeneratie, die het blijkbaar steeds meer zonder enig archimedisch punt in de buitenwereld moet stellen en ook niet langer in het sociale engagement – een soort laatste redplank – een psychisch-sociale zingeving kan vinden¹⁰.

Hermann Lenz' proza is waarnemings- en beschrijvingsliteratuur van de psychische ademruimte: niet zozeer de uiterlijke wereld van reële gebeurtenissen op zichzelf, wel de fijnste psychologische schakeringen, de vaak verborgen betekenis van de geestelijk-emotionele reacties op grote en kleine gebeurtenissen en situaties staan hier centraal. Achter het materieel-reële van de buitenwereld opent Lenz een poort naar een ongekende, diepere realiteit, die als projectie van de binnenwereld spiegelbeeld wordt voor innerlijke conflicten en wensen. Immers: „Die Kämpfe finden in uns selber statt und was wir aussen sehen, ist ein Spiegelbild der in uns minierenden Sorgen”¹¹. Lenz' personen zijn trouwens altijd op zoek naar iets, dat buiten de sfeer van het nuttige ligt en nergens anders dan in de fantasie bestaat, een fantasie, die plots in haar spiegeling in de imaginaire buitenwereld reëler wordt dan welke werkelijkheid ook. Het subjectieve beheerst deze epische wereld, waar realistische en surrealistische elementen elkaar afwisselen, soms in elkaar vervloeien. De best geslaagde werken spelen dan ook in een sfeer van magisch-realisme, dat nergens de vorm van een vrijblijvend spel aanneemt, maar integendeel ontstaat uit de spanning tussen de complexiteit van de binnenwereld en haar (episch noodzakelijke) spiegeling in een – volgens objectieve criteria eerder irreële, volgens subjectieve criteria nochtans – uiterst reële buitenwereld.

De eigenaard van dit genuanceerd subjectief element onderscheidt Lenz' proza – ook in de autobiografisch geïnspireerde

10. Vgl. voor deze problematiek: N. Born-J. Mantey, *Die Sprache des Grossen Bruders* (*Literaturmagazin* 8), Reinbek, 1977. In deze uitgave werd overigens een korte prozatekst van Hermann Lenz (*Luise*, pp. 235-242) opgenomen.

11. H. Lenz, *Die Spiegelhütte*, Frankfurt, 1977, p. 206.

romans – niet alleen van het sociaal geëngageerde documentaire of van de objektiverende tendens bij de nieuwe realisten: Lenz' psychische ingesteldheid maakt van hem tevens een buitenstaander in het geheel van de ik-gerichte literatuur, zoals die door Max Frisch, Alfred Andersch, Wolfgang Hildesheimer en Thomas Bernhard vóór de stroming van de nieuwe innerlijkheid gerealiseerd werd. Niet zozeer de desintegratieprocessen van het individu als sociaal wezen of de in absurditeit uitmondende vereenzaming van de enkeling staan hier centraal: voor Hermann Lenz is de konfrontatie tussen ik en buitenwereld immers definitief beslecht, want: „was wir erleben, geschieht im Traum”¹². De konfrontatie met het uiterlijke van de realiteit heeft plaats gevonden, eens voor altijd, en dwong het individu ertoe, zich voortaan – uit drang naar zelfbehoud – uitsluitend op zichzelf en zijn humane, subjectieve mogelijkheden vast te leggen, ook al zijn die slechts in een utopische wensdroom te verwezenlijken. Lenz' personen zijn immers stille helden, die met het onvervulde van hun wensen – vaak verhinderd door de tijd, waarin ze geworpen werden – moeten leven. Vanuit deze uitgangssituatie rijst onherroepelijk de vraag naar de mogelijkheden van een menswaardige existentie. Het antwoord kan zich bij Lenz enkel in de sfeer van het humane als het private situeren, onder uitsluiting van elk engagement ten gunste van een objectieve buitenwereld: „Du bist ein wirklichkeitsfeindlicher Mensch, wahrscheinlich, weil du von dieser Wirklichkeit speziell im Krieg genug bekommen hast...”¹³ De humane houding en visie wordt een middel, om op privé-vlak het mensonwaardige te overwinnen. Maar anders dan in de vroege romans van Heinrich Böll, waar het humane vaak met het kleinburgerlijke geïdentificeerd wordt, is bij Hermann Lenz de kleinburgerlijke levenshouding slechts een uiterlijk, beschermend masker, dat al te gevoelige naturen als het ware afschermt van de rauwe realiteit. De positieve ingesteldheid wordt niet aan een bepaalde sociale klasse of mentaliteit toegeschreven, wel neemt de eenzame enkeling, die in werkelijkheid nergens bij hoort, de uiterlijke gedragingen en kenmerken van een bepaalde sociale laag over, om in de innerlijkheid zo ongestoord mogelijk zichzelf te zijn: „Spiessbürgerlich? Vielleicht. Und ihm kam's vor, als ob dieses 'Spiessbürgerliche' für empfindliche Naturen, zu denen er sich zählen musste, eine Schutzsicht sei, die abdichtete und hinter der es sich arbeiten liess”¹⁴.

12. Idem.

13. H. Lenz, *Tagebuch...*, a.a.O., p. 90.

14. Idem, p. 227.

„In ein gerolltes Weinblatt möcht'ich kriechen, Sein mürbes Sterben knistern hören" ¹⁵ : met deze openingsverzen uit de jeugdbundel *Gedichte* (1936) heeft Hermann Lenz onbewust zijn hele houding van het privaat-subjektieve en van zijn lijden aan tijd en heden poëtisch vastgelegd. Het individu, verloren in de hem omringende werkelijkheid, wil zijn heden ontvluchten, toevlucht zoeken in een vroegere, reinere en rijpere tijd, die steeds meer afsterft. Als wensprojectie van het humaan gerichte ik loopt doorheen heel het werk het beeld van Wenen uit de belle époque, omstreeks 1900 en vroeger. Tegenover de hedendaagse tijd als agressieve woestenij zonder geheimen – „wenn es nur noch diese kahle Neuzeit gibt, wird alles zur geheimnislosen Wüste" ¹⁶ – vormen ook de 19e eeuw en zijn biedermeier oorspronkelijk een myte van haast filosofische heimat, van vrede als asiel, toegespitst in de bekroning van de habsburgse myte als utopisch oriënteringspunt. De 19e eeuw en Wenen : als projectie in de buitenwereld van het ik-verlangen vormt deze myte een tegenontwerp voor een frenetisch levend heden, dat in zijn vitaliteit een uitmoordend nazisme en een mensonwaardig waardeverval („Coito, ergo sum" ¹⁷) heeft voortgebracht ; tevens ontstaat in het oorspronkelijk a-historisch opgevatte verleden een beeld van een humanere en gelukkigere wereld, die meer op de verfijning van het individu was afgestemd en als dusdanig als spiegelbeeld voor de met zichzelf levende subjektiviteit fungeert ; tenslotte, van zodra de myte geschiedenis zal worden, blijkt dit verleden uitgangspunt te zijn voor een definitief verval, dat slechts een chaotische 20e eeuw als historisch heden kon voortbrengen. De verschillende functies van het Wenenbeeld wijzen op de evolutie van Hermann Lenz' werk, dat steeds duidelijker met het problematische van de ik-projectie in het verleden zal gekonfronteerd worden.

Verwijzingen naar de Wenen-myte duiken geregeld op in Lenz' autobiografische romans, de Weense sfeer als ruimte voor de met zichzelf levende enkeling beheerst reeds het eerste prozawerk : *Das stille Haus* (1947). Tegenover de toen in Duitsland doorbrekende „Kahlschlagliteratur", die zich op de eigentijdse problemen toespitst, toont Lenz de ontwikkeling van een overgevoelige jongeling, die in de vermoeide wereldstad Wenen van voor 1914 onder de hoede van zijn gelijkgezinde moeder opgroeit en tenslotte een vrouw huwt, die zijn opvattingen kan delen. De verfijnd impressionistische sfeer contrasteert met de demonische wereld van nakende vernietiging, van haat en waanzin, waarvan het zwevend-

15. Geciteerd volgens H. D. Schäfer, *Hinweis auf Hermann Lenz*, a.a.O., p. 513.

16. H. Lenz, *Spiegelhütte*, a.a.O., p. 173.

17. Idem, p. 221.

dreigende in een uiterst nauwgezette schriftuur wordt vastgehouden. Dit proza betekent in het toenmalige Duitsland een unikum: wars van elke literaire mode, verzaakt het aan een directe konfrontatie met de gevolgen van het nazisme, sublimeert als het ware de heersende problemen in een poging om een tijdeloze konfrontatie van humaniteit en de haar bedreigende chaotische krachten als eeuwig probleem voor de enkeling vast te leggen. Dit existentieel aspekt, dat heel Lenz' oeuvre blijvend zal kenmerken, hangt nauw samen met een inzicht in de reële maatschappelijke konstellatie, die onmiddellijk na de tweede wereldoorlog gestalte kreeg en zich tot op heden steeds duidelijker heeft ontwikkeld. Bedoeld is de door de Zweed Per Gedin overtuigend geanalyseerde overgang van een burgerlijk-individueel gekoncipeerde maatschappij naar een post-industriële massa-samenleving, die hoofdzakelijk door haar technologische en anti-individuele aspekten kan gekarakteriseerd worden¹⁸. Hermann Lenz heeft door zijn specifieke oorlogservaring de aldus eenzijdig toegespitste uitdrukkingvormen van deze maatschappijevolutie als het ware van bij het begin ervaren en psychisch beleefd. Waar de hedendaagse strekking van de nieuwe sensibeleit als soms resignerende afweerhouding tegenover de anti-individuele aspekten van het maatschappelijk bestel kan verklaard worden, heeft Lenz zich onmiddellijk na de oorlogservaringen in de ruimte van het naar humaniteit verlangende en strevende ik teruggetrokken. Vanzelfsprekend vertoont deze beklemtoning van het subjektieve, vanuit sociaal perspectief bekeken, elementen van een anti-houding tegenover het zich ontwikkelende, nadien heersende maatschappelijke systeem. De afkeer voor het heden, de zoektocht naar vaste waarden, waaraan de steeds duidelijker wordende utopische gerichtheid zich zou kunnen oriënteren, brengt Hermann Lenz er tevens toe – ook stilistisch – terug te grijpen naar een traditie uit de jaren voor 1933: een beschrijvende literatuur met impressionistische trekken wordt op oorspronkelijke wijze verbonden met de nuchterheid van een „Neue Sachlichkeit”¹⁹, die zich steeds duidelijker op het psychische gaat concentreren.

Met *Das stille Haus*, meer nog met de verhalen uit *Das doppelte Gesicht* (1948) werd Lenz' proza tot een toen niet waargenomen uitzondering in de Duitse literatuur uit de eerste na-oorlogse jaren. Zich bewust distanciërend van de tendenzen, die de toenmalige ruïneliteratuur bepaalden – „Wahrscheinlich war es zeitgemäss, jetzt alles trist zu sehen”, lezen we over deze strekking bij Hermann Lenz²⁰ –, gaat het proza van deze auteur steeds duidelijker de

18. P. Gedin, *Literature in the Marketplace*, Londen-Amsterdam, 1977.

19. Vgl. ook H. D. Schäfer, *Hinweis auf Hermann Lenz*, a.a.O., pp. 513f.

20. H. Lenz, *Tagebuch...*, a.a.O., p. 41.

weg op, die hij later in het grootste gedeelte van zijn werk zal blijven volgen: de weg van het magisch-realisme. Wezenlijke vragen omtrent zin, doel, mogelijkheden en schuld van de enkeling staan centraal. In deze konstellatie treedt geen direkte, laat staan agressieve tijdskritiek op, wel de beschrijving van mensen in hun afzonderlijke, steeds meer unieke levenssituaties, die uiterlijk afhankelijk zijn van de tijd, waarin ze leven. Met de ontwikkeling van Lenz' oeuvre wordt deze tijdsgebondenheid geleidelijk aan steeds problematischer: in de steeds hernieuwde, dwingende poging om aan de konditionering te ontsnappen, glijden heden en verleden, werkelijkheid en onwerkelijkheid (als mogelijkheid van werkelijkheid) op soms surrealistische, maar steeds zinvolle wijze door elkaar. Vaak hebben de gebeurtenissen, die op een konfrontatie met het eigen ik uitlopen, een veelvuldige zin: konstant en vaststaand blijft nochtans de hang naar mensenliefde en al-omvattende verzoening. Lenz' magisch-realisme streeft immers deze verzoening tussen het zichtbare in de tijdsgebondenheid en het onzichtbare in de tijdeloosheid niet zozeer als verwezenlijking, dan wel als utopisch doel na: „Was hart und was körperlos, was unsichtbarer als ein Hauch war, blieb”²¹. Kern voor de magisch-realistische impuls vormt het individu dat de tijdsgeest kan trotseren. De enkeling in zijn utopisch verlangen naar tijdeloosheid – gekoncretiseerd in het mytisch beeld van het vroegere Wenen – kan evenwel door de humaniteit slechts dichterbij een doel komen, dat in se als utopisch-onbereikbaar moet gelden. Want ook deze Wenenmyte wordt geenszins verabsoluteerd: reeds in het verhaal *Die Abenteurerin* (1952) verlaat het hoofdpersonage, door onverwulbare wensen gedreven, de verburgerlijkte orde van het Weense belle-époque-milieu, maar het slaagt er niet in, een persoonlijk en al-omvattend geluk te vinden. De myte als imaginaire geborgenheid verliest aan absolute betekenis, de verantwoordelijkheid wordt in laatste instantie terug naar het tijdsgebonden individu toegespeeld, dat slechts kan pogen, geluk in tijdeloosheid te vinden.

Aan deze niet aflatende doelgerichtheid, waarbij Lenz zich bewust is van de onbereikbaarheid van het doel, ontspringt de genuanceerde sfeer van stille kracht, die deze werken karakteriseert. Worden de uiterlijke handelingsmogelijkheden van het individu voortdurend beperkter, dan richt de aandacht zich steeds intensiever op psychische konstellaties. Zo registreert *Nachmittag einer Dame* (1961) de gevoelsproblemen van een diplomaten dochter, gedeeltelijk tijdens de nazi-periode. Deze melancholische ontwikkelingsgeschiedenis geeft toestanden, impressies, gevoelens

21. H. Lenz, *Dame und Scharfrichter*, Frankfurt, 1976, p. 13.

van een vereenzaamde weer, voor wie de realiteit tot droomwereld wordt: een ongekeerde intensiviteit ontketent zich steeds duidelijker dan, wanneer uiterlijk haast niets gebeurt. De steeds meer opvallend wordende verschuiving van reële problemen naar de psychische kompleksiteit van een hoofdzakelijk toeschouwend, niet langer deelnemend individu kenschetst ook *Die Augen eines Dieners* (1964) – een roman, die in Wenen vanaf 1900 tot na de tweede wereldoorlog speelt. In de Oostenrijkse sfeer, die verhaal en taal beheerst, spiegelt de auteur een afstervende cultuur, die – dit is zijn diepste overtuiging – voorlopig door niets waardevol vervangen werd. Daarmee wordt de myte echter steeds meer tot konkreet, historisch fixeerbaar verleden, als myte en als oriënteringspunt voor de utopische impuls tegelijkertijd steeds problematischer.

De verdere ontwikkeling van Lenz' proza verduidelijkt deze complexiteit. Of de romans en verhalen een mytisch Wenen als tegenontwerp tegenover de realiteit laten fungeren, zoals in de roman met de programmatische titel *Im inneren Bezirk* (1970), of daarentegen met betrekking tot plaats en tijd in de Weense sfeer zelf gesitueerd zijn, zoals het verhaal *Der Kutscher und der Wapenmaler* (1972): steeds verkrijgt de hang naar het verleden de betekenis van een niet langer vanzelfsprekende wensdroom, gericht op een ongeschonden, onverdorven wereld. *Dame und Scharfrichter* (1973) schildert dan, tegen de achtergrond van een innerlijk ten dode opgeschreven Oostenrijks-keizerrijk, de sfeer van een psychisch beleefd verlangen naar seksuele vervulling, nauw met een doodshunkering verbonden. Wat zich reeds vroeger aankondigde, wordt in dit werk ten volle verwezenlijkt: achter de museaal geworden Weense werkelijkheid peilt Lenz naar diepere affiniteiten met het verleden als oord van ongerepte tijdeloosheid. Tegenover de Weense atmosfeer van psychische dekadentie, bekroond in een oververfijning van gevoelsschakeringen, verschijnen de Romeinse ruïnes rond Wenen en de blijvende herinnering aan de Romeinse keizer Marcus Aurelius als oriënterende lichtpunten. Het doel van de Wenen-myte wijkt op deze wijze duidelijk voor een verder gespanne doelgerichtheid, die nu in een vroeger verleden naar vaste oriënteringspunten zoekt. Waar de myte volledig tot reële geschiedenis wordt, kan ook zij niet langer als utopische toevluchtshaven voor het humane fungeren. Lenz' elan is inderdaad op het utopisch a-historische gericht, niet als eskaptief-idyllische wereldvlucht, wel als overwinningspoging van de krachten, die in elke reële tijdsgebondenheid, in elke historische buitenwereld, het menswaardige bedreigen. Niet toevallig is het, dat Marcus Aurelius hier en in het later werk van Lenz niet als politieke figuur, als

staatsman, verschijnt, wel als mens, die door een a-historische, private en individuele waardigheid wordt gekenmerkt. Als konvergentiepunt voor een van de tijdsbeklemming bevrijd verleden verschijnt Aurelius' boek over de zelfbeschouwing („ta eis heauton”), waar de buitenwereld slechts vanuit de aan de geschiedenis ontrukte binnenwereld betekenis verkrijgt.

Ten laatste hier wordt de geestelijke heimat van Hermann Lenz, mede impuls voor heel zijn literair werk, duidelijk. Geen pessimisme, geen werkelijke resignatie op persoonlijk vlak krijgen de overhand, ook indien de pogingen om het verleden als myte te bestendigen in de historische tijd steeds weer tot mislukking gedoemd zijn. De aantrekkingskracht van en het teruggrijpen op het verleden verschijnen evenmin als idyllische ingesteldheid, wel als uiting van een dwingend verlangen, de tussentijd van het heden te overbruggen naar de utopische, onwerkelijke tijdeloosheid van reine humaniteit: homo homini homo. Tegenover de utopie met de historische dimensie van de objectieve toekomst – zoals ze door Ernst Bloch vaak en op verschillende wijzen gekarakteriseerd werd²² – stelt Hermann Lenz de verinnerlijking van het utopische, dat zich slechts in de privé-ervaring van het humane kan realiseren. Waar Bloch stelt, dat enkel „eine Rettung des Mythos durch utopisches Licht begriffener Künftigkeit”²³ mogelijk is, houdt Lenz het bij een redding van de myte in de utopie van het innerlijk ervaren, tijdeloos humane: slechts daar kan zich het wezen van het utopie-bewustzijn manifesteren. Inderdaad: waar Bloch zulk bewustzijn in zijn essentie vat met de omschrijving: „die Weltsubstanz, die Weltmaterie ist selber noch nicht abgeschlossen, befindet sich noch in utopisch-offenem, das heisst, noch nicht selbstidentisch manifestiertem Stand”²⁴, dan geldt deze ingesteldheid ook voor Lenz en de drang van het humane, met zichzelf identisch te worden, van zodra men de historisch-kollektieve begrippen in Blochs omschrijving door het verinnerlijkte privé-verlangen van het individu vervangt. De verinnerlijking leidt op deze wijze tot een utopie van het humane. „Das Heute hat nur einen Wert für das Mañana. Du weisst, dass das Mañana nirgends existiert?”²⁵: met deze woorden, die de historisch-sociale dimensie van de utopie onmiddellijk in enkel individueel te beleven tijdeloosheid van het nergens-zijn neutraliseren, spreekt Herman Lenz de kern van zijn streven uit.

22. Vgl. bijv. E. Bloch, *Tübinger Einleitung in die Philosophie*, a.a.O., p. 131.

23. E. Bloch, *Verfremdungen I*, Frankfurt, 1962, p. 162.

24. E. Bloch, *Tübinger Einleitung in die Philosophie*, a.a.O., p. 137.

25. H. Lenz, *Spiegelhütte*, a.a.O., p. 133.

Waar het redding-brengende van de (Wenen-)myte door de historisering vernietigd wordt, waar ook een reëel-historische toekomstgerichtheid geen oplossing kan bieden, waar het heden zelf tenslotte als steeds wisselende tussentijd zonder mogelijkheid tot levensadekwate plaats verschijnt, blijft slechts de innerlijkheid en haar mogelijkheden tot tijdeloze, private utopie over. Lenz' afkeer voor het historische als het tijdsgebundene in al zijn dimensies wortelt in een lijden aan de tijd, een lijden, ontstaan uit een metafysische angst, in de boeien van de allesbeheersende vergankelijkheid te moeten leven: „Dass der Boden nachgibt, spürst du, seit du gehen kannst”²⁶. Het levensnoodzakelijke schrijven is hier gericht op tijdeloosheid, op een irreal, eeuwig herhaald „Mañana” of „Saudade” (hunkering), dat slechts in de utopisch nagestreefde tijdeloosheid van het humaan ingestelde individu als enige zingevende mogelijkheid kan verschijnen. De innerlijke spanning van Lenz' vergeestelijkte figuren is steeds aan dit utopisch doel georiënteerd: pogingen, om een oerangst voor zichzelf en voor de tijd, waarin men leeft, op humane wijze te overwinnen – hunkeringen naar de tijdeloosheid van alomvattende vrede. Zo betekenen Lenz' magisch-realistische werken – en met andere aksenten ook zijn autobiografische romans – één grote poging, een imaginaire maar als doel levensnoodzakelijke ruimte te scheppen, waar de angst in de tijdeloosheid van een individueel-subjektief gericht schrijven zou overwonnen worden.

Lenz' centraal werk, *Die Spiegelhütte* (1962), heeft als het ware zulke tijdeloosheid gerealiseerd. Als hoogtepunt van de magisch-realistische werken worden hier de innerlijke verwachtingen en problemen van de hoofdfiguren tot fiktief-tastbare werkelijkheid. Het verlangen naar de utopie van de innerlijke en externe „wereldvrede” treedt op in een simultaneïteit van verschillende tijds-lagen: verleden, heden en toekomst verschijnen als één realiteit in een denkbeeldige stad – buitenwereld als projectie van psychisch beleefde binnenwereld –, waar de wisselende hoofdpersonages voortdurend met zichzelf en met hun verhouding tot de tijd gekonfronteerd worden. De reële werkelijkheid en de gezochte of verbannen realiteit blijven niet tot het bewustzijn van de protagonisten beperkt, maar worden in de waarneming van de buitenwereld tot alomvattend visueel spiegelbeeld: „Dauerhaftes existiert nur in der Vorstellung, im Geist, im Traum; dort hält es lebenslänglich”²⁷. Nergens heeft Lenz zich overigens overtuigender uitgesproken tegen elke repressieve orde, die de individualiteit aan banden legt; tegelijkertijd vat hij wellicht nergens zo intens de

26. H. Lenz, *Tagebuch...*, a.a.O., p. 223.

27. H. Lenz, *Spiegelhütte*, a.a.O., p. 206.

dreiging van een voortschrijdende tijd, die juist de nefaste, zelfvernietigende krachten in het individu ontplooit. Maar ook stilistisch bereikt de auteur hier zijn hoogtepunt. De magisch-realistische sfeer vertoont surrealistische en kafkaeske elementen met duidelijk persoonlijke aksenten. Vervagende konturen worden zeer nauwkeurig en nuchter weergegeven: „Jetzt herrschte silberdunstiges Wetter und die Drommersheimer Brücke erschien im Gegenlicht zinnshimmernd und weiss...”²⁸. Men is geneigd, deze concreetheid van het vage meteen als poëtische beschrijving van heel Lenz' œuvre op te vatten: de beelden illustreren immers duidelijk de onmogelijkheid van een historische konkretisering van de utopie. Nergens wordt de archetypische weg uit de nacht naar het licht²⁹ afgelegd: niet donker en hel, niet de weg van de koningin der nacht naar Sarastro, wel het gedempte schemerlicht van het steeds afstervende beheerst de geëvoeerde buitenwereld. Voor heel Lenz' proza geldt trouwens de vaststelling: „alles war gedämpft, beengt, gehemmt in einer Zeit, die nicht besonders strahlte”³⁰.

Niet alleen Lenz' magisch-realistische werken worden in laatste instantie door de kern van een innerlijk ervaren en nagestreefde utopie van het humane gekarakteriseerd: hetzelfde subjektief konvergentiepunt beheerst ook de autobiografische romans. Neemt hier de buitenwereld als „realistische”, als historische en maatschappelijke werkelijkheid een grotere plaats in, dan wijst de waarnemingswijze, van waaruit deze realiteit geobserveerd en getoond wordt, toch duidelijk naar dezelfde subjektief-psychische situatie, die de magisch-realistische werken kenmerkt. Meer nog: de kwantitatief verbazingwekkende, vaak exakt weergegeven hoeveelheid van vele grote en kleine gebeurtenissen uit het verleden betekent één grote, niet aflatende poging, de vergankelijkheid, vaak de zinloosheid van het steeds wisselend heden al schrijvend door tijdeloze humaniteit van de binnenwereld te overwinnen. Dit angstvallig noteren van de kleinste subjektieve waarneming wil doordringen tot die sfeer, waar de tijd niet langer als bedreiging van de individueel-humane sfeer kan optreden. Tijdeloosheid wordt nagestreefd in de compilatie van tijd, waarbij ook hier het heden voortdurend met de vergankelijke, want historisch geworden wensdroom van een uiterlijk sreen maar innerlijk levensmoe Wenen omstreeks de eeuwwisseling wordt gekonfronteerd.

In *Der russische Regenbogen* (1959) houdt Hermann Lenz zich nog oorspronkelijk op het terrein van de fictie als beeld van de historische werkelijkheid: een Russische studente in de genees-

28. Idem, p. 105.

29. Vgl. E. Bloch, *Tübinger Einleitung in die Philosophie* I, a.a.O., p. 134.

30. H. Lenz, *Tagebuch...*, p. 22.

kunde, op vlucht in Duitsland tijdens de laatste oorlogsmaanden, een giftbuisje steeds in haar bereik. Wat in deze roman tastbare realiteit wordt is nochtans niet zozeer de dokumenteerbare werkelijkheid dan wel de psychische toestand van de angst, van het opgejaagd zijn. De oorlog als zinloze vernietiging, als historisch en anoniem geworden bedreiging van de humaan-individuele houding, waarbij het doodsgevaar stimulans voor het psychisch beleefde leven wordt. *Verlassene Zimmer* (1966), *Andere Tage* (1968), *Neue Zeit* (1975) en *Tagebuch vom Ueberleben und Leben* (1978) brengen de geschiedenis van de eerste helft van onze eeuw, zoals die vanuit *Im inneren Bezirk* (1970), vanuit de innerlijke belevings- en waarnemingsruimte verschijnt. Geen directe, dokumentair gerichte weergaven: wel signalen van gereflecteerde weigering, van gemotiveerde afstandsname tegenover een chaotische, zinloze tijdsevolutie. Aan de rand van het politiek-maatschappelijk gebeuren poogt de duidelijk autobiografisch gekoncipieerde hoofdpersoon een individuele vluchtzone voor het privézelfbehoud in het humane te vinden: „schön und gut: die beiden Wörter gelten heutzutage nicht mehr. Und eigentlich ist das ein bisschen schade”³¹ – deze uitspraak staat in een roman over de jaren 1946-48 in Duitsland, geschreven op het einde van de jaren zeventig...

Tot het begin van de jaren zeventig staat het proza van Hermann Lenz steeds in duidelijke tegenstelling tot de heersende literaire stromingen. Deze buitenstaander-positie kwam bijzonder pregnant over tijdens de eerste naoorlogse jaren en in de jaren vijftig, werd evenwel nog toegespitst tijdens de sociaal-geëngageerde jaren zestig. Vinden we op het einde van *Tagebuch* een literatuursatire op de Gruppe 47 (waartoe Lenz niet behoort heeft), dan vormt de konfrontatie met de revolutionair getinte literatuur omstreeks 1970 het uitgangspunt voor het recente verhaal *Der Tintenfisch in der Garage* (1977). Reeds de titel, door een Spaans spreekwoord geïnspireerd, vat de positie van iemand, die in een wereld moet leven waar hij niet thuis hoort. Centraal staat de weergave van een onvatbare, steeds sterker wordende dreiging, waardoor al het vanzelfsprekende een bijzondere betekenis verkrijgt, als nieuw verschijnt in het licht van een voor de hoofdpersoon ondoorgrondbare dubbelzinnigheid, een zwevend gevaar. Maar ook met nieuwe, ongekende, aan de reële tijd van de jaren zestig ontsproten levensopvattingen wordt de centrale persoon gekonfronteerd: een oorspronkelijk probleemloos aanvaarde situatie wordt tenslotte aan het wankelen gebracht. Kon het hoofd-

31. Idem, p. 40.

personage aanvankelijk nog Lenz' wensdroom verwoorden : „Viel-
leicht war's so, dass sich nur die Umstände änderten, sonst aber
alles gleichblieb" ³², dan wijst, op het einde van het verhaal, na de
opgelopen ontgoochelingen, zijn verzuchting om een „versteinertes
Fossil" ³³ te willen zijn, naar een levenloze, a-utopische tijdeloos-
heid. Nergens heeft Lenz inderdaad zelf de eigen positie, de
houdbaarheid van zijn wensdroom over het humane en het utopisch
elan zo betwijfeld, zo geïmpliceerd als in dit werk. Gekon-
fronteerd met het engagement uit de jaren zestig en met anders-
geaarde utopisch gerichte strekkingen ³⁴ lijkt Lenz de eigen, per-
soonlijk nagestreefde utopie van het humane slechts ten koste van
het levensprincipe zelf te kunnen handhaven, wat evenwel meteen
betekent, dat het utopisch element in laatste instantie opgeheven
wordt. De utopie van het humane : zelf inderdaad slechts een
„utopisme", voorspel tot een gevoel van zinloosheid, waar enkel
het schrijven redding brengen kan ?

Het geheel van Lenz' proza is uitdrukking van fundamentele
onzekerheid, van een angst voor het reële tijdsgebeuren, dat zich
tegen de humane conceptie keert : „Dich aber macht alles un-
sicher. Du hast das Gefühl, als gäbe unter dir der Boden nach...
Ob sich das jemals ändern wird? Wahrscheinlich nie... Und
warum nicht? Weil du nirgends dazugehörst. Bis heute bist du nur
als Student und als Soldat fehl am Platz gewesen. Warte nur, bis
du's auch als Schriftsteller bist" ³⁵. Misschien „fehl am Platz"
als subjektief georiënteerde auteur in een anti-individuele maat-
schappij, betekent schrijven voor Lenz nochtans de werkelijke,
intensief beleefde existentie : „Kuriose Beschäftigung; aber du
lebst intensiver, wenn du schreibst" ³⁶. Herman Lenz is vanuit deze
dwingende noodzaak tot schrijven er steeds rotsvast van overtuigd
gebleven – ook toen dit als volkomen verouderd gold – dat zonder
het private als uiting van het humane geen literatuur kon ontstaan.
Juist dit humane is hier uiting van menselijk-psychische reinheid,
stille weerstand tegen de steeds wisselende waarden van een tijds-
evolutie, die de auteur slechts kon beangstigen. De karakteristiek
van Marc Aurelius' boekje, deze gekoesterde toevlucht in een als
chaotisch beleefde tijd, treft de eigenaard van het eigen proza :
„Merkwürdig, dass der auch Depressives aufgeschrieben hatte
und von seinen Aufzeichnungen trotzdem etwas wie Licht ausging ;

32. H. Lenz, *Der Tintenfisch in der Garage*, Frankfurt, 1977, p. 78.

33. Idem, p. 134.

34. Vgl. mijn bijdrage : Mogelijkheden van utopie. De maatschappij weerspiegeld
in de Duitse roman (1945-1978), *Kultuurleven*, 1979, nr. 5, pp. 459-471.

35. H. Lenz, *Tagebuch...*, p. 53.

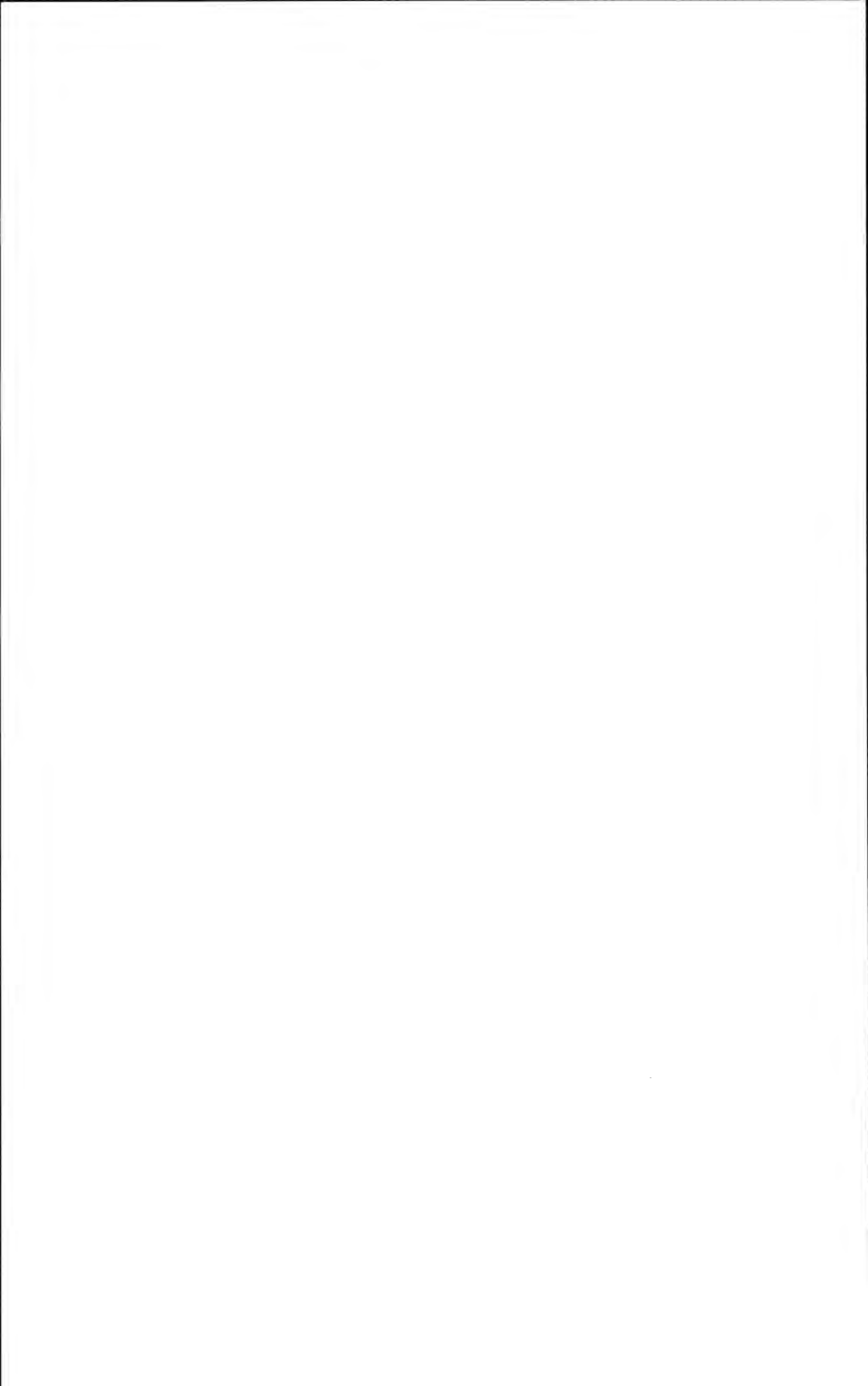
36. Idem, p. 47.

also eine Strahlungskraft''³⁷. Zo wordt inderdaad het schrijven zelf als overwinning van de tijd en haar beklemmingen voor Lenz tot stralingskracht, tot mogelijkheid van zingeving – hoe problematisch ook –, tot een concrete verwezenlijking van de utopie. Het proza zelf streeft in verwoorde psychische waarneming en beschrijving een zelfde humane tijdeloosheid na. Niet toevallig lezen we in het gedicht *Nächtlich geschürzt*, dat Paul Celan aan Hermann Lenz opdroeg, volgende slotverzen :

Ein Wort – du weisst :
 eine Leiche
 Lass uns sie waschen,
 lass uns sie kämmen,
 lass uns ihr Aug
 himmelwärts wenden.³⁸

37. H. Lenz, *Dame und Scharfrichter*, a.a.O., p. 154.

38. P. Celan, *Nächtlich geschürzt* (Für Hannah und Hermann Lenz), in : P. C., *Von Schwelle zu Schwelle*, Stuttgart, 1968⁶, pp. 49-50.

Lezenderwijs

door

R. LIEVENS

Aan Gilbert Degroote LXV

§ 8. HADEWYCH : DREIGADE

Mij steunend op het MNW heb ik in *Lezenderwijs* § 1¹ geschreven dat „dreigade” (Lat. „minae”) waarschijnlijk slechts een woordenboekbestand heeft geleid, omdat het alleen uit *Bern. Gloss.* (Limb., 14de eeuw) wordt geciteerd. Deze uitspraak behoeft thans verbetering.

In haar vierde brief somt Hadewych een aantal gevallen op waarin Rede (ratio) te goeder trouw kan dwalen. M. H. van der Zeyde (1936, p. 50) heeft deze passage aldus vertaald: „Om het kort te zeggen: het inzicht kan dwalen in vrees, in hoop, in naastenliefde, in het houden van regels, in tranen, in het verlangen naar vrome stemmingen, in het streven naar zalige aandoeningen, *in vrees voor de toorn Gods*, in het op zich nemen van allerlei verplichtingen, in nemen, in geven, – in alle mogelijke dingen die men voor goed houdt dwaalt het inzicht.” Bij Van Bladel en Spaapen (1954, p. 72) klinkt het onderstreepte iets sterker: „Rede kan dwalen in vrees, in hoop ... *in vrees voor Gods bedreigingen*.” Zo ook bij Porion (1972, p. 75): „En bref, la raison s'égare dans la crainte, ... *dans la terreur des menaces divines*.”

Wat verder gaat ze op elk van deze gevallen wat uitvoeriger in. De dwaling, die ons hier interesseert, wordt dan als volgt toegelicht: „*Gods toorn* en alle mogelijke straffen, daarvoor te vrezen is ook een dwaling van het inzicht, als die vrees zo groot wordt dat men hierom meer doet en laat, zoals dikwijls gebeurt, dan om de Minne.” (Van der Zeyde, p. 56). – Van Bladel en Spaapen (p. 75) hebben eveneens „*Gods toorn* of allerlei straffen”, terwijl Porion (p. 77) vertaalt: „*Les menaces divines, les tourments qu'on redoute égarent pareillement la raison, dès que la crainte supplante l'amour dans ce qu'on fait ou ce qu'on laisse*.”

1. Zie HZM 31, 1977, p. 139 (bovenaan).

Nu we de kontekst hebben verkend, wordt het hoog tijd dat we ons naar het origineel wenden.

De eerste (opsommende) passage (I) luidt bij Hadewych in hs. C (de legger van Van Mierlo): „In veruærtheiden van dreigeden gods.” (r. 35)

De tweede (uitleggende) passage (II) moet ik, met het oog op de straks te bespreken varianten, iets ruimer citeren: „Dreygede van gode ochte menichfout torment dat te ontsiene doet redene dolen, als men die meer ontsiet Ende daer omme dicwile meer doet Ende laet dan omme minne.” (r. 80)

Tweemaal dus het woord „dreigeden”. Al gaat het hier om een hapax legomenon, de betekenis is voldoende duidelijk; in de marge van hs. A staat bovendien geschreven „In minis”, van *minae, minarum*, „bedreigingen, verschrikkingen”. Wel baart de hoogstmerkwaardige vorm, met name het suffiks *-ede*, zorgen.

Van Mierlo verklaart in zijn woordenlijst: „DREIGADE. – dreigede znw. het dreigen.” Als ik hem goed versta, ziet hij in ‘dreigede’ een umlautsvorm van ‘dreigade’ en spreekt hij dit uit met de klemtoon op een lange *e*. Zo eenvoudig ligt het echter niet want taalkundig is deze evolutie onmogelijk. Dat er wel degelijk iets vreemds aan de hand is, blijkt ook uit het paniekerig gedrag van de 14de-eeuwse kopiïsten. Laten we een blik werpen op het variantenapparaat van Van Mierlo:

- (I) – r. 35 – Hss. A en B van der
C dreigoden > dreigeden; A dreygoden B dreyghaden (*ad* op rassur)
- (II) – r. 80 – C Dreygade (?) > Dreygede (*e* verb.); A en B Dreygade

Allereerst stellen we vast dat A en B, blijkens „van der”, het woord in (I) als een enkelvoud interpreteerden, in tegenstelling tot Van Bladel – Spaapen en Porion.

C schreef eerst (I) het onmogelijke „dreigoden”² misschien omdat in zijn legger *e* en *o* niet zo precies te onderscheiden waren³; de tweede keer (II) „Dreygade (?)”. Maar hij heeft toen beter in zijn legger gekeken en zowel in kolom c (I) als in kolom d (II) verbeterd in *e*.

2. Men zou hier kunnen denken aan invloed van *god* dat er tweemaal op volgt; maar dan zouden zowel C als A geanticipeerd hebben. Veronderstellen we dat de fout reeds in hun legger voorkwam, dan begrijp ik niet hoe C nog in *dreigede* kon verbeteren.

3. Voor het verwarren van *e* / *o* zie W. de Vreese, *Over handschriften en handschriftenkunde*. Zwolle 1962, p. 162: „goot golts” in plaats van „goet gelts”. – V. Honemann, *Die 'Epistola ad fratres de Monte Dei' des Wilhelm von Saint-Thierry*. (MTU 61). München 1978, p. 423: „Dit is opistil sinte Bernaerts”, tegenover K. Ruh, *Bonaventura* p. 146: 'epistil'.

A kopieerde eerst (I) „dreygoden” (misschien om dezelfde reden als C), verderop (II) 'Dreygade' (net als C); B, die uit A afschreef, had waarschijnlijk aanvankelijk dezelfde lezingen als A, maar keerde nadien naar (I) terug om *od(e)* uit te raderen en te veranderen in *-ad(e)*.

Indien in het origineel „dreigade” had gestaan, voor onze kopiisten een acceptabele vorm, dan waren er geen moeilijkheden ontstaan. Uit deze hele gang van zaken blijkt dat Hadewych „dreigede” gebruikte, een woord dat men in de 14de eeuw niet meer (her)kende en dat daardoor aanleiding gaf zowel tot foutief lezen (dreigoden) als tot emendatie (dreigade).⁴

Kunnen wij ons nu, beter dan onze voorgangers, uit de slag trekken met „dreigede”? Ik zie geen andere mogelijkheid dan een abstractum, gevormd van een werkwoord, door middel van het suffix *-ede* (got. *-itba*, ohd. *-ida*). Schönfeld⁵ geeft als voorbeelden o.a. mnl. *begeerde* (naast *begeerte*), mnl. *beroerde* (naast *beroerte*).

Waarom grijpt Hadewych naar dit zeldzame woord, terwijl de keuze zo ruim was? Sommige afleidingen van „dreigen” zoals „dreigement” en „dreigenesse” ontstonden mogelijk later, in de 15de eeuw pas. Maar „bedreich” (alleen in *Seghelijn*) en „dreigerie” (Jan Praet) stammen waarschijnlijk reeds uit de 13de eeuw; met zekerheid kunnen we dat zeggen van „gedreich” (Walewein en Maerlant); „dreiging” en het gesubstantiveerde „dreigen” gebruikt Hadewych elders zelf.

Vijf à zeven mogelijkheden dus en toch kiest zij daarbuiten het hapax legomenon. Misschien heeft zij op deze manier het woord bijzondere nadruk verleend, mogelijk is dit een element te meer van haar „gezochte” taal.

4. Heel even dacht ik dat er een woord „dreigage” had bestaan, op een dwaalspoor gebracht door een citaat in het MNW sub *dreiging*, nl. „dreigiage” uit *Pass. S. 238 c* (uitg. 1483), door Verdam – zoals me later bleek – terecht verbeterd in „dreyginge”. – Van deze druk zegt G. I. Liefstuck in de *Bouwstoffen* „Die van 1483 is mij niet bekend”; deze drukfout in „dreigiage” kan mede als sleutel dienen om deze raadselachtige editie van het Passionael op het spoor te komen. Het citaat stamt uit de legende van de 11.000 maagden; ik geef hier de passage volgens de uitgave van 1478: „Ende sijn soen hadde oec hier toe grote begheerte Hier om soe sende hi grote boden tot dese vader vander maghet. ende hi beloefde grote ghiften ende gauen ende oec dreyghinghe. op dat si niet (254 c) ydel en keerden tot horen coninc”.

5. M. Schönfeld, *Historische grammatica van het Nederlands*. Zutphen 1947⁴, p. 218 (§ 155, a, opm. 1). – Meer gewoon zijn de abstracta van adjectieven gevormd, zoals *hogbede*, *lengbede* enz.

§ 9. HADEWYCH : BRAYEREN

In haar tiende brief schrijft Hadewych¹: „De minne es soe edel ende soe riue, aen hare en bliuet niemans loen. Nieman en dorfte *brayeren* om loen; dade² tsine, Minne soude thare wel doen. Dit weten wel die vroede die altoes na doechden staen. Sine soeken mer der minnen wille; si en bidden der Minnen om ghene andere sueticheit dan dat si hem gheue datsi in allen dinghen bekinnen moghen haren liefsten wille ... (r. 43)”

M. H. van der Zeyde (1936, p. 230) vertaalt dit met de nodige zwier: „de Minne is zo vorstelijk van allure, zij zal niemands loon achterhouden. Niemand hoefde *zich bezorgd te maken* om loon; men moest het zijne maar doen, dan deed de Minne het hare wel. Dit hebben die wijzen ingezien, die altijd naar deugden streven. Zij zoeken alleen de wil der Minne. Zij bidden de Minne om geen andere gaven, dan dat zij in alles mogen weten wat Haar het liefste is...”

Getrouwer misschien maar nuchterder gaan Van Bladel en Spaapen (1954, p. 117) te werk: „De Minne is zo edel en zo mild, niemands loon houdt Zij achter. Niemand *schreeuwe* om zijn loon: doet hij het zijne, Minne zal het hare wel doen. Dit weten wel de vroeden, die altoes naar deugd staan. Zij zoeken enkel de wil der Minne; zij bidden de Minne om geen andere zoetheid dan dat Zij hun geve van in alles haar liefste wil te mogen kennen ...”

Bij Porion (1972, p. 106), die een totaal andere taal hanteert, klinkt het – als steeds – verrassend nieuw: „L'Amour est si noble et si libéral que nul avec lui n'est privé du fruit de ses œuvres. Ne *réclamons* point notre salaire, faisons ce qui dépend de nous et l'Amour fera ce qui dépend de lui. Les prudents ne l'ignorent pas, qui s'appliquent assidûment aux vertus ...”

Zoals zo dikwijls schept ook hier een hapax legomenon problemen: *brayeren* wordt resp. verstaan als zich bezorgd maken om (Van der Zeyde; en elders: bezorgd zijn? vragen?), schreeuwen om (Van Bladel en Spaapen), réclamer (Porion), vragen, een

1. De authenticiteit werd m.i. ten onrechte door Van der Zeyde en thans nog door J. Reynaert in twijfel getrokken (zie LB 63, 1974, 137-149).

2. Of wij hier *dade* als een enkliese van *dade* + *bi* moeten lezen, zoals Van Mierlo en Van Loey (Spr. I § 28 Aant. *m*) aannemen, lijkt me voor twijfel vatbaar. Ik denk hier eerder aan een weglating van het als onderwerp fungerend persoonlijk voornaamwoord: wat *dade* betreft aan een toepassing van Stoett § 5, *g*, en wat de andere voorbeelden bij Van Loey betreft (bijna alle met *verba dicendi*: seide, antworde, vertelde) aan een toepassing van Stoett § 5, *e*.

hoge toon aanslaan ? (H. G. 'T Hooft), heftig verlangen (Plassmann)³. Maar niet alleen de interpretaties van de tegenwoordige vertalers lopen nogal uiteen, ook de kopiïsten hebben hun wenkbrauwen gefronst en het is boeiend te volgen hoe zij zich uit de slag redden.

De drie belangrijkste Hadewych-handschriften (de legger C en ook A en B) hebben nog getrouw het vreemde woord overgenomen en vormen dus blok. Maar reeds met G⁴, dat ook nog uit de 14de eeuw en ook uit Rooklooster stamt, beginnen de ingrepen: hoewel het, volgens Van Mierlo, overigens geen enkele variante van enige betekenis bevat, verandert de kopiïst *brayeren* in *playderen*. Hieruit blijkt hoogstwaarschijnlijk dat men toen in Brussel dit woord niet meer kende en dat C A B meer uit respect voor hun legger dan met begrip hebben gehandeld. *Plaideren* „pleiten” bestaat, maar de verbinding met *om* is niet opgetekend; toch vind ik dit een uitstekende emendatie, die m.i. de prijs verdient en ver uitsteekt boven de pogingen der nakomelingen.

Handschrift E – De Vreese noemt het Ruusbroec-hs. H – bevat een excerpt uit de tiende brief; daarin is niet alleen *brayeren* geweerd maar ook de omgeving grondig geremaneerd: „Minne is so edel ende so reyne, aen haer en blijft nyemants lone. Niemant en derfte *staen na* zueticheit, want die doedet sine minne. Dit weten wel die guede vroede, die altoes na doechden staen ...”⁵. *Staan na* werd ontleend aan de volgende regel („die altoes na doechden staen”) en ter vervanging van *brayeren* ingevoegd; met *zueticheit* (i.p.v. *loen*) is het net zo vergaan. *Dade* wordt *doedet*, m.i. hier de 3de persoon van *doden*. *Rive*, een gangbaar woord in *Leven van Lutgart* en nog in gebruik o.a. bij Cats, klinkt onze 15de-eeuwse Brabander vreemd in de oren en hij schrijft *reyne*.

Veel minder ver gaat de zgn. Haagse bloemlezing⁶ uit de late 15de eeuw: „Die myn is so edel ende so eerbaer: aen hoer en blijuet nyemonts loen. Nyemont en dorfte *sorgen* om sijn loen: dede hijt tsijn, myn soudet thoer wel doen. Dit weten wel die vroede ...” *Rive* wordt door *eerbaer* vervangen, en *brayeren* door *sorgen*.

3. M. H. van der Zeyde, *Hadewijch. Een studie over de mens en de schrijfster*. Groningen 1934, p. 122. – H. G. 'T Hooft, *Uit de verzen en het proza van Hadewijch*. Zutphen z.j., p. 39. – J. O. Plassmann, *Die Werke der Hadewych*. Hannover 1923, p. 22.

4. Het siglum komt van Vercoullie en werd ook door Van Mierlo (zie *Vis. Inl.* p. 32-34) gebruikt; De Vreese, *Hss. v. R.* noemt het echter *w*. Men zou als regel moeten aannemen dat latere onderzoekers de gegeven siglen eerbiedigen. Wij doen veel te weinig aan standaardisering van ons vak.

5. Uitgegeven door W. de Vreese, *Hss. van Ruusbroec*, p. 74.

6. Hs. N; ed. Van Mierlo, *Brieven*, p. 279.

In hetzelfde spoor treedt ook de Adelwip-bloemlezing⁷; wel geeft zij i.p.v. *eerbaer* een synoniem (*milte*) van het oorspronkelijke *rive*, maar i.p.v. *brayeren* eveneens *sorgen*: „Minne ist so edele vnd so milte an ir enblivet niemans lon. Nieman endorfte *sorgen* vmbe lon der daz sin tete. Minne solte das ire wol tvon. Dis wissent wol die gueten wisen vúrsihtigen Menschen ...”

Deze tiende brief is ook als 41e toegevoegd aan het corpus der *Limburgse Sermoenen*.⁸ In handschrift F, dit is het door Kern voor zijn editie gebruikte handschrift uit het einde der 14de eeuw, heeft *rive* zich nog gehandhaafd maar *brayeren* heeft plaats moeten ruimen voor *pruven* en *loen* is gepreciseerd door *sutheit*: „minne es so edel ende so riue, an hare en bliuet nimans loen; niman en dorfte *pruuen* ombe *sutheit*, mar dade tsine: minne sout altoes thar duen. Dit weten wel die gude vrude ...”

In dezelfde traditie der *Limburgse Sermoenen* ligt ook handschrift Wenen, Ö.N. 15258 (Rooklooster, eerste helft der 15de eeuw), dat tot nu toe bij de Hadewych-studie niet werd betrokken⁹. Het biedt dezelfde varianten als F; alleen aan het slot werd *vrude* tot *vriende*: „Minne is so edel en (sic!) so riue an haer en blijft niemens loen Niement en dorfte *proeuuen* om soetheit mar dattet (doorgehaald!) dadet sine minne m (doorgehaald!) souder altoes thaer wel doen Dit weten wel die goede vriende ...” (fol. 249 R).¹⁰

Volledigheidshalve vermeld ik nog dat ook H. Mandé van dit zeldzame werkwoord is geschrokken, maar naar een oplossing heeft hij niet gezocht: net vóór deze passage (bij r. 41) begint, geeft hij er de brui aan en vertelt een eksempl¹¹.

Brayeren heeft dus bij de verschillende kopiïsten een brede waaier van reacties uitgelokt. Laat ons nu eens kijken hoe de filologie zich uit de slag trekt.

Van Mierlo zegt in zijn woordenlijst: „een van elders niet opgeteekend woord, dat zoo iets moet beteekenen als: luid eischen; misschien *brageren* een hoogen toon aanslaan; of *crayeren*.” Ter plaatse (p. 88) commentarieert hij: „*brageren* ? *crayeren* ? *roepen* ;

7. Ed. Van Mierlo, *Brieven*, p. 267, r. 23-24.

8. Ed. Kern, p. 568, r. 32.

9. Hadewych (= LS 41) wordt er op de voet gevolgd door Beatrijs van Nazareth (= LS 42) en *Dbueck van den winkelre* (= LS 43). Zie voor de identifikatie der teksten mijn recensie van de catalogus van Menhardt in LB 53, 1964, Bijbl., p. 6.

10. De volledige variantenverzameling van deze passage biedt tevens een goede gelegenheid om Van Mierlo's handschriftenstemma (*Visioenen* II p. 38) eens te toetsen. Het blijkt dat er geen reden tot ongerustheid bestaat.

11. Zie ed. Visser, Bijl. III, p. 52.

de beteekenis *sorghen* of smeeken (vgl. 46 *bidden om*) past ook." ¹² Hij raadt er gewoon naar en boven het peil van wat de kopiïsten deden, stijgt dit niet uit, want van de kontrolemiddelen die de filologie ten dienste stelt, heeft hij geen gebruik gemaakt. *Brageeren* „brallen, pralen” is een woord van onze wordende renaissance, werd vóór de tweede helft van de 16de eeuw niet opgetekend (D’Heere en Houwaert) en bovendien past de betekenis slecht. – Ook *crayeren* maakt geen enkele kans om de eenvoudige reden dat het een koerant woord was. Wanneer bv. „Nobel die coninc hadde ghedaen Sijn hof *crayeren* ouer al” (A 45) is er in zo uiteenlopende handschriften ¹³ als F 44 en B 54 geen vuiltje aan de lucht. Waarom stuift bij Hadewych de hele overlevering verschrikt uiteen? De oorzaak moet een evidente fout zijn in het gemeenschappelijke voorbeeld of een totaal onbekend woord, een hapax legomenon. Aangezien het tweede in C A B *brayeren* gegeven is, moeten we niet verder zoeken: een betere boeman is niet denkbaar. Ik ben het dan ook volkomen eens met Van Mierlo ¹⁴ dat dit woord zeker oorspronkelijk is. Maar dan is het ook zaak er een verantwoorde verklaring voor te vinden.

Dit onderzoek valt helemaal niet moeizaam uit. Godefroy bevat een werkwoord *brailleur* met een heleboel afleidingen en met de betekenis „crier, chanter, parler en faisant des éclats de voix qui fatiguent les oreilles.” Greimas geeft bij „brailleur” alleen „crier” als verklaring. Het Pikardisch kent nu nog (?) *brayer* ‘crier, pleurnicher’. Het woord heeft zich ontwikkeld uit volkslatijn *bragulare en is verwant met het Oudfranse *braire* „crier, en parlant de l’âne”. ¹⁵

12. Van Bladel en Spaapen nemen in hun vertaling een van Van Mierlo’s suggesties (*crayeren* ? *roepen*) over: „Niemand schreeuwe om zijn loon.” Zie boven het volledige citaat in vertaling.

13. A = Oostvlaams, begin 15de eeuw; F = Rijnstreek, doch zeer slaafs naar Oostvlaams voorbeeld, eerste helft 14de eeuw; B = Hollands afschrift van een Westvlaamse tekst, tweede helft 15de eeuw.

14. *Visioenen*, Inl. p. 29.

15. F. Godefroy, *Dictionnaire de l’ancienne langue française et de tous ses dialectes du IX au XV siècle*. Paris 1880-1902, t. VIII (Compl.), 3650. – A. J. Greimas, *Dictionnaire de l’ancien français jusqu’au milieu du XIVe siècle*. Paris (1969). – Tobler-Lommatsch, *Altfranzösisches Wörterbuch*. 1915, I, kol. 1113. – W. von Wartburg, *Französisches Etymologisches Wörterbuch*. Tübingen-Basel, 1948, I, p. 490. – Het behoort in 1885 ook nog tot de taalschat van Littré: *brailleur*: „parler d’une voix haute et assourdissante”; ook *brailleur*.

J. J. Salverda de Grave, *De Franse woorden in het Nederlands*. Amsterdam 1906, ziet (p. 318) in *brayeren* ten onrechte een afleiding van *braire* met suffiks-substitutie (*eren* vervangt *-re*), zoals componeren uit het Frans *compondre*. Aangezien Vercoullie’s editie van Hadewychs proza (1895) voor opname in MNW I (1885) te laat kwam, moet Salverda het woord naderhand van Verdam, aan wie zijn boek is opgedragen, gekregen hebben.

Willen we het woord zo getrouw mogelijk in al zijn facetten weergeven in het Nederlands, dan doen we een beroep op „balken” of m.i. nog beter – al springen we dan van de ezel op andere beesten – op „bleren” of „janken”.

„Brayeren om loen” voor „bleren om loon”. Hadewych ontleent hier weer aan het Frans. Overloop ik nog eens het rijtje van uitheemse woorden, die zij alleen gebruikt¹⁶, dan kan ik me niet van de indruk ontdoen – hoe moeilijk dit ook voor het verleden te beoordelen valt – dat zij *geaffekteerd* praatte, een tikkeltje toch.

§ 10. MAERLANT : DIE SCONE DIE MI PEISEN DOET

De naam van de vrouw, voor wie Maerlant zijn *Alexander* heeft gedicht, zit verscholen in de beginletters van de tien boeken. Deze prettige puzzel heeft veel beoefenaars aangetrokken: zij kozen (volgens de opgave) zes letters uit de tien (GHILEHIDA), brachten de noodzakelijke verbeteringen aan en zochten dan in de stambomen naar een Ghilda of een Gheile onder de jonkvrouwen van Holland of van Brabant, van Avesnes of van Voorne, van Roden of van Bethune. Mits de nodige manipulaties vonden ze steeds wat ze zochten en brachten daarover ijverig verslag uit. Een overzicht van hun spitsvondigheden en een zachte kritiek op hun driestheden geeft E. Cramer-Peters in *Wetenschappelijke Tijdingen* 36, 1977, 161-166.

Zij komt ook met een eigen oplossing. Niet zes maar alle beginletters van de boeken moeten meetellen en zo vormt zij HIET GHILDA (d.i. volgens haar in modern Nederlands: ZIJ HEET GHILDA). En deze wordt dan vereenzelvigd met Hillegonde van Voorne, de zuster van Albrecht.

Ook daartegen is wel een en ander in te brengen:

1. Het is juist dat het sterk Duits gekleurde dialect van het handschrift meermaals *biet* gebruikt voor het praesens 3de sing. van *beeten*. Maar dat kan onmogelijk de Westvlaamse vorm zijn die Maerlant in zijn acrostichon verborgen heeft vastgelegd. Voor hem was dat een verleden tijd, die hier voor een levende niet zou passen. Voor het tegenwoordige bezigde hij *heet*, zoals ook Franck in zijn kritische editie verbeterde. – En aan die I's valt niet te tornen of te emenderen: zij liggen muurvast zowel bij 't begin van het vierde boek ('In dien derden boec...') als van het achtste ('In dien sevenden boec...').

16. Zie het lijstje voor de Strof. Ged. bij Van Mierlo, *Inleiding* p. 43.

2. Zij vertaalt *hiet* door *ZIJ heet*. Haar verwijzing naar Franck¹ doet niet ter zake. Haar eigen voorbeeld 'Karthago... maecte gheweldelike Ene vrouwe, hiet Dido' is van het type 'Een dorper, heet Lamfroit' (Stoett § 67 ; B. van den Berg in NTg 71, 1978, 34-38), waar wij thans een relativum en geen personale zouden gebruiken.

3. Ook haar Ghilda van Voorne bevredigt me niet, trouwens geen enkele van de voorgestelde dames. Dit gezocht vind ik een prettig maar zinloos tijdverdrijf en ik doe daar niet aan mee omdat zij allen tevergeefs in het *adelboek* bladeren, zoals ik nu aan de hand van de teksten hoop duidelijk te maken.

In het geding is de kwestie of Maerlant zijn Alexander aan een geliefde dan wel aan een adellijke dame heeft opgedragen. Daarover bestaat onder de deskundigen nog een grondig meningsverschil : de tekstuitgevers staan tegenover de literatuurhistorici.

a. Snellaert (1860) noemt haar 's dichters beminde' (I p. 321 en II p. 460) of zijn 'geliefde' (II p. 460). Johannes Franck (1882) volgt hem daarin, niettegenstaande al zijn misprijzen voor zijn dilettantische voorganger, en zegt op p. XII : „In Vlaanderen zal dus ook de vrouw te zoeken zijn, uit liefde tot de welke M. zijn werk heeft ondernomen.”

b. Een geheel andere mening is de kille Te Winkel in 1892 toegedaan : „Totnogtoe aarzelde men niet, haar eene geliefde van den dichter te noemen, doch ik betwijfel, of wij daartoe wel het recht hebben. Viermaal noemt hij haar in zijn werk, en dan steeds op eene wijze, waaruit veeleer eerbiedige hulde, dan teedere liefde spreekt. Ik zie in haar eene edelvrouw, die den aankomenden dichter beschermde en op wier verzoek hij zijnen roman schreef... Ware Maerlant verliefd geweest, hij zou het zeker bij deze weinige, tamelijk koele verzen niet hebben gelaten.” Dertig jaar later heeft hij zijn opinie nauwelijks gewijzigd : „... maar dat er liefde bij hem in 't spel was, blijkt uit zijn tamelijk koele woorden niet voldoende. Er spreekt m.i. veeleer de eerbiedige genegenheid van een galanten dienaar, dan de hartstocht van een verliefde uit.”² De tamelijk koele verzen heeft hij gehandhaafd maar worden toch enigszins tegengesproken door een verheviging van de gevoelens : i.p.v. eerbiedige *hulde* tegenover teedere liefde staat thans eerbie-

1. Franck handelt p. LXXIV over de 'rührende' rijmen *hiet* (nominatus est) : *hiet* (iussit) in Sp. Hist. 1², 39, 17 : „Den coninc... Die Ozee bi namen hiet ; In Ninivee hine houden hiet Inden kaerker.”

2. Jan te Winkel, Maerlant's werken, beschouwd als spiegel van de dertiende eeuw. Gent's-Gravenhage 1892, p. 38-39. — Id., *Ontwikkelingsgang* I, 1922, p. 469.

dige *genegenheid* tegenover hartstocht. – Pater van Mierlo schrijft in 1946: „Wie deze Gheile mag zijn geweest, is men nooit te weten gekomen. Zeker geen beminde van den dichter.

In geen van die verklaringen zal men een liefdeontboezeming willen of kunnen zien. De woorden gaan niet buiten wat hoffelijkheid tegenover een voorname dame... En Jacob was haar ter wille, niet om haar liefde te veroveren, maar om iets veel positievers: Jacob werkte op bestelling.”³

Alleen de betreffende teksten kunnen deze kontroverse beslechten. Het wordt hoog tijd dat ik ze in mijn betoog betrek. Viermaal vermeldt Maerlant haar: in de proloog van het eerste boek, aan het slot van V en X, maar kroongetuige is toch de passage die het vierde boek besluit:

- 11 Der bo]eke solen noch .vj. wesen
 Dat m]en in sal mogen lesen
 13 Wijsheit] ende dachcortinghe
 Van A]lexander de coninghe
 15 Om d]at si segt dat es goet
 Die scone die mi pisen doet.
 17 Al lachterent dander mi en roec
 Aldus begint dat vijfte boec⁴

Voor we v. 15-16 in hun geheel aanpakken – die zeldzame regels waarin Maerlant zich bloot geeft – moet de twijfel over ‘pisen’ worden weggenomen. Het enige, zeer korrupte hs., c. 1400 geschreven in een mengelmoes van Nederlands en van Duits (tussen Kleef en Gulik)⁵, heeft duidelijk ‘pisen’. Snellaert (p. 408) commentarieert: „Maerlant schreef *peisen* (peinsen) gelijk de Vlaaming nog uitspreekt; de Overlander veranderde, gelijk in vele

3. J. van Mierlo, *Jacob van Maerlant. Zijn leven – zijn werken – zijn beteekenis*. Turnhout 1946, p. 10. Hij waardeert blijkbaar de arbeid boven de liefde.

4. Snellaert p. 205, boek IV v. 1711. Dit en de volgende citaten heb ik op een mikrofilm geverifieerd. De woorden vóór de haken zijn in het hs. grotendeels uitgewist, maar ik heb vertrouwen in de tekst van Snellaert, die steunde op het afschrift van de geleerde Schmeller, bovendien een geroetineerd paleograaf. – Franck leest in v. 12 *Daer* (i.p.v. *Dat*) en in v. 15 *Up* (i.p.v. *Om*); ik vermoed dat dit stilzwijgende emendaties zijn.

Vers 16, tezamen met v. 1512 (‘Want si es edel ende bequame’), vertoont grote gelijkenis met het zesde lied van Veldeke: ‘Diu schoene, diu mich singen tuot... Sî ist edel unde vruot...’, zie H. Moser und H. Tervooren, *Des Minnesangs Frühling*. Stuttgart 1977⁹⁶ I, p. 114.

5. Hs. München, cod. germ. 41 (= Clm 349). Zie over het dialect J. Deschamps in HZM 24, 1970, p. 32. W. de Vreese (Bouwst. MNW art. 16) dateert het ook volgens mij te vroeg (c. 1350) en lokaliseert de taal verkeerd (Vlaams).

andere woorden, de *ei* in *i*: *peisen* = *pisen*." Franck gaat daarmee akkoord in zijn kritische editie en drukt 'peisen'. – De opmerking van Snellaert snijdt inderdaad hout. In V 742 (p. 234) gebeurt hetzelfde :

Al sijn wi nu gescoffiert
 Wat helpt anders gevisiert
 Dan te pisene (Franck : peisene) allewege
 Dat wi noch solen vechten sege ?

Er zijn nog meer voorbeelden te vinden⁶, maar voor mijn doel volstaat dit. Dat elders⁷ zich soms het oorspronkelijke 'peisen' heeft gehandhaafd is niet verwonderlijk. Vermits de lezing van het hs. een goede zin biedt, kan de emendatie (*pisen*, lees : *pinen*) van Te Winkel worden verworpen⁸.

Neteliger is de *interpretatie* van 'peisen', dat hier zeer enigmatisch wordt gebruikt en zeer pregnant, zonder lijdend voorwerp, zonder afhankelijke zin, zonder voorzetselbepaling. Het ligt daar zo onbestemd te midden van de zin, als een zeilschip op windstille avond, en het is geen gemakkelijke zaak zijn koers te bepalen.

Verdam rangschikt dit citaat in zijn MNW bij I (= intransitief) sub 2 : '(na)denken, ook in gedachten verzonken zijn, peizen', maar daar schieten we niet veel mee op. Het werkwoord heeft hier meer inhoud dan men het gewoonlijk toekent, want anders heeft de zin weinig zin. Welk begrip heeft Maerlants lezer er vanzelf bijgedacht ? Met welk element heeft de betekenis zich verdicht ?

Overlopen we de brede waaier van citaten die Verdam biedt – wat een onvergelijkelijk woordenboek heeft hij ons toch geschonken ! – met in het achterhoofd de samenhang met de Alexander en de noodzakelijke relatie tussen *si* en *mi*, geschapen door het ww. *doet* (*peisen*), dan houden er maar twee konnotaties stand :

6. Zie o.a. II 90 Doe pijsde hi dat... ; II 788 Hij piese doch om sijn wijf... ; Franck verbetert resp. in *peisde* en *peise*. – In de Lancelot-kompilatie komt ook *gepijs* voor ; zie de bespreking van Verdam in MNW sub verbo.

7. IV v. 1397

Hien mochte niet gerusten
 In sijn bedde met eenger lusten :
 Also nu *peinsde* dat hi wilde
 Beide met sper ende met scilde
 Varen iegen die rechter scare
 Doen *peinsde* hi dat beter ware
 Aen die slinke sijde te iagene
 Om Daris her te versagene

(Snellaert I, p. 195)

Cfr. ook III 210 : Philotas peinsde om sijn gewin ; V 517 : Daris peiset en(de) visiert Wat...

8. Zie *Maerlant's Werken* p. 28 en *Ontwikkelingsgang I*, p. 469.

1° de opdracht tot een letterkundig werk

- die cleric die dese *rime* maecte Dier om *pensde*⁹ ende waecte (Vanden levne ons heren v. 4927)
- Die dit *pensde* tierst ende screef *dit werc* (ib. v. 115)
- Niemen en hebbe dies waen, Dat ic die materie vensede, Els dan ic *die ryme pensede* (Nat. Bl., proloog v. 12)¹⁰

De betekenis van *pensen* raakt hier zeer dicht bij 'het denkwerk tot het schrijven verrichten'

2° een liefdesverhouding. Voorop weze gesteld dat mede blijkens de definitie van Kiliaen 'versare corde vel animo' de rationele inslag vroeger kleiner was dan we thans zouden vermoeden.

a. Tot God

- minlike *pensen* van dengenen din gi hertelike mint (Limburgse Sermoenen, ed. Kern p. 595, r. 14)
- om heme te *pensene* encansi van verlancessen niet gedragen (Beatrijs van Nazareth, ed. Reyens-Van Mierlo p. 34, r. 100; en Limb. Serm. p. 580, r. 28).

b. Tot de medemens

- Om Galien *peinst* hi vele. Die minne heftene so verwonnen Hine salse niet verdriven connen (Ferguut, ed. Verdam v. 2050)
- *peinst* om mi, wel scone joncfrouwe, want binnen in miere herten gront sidi ghewortelt, in goeder trouwen! (Vad. Mus. 1, 391, v. 78)
- om die minne *pensedi* sere (Lorreinen, Bloeml. I, 35, 11).
- Soe (*Melioer*) bidt dat ghi om haer *peinst* (Parthonopeus, ed. Bormans, v. 1359)
- tote Fergute ... Die tote hare niet een twint En *peinst*, no weet dat sine mint (v. 1436)
- Gi hebt gnoech *gepenst* te waren Na dese Caldieusche (nl. Edea), latet varen (Cassamus, ed. Verwijs, v. 1837)

Bij enkele van deze voorbeelden heeft Verdam reeds de richting van de betekenis aangegeven: 'denken aan iemand, vooral met het bijdenkbeeld van verlangen'. De stap naar 'liefhebben' is niet groot, vooral wanneer we het plaatsen naast het adj. *penseus*, dat in het hs. van Gruuthuse ongeveer synoniem is van 'amouereus'. Deze overtuiging wordt nog versterkt wanneer we hierbij het Prov. *pensar* betrekken, dat met zijn tweeledige oorsprong van

9. Handschriftelijke variante 'pjinde', net zoals Te Winkel in de vorige voetnoot voorstelde voor 'pisen'.

10. Men versta met het MNW 6, 1419 sub 3: „van mij is alleen de versmaat, het overbrengen van den lat. tekst in verzen.”

'poids' en 'pensée' behoort tot het specifieke vocabularium van de troubadours. Cropp¹¹ omschrijft het als „une espèce de réflexion qui déconcerte, qui tourmente et qui risque enfin de déranger l'esprit du poète-amoureux” of enkele bladzijden verder: „le pensar est une activité intellectuelle qui engendre et qui fait ensuite s'épanouir l'expérience de l'amour.”

Samenvattend staan we dus voor de vraag: betekent 'die mi peisen doet' ofwel – wat ekstreem uitgedrukt – 'die me aanspoort te schrijven', ofwel 'die me geheel vervult'? Of beide?

Het lijkt nu geen uitstel meer ook het antecedent 'die scone' bij de interpretatie te betrekken. Alleen Verdams vijfde betekenis kan hier van toepassing zijn: 'mooi, liefelijk, bekoorlijk, aantrekkelijk voor het oog; ook aangenaam voor den geest, het gemoed.' In al zijn bewijspplaatsen voor het zelfstandig gebruikte adjektief gaat het om een *liefdes*situatie.¹²

- Sal mi die scone die mi doet leven Aldus sonder troost begheven (Parthonopeus, ed. Bormans v. 6414; ook 8066)
- Ferguut ... hadde Galien die scone Met groter bliscap al sijn leven (Ferguut, ed. Verdam, v. 5588; ook 1247)

Neen, het zou Maerlant niet voegen zijn maecenas met 'die scone' aan te duiden; in een verhouding tussen werknemer en werkgever klinkt dit onbetamelijk en grof. Ik geloof wel dat zij zijn ontluikend talent heeft aangemoedigd en zijn schrijversambitie heeft gestimuleerd, maar hun verhouding ligt buiten de sfeer van bestelling en loon.

Hij deelt trouwens zelf mee in de voorafgaande regel 1715, waarom hij zijn arbeid wil voortzetten: 'Om dat si segt dat es goet'. Hier is geen sprake van 'geven' of van uitbundige verheerlijking der 'miltheit' (*largesse*). Het zijn simpele woorden, zonder superlatieven en zonder de minste emfase, maar onvergetelijk in hun existentiële diepgang. Zo vond ook God na elke scheppingsdag quod esset bonum.

Het volgende vers tenslotte 'Al lachterent dander...' brengen *si* en *mi* nog dichter bij elkaar en stelt de verstandhouding binnen

11. Glynis M. Cropp, *Le vocabulaire courtois des troubadours de l'époque classique*. Genève 1975, p. 305-308. – Vgl. ook H. Kolb, *Der Begriff der Minne und das Entstehen der höfischen Lyrik*. Tübingen 1958, p. 43: „das pensar bzw. pensamen ist ... eine geistige Aktivierung, die das Erleben der Minne erst hervorbringt und intensiviert... im Nachdenken über die Minne entsteht die Minne selbst.”

12. Zie over *bel* en *beltat* in de Franse hoofse lyriek Cropp, *Vocabulaire courtois* p. 151; en verder beneden voetnoot 17.

'ihre geheimere Welt' nog beter in het licht tegenover de afkeuring door de buitenstaanders.

Ik ben het ook eens met Franck (p. XII) dat zij regelmatig contact onderhielden: „Denkelijk was zij geheel in des dichters nabijheid en volgde met belangstelling den voortgang van zijn werk.” Dat blijkt uit de andere plaatsen, over de gehele vertaling verspreid, waar hij haar vermeldt; we kunnen er niet onderuit heel kort te onderzoeken of deze passages de verworven zekerheid versterken of aantasten.

BOEK I, 23 Nochtan so willics bestaen
Dore hare die mi heeft gevaen
Te scriven Allexanders geesten

Ook hier spreekt Maerlant terughoudend en met een zekere schroom zijn gevoelens uit. Elke onbevangen lezer zal hier aanvullen 'gevaen met minnen.'¹³ Ik volg dan ook Te Winkel¹⁴ niet, die vond dat „ghevaen zeer goed kan opgevat worden als *ingepakt*, zoodat weigeren onmogelijk was.” Met 'ingepakt' bedoelt hij zeker niet 'bekoord, betoverd, verliefd gemaakt', want dan zou hij zichzelf tegenspreken, maar 'ingelijfd, aangeworven', en blijkbaar verbindt hij daarmee 'te scriven'. Dit alles m.i. ten onrechte, want 'te scriven' verklaart nader 'des' in 'willics bestaen' (aanpakken, ondernemen); en 'gevaen' (ingepakt) klinkt dan onheus en behoort niet tot de onderdanige terminologie van het mecenaat.

BOEK V 1225 Die vijfte boec geet heer uyt
God geve eer also menich saluyt
Else wort in dien boke staen
Die mi dit te diedsche dede an vaen

'God zegene haar zo menigvoud (zo dikwijls) als er woorden in dit boek staan'. Franck (p. XII) vindt dit 'een beleefdheid aan haar adres'. Veel eerder moeten we ons afvragen of deze hyperbool¹⁵ wel denkbaar is binnen het kader van verschuldigd respect. Voor deze wat vrijpostige *démesure* zou ene Bethune haar adellijke wenkbrauwen hebben gefronst.

13. Vgl. b.v. 'Galiene was ghevaen Met minnen' (Ferguur v. 1262). Zie ook MNW *bevaen* bet. 13 a en 14 c. – 'Die mi haet dus bevaen' (Jan I in TNTL 15, 236).

14. Maerlant's Werken p. 39.

15. God geve haer dusentwerf saluyt (MNW sub *saluyt*, zonder opgave van bron). – Mijn herte di dusentfout gruetet (M. Loep II, 328, in een brief van Hero aan Leander).

BOEK X, 1510 God geve eer ere ende prijs groet
 Die mi dede dat ict bestoet
 Want si es edel ende bequame
 Die wille weten eren name...

Hoe meer ik uit het Middelnederlands vertaal, hoe groter mijn aarzeling. Na lang wikken en wegen meen ik te verstaan : „God geve haar loon naar werken (of : God geve dat het haar goed ga) die me steunde om mijn werk te voltooien ; want ze is een edel mens en een bevallige vrouw.”

‘Edel ende bequame’ moet ik toch nog even toelichten. We weten van elders dat Maerlant met ‘edel’ niet ‘adellijk’ bedoelde : „Daer trouwe ende doghet es an Ende rene es van seden” die verdient de naam ‘van der edelheden’.¹⁶ – ‘Bequame’ kan zowel ‘bevallig voor het oog’ als ‘beminnelijk van karakter’ betekenen, maar de citaten bij Verdam wijzen er toch op dat *uiterlijk* schoon bij Maerlant de gewone betekenis was. Zeer koerant – elf van de vijftien citaten komen uit zijn werk – gebruikt hij de ‘Zwilling-formel’ ‘scone ende bequame’, waarin ‘bequame’ synoniem en dus versterking is van ‘scone’. Het lijkt wel alsof hij hierop bewust varieert door nu het antitetische ‘edel’ tegenover ‘bequame’ te plaatsen en zodoende meer de *innerlijke* hoedanigheden beklemtoont. – ‘Edel ende bequame’ zou dan een weerspiegeling zijn van het steeds weer opdagend menselijk ideaal : kalokagathia.¹⁷

Men zou deze bevindingen met betrekking tot de *Alexander* nog in een ruimer kader moeten plaatsen en de bladzijden uit Te Winkels proefschrift over ‘Maerlant tegenover de vrouwen’ (p. XI en 37-43) herschrijven. De toekomstige onderzoeker moet dan wel in de eerste plaats een grondig onderscheid maken tussen wat Maerlant vertaalt en wat hij uit eigen overtuiging toevoegt.

Zijn twee belangrijkste uitspraken over deze materie leggen de grote lijnen van zijn evolutie vast. Later kijkt hij niet met wrok terug maar herdenkt met warmte deze jeugdervaring : „Vrouwen sijn bi naturen goet ; Si slachten den wine enter gloet Die de

16. Eerste Martijn v. 548 (ed. Verdam en Leendertz p. 26).

17. Zie S. Singer, *Germanisch-Romanisches Mittelalter*. Zürich/Leipzig (1935), p. 98. – Theodor Frings und Elisabeth Lea, *Das Lied vom Spiegel und von Narziss*, in *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* (Halle) 87, 1965, 40-200 ; over *bontat e beltat* vooral p. 72 (Formel), 74 (Das Traumbild von der vollendeten Frau), en 173 en 174 met citaten uit Veldeke : ‘Si ist sô guot und ist sô schône, die ich nu lange hân gelobet’ (XVI) ; ‘Ich singe mit trüeben muoten der schoenen vrowen und der guoten’ (XXVII). – Voor *edel-schoene* zie Marianne von Lieres und Wilkau, *Sprachformeln in der mitteldochdeutschen Lyrik bis zu Walther von der Vogelweide*. München 1965, p. 165.

werelt verbliden.”¹⁸ Ook (de tweede) Martijn plaagt hem nog daarmee: „Jacop, dit was oint dijn doen: Van vrouwen moeste dijn sermoen Of beghinnen, of enden.” (II, v. 40) Jacob, vroeger had je de mond vol over vrouwen, ‘Nu es dine herte dies ontfloen.’

Neen, Te Winkel en Van Mierlo hebben niet het recht om Maerlant liefdeloos door het leven te sturen. Ik acht dit een belangrijke konklusie, want – om met Symforosa¹⁹ te spreken – dat is ‘geen klein ding in een mens zijn leven.’ Zij moge dan in eervolle positie niet kunnen wedijveren met Guillermus, de aartsbisschop van Reims aan wie Gualtherus de Castellione zijn *Alexandreis* opdroeg, zij bezat in de ogen van Jacob hogere adelsbrieven, want Ghilda – of welke naam ook in het acrostichon verborgen zit – is zoals Louise een woord van liefde.

„... ach, und Blätter und Bach seufzen, Luise, dir nach...”

§ 11. GILIS ONIN

Sinds zijn ontdekking in 1963 door Albert van Brantegem (SpL 7, 114)¹ is Gilis Onin aardig op weg om als vroege rederijker zijn plaats in onze literatuurgeschiedenis te veroveren. Maar zoals eerder met Lucas d'Heere en Matthijs Castelein² gebeurde, dreigt er iets mis te lopen met de juiste spelling van zijn naam. We moeten erover waken dat wie we laten immigreren in dat onvergankelijke land beschikt over deugdelijke identiteitspapieren.

18. Eerste Martijn v. 911. – Naar aanleiding van deze passage schrijft Herman Pleij in zijn bijdrage ‘Wie wordt er bang voor het boze wijf?’, verschenen in *De Revisor* IV/6 (dec. 1977) op p. 39: „Voor de middeleeuwen is dit een recalitrant oordeel en het functioneert meer als typering van de fictieve Jacob, die voortdurend in het dispuut heersende meningen bestrijdt, maar dan wel met dommigheid (*spatiëring van mij*). Want iedereen wist dat juist wispelturigheid en geilheid bij de vrouwen thuishoorden.” Pleij moet wel erg door eenzijdige lektuur verblind zijn om zulke uitspraken te doen.

Van de gelegenheid wil ik graag gebruik maken om hem te signaleren dat de gezellen van Diest hun *spel van Lanseloet* in 1412 niet te Aix opvoerden, zoals hij schrijft in *De Revisor* IV/1 p. 38. Er bestaat thans wel in Aix-en-Provence een bekend teaterfestival, maar bedoeld is Aix-la-Chapelle, dat wij in Vlaanderen nog steeds Aken noemen en waar de Diestenaars waarschijnlijk beter verstaan werden. Laten we ons oordeel milder formuleren en alleen maar zeggen: *quandoque bonus dormitat Homerus*.

19. Uit Felix Timmermans geciteerd door W. A. P. Smit, *Hoofd en Dia*. Amsterdam 1968, p. 179.

1. Ten onrechte wordt zijn naam aldaar Van Branteghem (met een *b*) gespeld.

2. Zie voor Lucas d'Heere F. de Tollenaere in NTg. 50, 1957, 315 en 52, 1959, 201; voor Castelein: S. A. P. J. H. Iansen, *Verkenningen in Matthijs Casteleins Const van Rhetoriken*. Assen, 1971, p. 13.

Van Brantegem steunde op twee bronnen, die hij met elkaar heeft verbonden. Ten eerste heet één van de dertien stichters van de Brugse H. Geestkamer in de akte van 1428 Gilleken Hoonin. Ten tweede verbergt een strofe uit de refreinenbundel van Van Doesborch zijn acrosticon; de beginletters van elke versregel geven: D S G / N I N O S I L I G / S S N; de schuine streepjes komen van mij om duidelijk aan te tonen dat men van achter naar voor Gilis Onin leest, precies in het midden van de strofe, met drie regels ervoor en drie erna.

Dat sluit als een bus, maar in SpL 8, 52 had F. van Vinckenroye daar toch iets tegen in te brengen: hij betoogt dat aan het acrostichon nog 2 letters moeten worden toegevoegd en dat we ONINGS, of nog beter (zonder apokope van de *b*) HONINGS moeten spellen. Nu A. van Elslander in VMAC. 1976, p. 304 hem daarin volgt en ook Dirk Coigneau in 'Het refrein van Gilleken Honings', verschenen in het weer zo boeiende jaarboek „De Fontaine” 1976-77, I 47-60, wil ik proberen verder onheil te voorkomen.

Laten we de drievoudige argumentatie van Van Vinckenroye eens nader bekijken.

1. Zulke symmetrische plaatsing van het acrostichon is lang niet gewoon bij de rederijkers, zegt hij. – Dat is mogelijk, maar het komt vaak voor, is veel kunstiger en misschien heeft ook de getallensymboliek, 3 + 9 (= acrostichon) + 3, er iets mee te maken.

2. Hij pleit verder voor een spelling met aanvangs H –, zoals die voorkomt in de genoemde stichtingsakte. Hij voegt daaraan toe: „Het vers dat zulke *H* voor het acrostichon moest leveren, kan weliswaar in onderhavig refrein niet weggevallen zijn, want die strofe is volledig; er zijn 15 verzen, zoals in de overige strofen. Men neme echter in aanmerking dat reeds sinds de 13de eeuw de *b* in Vlaanderen vaak niet meer geschreven werd.” – Maar indien ik mag veronderstellen dat dichter Gilis zijn naam kon schrijven, verdient de eigenhandige spelling Onin in het acrostichon toch de voorkeur boven die van een ambtenaar of een notulator.

Of de bewuste *b* juist is dan wel hyperkorrekt moet uit de etymologie blijken. Naast 'honing' (*honey*), waaraan Van Vinckenroye vasthoudt, bestond een familienaam Onin, afgeleid van de voornaam Onin, reeds circa 1190 geattesteerd in Brussel, waar een zekere Onin de Monte miles als getuige optreedt³. Dat hij

3. Edg. de Marnaffe, *Cartulaire d'Afflighem*, in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, publiés par le chanoine Reusens et le chanoine Victor Barbier. IIe section, *Série des cartulaires et des documents étendus*, fasc. 1-5, Louvain 1898, p. 293. – Andere voorbeelden van Ono, Onin en Onekinus, alsook iets

ten onrechte, 'het niet erg Nederlands klinkende en onwaarschijnlijke Onin' verwerpt, zal ik straks duidelijk maken.

3. Tenslotte staft Van Vinckenroye zijn voorkeur voor *-ing* boven *-in* met een beroep op Van Loey, *Mnl. spr.* II § 106 c (en ook b!), waar zou staan dat in het Westvlaams „ng na *i* meermalen *-n* werd geschreven” (bv. *Winne* voor *Wingene*). – Maar het gaat hier steeds om verlengde vormen, nooit om *-ing* in de auslaut. „Honin” voor „honing” komt ook niet voor als variant in het MNW.

Alle onzekerheid wordt weggenomen wanneer we ons ter plaatse begeven, in het Brugge van de 14de-15de eeuw. Het wemelt daar van de Onins en de moeilijkheid is niet er een tegen het lijf te lopen maar ze uit elkaar te houden. Het register van familienamen van Gailliard op de uitgave van de Brugse charters bevat sub *Honin* niet minder dan 67 verwijzingen!

Gilis behoort niet alleen tot een talrijke maar ook tot een belangrijke poortersfamilie. Zegher Onin zetelde in 1336 in de gemeenteraad⁴. Ter gelegenheid van het jubeljaar reisde Magister Jan Honin, een priester, in 1350 „ten hoghen rome”, in het select gezelschap van o.a. de toekomstige abt van de Gentse St.-Petersabdij, voorzien van een grafelijke aanbevelingsbrief, enz.⁵

Laten we ons echter beperken tot de dragers van de voornaam Gilis. Een vluchtig onderzoek gaf reeds een bevredigend resultaat; maar er moet nog veel te vinden zijn. Ik gebruikte de volgende bronnen:

- Inventaire des Archives de la ville de Bruges. Section première. Inventaire des Chartes par L. Gilliodts-Van Severen ... Première Série. Treizième au seizième siècle. Table des noms de familles. Table des noms de lieux et glossaire flamand par Edw. Gailliard.
- N. de Pauw, Jehan Froissart's Cronyke van Vlaenderen ... Tweede deel. Rekeningen der Baljuws van Vlaenderen. Gent, 1900.
- Charles-François Custis, Mémoires pour servir à l'histoire politique de la ville de Bruges (18de-eeuws handschrift, berustend te Gent UB 463)⁶.
- Register vernieuwing wet 1397-1421 (hs. Brugge, Stadsarchief, zonder signatuur)⁶.

over de etymologie kan men vinden bij C. Tavernier-Vereecken, *Gentse Naamkunde van ca. 1000 tot 1253*, p. 134, 177, 185 en 186. – Het verkleinwoord *Onekinus* uit a° 988 ook reeds bij J. Mansion, *Oud-Gentse Naamkunde*. 's-Gravenhage 1924.

4. A. Dewitte en A. Viaene, *De Lamentatie van Zeghere van Male. Brugge na de opstand tegen Spanje 1590*. Brugge (1977), p. 142; er staat foutief Zegher Omen.

5. A. Viaene in *Biekorf* 69, 1968, 294.

6. De gegevens uit deze twee handschriften dank ik aan een vriendelijke mededeling van Dr. D. van den Auweele.

1. 1378-79 : GILIS ONIN wordt vermeld in een lijst van poorters die aan de stad geld hebben geleend (Gilliodts II 352).
2. 1382 : hij treedt op als verzoener na een moord in Ierland en bemiddelt bij een betaling van een baljuw te Hesdin aan zijn ontvanger (N. de Pauw II, resp. p. 124 en 130).
3. 1383 : na de slag van Rozebeke wordt Brugge in staat van verdediging gebracht en houdt hij financieel toezicht op de werken (Gilliodts III 23).
4. 1384-85 : raadslid (Custis p. 103). Karel VI belegert Damme en Gilis Onin leidt als „wethouder” een expeditie daarheen (Gilliodts III 48).
5. 1406-07 : deken van de wasse (mogelijk : controleur van de openbare wasplaatsen voor tekstiel) (Register, f. 73 R).
6. 1412-13 : deelman (= verdeler van de erfenissen) in Scaermers (= van de Karmeliet) zestendeel (de stad was ingedeeld in zes distrikten ; zie ook onder 8 : St.-Jans zestendeel). Zie Register, f. 121 R.
7. 1418-19 : raadslid (Register, f. 159 R) ⁷.
8. 1419-20 : deken van de deelmannen van St.-Jans zestendeel (Register, f. 166 R).
9. 1420-21 : raadslid (Register, f. 173 v).
10. 1426 : gedeeltelijke terugbetaling van aan de stad geleend geld (Gilliodts IV 522) ⁸.
11. 1428 : Gilleken Hoonin, medestichter van de H. Geestkamer.
12. 1432-33 : raadslid (Custis p. 201).

Deze vermeldingen zullen wel niet slaan op even zovele individuen, maar om één en dezelfde kan het moeilijk gaan. Tussen nr. 4 en 5 ligt een tijdspanne van ruim 20 jaar, een generatie misschien. De eerste groep (1 tot 4) zou zich tot de tweede (5 tot 12) *kunnen* verhouden als vader en zoon, want de deelman in Scaermers zestendeel (nr. 6) heet 'Gillis Honin filius Gillis'. Zo eenvoudig ligt het ook waarschijnlijk niet : tussen 6 (Scaermers

7. Dat de dichter Jan Moriton in 1413-14 als schepen fungeerde en in 1414-15 als raadslid – wat we reeds wisten uit zijn Gentse reis, cfr. Ann. Soc. d'Em. 97, 146 en overgenomen door Heeroma p. 100 – wordt in ditzelfde register bevestigd resp. fol. 127 R en 134 R. In de Brugse raad zetelden in het tweede decennium van de 15de eeuw (minstens) twee poëten. Was dat niet des guten zuviel ? Men kan zich afvragen of wellicht de economische achteruitgang niet zozeer aan de verzanding van het Zwin te wijten was maar eerder aan een te grote dosis dichterschap bij de vroege vaderen.

8. Ik citeer hieruit een passage, waarin sprake is van „medeghesellen” : „Ghegheuen mer Lodewic van Themseke ... Janne Bortoën, Gillise Honin ende haerlieder medeghesellen, de somme van ...”. Zou de dichtersbent reeds bestaan hebben vóór zij in 1428 officiële statuten aanvaardde ?

zestendeel) en 8 (St.-Jans zestendeel) bestaat er waarschijnlijk een onverenigbaarheid, tenzij we een verhuis veronderstellen.

Het is best mogelijk dat meer gegevens beter uitsluitsel geven en meer zekerheid bieden. Voor mijn doel volstaat dit ruimschoots: alleen de genaamde Gilis ONIN mag binnentreden in dat onvergankelijke land.

§ 12. HOOFT: DE KRANSEN DER HAILICHHEIDJENS

Twee maanden vóór zijn huwelijk met Christina van Erp kijkt Hooft vanuit de schietgaten van het Muiderslot uit over de Vecht. Het is pril voorjaar (10 maart 1610) en hij slaat, zelfzeker en geamuseerd, het lokkend spel gade, dat de waternimfen daar in „de stroomen” spelen met „de gaile veldtgoôn”. Omdat deze „godesjes dartel” ook dichten en verliefd zijn voelt hij zich met hen verwant en kan hij hun ook wat vragen: maakt ruikers van kleurige bloemen en van groen, „Om mij niet, maer, de bruidt mijns heete siels¹ te vieren.’

De dichter besluit dan in een laatste strofe:

Niet dat ghij, coomende' haer eerbiedelijck te moeten,
Sult om het haylich hayr van Sonnelijcke glans
Gaen vlijen crans op crans;
Maer pastse tot mijn hooft en legtse voor haer voeten.

Stoett-Leenderts (I, 101) verklaren: 'Ik zou er mee vereerd zijn, wanneer zij op mijn hoofd gelegd werden, maar dan zijn ze slechts goed genoeg om ze eerbiedig aan haar voeten neer te leggen'. – Keuchenius en Tinbergen (*Nederlandsche Lyriek* 2, 1922, 102) variëren daarop: 'de kransen waar ik mee vereerd zou zijn als ge ze op mijn hoofd plaatste, leg die aan haar voeten'. – In de modelbloemlezing *Uit Hoofts lyriek* van C. A. Zaalberg gaat het niet meer om dezelfde kransen die van hem naar haar verhuizen, maar elk krijgt zijn deel – zij het dan op een andere wijze – hoewel in v. 24 uitdrukkelijk gezegd was 'om mij niet ... te vieren': 'Bekrans mij, maar bied mijn bruid op eerbiediger wijze haar krans aan' (p. 48).

Geen van de drie² geeft m.i. de climax weer, die in de laatste regel ligt. Zij maken er een banaal spelletje-met-groen van en

1. 'Siele' is in de Mnl. Spraakkunst van Van Loey het paradigma van de zgn. zwakke fleksie.

2. C. C. van Slooten, *Eroische Gedichten* (1902), p. 101, noch W. A. Ornée in de 3de druk (1956) p. 88 geven bescheid. G. Engels, *Gedichten van P. C. Hooft* (Meulenhoff 1921) p. 68 en G. Stuiveling, *Dichters van vroeger* (1977) evenmin.

wijzen niet op de symbolische betekenis. Wat Hooft vraagt ligt in de lijn van zijn bovengenoemde verbondenheid met de water-nimfen: 'Bekrans mij als dichter en als overwinnaar in de bruidswerving, maar leg dan die krans aan haar voeten ten teken van mijn dienstbaarheid'.

Deze interpretatie wint aan kracht wanneer we hierbij de gemoedsgesteltenis betrekken van het sonnet, dat hij één dag eerder dichtte. Daar bidt hij tot de „Vonckende God" der liefde dat zijn geliefde zou lezen wat in zijn hart gegrift staat :

... mijn eeuwige slavernij,
En d'eindeloze macht van d'opperheerschappij
Die haer verheven deuchdt heeft op mijn siel bevochten

Daarvoor is hij haar dankbaar en kroont hij 'haer gesegent hayt met groene cranssen... Van eerlijck laurenlof en soete myrth gevlochten'.

Van deze bekransing geeft hij de volgende dag als het ware een verbeterde opvoering, die zelfbewuster nu zijn onderdanigheid tot uitdrukking brengt. Gisteren kroonde hij haar slaafs als overwinnares, vandaag legt hij zijn meesterschap-als-dichter en zijn overwinning-als-bruidegom in dienstbaarheid aan haar voeten.

§ 13. HOOFT : D'APPELEN WRANG

Ik heb de indruk dat ik *Dartelavondt*, dat meesterlijke gedicht van Hooft (Stoett-Leendertz I, 176), taalkundig vrij goed versta ; alleen in v. 32 zit nog een moeilijkheid :

Oft weêr groete de soete moorbeesen ?
Oft weêr grappelen d'appelen wrang ?

De fruitnamen worden m.i. ten overvloede door Leendertz verklaard: '*moorbeesen*, tepels; *d'appelen wrang*, de borsten'; met wat verbeelding komt men daar zelf wel achter. Maar wat dat vreemde 'wrang' betekent, laat hij in het midden.

Aangezien het WNT nog niet tot 'wrang' gevorderd is, kunnen we voorlopig geen overzicht krijgen van de mogelijkheden die het woord biedt. Het MNW geeft vier betekenissen: 1. Wrang, scherp, zuur. 2. onvriendelijk, bars, onaangenaam, vijandig. 3. volhardend, onverschrokken. 4. Droef. Ook het *Uitlegkundig Woordenboek op de werken van P. K. Hooft* (1825-'38) helpt ons geen stap verder: „bitter, wreed; zuur of bitter in een' stoffelijken, en stuursch, wreed, onmeêdgend, in een' zedelijken zin." Aan

'zuur van smaak, zerp' (Kiliaen 'asper gustu') zou men hier even kunnen denken, maar ook daartegen protesteert de bewonderende kontekst heftig.

Om het woord 'wrang' hier juist te interpreteren moeten we terug naar een versregel van Ariosto (1474-1533), wiens *Orlando Furioso* Hooft zonder enige twijfel grondig heeft gelezen en intens in zich opgenomen. In zijn rijmbrief vanuit Florence (1600) aan de Amsterdamse rederijderskamer 'In Liefd' bloeyende' verschijnt hem vorstin Italia, die alle heerlijkheden van haar land en van haar steden met hun dichters opsomt; 2 regels slechts voor Dante, maar 12 voor Ariosto 'den Godlijcken Poët' uit Ferrara, evenveel als voor Petrarca. Auteurs, waarmee men op 19-jarige leeftijd dweept, maken meestal een blijvende indruk. Wanneer Maurits in 1618 het Muiderslot bezoekt, probeert Hooft de stof uit het tweede gedeelte van de *Orlando furioso* om te werken tot een romantisch treurspel.

De bewuste regel ontmoeten we wanneer Alcina, in al haar luister, vanuit haar kasteel Ruggiero tegemoet treedt; volgens alle regels van de kunst wordt ze van top tot teen beschreven¹: ná haar haar, wangen, voorhoofd, wenkbrauwen, ogen, neus, mond, tanden en vóór haar armen, handen en voeten prijkt de volgende stanza (canto VII, 14):

Bianca nieve è il bel collo, e 'l petto latte;
 il collo è tondo, il petto colmo e largo:
 due pome acerbe, e pur d'avorio fatte,
 vengono e van come onda al primo margo,
 quando piacevole aura il mar combatte.
 Non potria l'altre parti veder Argo:
 ben si può giudicar che corrisponde
 a quel ch'appar di fuor quel che s'asconde.

Her round and shapely neck is white as snow.
 Her bosom, pure as milk, is large and full.
 Two ivory breasts, firm as young fruit, below
 Her bodice move, as when soft breezes pull
 The waters at the margin to and fro.
 Her other parts would be invisible
 Even to Argos with his hundred eyes,
 But from the rest their beauty we surmise²

1. De beschrijving van Olimpia, die W. van Elden in zijn *Kleine Bloemlezing uit de Orlando Furioso* (A'dam 1963), p. 28 heeft opgenomen, vind ik minder geslaagd, maar is prachtig vertaald.

2. Ik citeer de editie van Adriano Seroni, de Engelse vertaling van Barbara Reynolds (Penguin Books 1975, reprint 1977).

Het gaat me alleen om het begin van de derde regel, maar ik heb wat ruimer geciteerd dan voor mijn doel strikt noodzakelijk was, om mijn betoog wat op te fleuren met de schoonheid van deze 'Italiaensche octaaf' ³.

'Due pome acerbe' – perfekt vertaald door Barbara Reynolds : 'Two breasts, firm as young fruit' –, die woorden speelden Hooft in het hoofd. De zure Nederlandse appel 'wrang', waaraan geen zoetheid te proeven valt, is in deze passage, onder de Italiaanse zon, tot meer mildheid gerijpt : 'assai giovane' ⁴.

Ook met betrekking tot de realia hoeft er geen bezwaar te zijn. Het gedicht werd opgedragen aan Mithra, zijn eerste vrouw Christina van Erp, die in 1621 wel vier kinderen had gedragen, maar nog floreerde in de bloei van haar negenentwintig jaren. ⁵ Trouwens het oog en de 'vaem' (vers 4) van een minnaar verdient nog minder vertrouwen dan die van een dichter.

Uit nieuwsgierigheid heb ik ook eens rondgekeken naar vroege Nederlandse vertalingen van Ariosto. De eerste, berijmd door Everaert Siceram (Antwerpen 1615), *kan* Hooft geraadpleegd hebben ; de tweede, in proza, door J. J. Schipper (Amsterdam 1649) is pas na zijn dood verschenen.

De onderhavige 'sanck' luidt bij Sicerim :

Witten sneeu de schoon kele, soetemelck was de borst
Den hals ront inden boesem deed als Liban tooghen.
Twee appelkens yvorich int middel een eertbesi schorst
Die als zeebaerkens vlotten als Aura comt pooghen
De rest soet, die lach bedeckt onder een goudelaken korst,
En kost Argus niet sien met sijn hondert ooghen.
Maer die den prent van Herculs voet sach, cost ordeelen , ,wel
Dat beantwoorden dit moesten al d'ander parceelen , , el.

De hoofdzaken heeft Siceram vrij goed weergegeven. 'Acerbe' en andere details heeft hij onvertaald gelaten, Liban en Hercul toegevoegd en – zonder enige aanleiding bij Ariosto – nóg iets merkwaardigs : 'int middel een eertbesi schorst'. ⁶ De gedachte dat

3. Zo vertaalde Van Mander 'ottave rime'.

4. Cfr. Salvatore Battaglia, *Grande Dizionario della lingua italiana* (Torino 1970) : 'che ha l'aspetto o il sapore o il colore di frutto non ancora maturo (perciò : duro)'. – De onmuzikale lezer wijs ik erop dat *assai* niet 'assez' betekent maar 'zeer'.

5. Zie H. W. van Tricht, *P. C. Hooft*, Amhem 1951, de voortreffelijkste biografie die de Nederlandse litteratuurgeschiedenis bezit, p. 44.

6. *Schorst*, van 'schorsen' dat volgens het WNT betekent 'ophouden door vasthechten', bij Kiliaan 'fibulare, figere'. Het woord is hier enigszins vreemd gebruikt. Moeten we hier interpreteren 'is vastgehecht' of 'prijkt als een sieraad, als een fibula' ?

Hooft zich door deze 'eertbesi' heeft laten inspireren voor zijn 'moorbesen' is verleidelijk. Uit 'acerbe : wrang' blijkt echter dat de drost het origineel las en kende ; en in de dichterlijke taal van de 17de eeuw was 'moerbei' bijna als een gewoon woord voor 'tepel' in gebruik, zeker niet belast met onze erotische konnotaties. Dat maak ik op uit Vondels 'Brieven der heilige maeghden, martelaressen' (1642), waar Agnes de brief aan Emerens 'hare Zuighgenoot' begint met de woorden :

Leergierige Emerens, ghy zijt uit Agnes oogen,
Maer geenszins uit haer hart, met wie ghy hebt gezogen
Een zelve voesters melck, en moerbay eener speen.
(ed. WB 4, 452)

§ 14. HOOFT : GOUWDE LELYEN EN STRAELEN

In vele bloemlezingen is de 'Klaghte der prinsesse van Oranjen over 't oorloogh voor 's Hartogenbosch' (1629) (terecht) opgenomen en de derde strofe zal dan ook velen zeer bekend in de oren klinken :

- 17 Op gouwde lelyen, en straelen,
Laet trotsen Fransch' en Spaensche kroon.
Om daer een perrel af te haelen,
20 En streeft zoo niet, door duyzendt doon.
'k Zal d'uw' al aerdigher doen blaken,
Van steê, tot steê,
Met traentjens dauwend' op myn' kaken,
Uyt Minnewee.

'Straelen' in de eerste regel wordt ofwel niet verklaard (Stoett-Leendertz I 291 ; Van Slooten p. 177 ; Ornée p. 121 ; Zaalberg p. 106), ofwel op een m.i. foutieve wijze : 'pijlen'¹ (Keuchenius en Tinbergen II, 127) ; of 'Láát Frankrijk en Spanje toch trots gaan op hun leliën en de *stralende glans* van hun heerschappij ; tracht hen daarin toch niet te evenaren' (G. Knuvelde, *Nederlandse Letterk. Bloemlezing*, 1965²², 1, 150).

'Straelen' is hier onmiskenbaar een technische term uit de heraldiek. De hoofdband van een kroon heeft doorgaans een aantal opstaande bloem- of bladvormige versieringen (de zgn. fleurons) 'met een parel op een gouden stift in elke tussenruimte'² (Littré :

1. Met 'pijlen' bedoelen ze blijkbaar de 'fascies'. De kroon is natuurlijk trots op een van haar onderdelen, niet op een of ander vreemd element.

2. Rietstap, *Handboek der Wapenkunde*, p. 219.

couronne radiée, radiale ou à rayons = surmontée de pointes ou de rayons).

Deze interpretatie brengt met zich mee dat het voornaamwoordelijk bijwoord 'daer af' in v. 19 *kan* terugwijzen naar 'kroon', maar strikt genomen toch 'straelen' als antecedent heeft.

In v. 21-24 zegt Amalia dat ze de kroon van Frederik Hendrik zal 'al aerdigher doen blaken, Van steê, tot steê' door haar minnetranen. De kommentatoren, die ik gelezen heb, zwijgen of stellen de Franse en Spaanse kronen-met-paarden tegenover een Oranje-kroon-met-minnetraantje³. Blaakt, flonkert een *natte* kroon? Moeten we hier niet eerder denken aan tranen, die tot paarden bestendig worden, een bekend renaissance-motief, dat onze dichter reeds eerder, in 1605, gebruikt had in 'Sal nemmermeer gebeuren'⁴: Venus vangt daar de tranen van Brechtje Spiegel op in een rozenblad en maakt er dan parels van. – Ook Vondel hanteert het herhaaldelijk. In zijn *Maeghdeburghs Liickoffer* van 1631 (ed. WB 3, 363) bidt hij tot God de kuise dauw der tranen tot paarden te stollen op het gelaat der oorlogsslachtoffers en de bloeddruppels tot koralen, want de Muze wil deze dag gedenken, 'met die juweelen Verciert':

90 Ah hemel ! strem, op 't aenschyn, dese traenen
En kuyschen dau, tot parlen altemael :
Dit suyer bloed, dees' sprengklen tot korael.

In *Joseph in Dothan*, op het einde van het tweede bedrijf (WB 4, 100), zingt een rei van engelen over de tranen 'Op 't perlemoer der lieve wangen':

537 Och stremdenze op dit perlemoer ;
Dat wy die(n) reegen aen een snoer
Van gout om onzen hals te cieren

Een kras voorbeeld vind ik in WB 8,358, waar Vondel een vers van psalm 55 (*Deus vitam meam annuntiavi tibi, posuisti lachrymas meas in conspectu tuo*) als volgt tot harpzang uitbreidt :

Gy zaeght mijn traenen langs de wang
Afvollen, hebtze oock niet vergeeten,
Maer reeghtze, als parlen, aen een snoer,
En telde al wat mij wedervoer.

3. Stoett-Leendertz: 'van plekje tot plekje, evenals die andere kronen met paarden'. – Van Slooten en ook Ornée geven letterlijk hetzelfde; Keuchenius-Tinbergen ongeveer hetzelfde: 'van plekje tot plekje, zoals de Fransche en Spaansche kronen met paarden bezet zijn' – G. Engels wijkt wel af in het eerste gedeelte: 'van plaats tot plaats, d.i. overal, evenals de parels in de Franse en Spaanse kroon'.

4. Stoett-Leendertz I, 39.

'Van steê, tot steê' betekent dan ook niet 'van plekje tot plekje' en zeker niet 'overal' (G. Engels), maar veel precieser: 'van straal tot straal, van punt tot punt'.

Tot slot zou ik nog iets willen zeggen over v. 57-58:

Wat mooght ghy, die u niet en zoeken,
Bestooken, in hun voordeel, gaen.

De laatste, leidinggevende bloemlezing van Zaalberg verklaart: '*in hun voordeel*: waardoor hun kansen gunstiger worden (om u te doden)'⁵. Deze betekenis zal 'voordeel' hier waarschijnlijk ook wel hebben, maar in de eerste plaats wordt toch, gezien het werkwoord 'bestooken', de strategisch voordelige positie van de belegerden achter de veilige stadswallen bedoeld⁶, en dit in tegenstelling tot Frederik Hendrik, die het oorlogsgevaar slechts kan breidelen 'met wal en graf' (v. 38).

Het viel me hier weer op hoe weinig er geschreven is over dit meesterwerk uit onze litteratuur. Velen moeten toch intens bezig geweest zijn met dit gedicht, waarvoor zelfs Conrad Busken Huet⁷ in vuur en vlam raakte: 'Armida zelve, toen zij over Reinout zich heenboog, en met festoenen van lelien en rozen hem kluisterde, gevoelde niet inniger of fluisterde niet zachter'.

§ 15. KON HUYGENS OPTELLEN ?

Wie in Huygens' autobiografie het grappige verhaal over de wambuis-metode heeft gelezen, zal zonder moeite bevestigend antwoorden. Toch heeft A. P. de Bont zich in de NTg. 61, 1968, 84-86 een dergelijke vraag gesteld: 'Wist Huygens niet dat tweemaal twee vier is?' En toch twijfelen studenten aan zijn wiskundige begaafdheid, wanneer zij gekomen zijn bij v. 265 van *Batava Tempe* (1621):

5. Vergelijk ook Knувelder: 'Waarom gaat gij hen bestoken, die u niet opzoeken; dat is misschien in hun voordeel (of, misschien?: gij bestookt hen in datgene wat hun voordeel is, hun belangen raakt; en daardoor laadt gij hun vloeken op u).

6. Zo had het ook Van Slooten reeds verstaan: 'Waarom gaat ge hen bestoken, terwijl ze U niet zoeken en (door hun beschutting van muren enz.) veel op U vooruit hebben'. Vergelijk ook Stuiveling: 'op een plaats waar zij in het voordeel zijn'; en Keuchenius-Tinbergen: 'gaan bestoken in hun gunstige positie', naast 'waar zij toch alleen voordeel bij kunnen hebben'.

7. *Litterarische Fantasien en Kritieken* 18, 74.

Dry-mael dry en seven uren
 Sien ick Titan op de jaght ;
 Qualick seven kan hy duren
 Tot het nutten van den Nacht...

Het is duidelijk dat hier een etmaal van Helios, de zonnegod, wordt beschreven. Een eenvoudig rekensommetje geeft : $(3 \times 3) + 7 = 16$ uren jaagt hij door de lucht en hij gunt zich een nachtrust van nauwelijks 7 uren. Samen : 23 u. Ra, ra, wat doet hij het 24ste ?

Voor zover ik weet, geeft geen enkele kommentator uitsluitsel. Ik denk dat de sleutel ligt in 'sien ick'. Er staat niet dat de zonnegod in de lange zomerdagen 16 uren jaagt, maar ik zie hem 16 uren jagen. Dit betekent dat Huygens één uur van het spektakel mist en dus hetzij één uur na zonsopgang opstond, hetzij één uur vóór zonsondergang zich te slapen legde. Op grond van v. 279 :

Beter buyten in de Linden
 Naer den dageraed gewacht.

moeten we aan de laatste mogelijkheid de voorkeur geven.

§ 16. DE HERKOMST VAN ARMOEZAAIER

Met die merkwaardige „armoedzaaier” hebben zowel Van Haeringen als Stutterheim zich uitvoerig beziggehouden.¹ In hun bijdragen komt zoveel ter sprake dat ik het hier onmogelijk in enkele regels kan samenvatten. Ik wil hier alleen mijn zienswijze uiteenzetten ; van het hypotetisch karakter ben ik me bewust maar ik geloof toch dat ik een aantal vragen, waarop mijn voorgangers het antwoord schuldig bleven, bevredigend kan beantwoorden.

Ik denk dat zij zich veel moeilijkheden op de hals halen door in het eerste lid van de samenstelling het woord „armoede” te zien, hetzij dan in de Friese betekenis van 'ruzie, onrust', hetzij in onze tegenwoordige betekenis van 'paupertas'. — Is 'over de betekenis van het eerste lid van het Nederlandse *armoedzaaier* geen verschil van mening mogelijk' ?² Indien wij nu eens uitgingen van 'armoës' als bijvorm van 'aalmoes' ?

1. J. B. van Haeringen, *Armoedzaaier en soortgenoten*, in NTg. 37, 1943, De Vooy-nummer 42-47 ; herdrukt in *Neerlandica. Verspreide Opstellen* ('s-Gravenhage 1949), p. 287. — C. F. P. Stutterheim, *Armoedzaaier* in TNTL 80, 1964, 249-270.

2. Stutterheim p. 259.

a. Met bewijsstukken voor de dissimulatie al > ar heb ik het niet moeilijk. A. van Loey vermeldt ze in zijn *Mnl. Spr.* II § 102 : „*aermoessene* : aalmoes (begunstigd door bijgedachte aan *arm*)”, geattesteerd in oorkonden uit Brussel 1326 en Diest 1433 (zie zijn Aant.). Ik kan daar uit mijn eigen materiaal nog aan toevoegen :

1. – „gaf jn purre armusen (Herkenrode, 1352) ; zie J. Moors, Oorkondentaal Limburg
2. – „Der armussen vander Doervart Eyn vaet Roggen (Tongeren, 1396) ; zie Moors, Oorkondentaal Limburg
3. – „gaf in armoessen” (Hertogendal in Hamme-Mille bij Leuven, 1488) ; zie C. Vleeschouwers in OGE 47, 1973, 214 en 219.

b. Al behoort twijfel niet tot het vakjargon van de etymologen, ik kom er eerlijk voor uit dat ik mijn tweede stap reeds veel onvaster zet. Wordt 'aalmoes' wel eens verbonden met het werkwoord 'zaaien' ?

In het MNW vind ik daarvoor geen voorbeelden bij de derde betekenis 'strooien, verspreiden' ; wel lees ik daar dat, na het uitroepen te Brugge van de vrede met Frankrijk (1488), „zo zaeyde men ghelt naer de costume van Brugghe” (Ann. Em. 13, 134). Het is niet precies wat we zoeken, maar we zijn toch vlak in de buurt. We zitten hier trouwens veel te vroeg. Het WNT helpt ons met 'aalmoes' niet verder en heeft nog niet geZaaid. Maar de *Dictionnaire de la langue française* van E. Littré sub verbo *semer*, 5° 'distribuer' bedient ons beter : bijna al zijn bewijsplaatsen hebben 'aumônes' als lijdend voorwerp. Het begint met Bossuet († 1704), die predikt : 'Que pour les aumônes que vous aurez semées en ce monde, il (le Sauveur) vous rende en la vie future la moisson abondante qu'il vous a promise.'

c. Uit de verbinding 'aalmoesen zaaien', die in het Frans gebruikelijk was maar die ik voor het Nederlands niet vermag aan te tonen, kan dan het substantief 'aalmoes / armoes-zaaier' zijn ontstaan, iemand (stel ik me voor) die door overdreven liefdadigheid de broek van zijn lijf geeft en zo tot armoede vervalt. Dat door begripsassociatie met 'armoe' de variant 'armoes' van het eerste morfeem het gewonnen heeft, zal niemand verbazen.

Bij (een voorlopig) gebrek aan bewijsplaatsen, is het ondoenlijk het milieu aan te duiden waarin deze 'armoezaaier' oorspronkelijk verkeerde.

1) Men kan hier b.v. denken aan de 'Aelmoesseniers', die in Antwerpen instonden voor de armenzorg en waaraan Jan van der

Noot een gedicht heeft gewijd in zijn 'Poetische Werken'.³ Ik laat hier W. Waterschoot aan het woord: 'het aalmoezenierschap was een der meest gevreesde stedelijke ambten in de ogen van de gewone gegadigden, d.i. der grote kooplieden. Guicciardini vermeldt in zijn *Beschryvinghe van alle de Nederlanden* (1612, p. 77): 'zy verschieten altoos een goede somme van penninghen van heur eyghen goedt / om in der noodt uyt te reycken ... Daer en boven houden ende voeden dese Aelmoesseniers tot enen sekeren ouderdom / ontrent twee oft drie duysent armer menschen kinderen...' ⁴ – In de 16de-17de eeuw zitten we waarschijnlijk nog veel te vroeg: het zou me verbazen indien dit spoorloos woord al eeuwen werd gebruikt.

2) Onze 'armoeszaaier' kan ook een van die pastoors geweest zijn waarvan Béranger († 1857) schrijft 'qu'à deux mains il semait, Sans bruit faisant, l'aumône.'⁵

3) Hij kan ook een sociaal-bewogene geweest zijn, solidair met de (al of niet stakende) arbeiders, zo iemand als Lukas van Gelder, het hoofdpersonage uit het toneelstuk *De Zendeling* (1905), waarmee Frederik van Eeden reageerde op de spoorwegstaking van 1903. Verreest, de hoofdkondukteur die de plannen der stakers aan de direktie verklapte, wordt daar door de arbeiders voor 'armoed-zaaier' uitgescholden. De direkteurszoon Lukas heeft zijn aandeel in het familievermogen besteed aan steun voor de beproefde gezinnen en past later in het stuk dit scheldwoord op zichzelf toe in een voor mijn doel treffende passage: 'Een goede titel ... Lukas, de armoedzaaier. – Veertig mille ... veertig duizend gulden ... En drie duizend gezinnen ... dat is ... dertien gulden één week ... nee! twee weken.'⁶ Het lijkt wel alsof de betekenis van 'armoed' (= aalmoes) hier met klinkende munt wordt verduidelijkt.

Ik weet dat dit alles hypotese is en misschien niet eens de mooie kwalifikatie van 'tentatieve etymologie' verdient. Het is eigenlijk meer een uitnodiging om met mij te zoeken naar 19de-eeuwse armoezaaiers, ook in Vlaanderen.⁷ Mijn benadering heeft op die van Van Haeringen en Stutterheim wel voor dat nu een aantal feiten beter kunnen verklaard worden:

3. Zie ed. W. Waterschoot (1975) I, 81-82; II, 487; III, 363 en vooral 364.

4. Geciteerd bij Waterschoot III, 364.

5. Geciteerd bij Littré sub „aumône”.

6. Men zie ook de andere door Stutterheim p. 266 aangehaalde passages.

7. Mijn indruk, dat het woord reeds in de 19de eeuw in Vlaamse dialecten gangbaar was, werd me bevestigd in een brief van Dr. G. Schmoek: zijn grootouders gebruikten het.

1° We krijgen nu een normale, gezonde en semantisch geheel doorzichtige woordvorming, en hoeven geen beroep te doen op het (hoogst onwaarschijnlijke) Fries noch op een semantische onderdrukking van het tweede lid *-zaaier*.

2° De rare *-d-* van armoedzaaier, die trouwens in Vlaanderen ongebruikelijk is, kan nu gemakkelijker worden verklaard omdat ze niet klankwettig maar door volksetymologie is ontstaan.

3° Nu begrijpen we ook beter waarom het begrip 'heer' zo dikwijls in de definities voorkomt en zo vaak uit de kontekst blijkt⁸:

- Bernard Canter, *Twee weken bedelaar* (1900): 't Zijn ommers armoedzaaiers met 'n hoed op hier.'
- Kuipers, *Geïllustreerd Woordenboek* (1901): 'schimpnaam voor een kalen menheer'.
- Frederik van Eeden, *De Zendeling* (1905) laat het gebruiken voor de hoofdkondukteur en de direkteurszoon (zie boven).
- Van Dale (1914): 'iemand die altijd geldgebrek heeft.'
- Van Haeringen (1943): '... niet bepaald een behoeftige, maar in het bijzonder iemand die bij een vast maar laag inkomen de verplichting heeft van „netjes voor den dag te komen”' (p. 42).
- WNT, *Supplement* (1953): 'iemand die altijd geldgebrek heeft zonder bepaald tot de armen te behooren'. - Haast alle alhier geciteerde bewijsplaatsen wijzen in dezelfde richting:
  - Goedhart - Becker (1916): 'de gezeten broer van moe, werd een armoedzaaier voor de nichies' (p. 130).
  - Ter Laan (1925-'26): 'Rijkswerklieden'
  - Last (1934): 'Zuiderzeevissers'
  - Walschap (1940): 'reizende passanten'
  - Bakker (1941): 'netjes gemaakte kinderen op een schoolreisje'
  - Kath. Illustr. (1950): 'een toekomstige rijke erfgenaam'
  - Witlox (1951): 'zwetsende filosofen'
- Een zegsman van Stutterheim (vóór 1964): 'een altijd op zwart zaad zittende intellectueel' (p. 270).

8. De nu volgende bewijsplaatsen zijn ontleend aan Van Haeringen en Stutterheim.

Statistiek en tekstanalyse

door

PROF. DR. W. MARTIN

1. *Uitgangspunt*

In één van zijn talrijke uiteenzettingen over mathematische taalkunde heeft H. Brandt Corstius ooit eens beweerd dat „iedere taalkundige een elementair begrip van de statistiek zou moeten hebben”. Tijdens de bloeitijd van het transformationalisme mag deze uitspraak dan wel als een boude bewering hebben geklonken, vandaag de dag hebben hoe langer hoe minder linguïsten er moeite mee. Misschien liggen de zaken (nog steeds) anders als we bovenstaande uitspraak zouden transponeren naar het domein van de tekststudie, meer in het bijzonder naar de studie van literaire teksten. Vandaar dat wij, binnen het bestek van deze korte bijdrage, zouden willen aantonen dat „iedereen die zich bezig houdt met tekststudie een elementair begrip van de statistiek zou moeten hebben”. Anders geformuleerd: wij zouden willen duidelijk maken dat een statistische tekstanalyse één van de sleutels is om teksten te openen. Tenslotte, meer bescheiden uitgedrukt: aan de hand van een paar voorbeelden zouden wij graag een inzicht willen geven in het soort inzichten dat een statistische tekstanalyse te bieden heeft.

2. *Definities, Basis hypothesen, Strategieën*

Ursula Pieper parafraserend, kunnen wij een tekst definiëren als „das Produkt eines Prozesses der Sprachverwendung wodurch unterschiedliche Informationen vermittelt werden. Das bedeutet, dass dem Text eine kommunikative Funktion zukommt wobei der jeweilige Zweck der kommunikativen Funktion den Prozess der Texterstellung steuert”¹.

Centraal in deze definitie is het feit dat een tekst een verzameling is die bestaat uit één of meer linguïstische data (Produkt eines Prozesses der Sprachverwendung) en dat deze verzameling geen geïsoleerd, op zichzelf staand, fenomeen is maar ingeschakeld is in een communicatieproces, m.a.w. gerelateerd is aan een zender (spreker, schrijver) en een ontvanger (hoorder, lezer). Binnen het kader van een statistische tekstontleding krijgen teksten daaren-

1. U. Pieper, Differenzierung von Texten nach numerischen Kriterien, *Folia Linguistica*, VII, 1975, 62-63.

boven nog één belangrijk kenmerk meer toegewezen. Ook hier zijn teksten verzamelingen van één of meer linguïstische objecten met een communicatieve functie, daarenboven wordt er van uitgegaan dat deze objecten recurrent zijn, m.a.w. dat zij ook in andere teksten voorkomen of kunnen voorkomen en dat deze recurrentie niet toevallig is maar gestructureerd. M.a.w. een statistische tekstontleding gaat er van uit dat een tekst bestaat uit één of meer talige objecten die functioneren binnen een communicatieproces en (waarvan er althans sommige) daarenboven een voorkomensprobabiliteit bezitten. In die zin is een statistische tekstanalyse te definiëren als het soort tekstonleding dat zich beroept op de basisprincipes van de kwantitatieve of statistische taalkunde.

Het is hier niet de plaats om op de gegrondheid van deze principes in te gaan, deze belangrijke kwestie hebben wij in andere publikaties uitvoerig behandeld², wel lijkt het ons nuttig om vanuit de kwantitatieve taalkunde de notie kwantitatieve of statistische tekstanalyse nader te belichten.

In een eerste benadering zou men kunnen stellen dat een kwantitatief taalkundige zich interesseert voor de frequentie van linguïstische objecten (b.v. fonemen, morfemen, woorden enz.) of van karakteristieken van deze objecten (b.v. duur, lengte, categorie enz.), m.a.w. niet alleen *wat* voorkomt, maar ook *hoe vaak* iets voorkomt vindt een kwantitatief linguïst belangrijk. Een eerste conclusie m.b.t. een statistische tekstanalyse zou dan kunnen zijn dat een dergelijke analyse in hoofdzaak neerkomt op het vaststellen van de *frequentie* van bepaalde linguïstische fenomenen in een tekst. Deze conclusie is misleidend en foutief: het gaat bij kwantitatieve taalkunde en tekststudie niet in de eerste plaats om *observatie van linguïstische frequenties*, wel om de *waarschijnlijkheid* waarmee deze linguïstische fenomenen kunnen voorkomen. Concreet: het gaat niet (enkel) om het vaststellen dat een woord *W* *n* keer voorkomt in tekst *T*, wel om het vaststellen van de frequentie waarmee *W* in analoge, niet onderzochte teksten *T'*, *T''* enz. zou kunnen voorkomen.

2. Zie o.m. W. Martin, Over enkele betrekkingen tussen linguïstiek en statistiek, *Handelingen der Kon. Zuidned. Mij. voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 27, 1973, 231-241.

Random-Variablen, in: H. Stammerjohann (Hrsg.), *Handbuch der Linguistik*, München, 1975, 351-352.

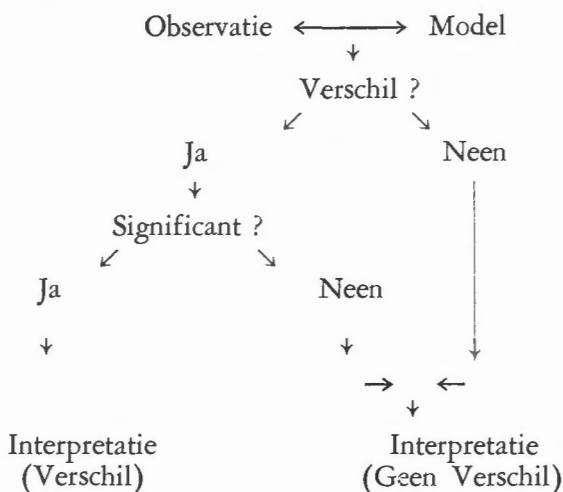
Taal en Tal, *Handelingen van het 34ste Nederlands Filologencongres*, 1976, 179-197.

Preliminaire Opmerkingen over Kwantitatieve Lexicologie, in: P. van Sterkenburg (Uitg.), *Lexicologie, opstellen voor F. de Tollenaere*, Groningen, 1977, 189-196.

Möglichkeiten und Grenzen der quantitativen Linguistik beim Studium der wissenschaftlichen Fachsprachen, in: T. Bungarten (Hrsg.), *Wissenschaftssprache*, München, ter perse.

Het belangrijkste onderscheid tussen kwantitatieve taalkunde enerzijds en kwantitatieve of statistische tekstanalyse anderzijds bestaat er dan in dat eerstgenoemde tot probabiliteitsmodellen voor linguïstische fenomenen probeert te komen, terwijl de tweede zich interesseert voor de „reactie” van concrete teksten t.o.v. dergelijke modellen. M.a.w. de strategie gevolgd bij een statistische tekst-analyse kan men als volgt schematiseren³:

Bij een statistische tekstanalyse wordt de frequentie van een bepaald taalfenomeen in een concrete tekst vastgesteld en met de verwachting die men daaromtrent heeft geconfronteerd. Het eventuele verschil tussen geobserveerde en geëxpecteerde waarden wordt daarna op zijn significantie getoetst, d.w.z. men gaat na of dit verschil al dan niet nog door het toeval verklaarbaar is. N.g.v. de uitkomst zal het bestudeerde fenomeen ook verschillend geluid worden. Samengevat: een statistische tekstanalyse werkt niet noodzakelijk met numerieke fenomenen wel met probabiliteitswaarden (van kwalitatieve of kwantitatieve fenomenen). Aan de hand van deze cijfers probeert men dan tot uitspraken te komen die de tekst in kwestie moeten typeren. Hierbij kan men o.i. twee grote mogelijkheden onderscheiden.

3. De twee wegen bij een statistische tekstanalyse

Bij een statistische tekstanalyse kan men in feite twee kanten uit:

3. Zie onze lezing vijf jaar geleden gehouden voor de Zuidnederlandse Mij., afd. Taalkunde (*Handelingen*, 27, 1973, 240).

- ofwel gaat aan het zoëven voorgestelde schema een *bepaalde, voor de tekst in kwestie z.g. relevante intuïtie of hypothese vooraf*. De bekomen cijfers dienen dan precies om deze intuïtie te toetsen (te verwerpen of te aanvaarden) ;
- ofwel gaat men *niet van een bepaalde teksthypothese uit*, maar veeleer van een pure kwantitatieve vraagstelling (b.v. bevat fragment x evenveel woorden als de fragmenten y en z ?), of van een statistische hypothese. De cijfers dienen dan niet zozeer om teksthypotheses of -intuïties te toetsen, maar wel om deze te genereren.

De eerste mogelijkheid is bij tekstanalyse en, m.n. bij analyse van literaire teksten, vrij goed bekend. Gewoonlijk echter wordt ze als iets secundairs aangezien, als een confirmatie van wat men van te voren reeds wist, iets in de aard van „dat wisten we reeds, maar het is niet kwaad dat ook nog eens met cijfers gestaafd te zien”. Een typische uitspraak in dit verband is b.v. deze van René Wellek (in een commentaar op onderzoek van Seymour Chatman over de vergelijking van de satiren van John Donne en imitaties ervan door Alexander Pope). Schrijft Wellek: „Mr. Chatman's paper makes a careful comparison between the satires of Donne and their revision by Pope. He seems to me in general correct, although his method may be excessively cumbersome (Chatman maakt gebruik van kwantitatieve methodes): we could easily predict that Pope would regularize the meter of Donne's lines, would introduce endstops, avoid harsh consonant clusters, and so on, just from our knowledge of the poetics of Pope's time, of the whole change from the Baroque to Neoclassicism. But it is good to see it demonstrated in such detail”⁴.

De tweede mogelijkheid waarbij men geen teksthypothesen toetst, maar deze pogt te genereren lijkt van haar kant dan weer uitzichtsloos, langdradig, of riskant. Dat dit geenszins zo hoeft te zijn zouden wij in wat volgt willen aantonen.

4. Mei 1

Hierboven werd betoogd dat men bij een statistische tekstanalyse *twee kanten* uitkan :

- ofwel gebruikt men statistiek om *a-priori hypothesen te toetsen* ;
- ofwel gebruikt men statistiek om *hypothesen a posteriori te genereren*.

4. R. Wellek, Closing statement from the viewpoint of literary criticism, in : T. A. Sebeok (Ed.), *Style in Language*, Cambridge, Mass., 1960, 413.

Zoals gezegd gaat men vooral aan de tweede mogelijkheid voorbij.

In wat volgt zullen wij aan de hand van dezelfde tekst, en van hetzelfde object uit die tekst (t.w. rijmwoorden) beide mogelijkheden summier demonstreren en illustreren⁵.

In beide gevallen gaat het om *Mei* van Gorter, in beide gevallen gaat het tevens om functionele aspecten van de rijmwoorden in deze tekst.

Bij het eerste onderzoek wordt van een vooraf bepaalde tekst-hypothese uitgegaan, nl. van de veronderstelling dat de woordrijkdom in *Mei* in feite zeer sterk door het rijmschema (binair rijmende verzen) werd beïnvloed.

Zoals men weet publiceerde Herman Gorter in 1889 zijn lyrische epos *Mei* waarin hij het leven en de dood van Mei beschrijft: Mei verrijst uit de zee terwijl haar zuster April op sterven ligt, zij dwaalt door Nederland en is gelukkig om alle zinnelijke schoonheid die zij ervaart. Na een tijdje echter probeert zij het puur esthetisch-sensitieve te overstijgen en iets of iemand (in het gedicht door Balder voorgesteld) te bereiken die duurzaam en blijvend is. Weldra echter ondervindt zij dat dit doel niet in haar bereik ligt. Ontgoocheld en droef sterft zij, opgevolgd door haar zuster Juni.

Dit gedicht telt 32.235 woordtekens waarvan 5.665 verschillende (z.g. woordtypes), het is vrijwel volledig in binair rijmende verzen geschreven. Als men weet dat een „normale” prozatekst van ongeveer dezelfde lengte zowat 4.000 woordtypes telt dan ligt het voor de hand *Mei* qua vocabularium als rijk en abundant te typeren. Een hypothese die hierbij ter verklaring kan gebruikt worden is dat deze woordrijkdom (het excessieve aantal verschillende woorden voor een tekst van dergelijke lengte) grotendeels te wijten is aan het feit dat het om een binair rijmend gedicht gaat. Uitgaand van deze hypothese kan een statistische tekstanalyse deze stelling als volgt argumenteren:

- a. Stel dat de tekst verminderd wordt met 4.380 woordtekens (= woorden); dit is namelijk het totale aantal binaire rijmwoorden en dus ook binaire verzen in de tekst. In dergelijk geval verwachten wij een vermindering van het vocabularium met 520 woordtypes (= verschillende woorden). Dit aantal bekomen wij door een beroep te doen op het binomiale model. Dit model simuleert een reductie van de tekst d.m.v. een toevals-

5. Voor een uitvoeriger behandeling van de eerste mogelijkheid zie W. Martin, Some quantitative vocabulary aspects of a Dutch poem, in: A. J. Aitken, R. W. Bailey & N. Hamilton-Smith (Eds.), *The computer and literary studies*, Edinburgh, 1973, 61-68.

steekproef. M.a.w. indien wij een at random getrokken steekproef van 4.380 woordtekens uit onze tekst van 32.235 woorden zouden weglaten, (en dus een tekst van 27.855 woordtekens zouden hebben) verwachten wij een reductie van 520 woordtypes t.o.v. het oorspronkelijke vocabularium van 5.665 (wij verwachten dus 5.145 verschillende woorden in onze gereduceerde tekst). Een dergelijke toevalssteekproef verkrijgen wij b.v. wanneer wij per vers elk tweede woord weglaten, dit laatste resulteert in een verlies van 547 woordtypes.

- b. Stel dat wij onze tekst vervolgens verminderen met de rijmwoorden zelf : opnieuw laten wij nu 4.380 woordtekens weg (= het aantal rijmwoorden). Dit resulteert nu echter in een reductie van 1.349 woordtypes. T.o.v. de verwachting (gebaseerd op de stelling dat er geen verband bestaat tussen de rijmwoorden en het aantal verschillende woorden in de tekst) is dit een surplus van 829 woordtypes ! Waar we in een prozatekst van dezelfde lengte gemiddeld ongeveer 4.000 woordtypes verwachten kunnen we dus stellen dat zowat de helft van het woordensurplus dat we in *Mei* vinden, verklaard kan worden door het feit dat het hier om een binair rijmend gedicht gaat.

5. *Mei* 2

Tot nog toe hebben wij het over de eerste mogelijkheid gehad : het toetsen van a-priori hypothesen d.m.v. een statistische tekstanalyse. Daartegenover staat de tweede mogelijkheid, nl. de generatieve kracht van een statistische tekstanalyse : hypothesen worden nu niet langer getoetst, maar voortgebracht, gegenereerd.

Ter illustratie van deze mogelijkheid kiezen wij opnieuw het fenomeen rijmwoorden in *Mei*⁶. Zoals in par. 4 werd gezegd bevat dit gedicht 4.380 binaire verzen of 2.190 binaire rijmparen. Een vraag die daarbij rijst is : is de dichter in staat altijd „goede” („volmaakte”, „perfecte”) rijmwoorden te vinden, of vervalt hij af en toe in z.g. „defectieve” rijmen ? En indien dit laatste het geval is, hoe is dit dan te verklaren ?

Als „goede” rijmen werden beschouwd : rijmen waarin de laatste betoonde klinker of tweeklank en al wat daar eventueel op volgde gelijk was. B.v. kinderen – hinderen ; geluid – uit.

Als „defectief” werden beschouwd : al die rijmen waarvan de laatste betoonde klinker of tweeklank niet gelijk was en/of wan-

6. Dit fenomeen werd o.m. tijdens het college Kwantitatieve Taalkunde (K.U.L., Germaanse Filologie, Academiejaar 1977-78) onderzocht. Ik dank alle studenten die het college volgden en m.n. Guido van Damme die een paper – waarvan ik passim gebruik heb gemaakt – aan dit onderwerp wijdde.

neer hetgeen op die klinker of tweeklank volgde niet gelijk was. Voorbeelden : rinkelden - kiezel en ; wateren - de hen ; mooi - bloei ⁷.

Ook hier zou een bepaalde teksthypothese als uitgangspunt voor het onderzoek kunnen dienst doen : de veronderstelling b.v. dat de dichter eerder op het einde dan bij het begin in defectiviteit zou vervallen (wat dan in elk geval ook nog de vraag naar de chronologie der delen zou doen rijzen).

In plaats echter van uit te gaan van een bepaalde teksthypothese werd het gedicht in 10 delen van elk 438 verzen (219 binaire rijmparen) verdeeld. Vervolgens werd er een *louter statistische hypothese* aangenomen, de z.g. nulhypothese : volgens deze hypothese verdelen zich de defectieve rijmparen gelijkmatig over de 10 delen (m.a.w. er is geen verschil tussen de 10 delen onderling inzake aantal defectieve rijmparen, vandaar de naam nulhypothese). In dergelijk geval kunnen wij het aantal defectieve rijmparen per tekststuk van 438 verzen met een zekerheidsgraad van 95% bepalen als liggende tussen 7 en 21 ⁸.

De volgende, onderstaande tabel geeft aan :

in kol. 1 : het tekstgedeelte ;

in kol. 2 : het aantal geobserveerde defectieve rijmparen ;

in kol. 3 : de verschillen tussen observatie en verwachting ;
0 duidt aan dat het om een niet-significant verschil gaat, + duidt op een significant surplus (t.o.v. de verwachting), - op een significant tekort.

Tekstgedeelte	Aantal Def. Rijmparen	Verskil
1- 438	11	0
439- 876	7	0
877-1.314	8	0
1.315-1.752	14	0
1.753-2.190	18	0
2.191-2.628	20	0

7. Zoals men kan merken is hier enkel met „echte” defectieven (die een klankafwijking vertonen) rekening gehouden ; rijmen waarbij de normale woordvorm onder rijm dwang werd aangepast (cf. schauw-nauw ; Oberoon-kroon ; wei-mei- (waarbij „doorn” dan op de volgende regel kwam) of verzen waarbij dezelfde rijmwoorden werden herhaald (b.v. lief-lief) zijn hier buiten beschouwing gelaten.

8. Het totale aantal defectieve rijmparen bedroeg 138, d.w.z. gemiddeld 13,8 defectieve rijmparen per tekstgedeelte van 438 (binair) verzen. Nemen wij afwijkingen t.o.v. dit gemiddelde aan ten gevolge van steekproeffluctuaties en stellen wij de onbetrouwbaarheidsdrempel (α) op 5% dan liggen de kritieke waarden bij : resp. 13,8 - $(1,96 \times \text{sd})$ [$\text{sd} = \sqrt{pqN} = \sqrt{0,10 \times 0,90 \times 138} = 3,52$] = 13,8 - $(1,96 \times 3,52) = 6,9$ afgerond 7 en 13,8 + $(1,96 \times 3,52) = 20,7$ afgerond 21.

2.629-3.066	14	0
3.067-3.504	31	+
3.505-3.942	10	0
3.943-4.380	5	-

Tot welke conclusies kan deze tabel nu leiden? Allereerst spreekt de verdeling der defectieve rijmparen de statistische hypothese niet tegen behalve dan op twee plaatsen (8ste en 10de fragment), waarbij zich significante afwijkingen t.o.v. de verwachting voordoen.

De afwijking is vooral erg duidelijk in het 8ste tekstgeleelte. Welnu dit is het fragment waarin *Mei* aan het einde van haar zoektocht haar geliefde Balder vindt, maar haast onmiddellijk door hem weer in de steek wordt gelaten. Deze afwijking valt dus samen met een situatie waarin het hoofdpersonnage het toppunt van geluk en vreugde, maar ook haar diepste ontgoocheling ondervindt. Deze gegevens samen vormen dan ook de aanleiding om de hypothese aan te nemen dat de dichter in momenten van grote emotie zich minder aan rijmdwang gelegen laat, of nog: hoe groter de emotie, hoe vrijer de dichter staat tegenover het rijm, ergo hoe meer defectieve rijmparen.

6. Generaliserende Conclusies

Mede op grond van het voorgaande menen wij tot de volgende algemene conclusies te kunnen komen:

- a. Wat hier aan de hand van een literaire tekst werd gedemonstreerd geldt m.m. evenzeer voor niet-literaire, b.v. „wetenschappelijke” teksten.
- b. De kern van dit betoog houdt in dat een statistische tekstanalyse niet alleen een soort proef op de som hoeft te zijn voor a-priori hypothesen, maar ook een heuristische methode kan zijn leidend tot het opstellen van nieuwe hypothesen.
- c. Deze nieuwe hypothesen worden op hun beurt niet volkomen toevallig of willekeurig gegenereerd. In het voorbeeld in par. 5 gaat het om defectieve rijmparen, een fenomeen dat door de onderzoeker als tekst-relevant ervaren wordt.
- d. In dit opzicht is het risico van deze heuristische methode ook beperkt: ten eerste is de strategie niet volledig blind, vervolgens zijn er thans ook technische hulpmiddelen (zoals computers) die ons kunnen helpen gelijkaardige experimenten (waarbij eventueel veel data moeten verwerkt en/of complexe berekeningen worden gemaakt) op een snelle en efficiënte manier uit te voeren.

Nederlandse en Afrikaanse syntaktische overeenkomsten en verschillen

door

DR. YVETTE STOOPS

1. *Inleiding*

Het is algemeen bekend, dat het ontstaan van het Afrikaans te zoeken is in het 17de-eeuwse Hollands. Dat die taalvorm zich op Zuidafrikaanse bodem in relatief korte tijd - vermoedelijk minder dan een eeuw - qua systeem ingrijpend gewijzigd heeft, wordt eveneens algemeen aanvaard. Men wijst daarbij dan meestal op opvallende morfologische veranderingen, o.m. het verdwijnen van het begrip *genus* en het verdwijnen van het *imperfectum*, van sterke vormen en van *persoonsuitgangen* bij werkwoorden. Daardoor ontstaat dan soms de indruk dat het Afrikaans in feite een soort vereenvoudigd Nederlands is, waaruit alle moeilijkheden verdwenen zijn. Dat zulks een oververeenvoudiging van de feitelijke toestand is, kan het best geïllustreerd worden aan de hand van de *verbuiging* van het *attributieve adjektief*. In het Nederlands hangt de *uitgang* hoofdzakelijk af van het *genus* van het *nomen* (*een grote tafel* tegenover *een groot boek*), maar het ligt voor de hand dat een dergelijk systeem in het Afrikaans, een taal zonder *genusonderscheid*, ondenkbaar is. Merkwaardig is nu echter, dat het vroegere systeem er vervangen is door een ander, waarbij naast de *morfonologische structuur* van het *adjektief* zelf, ook *semantische* en *stilistische factoren* een rol kunnen spelen. Zo krijgt *groot* normalerwijze geen *uitgang*, *glad* wel, omdat onderliggend de *slotkonsonant* verschillend is: 'n *groot tafel* tegenover 'n *gladde tafel*. Bij *emfatisch gebruik* zoals in de *uitroep grote griet!* kan echter wel een *uitgang* voorkomen. Enkele *adjektieven*, o.m. *arm*, krijgen al dan niet een *uitgang* volgens de *semantische differentiëring*: 'n *arm man* heeft geen *geld*, 'n *arme man* is *beklagenswaardig*, maar niet om *financiële redenen*. Sommige *adjektieven* reageren anders bij *letterlijk* dan bij *figuurlijk gebruik*: men spreekt van 'n *ryp peer*, maar van 'n *rype oordeel*. *Adjektieven* met *suffiksen* krijgen een *uitgang*, ook wanneer ze *eindigen* op een *klank* die bij *ongelede adjektieven* géén *uitgang* tot *gevolg* zou hebben: 'n *moeilike boek* tegenover 'n *dik boek*. Het belang van de *onderliggende vorm* blijkt b.v. uit het verschil in *behandeling*

tussen *los en vas*, ogenschijnlijk beide eindigend op *-s*, maar in de verbogen vorm resp. *'n los tou* en *'n vaste tou* omdat *vas* onderliggend een slot-*t* heeft. Uit al deze voorbeelden kan blijken dat het Afrikaans niét zo eenvoudig is: soms heeft een ingewikkeld systeem de plaats moeten ruimen voor een ander, dat niet veel minder gekompliceerd is; een dergelijke taalevolutie kan men dan niet zonder meer met het etiket „taalvereenvoudiging” afdoen. Wie zich daarvan bewust is, zoekt verklaringen en aanknopingspunten voor het nieuwe systeem. Wanneer men hiervoor naar het Nederlandse systeem kijkt, beseft men dat er parallellen te trekken zijn. Ook het Nederlands kent een semantische differentiatie met gevolgen voor de verbuiging, zij het op kleine schaal, b.v. wat het verschil tussen *een knappe man* en *een knap geneesheer* betreft. Wie het verbuigingssysteem van dialecten, b.v. de Brabantse, bekijkt, ziet zich ook geconfronteerd met verschillen in behandeling naar gelang van de klankvorm van adjektieven zoals *oud* en *bruin* tegenover *jong* en *zwart* wanneer ze gevolgd worden door een vrouwelijk of meervoudig nomen (*bruin of zwarte schoenen*). Onderdelen van het Afrikaanse systeem blijken dus bij nadere overweging niet meer zo vreemd te zijn.

Met opzet ben ik hier op deze morfologische kwestie ingegaan: in de emotioneel geladen discussies over de ontstaansteorieën van het Afrikaans én over de mogelijkheid van kreolisering, werd er bij mijn weten nooit geprobeerd om de evolutie van het adjektiefsysteem door Hottentotse, Maleise of Portugese invloed te verklaren¹. Het adjektief lijkt me daarom een voorbeeld om in alle sereniteit de wetenschappelijke eis te beklemtonen om bij de historische studie van het Afrikaans eerst grondig na te gaan, wat er vroeger in het Nederlands gebeurd is en wat er nu nog in de dialecten gebeurt. Die kunnen immers nog talrijke sporen van vroegere taalstadia of taaltendenzen bewaard hebben. Hierbij gaat het dan niet op, alleen maar de Hollandse dialecten, waaruit het Afrikaans zich vermoedelijk ontwikkeld heeft, te bestuderen. Over het algemeen zijn die immers minder konservatief dan de meer perifere; juist in die perifere dialecten kan men daarom dikwijls de neerslag vinden van wat vroeger over een groter gebied, misschien tot op Afrikaanse bodem, verspreid was.

1. M. Valkhoff schijnt het verlies van „the inflexion of quite a number of adjectives” wel aan Engelse invloed toe te schrijven, maar zonder enige argumentatie (*New light on Afrikaans and „Malayo-Portuguese”*, Louvain, 1972, p. 29). Degelijk onderzoek heeft echter afdoende bewezen, dat het huidige Afrikaanse systeem zich al grotendeels vóór het einde van de 18de eeuw, dus vóór de komst van de Engelsen, ontwikkeld heeft (E. H. Raidt: *Geschiedenis van die byvoeglike verbuiging in Nederlands en Afrikaans*, Kaapstad, 1968, p. 151).

De onderhavige uiteenzetting wil niet meer zijn dan een verkenning van enkele syntaktische problemen, met nadruk op enkele parallellen en verschillen in de evolutie tussen het Afrikaans enerzijds en het Nederlands (of Nederlandse dialecten) anderzijds. Voor het Afrikaans is er op syntaktische gebied weinig diachroon onderzoek gedaan. Dat is over het algemeen minder spektakulair dan het optekenen van woordontleningen en bovendien is het ook tijdrovender en frustrerender, omdat frekwentie-onderzoek daarbij dikwijls onvermijdelijk is. Terwijl er in het verleden nogal wat Nederlandse taalkundigen waren - en lang niet de geringsten - die zich met het Afrikaans hebben ingelaten, schijnt die belangstelling nu bijna totaal verdwenen te zijn. Anderzijds vermindert bij de Afrikaanse taalkundigen, op enkele lofwaardige uitzonderingen na, de kennis van het Nederlands (ook van het oudere Nederlands), zodat er ook van die kant weinig schot komt in het diachronische onderzoek. Ironisch is wel, dat een van de laatste, zonet dé laatste bijdrage die over het Afrikaans in het Nederlandstalige gebied verschenen is, niet van een Nederlandstalige noch van een Afrikaanssprekende is, maar van de Fransman P. Brachin. (Misschien hangt dat samen met het feit dat Nederlandstalige universiteiten nagenoeg geen aandacht aan het Afrikaans besteden, terwijl dat in Frankrijk, Duitsland, Rusland e.d. wel gebeurt).

2. De verbale hendiadis

In zijn artikel „Twee kanttekeningen bij de Afrikaanse syntaxis”² behandelt Brachin konstrukties van het type *ek sit/staan/lê en kyk*. Zijn uiteenzetting is blijkbaar geïnspireerd door een paragraaf in de *Schets van de geschiedenis van de Nederlandse syntaxis* van Weijnen en door een aldaar geciteerd artikel van Strengholt³. Sedert jaren vormen hendiadiskonstrukties met *sit*, *staan* en *lê* een heet hangijzer bij de emotionele (en dikwijls onwetenschappelijke) discussies over de oorsprong van het Afrikaans. Er hebben zich namelijk, vooral in het Kleurling-Afrikaans, ontwikkelingen voorgedaan die het Nederlands niet kent, b.v. *toe lê-staan sy maar daar* (vrij vertaald: *ze stond daar maar te staan*). Dat heeft sommigen ertoe gebracht de Afrikaanse afwijkingen zonder meer als een „important creolism”⁴ te beschouwen.

2. P. Brachin: „Twee kanttekeningen bij de Afrikaanse syntaxis” in *Spel van zinnen. Album A. van Loey*, Bruxelles, 1975, p. 9-14.

3. A. A. Weijnen: *Schets van de geschiedenis van de Nederlandse syntaxis*, Assen, 1971, p. 109-10 met verwijzing naar L. Strengholt: „Waterlantsche Trijn heeft nog een appeltje te schillen”, *Nieuwe Taalgids* 63, p. 127.

4. M. Valkhoff: *Studies in Portuguese and Creole with special reference to South Africa*, Johannesburg, 1966, p. 244 en *New light ...*, p. 24.

Een overzicht van de belangrijkste verschillen tussen de Nederlandse en de Afrikaanse konstrukties met *sit*, *staan* en *lê* vindt men in een artikel van W. Kempen⁵ uit 1965 dat, ondanks de foutieve interpretatie van enkele Nederlandse gegevens, veel meer aandacht van de vakgenoten verdient dan het gekregen heeft. Strengholt, Weijnen, Brachin en Valkhoff die sedertdien over de hendiadis geschreven hebben, vermelden het artikel niet en niets wijst erop, dat ze het kennen. Valkhoff citeert wél met instemming een iets ouder artikel van Heiberg⁶, hoewel de gegevens m.b.t. het Nederlands daar met meer dan één korrel zout genomen moeten worden. Een neerlandicus die iets van syntaktische diachronie afweet, is huiverig om alle evoluties met *sit* e.d. in het Afrikaans als kreolismen te beschouwen: lang niet alle konstrukties met *zitten* e.d. zijn voor het Nederlands behoorlijk onderzocht en zolang we niet over diachronisch feitenmateriaal beschikken dat betrouwbaar en representatief is, blijft het etiket „kreolisme” voor de Afrikaanse varianten niet meer dan een gemakkelijheidsoplossing.

Zowel wat oorsprong als verspreiding en frekwentie van konstrukties met *zitten* e.d. betreft, zijn er nog heel wat vraagtekens. Voor het Afrikaans is Kempen er b.v. niet in geslaagd, een plausibele verklaring te geven voor gevallen als *hy sit slaap* (zonder *en*) en voor *hy sit en koerant lees* (met *en* onmiddellijk na *sit*, terwijl men in het 17de-eeuws *en* onmiddellijk voor het tweede werkwoord verwacht: *een Waterlantsche Trijn sat eens ajuyen en schelde*). Zowel Kempen als Brachin hebben terecht opgemerkt, dat de hendiadis in het Afrikaans ook met een voltooid deelwoord gebruikt wordt, iets wat in het Nederlands blijkbaar nooit is voorgekomen: *hy het gesit en koerant lees; ek het vir jou gestaan en wag*. Daarnaast zijn er echter, vooral in bijzinnen, konstrukties mogelijk met de stamvorm: *na wie hy staan en kyk het*. De frekwentie en gebruiksmogelijkheden van beide konkurierende konstrukties zijn naar mijn weten nog nooit grondig onderzocht. Bij vergelijking met het oudere Nederlands zou men ook andere konstrukties bij het onderzoek moeten betrekken, b.v. die met hulpwerkwoorden zoals *moeten* of *kunnen*, die bij voltooide tijden in het (standaard) Nederlands een dubbele infinitief opleveren: *bij heeft dat niet kunnen doen*. Het blijkt nl. dat in dergelijke gevallen het Afrikaans meestal een konstruktie met voltooid deel-

5. W. Kempen: „Die verbale hendiadis in Afrikaans” in *Dietse studies, bundel aangebied aan prof. dr. J. du P. Scholtz*, Kaapstad-Assen, 1965, p. 77-97.

6. L. R. Heiberg: „Twee Afrikaanse volkstaalkonstruksies” in *Taal en teken - Bundel opgedra aan prof. C. S. Nienaber*, Kaapstad, 1963, p. 112-120. Illustratief voor de betrouwbaarheid van de Nederlandse gegevens is de zin *By wien ic in der aermoeden staet blijfe* die een voorbeeld zou zijn van de konstruktie *vf* (duratief aspekt, in casu *staan*) † infinitief!

woord heeft: *hy kon dit nie gedoen het nie*. Voltooiden deelwoorden kan men in het Afrikaans ook aantreffen bij *sien* en *hoor*: *hy het die egpaar in die kamer gesien lê*; *ek het hom gehoor praat*, hoewel dergelijke zinnen soms met slordig taalgebruik geassocieerd worden. Het blijft nog een open vraag of het bij deze voltooiden deelwoorden gaat om een Afrikaanse innovatie, dan wel om het voortleven van een oude konstruktie: zowel in het Aalsterse materiaal van Vanacker (zin uit 1498) als in het *Dagregister* van Van Riebeeck komen voorbeelden voor van *gesien* i.p.v. *sien* voor⁷. Ook wat het Nederlands betreft, ontbreekt de precieze kennis van konstrukties met *zitten* e.d. nog grotendeels. Dat geldt dan in de eerste plaats het tijdstip waarop de konkurrentiestrijd met *zitten te* + inf. begonnen is. Voor een dergelijk onderzoek is een uitgebreide materiaalverzameling een eerste noodzaak, aangezien men rekening moet houden met stilistische en regionale verschillen. Uit oppervlakkige steekproeven is gebleken, dat de hendiadis langer stand gehouden heeft dan men soms denkt. Zo staat Smout⁸ in zijn studie over het Antwerps nogal skeptisch tegenover de zin *Wa stode en snapperkoockt, he ?* die Bredero de Antwerpenaar Jerolimo in de mond legt. Smout heeft blijkbaar niet beseft dat de konstruktie ook frekwent is in het 17de-eeuwse „Antwerps” uit Huygens’ *Trijntje Cornelis*, in de kluchten van Ogier uit dezelfde tijd en ook nog in de laat-17de-eeuwse kluchten van de Liereenaar C. de Bie. Opvallend is, dat de Antwerpse dichter J. A. F. Pauwels in 1776 nog schrijft: *den winter stond en keek*; met betrekking tot de gevaren van het schaatsen gebruikt hij de konkurrerende konstrukties in twee opeenvolgende regels: *En ginder staat er een’ om synen kop te weenen / Hier ligt er een’ en kermt te midden in het ys*⁹. Of de hendiadis bij Pauwels nog een volks-taalkonstruktie was zoals in het 17de-eeuwse Antwerps, is niet uit te maken. In 19de-eeuwse teksten uit Antwerpen heb ik er geen voorbeelden van kunnen vinden.

Intrigerend is ook de vraag, welke werkwoorden met *zitten* op één lijn gesteld kunnen worden. Er zal wel geen twijfel bestaan over *staan* en *liggen*, maar *lopen* mag dan wel in het moderne Nederlands even grammatikaal zijn als b.v. *staan* in: *bij loopt een liedje te fluiten*, in sommige Zuidnederlandse, b.v. Brabantse

7. Zie V. F. Vanacker: *Syntaxis van gesproken taal te Aalst en in het land van Aalst in de XVde, de XVIde en de XVIIde eeuw*, 1963, p. 118 en J. A. Verhage: *'n Sintakties-stilistiese studie van die Dagregister van Jan van Riebeeck*, Amsterdam-Kaapstad, 1952, p. 54.

8. H. Smout: *Het Antwerpsch dialect met eene schets van de geschiedenis van dit dialect in de 17e en de 18e eeuw*, Gand, 1905, p. 155.

9. J. A. F. Pauwels: *De zeldzame, doch openhartige samenspraak tusschen den somer en den winter*, Antwerpen (1776), p. 34 en 18.

dialekten daarentegen is dat al twijfelachtig. Historisch gezien hoort *lopen* inderdaad niet thuis bij *zitten*, *staan* en *liggen* in de konstrukties met *en* + Vf en met *te* + infinitief: *lopen* werd nog in de 17de eeuw met infinitief zonder *te* gebruikt. *Hangen* hoort niet bij de reeks, blijkens de ongrammatikaliteit van *de was heeft daar hangen drogen*. Dat een dergelijke uitbreiding van de reeks in se echter niet onmogelijk is, blijkt uit voorbeelden, geciteerd door Kempen, waarin *hang* in regionaal Afrikaans wél dezelfde verbindingsmogelijkheden vertoont als *staan*. Of de combinatie van *hangen* met een ander werkwoord in de Nederlandse dialecten overal en altijd dezelfde is als in de Nederlandse standaardtaal, is trouwens nog een vraag waarover men op dit ogenblik geen uitsluitsel heeft: ook hier zou verder synchronisch en diachronisch onderzoek gewenst zijn.

3. Infinitieven met *en* zonder *te*

Konstrukties van het type *zitten* e.d. + *te* + infinitief alterneren met die van het type *zitten* + infinitief (zonder *te*), wanneer *zitten* zelf ook infinitief is. Dat gebeurt na een hulpwerkwoord: *ik heb me zitten vervelen*, maar ook elders, b.v. in een uitroep als: *zo staan liegen!* *Te* kan hier weggefallen zijn, maar het is niet uitgesloten, dat het er vroeger nooit geweest is. Bij onderzoek van deze vraag, moet men rekening houden met het optreden al dan niet van *te* in andere konstrukties, alsmede van de concurrerende konstrukties, b.v. die met *om te* en die zonder *te*. Zowel voor het Afrikaans als het Nederlands moet er ook wat dit betreft nog heel wat onderzoek gedaan worden. Soms lijkt het erop, dat de evolutie in het Nederlands dezelfde weg opgaat als in het Afrikaans: Van de Weghe¹⁰ heeft erop gewezen, dat *om te* in onderwerps- en voorwerpszinnen veld wint, dat Den Hertog en het WNT dat afgekeurd hebben, maar dat de taalgebruikers zich daaraan niet erg gestoord hebben. In het Afrikaans is *om* in dergelijke gevallen niet meer weglaatbaar: *Die Posterye het besluit om die bestaande hoofposkantoor se vooraansig net so te behou; Dis maklik om medewerkers te kry vir vals dokumentasie*. Anders dan in het Nederlands, is in het Afrikaans *om te* ook noodzakelijk in zinnen met een als substantief gebruikte infinitief: *om te reis is plesierig*. Deze evolutie is wellicht in verband te brengen met het feit, dat een Afrikaanse infinitief minder duidelijk formeel herkenbaar is dan een Nederlandse: er is geen genusonderscheid en infi-

10. W. Vandeweghe: „Om en rond de (om) te-konstruktie” in *Studia Germanica Gandensia* XIII, Gent, p. 37 e.v.

nitiefs- en persoonsuitgangen ontbreken, zodat *om te* de stamvorm als infinitief karakteriseert. Niet altijd verloopt de evolutie in het Afrikaans in de richting van *om te*. Een werkwoord zoals *beginnen* heeft gedeeltelijk de kenmerken van een hulpwerkwoord, wat de combinatie met een infinitief mogelijk maakt. In het moderne Nederlands wordt die infinitief door *te* voorafgegaan, maar in de Reinaert lezen we van Bruun: *hi began brieschen ende dulen*, zonder *te*. Okkasideel gebruikt ook een 16de-eeuwer zoals Godevaert van Haecht nog *beginnen* zonder *te*. Ook in het Afrikaans komt *begin* zonder *te* voor: of dit een innovatie is, ofwel een voortzetting van de vroegere Nederlandse constructie, is nog niet onderzocht. Uit een studie over de ontwikkeling van het geschreven Afrikaans¹¹ bleek dat *begin* in het materiaal (een tijdschrift) in 1920 als volgt voorkwam: met *te* + inf. (45%), met infinitief zonder *te* (42,5%), met *om te* + inf. (12,5%). In 1970 was er nog maar 1 geval met *te* + inf. (0,5%), nl. *begin te stap* in een poëtisch-literaire tekst van A. Brink; ook de gevallen met *om te* waren verminderd (2,8%), zodat de constructie met infinitief zonder *te* bijna als de enige kon gelden (96,5%). Op 50 jaar tijd is hier dus een grondige verschuiving opgetreden, althans schijnbaar: vermoedelijk is de constructie met *te* hoofdzakelijk te zien als een neerlandisme, dat in de geschreven taal sterk stond, zolang het Nederlands zelf in Zuid-Afrika nog een aanzienlijke rol speelde. De evolutie van *probeer* verliep analoog: *te* + inf. kwam in 1920 nog voor in 10,9% van de gevallen, na 1950 was het verdwenen; de gevallen met *om te* + inf. verminderden van 35,9% in 1920 tot 9,2% in 1970; in dezelfde tijd steeg het percentage van *probeer* + inf. (zonder *te*) van 53,1% tot 90,7%. Dat *durf* in het Afrikaans nooit met *te* + inf. gebruikt wordt, hoeft ons niet te verbazen, aangezien dat gebruik een relatief recent Noordnederlands verschijnsel is, zoals De Rooij overtuigend bewezen heeft¹². Hiermee beseft men dan een van de grote moeilijkheden bij een omvattend onderzoek van *te* + inf. en concurrerende constructies: er is een bijzonder uitgebreid materiaal nodig wegens de talrijke syntaktische mogelijkheden (hoofd- of bijzin; een bijkomend hulpwerkwoord al dan niet, enz.) en bovendien blijkt het nodig voor nagenoeg elk werkwoord dat met een infinitief verbindbaar is, afzonderlijk de diachronische, regionale en misschien zelfs stilistische gegevens na te gaan.

11. Y. Stoops: *Die taalgebruik in die „Huisgenoot“ (Bydrae tot die ondersoek na die ontwikkeling van geskrewe Afrikaans in die laaste 50 jaar)*, onuitgegeven M.A.-verhandeling, Port Elizabeth, 1972, p. 146 en 150.

12. J. de Rooij: „Een beetje *te*“, *Taal en Tongval* 21, p. 120-2.

4. De half-direkte rede

Het Nederlandse *bij zegt dat hij zal komen* wordt in het Afrikaans dikwijls weergegeven met *hy sê hy sal kom*. Voor deze zinnen, normalerwijze na een verbum dicendi of sentiendi, met objekt-funktie, zonder *dat* en met de woordorde van de hoofdzin, wordt hier de term half-direkte rede gebruikt. In zijn Gents proefschrift uit 1905 ziet P.J. du Toit deze konstruktie als een voorbeeld van het wegvallen van betekenisloze woorden (zoals *dat*) in Kreoolse talen en daardoor als een element ten gunste van Hesselings Maleis-Portugese ontstaansteorie. Volgens Du Toit komt de konstruktie vaker bij Kleurlingen dan bij Blanken voor. Valkhoff, die elders overal Kreolismen meent te ontdekken, beschouwt de konstruktie als een anglicisme: „I realize that the construction also occurred in Middle Dutch, but is it not much more likely that it passed from English into Afrikaans in the typically South-African situation of present-day bilingualism”?¹³ Hoe onwetenschappelijk het is, dergelijke beweringen te maken zonder materiaalonderzoek, blijkt uit het volgende. De eerste tekst, waarin opzettelijk Afrikaans gebruikt wordt, zij het met een spottende bedoeling, nl. het „Lied ter eere van de Swellendamsche (...) helden (...) in dato 7 aug. 1795”, bevat al een regel met een half-direkte rede: *ons kan begryp, het is een bom*¹⁴. Omstreeks 1825 verschijnen er in Kaapse kranten kritische teksten, zogenaamd lezersbrieven, half Nederlands, half Afrikaans, meestal gefingeerd. In één en dezelfde brief treft men hier dikwijls konstrukties in de direkte én in de half-direkte rede aan, zoals in die van een (gefingeerde?) Boffortse burger uit 1831: *toe zeg hy aan myn dat hy myn niet ken betalen tegenover toe zeg hy ken myn nog niet betaale; maar ik denk dat hy (...) een beetje gelt (...) zou geve tegenover want ik dag, de kerel wou my voppe*. Hetzelfde verschijnsel komt voor in brieven die aan Kleurlingen toegeschreven worden, zoals deze uit 1831: *ik hoort dat Flippies te danag uitgebrand word in de Krante tegenover ik hoor hulle maak hom uit voor een leugenaar; in een brief uit 1830 luidt het: Zy zeg het is boesmans land (...), ik zeg ook dat het boesmans land is*. Hier is dus zeker geen sprake van „the typically South-African present-day bilingualism”. Verwarring van indirekte en half-direkte rede kan leiden tot het gebruik van konstrukties zonder *dat* maar met bijzinsorde, zoals in een brief van een burgermeisje anno 1831: *ik kan zeggen ons banje pret heeft gehad*. Er zijn ook gevallen mét *dat* maar met hoofd-

13. M. Valkhoff: *Studies...*, p. 18. Zie ook *New light ...*, 6.4 Anglicisms, p. 29: „the omission of the conjunction *dat*, which is inadmissible in Dutch”.

14. Zie G. S. Nienaber: *Afrikaans in die vroeër jare*, Johannesburg, 1971, p. 1.

zinsorde, zoals bij een boer uit 1830 : *Hulle zeg dit (lees dat) di veldcornet moet in zyn wyk een briefi rond stuuere*¹⁵.

In het moderne Afrikaans is de half-direkte rede heel frekwent en het is niet uitgesloten, dat het voorbeeld van het Engels die frekwentie beïnvloedt. Uit steekproeven met krantenmateriaal uit 1978 bleek dat vooral *sê* (= zeggen) vaak met half-direkte rede gebruikt wordt, nl. 75 keer (51,7 %) tegenover 52 keer (35,8 %) direkte rede en slechts 18 keer (12,4 %) indirekte rede. In hetzelfde materiaal werden ook *wens*, *vrees*, *dink* en *reël* met half-direkte rede aangetroffen (zonder alternatieve konstrukties); bij *hoop*, *weet*, *meen*, *beweer*, *getuig*, *verneem* en *vasstel* komt naast half-direkte ook indirekte rede voor. Of er beperkingen zijn (en zo ja, welke) op het gebruik van de half-direkte rede, kon wegens de geringe omvang van het materiaal niet nagegaan worden. Opvallend is wel, dat bij passieve zinnen (*daar word beweerd...*) uitsluitend indirekte rede voorkwam, evenals na werkwoordelijke uitdrukkingen als *van mening wees*, *die hoop uitspreek* e.d. Buiten de steekproef werd er wel een geval genoteerd van half-direkte rede na *ek is bevroes*. De intuïtie van de moedertaalsprekers, dat de half-direkte rede „minder formeel” zou zijn, kon niet aan de feiten getoetst worden. In het materiaal zijn half-direkte zinnen niet noodzakelijk „moeilijk”: *Ek het gedink die oubaas gaan my skiet*. Toch is het wel zo, dat half-direkte rede de zinsbouw aanzienlijk kan vergemakkelijken, wanneer de objektzin voorafgegaan wordt door een ondergeschikte bijzin: *Hy beweert toe hy by die deur wou uitkom het hy teen een van die meisies gebots*. Dergelijke zinnen bevatten in het Afrikaans zelden een objektzin met *dat*, hoewel het niet onmogelijk is: *Draaiboekskrywer A.S. sê die werk aan die reeks het hom oortuig dat, as Shakespeare vandag moes leef en vir televisie gewerkt het, hy 'n fortuin sou maak* (misschien is dit geval niet helemaal vergelijkbaar met het vorige, omdat *oortuig* geen *direkt*-objektzin oplevert en *beweert* wel; dat het onderwerp van de *dat*-zin pas na de hypotetische zin opduikt, is in het Afrikaans geen uitzondering).

Naast de gewone koördinatie van twee *dat*-zinnen, komt in het materiaal meer dan eens koördinatie tussen een half-direkte en een *dat*-zin voor, maar altijd in de genoemde volgorde: *Mev. B. glimlag breed nadat sy vasgestel het die kaartjie aan haar motor se voorruit is 'n hoflikheidskaartjie en dat sy geen boete hoeft te betaal nie*. Een volzin die meer dan één half-direkte rede bevat kan tamelijk ondoorzichtig worden: *Hy het ontdek dat hy gesê het hy wens hy het die d. doodgeskiet of dat hy wens die d. lê*

15. Materiaal ontleend aan G. S. Nienaber, *Afrikaans...*, p. 45, 47, 52, 56, 61.

iewers en vrek. Koördinatie van twee werkwoorden, waarvan het eerste door half-direkte, het tweede door indirekte rede gevolgd wordt, is ook mogelijk : *Mnr Smith het gesê vrede kan bereik word sonder die beraad maar het ingestem dat vrede nie net op 'n militêre grondslag kan bereik word nie.*

Konkurrerende konstrukties leiden soms, zoals ook al uit de 19de-eeuwse voorbeelden gebleken is, tot korrupte zinnen. Hier wordt het hulpwerkwoord *sal* ten onrechte herhaald : *dit volgt na verslaggewers gemeen het bulle sal glad nie berigte oor die getuienis sal kan skryf nie.* Frekwenter is echter de hoofdzinswoordorde na het onderschikkende *dat* : *Oor werkverskaffing het die minister gesê dat as 'n mens die werkers in dié situasie wil beskerm, moet daar oop kaarte gespeel word.* Sommige Afrikaanse taalkundigen beweren dat de tendens toeneemt om na *dat* (en ook na andere onderschikkende voegwoorden) ten onrechte de hoofdzinsvolgorde te gebruiken. Dat is uiterst moeilijk na te gaan, omdat zulks in gesproken taal gebeurt en het niet uitgesloten is, dat de huidige taalkundigen meer aandacht besteden aan syntaktische problemen dan dat vroeger het geval was. Voor een dergelijke toename zou men dan twee verklaringen zoeken, nl. Engelse invloed en een algemene Indo-Europese tendens naar veralgemening van de SVO-volgorde. M.i. zijn dergelijke theorieën te spekulatief zolang er geen uitgebreid onderzoek gebeurd is.

Hoe vreemd zijn de half-direkte rede en haar varianten vanuit Nederlands standpunt bekeken ? In zijn artikel „I knew you knew he knew” wees J. de Rooij¹⁶ erop, dat de konstruktie in het moderne geschreven Nederlands bijna niet voorkomt, terwijl ze in andere Germaanse talen heel gewoon is ; volgens hem is ze in Noordnederlandse dialekten niet uitzonderlijk, in de Zuidelijke daarentegen komt ze zelden voor. De Rooij denkt aan Franse invloed, misschien zelfs op het geschreven Nederlands, om het ontbreken van de half-direkte rede te verklaren. Hoe het ook zij, in de 17de eeuw was de konstruktie nog volkomen normaal : in Vondels *Gijsbrecht* heet het : *ick zorgh mijn droom is al te waer.* Huygens' *Trijntje Cornelis* zegt *'k wouw je 't saght*, met foutieve herhaling van het enklitische pronomen *-t*, een kontaminatieverschijnsel dat bij konkurrerende konstrukties wel vaker voorkomt, zodat het geval niet zo verbazend is. Opvallend is de kommentaar van de uitgever Eymael : „De weglating van *dat*, waartegen thans zoo gestreden wordt, is reeds in het Mnl's gebruikelijk”¹⁷. Hieruit zou men

16. J. de Rooij : „I knew you knew he knew”, *Taal en Tongval* 17, p. 105-23.

17. H. J. Eymael : *C. Huygens' Trijntje Cornelisdr. Klucht*, Zutphen (1912), p. 25.

kunnen afleiden, dat laat-19de-eeuwse Nederlandse schoolmeesters nog wel met de half-direkte rede gekonfronteerd werden; de nauwkeurigheid van Eymaels formulering „reeds in het Mnl” laten we hier buiten beschouwing.

In hoever het gebruik van de half-direkte rede in Zuidelijke dialekten bekend is, kan hier niet nagegaan worden. Opvallend echter is, dat een auteur als G. Walschap, die op het gebied van overgangen tussen direkte en indirecte rede heel wat aandurft, geen gebruik schijnt te maken van de half-direkte rede zoals die hierboven gedefinieerd is. In het moderne Antwerps is de konstruktie mij nooit opgevallen, maar bij de laat-18de-eeuwse Antwerpse auteur Pauwels trof ik aan: *ik zien gij kont u niet inhouden*; in zijn Antwerpse dialekttekst „De geest” (Avondstonden, 1846, p. 139) schrijft Conscience: *Me dunkt ik heb ouw nog meer gezien* (dit laatste is formeel gesproken natuurlijk geen objektzin).

Hoe frekwent de konstruktie in ouder Nederlands was, is vanzelfsprekend niet uit te maken zonder grondig onderzoek, waarbij het materiaal eens te meer naar tijd, streek en wellicht ook stijl gerangschikt zou moeten worden. De 16de-eeuwse kroniek van de Antwerpenaar Godevaert van Haecht (1546-99) leverde de volgende gegevens op. Naast 279 *dat*-zinnen waren er 8 met half-direkte rede, nl. na *roepen, sweeren, gelooven* (2) en *seggen* (4), en nog 9 zonder voegwoord maar met bijzinsorde, nl. na *weten, segghen, meijnen, sien* (2) en *vermoeijen* (= vermoeden) (4). Een zin als: *mits siende bij met de heel groote scatinghe niet duer en mocht* is qua struktuur vergelijkbaar met de vroeger geciteerde van het Kaapse burgermeisje uit 1831. Oppervlakkig bekeken is de frekwentie van de half-direkte zinnen bij Van Haecht heel laag, vooral in vergelijking met die in een moderne Afrikaanse krant. Men mag daarbij echter niet uit het oog verliezen, dat de 16de-eeuwse kroniektaal erg formeel is en de zinslengte en -struktuur veel ingewikkelder dan in een moderne krant. Bij Van Haecht komt de half-direkte rede alleen maar voor in passages waaruit een sterke emotionele betrokkenheid spreekt, zodat het niet uitgesloten is, dat ook in de 16de eeuw de frekwentie van de konstruktie stilistisch bepaald was. Opvallend is het type koördinatie dat bij Van Haecht (en zijn tijdgenoten) aangetroffen wordt: de half-direkte rede kan gekoördineerd worden met een *dat*-zin, maar, precies zoals in het moderne Afrikaans, uitsluitend in de volgorde half-direkte rede + *dat*-zin: *bij seijde den paep der spaengiarden opt casteel haddet hem geseijt en datter den casteleijn scrijven af hadde*. De reden van deze beperking ligt voor de hand: onderschikte *dat*-zinnen vóór de half-direkte rede zouden het inzicht in de verhouding tus-

sen het verbum dicendi of sentiendi en de half-direkte rede (formeel een hoofdzin !) vertroebelen.

Uit het voorafgaande blijkt, dat er wat de half-direkte rede betreft, heel wat parallellen zijn tussen het moderne Afrikaans en vroegere stadia van het Nederlands. Zolang er echter geen diepgaand onderzoek gedaan is aan de hand van meer Nederlands materiaal van uiteenlopende aard, kan men niet zonder meer beweren dat de Afrikaanse konstruktiemogelijkheden en -beperkingen de natuurlijke voortzetting zijn van de Nederlandse.

5. *Besluit*

Wat het Afrikaans betreft, zijn er heel wat syntaktische verschijnselen die diachronisch en synchronisch nog onvoldoende bestudeerd en beschreven zijn. Wanneer men dergelijke verschijnselen dan als argument gaat gebruiken voor of tegen bepaalde ontstaansteorieën, bouwt men op drijfzand. Voor diachronische studie van het Afrikaans is een grondige kennis van het Nederlands een *conditio sine qua non*. Dat geldt dan in de eerste plaats voor het Middelnederlands en voor het 17de-eeuws, waaruit het Afrikaans is voortgekomen. Het geldt echter ook voor het dialektische Nederlands, omdat het Afrikaans zich als volkstaal ontwikkeld heeft, vrij van de knellende banden van de Renaissance-grammatika, en omdat ook de huidige Nederlandse dialekten nog „Herabgesunkenes” van vroeger kunnen bewaren. Het geldt ook voor het 18de-eeuws, omdat de interrelatie tussen de Kaap en het moederland toen nog bestond.

Heel wat Afrikaanse konstrukties, waaronder de hierboven vermelde, kunnen in het huidige stadium van het onderzoek niet bevredigend bestudeerd worden, omdat men telkens stuit op leemten in de kennis van de ontwikkeling van de overeenkomstige Nederlandse konstrukties. Het is dus duidelijk, dat vorderingen op het gebied van de diachronische studie van het Afrikaans in grote mate afhangt van betere inzichten in de Nederlandse historische syntaxis. Omgekeerd kan echter ook de diachronische studie van het Nederlands baat vinden bij het bestuderen van gegevens uit de Afrikaanse taalgeschiedenis. Het is immers een algemeen aangenomen standpunt, dat taalfossielen lang stand kunnen houden in de periferie van het taalgebied. Hetzelfde geldt echter ook voor taalvormen in kolonisatiegebieden zoals het Afrikaanse. De Nederlandse taalkunde heeft hieraan tot nu toe nog niet veel aandacht besteed. Indien men sommige Afrikaanse syntaktische konstrukties

zoals de hierboven vermelde vanuit deze gezichtshoek zou bekijken, zou men misschien tot waardevolle inzichten voor de Nederlandse historische syntaxis en zelfs voor de historische linguïstiek in het algemeen kunnen komen.

Justus Lipsius en Jan Van Hout : politieke en filologische aspecten van een vriendschap

door

DR. S. SUÉ

In het begin van de maand maart 1578 reisde Justus Lipsius van Leuven, via Antwerpen, Brugge, Utrecht naar Leiden, waar hij vóór 22 maart aankwam¹. Op 6 april 1578 begon hij als „professor historiarum” zijn colleges aan de pas gestichte Universiteit met een salaris van 500 gulden². Jan van Hout was één van de eersten, die hij te Leiden leerde kennen³. De recensielijst van mei/aug.

1. Cf. *Album Amicorum* van Jan Van Hout, Leiden, Museum Lakenhal, ms. 3385, f. 8.

2. H. J. Witkam, *De dagelijkse zaken van de Leidse Universiteit van 1581 tot 1596*. Leiden, dl. IV, p. 185 (in het vervolg geciteerd als DZ).

3. Jan Van Hout (° 12 dec. 1542 – † 1609) werd door Willem van Oranje op 10 maart 1573 om zijn „nutheid en bekwaamheid, waardigheid en trouw benoemd tot notaris 'in allen lande, steden ende plaetsen onder onser gouvernemente ende gehoorsaemheit'. Het jaar nadien werd hij opnieuw stadssecretaris van Leiden. Van hem gold het spreekwoord: 'Het hout dwingt den hond', m.a.w. zijn wil wilde hij aan ieder opleggen. Op 31 december 1586 werd hij benoemd tot secretaris van de curatoren van de Universiteit en burgemeesters van de stad Leiden 'ende zulckx tot de depesche ende vordering van alle zaecken de universiteyt betreffende tot de wedde van 24 gld. jaerlix.' Op 8 februari 1587 wordt hij aangesteld tot secretaris van de 'Judicatuere ende het rechtsgebiet vander universiteyt' en bijgevolg wordt zijn wedde van 24 op 30 gulden jaarlijks gebracht, 'al van veertich groten 't stuc.' Cf. DZ. II, p. 178, p. 197; 200; 101. Het was Van Hout, die de politiek van de stad in de komende jaren zou bepalen, tegen de zwakke persoonlijkheid van de burgemeesters in. Verder was hij ook stadsarchivaris, stadsdrukker en secretaris van de stedelijke vierschaar. Op godsdienstig vlak is Van Hout alleszins de gereformeerde godsdienst toegedaan. J. Van Dorsten (*Poets, Patrons and Professors. Sir Philip Sidney, Daniel Rogers and the Leiden Humanists*. Leiden-Londen, 1962. (Publications of The Sir Thomas Browne Institute. General Series nr. 2, p. 78) noemt hem een „anti-Roman Catholic'. In dezelfde passus wordt Lipsius een „liberal Catholic” genoemd en Dousa „truly Erasmian”. Zeker is dat Van Hout antiklerikaal gezind was, zoals zeer velen in Holland in de eerste jaren van de opstand tegen Spanje. Cf. de anecdote, die A. G. H. Bachrach (*Sir Constantine Huygens and Britain, 1596-1687. A pattern of cultural exchange. Volume I: 1596-1619*. Leiden-Londen, 1962. (Publications of the Sir Thomas Browne Institute. General Series nr. 1, p. 18) over hem rapporteert. Tijdens het beleg van Leiden, zou een predikant de magistraten vergeleken hebben met varkens, die niet verder keken dan hun voederbak, omdat dezen het bevel hadden gegeven op de nieuwe munten de spreuk „Haec libertatis ergo” te laten figureren i.p.v. „Haec religionis ergo”. Jan Van Hout zou dan gedreigd hebben de predikant van de kansel af te schieten. Hij zou pas in juni 1594 ontslag nemen als secretaris van de Universiteit en van 't College tengevolge van het geschil, ontstaan tussen magistraat en professoren naar aanleiding van de studentenrevolte. Ondanks hun numerieke meerderheid leden de Burgemeesters de nederlaag en de studenten werden in hun vrijheden bevestigd. De grievende bejegening hem in 1594 aan-

1578 vermeldt „D. Justus, Professor iuris ende Theologiae” (sic) ten huise van Jan Van Hout” aan de Breestraat⁴. Lipsius heeft er maar een paar maanden gewoond, want uit de volgende kwartaalstaat, die gaat van juli 1578 tot mei 1579, blijkt dat hij verhuisd is en samen met zijn vrouw en Frederic van Holsteyn een huis bewoont in het Noordeinde. De vermelding „iuris et theologiae” is geschrapt en vervangen door „historie”. Door toedoen van Van Hout heeft hij een tuin gekregen om te bewerken, niet groot van oppervlakte, maar liefelijk⁵. Lipsius spreekt zelf over zijn kennismaking met Van Hout in de opdracht van zijn „Electorum Liber Secundus”⁶: „U” Dousa, heb ik voor de eerste maal te Leuven gezien en van dat ogenblik af, was ik vol genegenheid voor U. U, Van Hout, heb ik voor het eerst in deze stad (sc. Leiden) gezien. Amper had ik er een voet gezet, of ik deed mijn intrrede ook in uw huis. Op zo’n welwillende en vriendelijke wijze hebt gij mij gedurende enkele maanden geherbergd, dat ik het niet beter had kunnen treffen, zelfs niet bij Iuppiter Hospitalis.

Nadien waren onze woonplaatsen wel gescheiden, maar niet onze harten. Veelvuldig kwamen wij tesamen, wij waren als het ware de „triumviri Amicitiae”. Veelvuldig waren onze gesprekken, vaak aten wij samen, „sed intra temperantiae modestiaeque fines”. Bij het eten wisselden wij een zwaarwichtig relaas af met een aangenaam verhaal; zeer vaak lazen wij uw verzen voor, Dousa, zeer vaak die van U, Van Hout. Op die manier beproefden wij de zware publieke en privé-bekommernissen te vergeten. Beiden zijn jullie „principes” onder de dichters, maar in een verschillend genre. U, Dousa, volgt de oude weg en gebruikt de oude taal, U, Van Hout, volgt liever een nieuwe weg en gebruikt onze taal. „Romana semita illi placita, huic Belgica”. Als eerste immers of zeker als één van de eersten, hebt gij het aangedurfd om de 9 godinnen van de Helicon en de Albaanse berg te doen neerdalen naar deze watergebieden. Als eerste hebt U het aangedurfd onze taal te boetseren en te polijsten en haar verborgen schoonheden en bekoorlijkheden aan het licht te brengen. Deze maken ons

gedaan, heeft hij niet kunnen vergeten. In zijn testament op 16 sept. 1606 bij notaris J. van Tethrode gedeponereerd, raadt hij zijn kleinzoon Claesje van Leeuwen het studeren af, met verwijzen aan het adres van studenten en professoren.

4. H. Hardenberg, *De archieven van Senaat en Faculteiten*, 1935, 364, nr. 4. Het gaat om kwartaalstaten, die betrekking hebben op de accijnsvrijdom van de lidmaten der Leidse Universiteit.

5. A. Gerlo, M. Nauwelaerts, H. D. L. Vervliet, *Iusti Lipsii Epistolae, Pars I*, 1564-1583, Kon. Acad. voor Wet. Letteren en Schone Kunsten, Brussel, 1978, brief nr. 89, 78 04 01, p. 196-197, aan Janus Lernutius en Victor Giselinus. (in het vervolg geciteerd als: *ILE I*).

6. Verschenen te Antwerpen, bij Chr. Plantin, 1585.

sprakeloos en we zouden gezworen hebben, dat onze taal ze niet bezat ⁷.

Uit Lipsius' correspondentie uit de beginperiode blijkt een reeel enthousiasme voor zijn nieuwe werk- en vriendenkring. Net zoals aan de universiteit van Jena is het zijn ambitie, ook hier een voor-aanstaande rol te spelen. Lipsius was helemaal niet de stille kamergeleerde, voor wie hij zich graag trachtte uit te geven na 1587 en alleszins na zijn vertrek uit Leiden ⁸. Op 7 februari 1579 wordt Lipsius voor de eerste maal tot rector van de universiteit benoemd door het Hof van Holland, bij afwezigheid van de prins van Oranje. De politiek van tolerantie, die aan de universiteit en in de stad werd gevoerd, was te danken aan de houding van het Leidse stadsbestuur en viel helemaal niet in de smaak van de predikanten ⁹. Zij zullen steeds pogen om de universiteit in een meer confessionele sfeer te brengen. Het is juist deze machtsstrijd tussen Kerk en Staat, die de vrijheid aan de universiteit mogelijk gemaakt heeft tot ca. begin 1591. Het conflict kerk- en stadsbestuur brak het vroegst in Leiden uit, in verband met de rol van de magistraten bij het verkiezen van de kerkeraad. Vanaf 1578 waren er 2 partijen, de ene geschaard rond predikant Coolhaes, de andere aangevoerd door Pieter Corneliszoon. De eerste stond gunstig ten opzichte van een zekere controle van de Staat over de Kerk, de tweede wilde dat de ouderlingen verkozen werden zonder inmenging van de magistraten.

7. Jan Van Hout vertaalde in het Nederlands Buchanan's *Franciscanus* en een epigram, bewaard in zijn „Dienstbouc" (1602); tevens diens *Sphera* (1586), hetgeen blijkt uit referenties in gedichten van Janus Dousa. Hij maakte Plautusvertalingen en vertaalde ook uit het Latijn het 5e en 13e kusje van Janus Secundus. Lipsius van zijn kant moest aan Van Hout toegeven, dat het dichten in het Nederlands hem niet lag. Dit deed hij in een Latijns gedicht van 17 verzen: „Ad I. Hautenum Non esse aptum se Belgicae Musae" in [B. Vulcanius], *Delitiae poetarum Belgicorum* 1614, III, p. 305. Cf. Van Dorsten, o.c., *Appendix*, (20) en (21). Janus Dousa, zoals blijkt uit zijn inscriptie in Van Hout's *Album Amicorum*, schreef hem de verdienste toe, hem een Latinist, ertoe te bewegen, de Nederlandse taal voor zijn poëzie te gebruiken. Cf. *T.N.T.L.* XIII, 1934, p. 12: M. Rudelsheim, *Een onbekend gedicht van Jan Van Hout?*

8. Lipsius is in mijn ogen veeleer een „ignea natura". Zo bestempelt hij zichzelf trouwens in zijn brief van 13 november 1605, aan N. Oudaert, geschreven enkele maanden vóór zijn dood. Hij verzocht Oudaert deze brief te bewaren en pas na zijn dood te publiceren.

9. Het artikel 31 van de Unie van Utrecht bepaalde dat de provincies de godsdienstzaken zelf moesten regelen, mit dat „eenyder particulier in syn religie vry sal mogen blyven, ende dat men niemand ter causa van de religie sal mogen achterhaelen oft ondersoecken." Sedert het verraad van Rennenberg, was het wantrouwen ten opzichte van de katholieken evenwel toegenomen. De katholieken werden als „perturbateurs vande ghemeyne ruste" beschouwd, als zij hun erediens wilden houden. Cf. H. Bongers, *Leven en werk van Dirk Volckertszoon Coornhert*. Amsterdam, G. A. Van Oorschot, 1978, p. 104.

Op 14 sept. 1580 schrijft de preciese predikant van den Corput aan zijn collega Arnoldus Corneli¹⁰: „Mogelick dat het beroep des engelschen professours, daar Lupsius omme gearbeyt heeft, wat goets hier inne doen sal (zaak Coolhaes) want is hij, so ick van Renero (sc. Donteclok) versta een liefhebber van kerckelicker ordeninge, daeromme oyck lijdende, soe mach sijne conversatie Lupsio, daermede hij familier sal sijn ende anderen wat instructie gheven”. Lipsius bekleedde inderdaad een vooraanstaande plaats aan de universiteit, niet alleen vanwege zijn rectoraat, maar ook vanwege zijn reputatie als geleerde. Het gevolg was, dat hij bij elk conflict aan de universiteit van ver of van dichtbij betrokken was en dus ook veel kritiek te verduren kreeg, zodat hij reeds in november 1580 eraan dacht Leiden te verlaten: „Credo aliquando hinc fugiam, quovis terrarum”. Dousa bezwoer hem de universiteit niet in de steek te laten en vervloekte het ras van de predikanten, die tweemaal zoveel onheil hadden gesticht als de hele belegering van de stad Leiden in 1575. Het blijft relatief rustig in Leiden tot de komst van de Fransman Lambert Daneau, een vriend van Theodorus Beza, op 13 maart 1581. Hij was aangenomen als hoogleraar in de theologie. Dadelijk trachtte hij evenwel te Leiden de Geneefse Kerkordening in te voeren, d.w.z. een autonome Kerk, de universiteit een instrument van de Gereformeerde Kerk en controle van de Kerk op het leven van de burgers. Na enkele maanden blijkt duidelijk de vijandige houding van Jan van Hout tegenover deze man: hij maakte gebruik van de prerogatieven van zijn ambt, om Daneau en zijn kroostrijke gezin een slechte woning toe te kennen¹¹. Op 10 okt. 1581 protesteert Daneau dan ook hiertegen in een brief aan burgemeester Adriaen van Blijen-

10. Cf. *Werken van de Marnix-Vereniging*, Serie III, deel II (2e Stuk), Utrecht, 1878, brief VII, p. III.

11. Degenen, die niet in de smaak vallen bij Van Hout, werden door hem steeds op het materiële vlak benadeeld. Carolus Clusius zal dit nog aan den lijve ondervinden in 1594, toen hij zich ten slotte in Leiden kwam vestigen. Cf. 94 08 10 aan Lipsius: „Hautenus mirae est naturae. Exspectavit avide meum adventum, atque ubi advenissem, cum uno Consulium et Pensionario gratulaturum venit: paulo post schedam mittebat cerevisiarium, qua adscriptum eodem privilegio me usurum, quo reliqui studiosi. Schedam remisi, atque renunciari iussi me post tot Academias conspectas, in quarum nonnulli diu etiam vixissem, huc non venisse studiorum causa. Scire ipsum, quibus conditionibus essem evocatus. Istud me valde pupugit, ut verum fatear: sed admonitus eum magnae esse auctoritatis in senatu, solo curatore, qui superesset, Hagae habitante, propterea observandum, sciens etiam colendos vejoves me noceant, homini elegans bulbaceum munus misi, quo paulo lenior redditus, ut mihi quidem visum; sed eius gener, homo arrogans et reliquos prae se contemnens, atque etiam natura valde invidus, ipsum videtur denuo pervertisse: nam multo tempore iam animadverto alienorem a me factum. Si id scivissem, nunquam huc tetulissem pedem. Invenio tamen multos alios hic in me benevolos, etiam in magno senatu.”

burg¹²: „Tijdens mijn afwezigheid heeft de secretaris Van Hout in opdracht van de Magistraten, aan mijn vrouw, een woning toegewezen. Hij had ze haar getoond, maar plots veranderde hij van gedachten en zonder mij te raadplegen, wees hij haar een andere ongerieflijke en ongezonde woning toe, die elk uur van de dag aanleiding zou geven tot twisten tussen mij en mijn familie.”

In april 1582 was Lipsius naar den Haag gecommitteerd, om samen met het Hof van Holland te delibereren over een „formula aliqua disciplinae Ecclesiasticae ad exemplum Helveticorum Ecclesiarum instituenda”. Op 12 mei bracht Lipsius het antwoord van de Staten mee.

In dezelfde maand werd een door Jan Van Hout ondertekende en door Coornhert opgestelde Remonstrantie aan de leden van de Staten van Holland gezonden, gericht tegen de duidelijke heerszucht van een kort tevoren te Middelburg gehouden Synode¹³. Noch uit de „Aenhef” noch uit de passage door Coornhert tegen Lipsius geschreven, valt met zekerheid op te maken of hij het stuk „motu proprio” of op verzoek van de Leidse magistraat had geschreven. Het bevat een pleidooi voor een volledige scheiding van Kerk en Staat. De magistraat heeft niet het recht over de gewetens te oordelen. Mensen van verschillende geloofsovertuiging strijden samen tegen Spanje en de Roomse inquisitie. Coornhert verwijt Lipsius, dat hij het eens is met de gereformeerde predikanten¹⁴. Deze indruk geeft Lipsius inderdaad in zijn brief aan Daneau van 17 maart 1582: „Miscet se huic negotio, quos nollem atque inter caeteros Harlemensis quidam tibi notus: mihi hactenus ut sciam illum nec patriae nec religioni esse aequum, Cornhartium dico”. Lipsius slaagde erin Daneau zijn vertrek te doen uitstellen, maar zou toch wensen, dat deze niet zo vlug van leer zou trekken en meer rekening zou houden met de zeden des lands. Wanneer Daneau dan toch Leiden verlaat, schrijft Lipsius hem herhaaldelijk, hoezeer hij diens vertrek betreurt, „publica privataque causa”.

Deze affaire zal wel de reden geweest zijn voor Lipsius, om aan Van Hout zijn besluit kenbaar te maken, zich voortaan niet meer met godsdienstzaken te willen bemoeien¹⁵: Nam ego etsi vere et ex animo cupio magistratui et tibi omnia facta, tamen haesit mihi decretum illud meum, rebus religionis non misceri. Amburi nolo illa flamma, quae hodie multos immoluit”. Het is door Lipsius’ toedoen, dat de senaat van de Universiteit besloten heeft geen

12. Cf. W. N. du Rieu, *Lambert Daneau à Leyde*, 1883², p. 10; *DZ* II, p. 52.

13. In februari 1582 gedrukt op enkele exemplaren en een paar maanden later herdrukt door W. Silvius.

14. D. V. Coornhert, *Wercken*. Amsterdam, A. Colom, 1633, III, fol. 483^b.

15. *ILE* I, nr. 207, p. 348, 82 05 14 H.

afgevaardigde te sturen naar de commissie der octoviri, om te onderhandelen „de forma aliqua disciplinae ecclesiasticae constituendae”. Hij vraagt dat Van Hout hem bij zijn collega's zou verontschuldigen. Dousa keurt Lipsius' houding goed en legt hem geen verplichting op, ook al doet hij af en toe alsof.

De vriendschap met Van Hout schijnt niet geleden te hebben onder deze zaak, ook niet na Lipsius' conflict met Coornhert betreffende zijn „De Constantia” in 1584. Van Hout schreef immers een ode van 72 verzen als inleiding bij de vertaling van Lipsius' werk in het Nederlands door Jan Mourentorf, verschenen ca. 25 juni 1584 bij Chr. Plantin te Leiden: „Liedt op de Standvasticheyt des achtbaren vermaerden ende hochgeleerden Iusti Lipsii”. Op 23 aug. 1584 schrijft Lipsius aan Dousa, die te Londen vertoeft: „Salutat te Hautenus noster, qui hilariter heri apud me in prandio fuit ad funus Melonis”. Plantin zat eveneens mee aan tafel. Dit geschrift bezorgde hem niet alleen last met Coornhert, maar ook met de predikanten, inzake de predestinatieleer¹⁶. Het is ook naar aanleiding van het verschijnen van de „De Constantia” dat wij de eerste inlichting krijgen, betreffende Lipsius' lidmaatschap van het „Huys der Liefde”¹⁷. Op 1 sept. 1584 schrijft Aggaeus de Albada, een Friese jurist, vriend van Coornhert en keizerlijk ambtenaar aan het „Reichskammergericht” in Spiers aan Abraham Mylius¹⁸: „Plantin kent geen gewetensbezwaren bij het drukken van om het even welk boek, zelfs een verderfelijk werk zoals het geschrift van uw hoogleraar Justus Lipsius „De Constantia”, maar als hij enig heilzaam werk moet drukken, dan verzint hij 1000 excuses. Het „Haus der Liebe” richt vóór de ogen van God zowel de privé als de publieke zaken te gronde, ook al verkondigen zij openlijk het tegendeel: (in de rand staat: „zo is het met de meesten gesteld, die vandaag in Holland het gezag voeren”).

Als begin februari 1584 het geschil ontstaat tussen de burge-meesters van de stad Leiden, m.a.w. Jan Van Hout en de curator

16. Cf. Brief 85 02 13 R² Coornhert was vol lof voor de Nederlandse vertaling. Dit blijkt uit 84 10 31 aan Jan Moretus: „Constantiae versionem in litteris suis probat valde Cornhertius, ille sermonis nostri magnus censor: spero et alii!

17. Cf. B. Beckers, *Benito Arias Montano*. Londen-Leiden, 1972, p. 102. Rekers plaatst deze getuigenis in de 17e eeuw.

18. Dr. Ernst Friedlaender, *Briefe des Aggaeus de Albada an Rembertus Ackema und ander, aus den Jahre 1579-1584*, hrgg. von -, Leeuwarden, H. Kuipers, 1874, nr. 84, p. 143-144: „Plantinus nullam conscientiam habet in quibusvis etiam perniciosis libris imprimendis, qualis etiam Iusti Lipsii professoris vestri liber est 'de Constantia', sed ut salutarem aliquem librum imprimat, ibi mille praetexit excusationes. 'Das Haus der Liebe' coram Deo pessumdat et privata et publica, etiam - si contrarium illi prae se ferant." (*in margine*: Tales sunt plerique qui in Hollandia hodie gubernant.)

van de Universiteit, Paul Buys, betreffende het aannemen van Thomas Sosius van Utrecht als „professor iuris” voor de universiteit,¹⁹ trachtte Lipsius een bemiddelende rol te spelen. Die wordt hem niet in dank afgenomen en Buys verdenkt hem er zelfs van, aan de zijde van de burgemeester te staan. Lipsius, die naar zijn zeggen, alleen op verzoening en vrede uit was, schrijft deze verdenkingen toe aan zijn vriendschap met Van Hout²⁰.

Na de moord op Oranje en de dood van Anjou, nu het vooruitzicht van een bondgenootschap met Engeland meer en meer waarschijnlijk wordt, heeft Lipsius nog vóór het akkoord met de Staten-Generaal gesloten is, al goede contacten met graaf Robert Dudley, Earl of Leicester en in november 1584 wordt hij reeds naar Engeland uitgenodigd. Hij dankt Leicester en Walsingham voor hun welwillendheid en drukt zijn verering uit voor koningin Elisabeth II, „quo clarius nihil natum scio in hoc sexu.”²¹ De bekende theoloog William Whitaker van Cambridge²² schrijft op 31 juni 1585, hoe groot zijn vreugde is en zijn genegenheid voor Lipsius, nadat hij uit de gesprekken van sommige mensen, die hem door en door kennen, vernomen heeft dat hij even onderlegd is in de „bonae literae” als ijverig voor de „syncera religio”. In deze periode reist Lipsius regelmatig met Van Hout naar de

19. Thomas Sosius was aangenomen door de curateurs Buys en Almonde, zonder dat zij de burgemeesters hiervan in kennis hadden gesteld, hetgeen strijdig was met de statuten van de universiteit. De burgemeesters beklagden zich hierover bij de Senatus Academiae op 1 febr. 1584. De Senaat besloot Sosius niet te aanvaarden. Op 6 febr. 1584 komt te Leiden een brief van de Prins van Oranje aan, geschreven uit Delft aan de Curatoren, Burgemeesters, Schepenen en Raden, om de intenties van de Burgemeesters te vernemen. Op 9 februari 1584 schrijven de Burgemeesters aan de prins een uitvoerig antwoord. Cf. *DZ IX*, p. 17. Zij wijzen erop dat zij altijd samen met de Curatoren de professoren hebben aangenomen en ontslagen; zij erkennen dat zij niet steeds voldoende tot oordelen in staat waren, maar dan lieten zij zich door deskundigen voorlichten. Zij wijzen op de beide „heerlycke lichten ende oogen deser universiteit, D. D. Donellus ende Lipsius”, memoreren voorts het beroepen, zij het zonder succes van vele andere geleerde mannen. Maar sinds Paulus Buys curator is geworden, wordt heimelijk gepoogd de Burgemeesters ter zijde te stellen, enz. Sosius zal pas op 12 mei 1584 aanvaard worden als extraordinarius voor de duur van 5 jaar, met een wedde van 600 gulden jaarlijks. Het zal duren tot de zomer 1587, voordat Sosius tot „Ordinaris professor” wordt benoemd. Hij wordt rector van de Universiteit in 1591 en biedt op 3 maart 1593 zijn ontslag aan, om zich naar Duitsland te begeven. Cf. *DZ II*, p. 102-105; *V*, p. 123-124.

20. Cf. 84 02 09 aan Janus Dousa: „Litterae Pricipis ad istos: istorum responsa voluit. Quid quaeris? Fovent et nosti ingenia. Utraque pars obnixa non cedere. Ego, ut semper, auctor pacis. Non impetro. Quin contra suspectum me regi illi, ut fauorem magistratus leviter sentio. Hauteni amicitia id facit, non aliud ullum dictum aut factum meum.”

21. Lipsius beveelt o.a. zijn verwante Israël Waverius aan bij W. Davison, afgezant van Elisabeth II in Den Haag. Cf. 85 04 23.

22. 85 05 31. Cf. 85 09 91 aan Janus Dousa sr.

Staten-Generaal in Den Haag²³. Deze schijnt evenals Lipsius hoge verwachtingen te koesteren van een politieke en militair verbond met Engeland.

Een tijdje lang zijn de brieven van Lipsius wat optimistischer, maar 28 juni 1585 voorspelt hij in een brief aan Leeuwius de spoedige ondergang van de Noordelijke provincies. Hij voorziet de val van Antwerpen binnen afzienbare tijd, hetgeen de ondergang van meerdere steden zal betekenen²⁴.

De val van Antwerpen, de „urbs urbium” veroorzaakt grote verslagenheid in het N en vanzelfsprekend ook aan de universiteit. „Multi concidunt, multi dilabuntur.” Plantin is naar Frankfurt vertrokken, maar Lipsius gelooft in diens spoedige terugkeer naar Leiden. Prof. Hugo Donellus maakt zich klaar om heen te gaan en prof. Hadrianus Saravia, de „alpha Theologorum” denkt eraan naar Engeland uit te wijken. Dagelijks komen er Engelse troepen aan, maar een leidersfiguur ontbreekt nog steeds, zodat Lipsius op 22.10.1585 ook uit Leiden wil vertrekken, om zijn „melancholia” te gaan verzorgen in het buitenland, aan de zure bronnen van Spa.

Enkele weken vóór Leicester's bezoek aan Leiden (12.1.1586) begint Jan Van Hout samen met François van Brouhoven, de baljuw van Leiden en Jacobus van Walraven Engels te leren bij Thomas Basson²⁵.

Lipsius daarentegen kende geen Engels en hij leerde het ook nooit, zoals blijk uit zijn brief van 29.11.1600²⁶. Leicester en Philip Sydney woonden met hun gevolg Lipsius' college over Tacitus bij en nadien nodigde Leicester hem uit op een eetmaal. Vermoedelijk schonk Lipsius toen aan Leicester een exemplaar van zijn „De Constantia” met een opdracht van zijn hand²⁷. Tevens spande Lipsius zich in om een vrijgeleide van de Staten te bekomen voor Plantin's vrouw²⁸. Na de val van Antwerpen en het bondgenootschap met de Engelsen, verloopt het verkeer N-Z heel wat moeilijker. Plantin's vrouw, die op 21 mei 1586

23. Cf. 85 02 29. Van Hout is ook zijn gezelschap, als het alleen om ontspanningsreizen gaat. E.g. 83 11 03 en 86 02 26 naar Den Haag; 86 08 24 een „peregrinationuncula” naar Alkmaar „laxandi et firmandi mei causa”; 87 08 01 naar Gouda.

24. Cf. 85 06 28 LE.

25. Van Dorsten, *o.c.*, p. 112.

26. Cf. 00 11 29 C aan Jacobus Colius Ortelianus: „Anglicanum Tacitum tua opera et dono accipi et Savilii una Notas, quas utinam iuxta tecum intelligam. Sed scrutor et conicio et ex verbi unius alteriusve vestigiis cetera conioctor.”

27. Cf. Van Dorsten, *o.c.*, p. 117-118.

28. De brief door Lipsius aan Plantin geschreven ca. 15 febr. 1586 over deze zaak is spijtig genoeg niet bewaard gebleven. Hij was reeds geopend door spionnen, voordat hij Plantin bereikte. Cf. J. Denucé, *Correspondance Plantin*. Antwerpen's Gravenhage 1918, VII, nr. 1086, p. 297. Chr. Plantin aan Arias Montanus, 1 april 1586.

te Antwerpen aankwam, had niet eens een brief uit Leiden durven meebrengen. De contacten moesten via Keulen gebeuren, en dat vroeg natuurlijk meer tijd²⁹.

Het blijft niet lang rustig te Leiden en in Holland, omdat de Overeenkomst tussen de Engelsen en de N-provincies op een aantal vlakken duidelijkheid miste. Wanneer Leicester in april-juli 1586 er niet in slaagt de benoeming van Petrus Regemorterus als „professor linguae Graecae” in opvolging van Petrus Tiara door te drukken bij Curatoren en Burgemeesters van Leiden, schijnt hij het plan opgevat te hebben om de Universiteit met de hulp van de rector van dat jaar, H. Saravia, naar Utrecht over te brengen. De situatie aan de Universiteit is bovendien niet schitterend: het aantal studenten neemt af. Volgens Saravia is dit te wijten aan de afval van Brabant en Vlaanderen van de Generaliteit en de stichting van de universiteit te Franeker. De Curatoren en Burgemeesters zijn evenwel van mening, dat de voornaamste oorzaak ligt in het niet-behoorlijk geven van de lessen, die sommige professoren weken of zelfs maanden lang niet geven. Om te beletten dat de Universiteit naar Utrecht wordt overgebracht, wordt besloten van der Does en Buys af te vaardigen naar Leicester. Ook burgemeester Pieter A. van der Werf en Jan Van Hout reizen mee naar Arnhem, om Leicester de Remonstrantie van het Gerecht te overhandigen, strekkende tot behoud van de Universiteit te Leiden, met verzoek tot approbatie van het octrooi. Lipsius van zijn kant schijnt vastbesloten te zijn om naar het Z weer te keren. Wellicht om hem van gedachten te doen veranderen, schenkt de stad hem, „de wijtberoemde ende vermaerde heere D. J. Lipsius, Professeur der historien”, op 4 aug. 1586 andermaal een tuin, als beloning voor zijn uitzonderlijk goede diensten, niet alleen ter bevordering van de Universiteit, maar ook in het belang van de stad Leiden. Zolang hij in Leiden zal wonen, mag hij die tuin als de zijne beschouwen en alles wat de tuin oplevert, is voor Lipsius bestemd. Moest hij uit Leiden verhuizen – hetgeen de Burgemeesters allerminst hopen – dan zal de stad hem zijn onkosten vergoeden, die hij ter verbetering van de tuin heeft gedaan. De acte van schenking is door Jan Van Hout ondertekend³⁰.

29. *Corr. Plantin*, VII, nr. 1103, p. 331.

30. In mei 1586 waren Baersdorp, Warmont en de Secretaris gecommiteerd „omme mit D. Lipsio te handelen nopende 't gebruyc van een tuyn van St. Katrynen, gelegen in de Doelsteech tusschen de huysen ende de vest, op 't behagen van die van den Gerechte.” Deze tuin was vlak bij de tuin van de heer de la Rivière (van Mathenesse), waar in 1590 Marie de Brimeu bloemen kweekte. Na Lipsius' vertrek uit Leiden, werd de tuin toegekend aan de Fakulteit Geneeskunde, totdat er een ruimere Hortus Publicus werd ingericht. Cf. Brief van Paauw aan Clusius van 10 augustus 1593; *DZ* II, p. 15-17; Van Dorsten, *o.c.*, p. 148. Lipsius

Op 13 sept. 1586 vraagt Lipsius aan Curatoren en Burgemeesters om ontslag gezien zijn langdurige ziekte³¹. Dezen willen hem het gevraagde ontslag niet verlenen, aangezien dat tot de ondergang van de Universiteit zou leiden. Zij verzoeken hem „in de professie te blijven” en verlenen hem 5 à 6 maanden verlof, tijdens dewelke hij in het buitenland mag reizen; hij blijft echter verbonden aan de universiteit en behoudt zijn wedde. Lipsius laat zijn vrouw in Leiden achter en vertrekt op 20 sept. 1586 naar Duitsland. Vanuit Amsterdam gaat het per schip naar Emden en vandaar vertrekt hij op 25 sept. met bestemming Keulen³². Uit alles blijkt, dat Lipsius, net zoals hij 5 jaar later zou doen, op weg is naar het Luikse prinsbisdom, en niet meer van plan is terug te keren. Dit plan mislukt echter: verder dan Oldenburg geraakt hij niet, omdat alle wegen onveilig worden gemaakt door militaire operaties. Plantin van zijn kant had te Antwerpen Lipsius' kamer reeds in gereedheid laten brengen. Lipsius' schoonbroer Back, algemeen jachtopziener van de Prins van Parma had van zijn overste, de heer de Vertin, de opperste jachtmeester de belofte bekomen, dat hij van Farnese alle mogelijke garanties zou verkrijgen voor Lipsius' veiligheid. De bisschop van Mechelen, Jean Hauchin, en de bisschop van Antwerpen, Laevinus Torrenius, willen hem helpen, om zich vrij te maken. De raadsheer Willem Breughel verheugt zich ten zeerste, dat Lipsius op weg naar hen is³³. Alle wensen, die hij heeft, zo meent Plantin, zullen terstond vervuld worden. Nicolas Oudaert belooft zijn hulp om voor Lipsius een certificaat van orthodoxie te bekomen, maar Plantin vraagt hem nog even te wachten, tot er zekerheid bestaat over Lipsius' aankomst³⁴.

Gedurende 5 weken deed Lipsius pogingen, om in Keulen te geraken, maar tevergeefs³⁵. Er zat voor hem niets anders op, dan rechtsomkeer te maken. Het lijkt mij evident, dat Lipsius' vrienden Dousa en Van Hout niet op de hoogte waren van zijn intenties. Lipsius schrijft hun in de loop van de maand oktober een 5-tal brieven, om inlichtingen betreffende de politieke evolutie in het N. Het enige, dat hem ervan weerhoudt naar Leiden terug tekeren, is de vrees opnieuw verwikkeld te worden in twisten met de

beschikte dan over 2 tuinen. Cf. 87 09 15: „in hortulo eram, non suburbano illo, sed urbano.”

31. Cf. *DZ IX, DA*; fol. 34. Tekst van het rekest in: Molhuysen P. C., *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*. Den Haag I, 1913, bijl. 114.

32. *Corr. Plantin VIII*, p. 65, nr. 1155 Plantin aan N. Oudaert, 9/16 okt. 1586; p. 95, nr. 1173 Plantin aan N. Oudaert, 12 nov. 1586.

33. *Corr. Plantin VIII & IX*, p. 78, nr. 1167, Plantin aan Lipsius, 27 okt. 1586.

34. *Corr. Plantin VIII & IX*, p. 96, nr. 1174, Plantin aan N. Oudaert, 22 nov. 1586.

35. *Corr. Plantin VIII & IX*, p. 119-120, nr. 1192, Plantin aan N. Oudaert, 7 januari 1587.

predikanten die trachten dwang uit te oefenen op dat deel van de mens, dat zich niet dwingen laat³⁶. Als de Staten en de Magistraten van Leiden blijf geven van kordaatheid, dan komt hij dadelijk weer. Hij verlaat zich volledig op het oordeel van Van Hout en Dousa: zij weten wat het best past voor zijn belangen, zijn faam, zijn rust.

In december 1586 is Lipsius inderdaad terug in Leiden, want op 31.12.1586 wordt hij samen met Van der Does gecommiteerd, om de boeken uit het legaat van Holmannus, die van belang kunnen zijn voor de universiteitsbibliotheek uit zoeken³⁷. Op 6 jan. 1587 wordt overeengekomen, dat Lipsius de geloofsbrieven zal ontwerpen, om de predikanten Pezelius (Bremen) en Mollerus (Hamburg) te beroepen als „professores theologiae” en hij zal hun ook uit eigen naam schrijven³⁸. Dit gebeurt op verzoek van Jan Van Hout, die aan Curator Almonde schrijft, dat Lipsius veel invloed kan uitoefenen om deze zaak tot een goed einde te brengen³⁹. Op 8 februari wordt hij op voorstel van de burgemeesters en op advies van het Hof van Holland, maar tegen zijn eigen zin opnieuw tot rector benoemd, krachtens de brief van graaf Maurits, die door Bonaventura Vulcanius wordt voorgelezen in het Auditorum theologicum⁴⁰.

De laatste maal, dat wij vernemen, dat Lipsius Dousa en Van Hout bij hem thuis op een etentje heeft uitgenodigd, is op 2 januari 1587. In dit jaar schijnt er zich een zekere verwijdering te hebben voorgedaan tussen Lipsius en Van Hout. Hiervoor kunnen verschillende redenen geweest zijn. Een groot deel van het jaar wordt in beslag genomen door de moeilijkheden rond het ontslag van Donellus door Curatoren en Burgemeesters⁴¹. Op 24 april delen

36. 86 10 15 „Veniamne temere iterum in Ministrorum turbellas? Nam e puro et vero pectore dico, nulla me res a vobis avellit aut avellet, non pericula, non praemia, praeter has pressiunculas, et coactiunculas in parte, quae non vult premi.”

37. *DZ IX, DA*, fol. 36.

38. *AS 8.2.87; DZ X*, 1e Stuk, p. 115.

39. Lipsius schrijft op 3.1.1587 aan Chr. Pezelius: „Voluntas mihi scribendi ad te saepe fuit, nunc etiam occasio, quia venit ad vos Franco Duyckius, legatus Curatorum et Consulum, ad te bono Ecclesiae et scholae nostrae vocandum ac spero etiam adducendum. Certe si praesentem Belgicae statum et Academiae nostrae incrementa et indolem spectes, si etiam nos collegas, causam non habebis honestissimi muneris recusandi.” Moest hij al een engagement hebben, „publice hoc nobis triste et mihi privatim, qui sane desiderem te his terris inferre novem lucem.”

40. *Corr. Plantin VIII & IX*, nr. 1125, p. 174, 18 maart 1587: „Auctorem praeterea se invito et frustra reluctantate creatum est huius anni Rectorem, ad quid ergo consilia?”

41. Blijkens de brief van Philips, graaf van Hohenloo, van 13 april 1587 aan Burgemeesters en Schepenen, voerden te Leiden enkele vreemdelingen agitatie tegen de overheid en een uitheemse doctor in de rechten (Donellus) had in één van de vergaderingen van de Universiteit, lasterlijk gesproken over de Staten en hemzelf. De graaf meent dat zulke calumnieuze taal oproer kan verwekken, en onderdrukking van vrijheden en privileges, en door twist en tweedracht het land

dezen bij monde van de secretaris Van Hout, aan Donellus zijn ontslag mee „om zekere redenen”⁴². De daarna geroepen rector Lipsius is door Van Hout op de hoogte gebracht van het ontslag, zonder enige opgave van motivatie en bovendien verbiedt Van Hout de professoren zich verder met de zaak te bemoeien⁴³. Lipsius houdt zich niet aan dit verbod en op 29 april 1587 verzoeken hij en Beyma namens de Senaat van de Universiteit Donellus in zijn dienst te continueren of het ontslag te motiveren. Vanuit Den Haag ontvangt Lipsius verontwaardigde brieven van de aldaar verblijvende Fransmannen, zoals J. Hotman & D. Baudius. Men verwijt hem zijn best niet te doen, om Donellus zijn plaats terug te bezorgen. Lipsius is er niet zeker van, dat zijn optreden ertoe bijdraagt de storm te doen luwen. Hij verzucht naar rust. De ganse zaak, zo schrijft hij aan Baudius⁴⁴ is voor hem verborgen gehouden door hen, die gewoonlijk in andere zaken niets voor hem verborgen houden. Lipsius doelt hier ongetwijfeld op Van Hout en Dousa. Hij is Donellus steeds toegeneegen geweest, wat men ook aan laster moge vertellen in Den Haag, „Curvae illae mentes sunt, quae de me tam curva⁴⁵”. De wonde is moeilijk te helen: het gezag van de enen staat op het spel en de eer van de anderen. Bovendien weet Baudius, hoe traag Burgemeesters en Curatoren zijn om toe te geven. (Dit is zeker van toepassing op het karakter van Van Hout). Alles, zowel in het openbare leven als in het privé-leven gaat moeizaam in deze tijd. Door de verdachtmakingen of de wil van het volk worden zij, die uit innerlijke overtuiging naar voren komen buiten elk politiek oogmerk, betrokken bij de staatszaken. Dat overkomt Lipsius. Zelden gebeurt er iets, niet alleen in de universiteit, maar ook in de stad Leiden, waarmee zijn naam niet in verband wordt gebracht, of het nu waar of

naar de vijand drijft. Het onderzoek in deze zaak werd aan de Curatoren Dousa en Buys toevertrouwd en als de beschuldigingen van Hohenloo waar blijken te zijn, besluiten Curatoren en Burgemeesters Donellus te ontslaan op april 1587. De burgemeesters en Curatoren zenden Pieter Oom Pietszoon en Jan Van Hout naar Den Haag om aan Gecomm. Raden, met het oog op eventuele klachten, mede te delen dat Donellus om gewichtige redenen is ontslaan. Cf. rekest van Donellus an de Staten begin mei 1587; *DZ II*, p. 60-67. Donellus reisde eveneens naar Den Haag op 25 april 1587 om zijn zaak voor de Staten te bepleiten. Op 30 april 1587 (*Ger. Dagb. A*, fol. 552) wordt hem het gebruik van zijn woning opgezegd. Vóór 25 juli dient hij ze te ontruimen.

42. Cf. *DZ IX*, Da, fol. 45^v-46.

43. Cf. *DZ IX*, DA, fol. 50-50^v, fol. 51; 87 05 22.

44. 87 05 02: „Curatores et Consules Donellum missum fecerunt, certis de caussis (ita dixerunt) nec iis expressis. Rogas? magni fluctus. Ego gubernator ille scilicet et anni huius Rector in primis involvor nec scio an tempestati sedandae. Suspicio (tibi habe) sermones hoc ei conciliasse et linguam parum cautam. Heu otium! Quando te fruar? Levicula haec, sed quae magis pungunt et abducunt a seriis, quam curae graviores.

45. 87 05 05.

onwaar is. Lipsius heeft sinds enkele dagen zelfs vermeden om Dousa te ontmoeten. Hij komt liever niet tussenbeide. Hij zal wél zijn taak als rector en zijn plicht als vriend blijven vervullen. Op 8.5.1587 hoopt Lipsius nog steeds dat Donellus in functie zal kunnen blijven⁴⁶. Hij hoopt ook dat dit ontslag de geschillen tussen de provincies niet zal doen toenemen of verstevigen. Hij wenst vrede te zien aan de universiteit en in de Republiek. De geruchten, die over hem worden verspreid, doen hem uitkijken naar een ander woonoord⁴⁷. Hij heeft geen goed oog in de evolutie van de verhoudingen tussen de Engelse bondgenoten en de Hollanders⁴⁸: de eersten gedragen zich hoogmoedig en de anderen willen geen afstand doen van hun vroegere vrijheden. Wantrouwen heerst in beide kampen. Lipsius voelt duidelijk aan, dat er verandering op til is.

Bij zijn bezoek aan Leiden (28-29 sept. 87) verzoekt Leicester Curatoren en Burgemeesters nogmaals Donellus in zijn ambt te herstellen. Zij antwoorden dat de geldmiddelen van de universiteit geen herstel toelaten: de universiteit heeft zelfs geld moeten lenen op interest om dit jaar de wedden van de professoren te kunnen betalen⁴⁹. Op 1.10.1587 verdedigt Lipsius nog steeds Donellus' zaak, maar nu Leicester weg is, staat hij er helemaal alleen voor⁵⁰. Met een kwaadwillende welwillendheid beweren sommigen, dat hij zeer veel invloed heeft, maar dat geldt alleen voor zaken, die ook de instemming van Burgemeesters en Curatoren hebben.

In de 2de helft van 1587 komt er dan nog de zaak van schoolmeester Willem van Assendelft bij. Hij was wegens het onderrichten van zijn leerlingen uit de catechismus van Canisius gedagvaard door het Hof van Holland⁵¹. Lipsius stond zonder enige twijfel gunstig gezind tegenover zijn geloofsgenoot, die hij een „virum probum et Academiae nostrae utilem” noemt⁵². Lipsius

46. 87 05 08 aan Th. Canter.

Lipsius was in feite niet zo'n grote vriend van Donellus zoals blijkt uit brief 86 04 16 aan H. Wiltius (Bourges): „Edidimus nuper Centuriam Epistolarum. Magni illius viri (Cuias) mihi illic mentio et saepius fuisset, nisi impedisset ille vir (.sc. Donellus), quem his nosti. Scaenae serviendum est, quamdiu ego in hoc theatro. Sed verum meum sensum brevi aperiam magis et diffundam.”

47. 87 06 19 aan Dominicus Lampsonius (Luik).

48. 87 08 00 aan Lambertus Zulenius (Zwolle).

49. DZ IX, DA, fol. 64-64^v 15.10.1587; *Bronnen*, bijl. 136.

50. 87 10 01 aan Dom. Baudius; 87 10 12 aan Hier. Groslot.

51. P. A. M. Geurts, *Het eerste grote conflict over de eigen rechtspraak der Leidse universiteit*. 1964; DZ I, p. 34-44; X, p. 116 (AS 4.9.87).

52. [87] 08 16: „D. Vulcani, collega et amice,

Ecce ad te mitto D. Assendelftium, virum probum et Academiae nostrae utilem. Cui negotium facessitur, ut here tibi dixi. Ex usu est, ut testimonium habeat inscriptionis suae, et ratum Exemplar sive Extractum ex Articulo XXIII, De

heeft over deze zaak het Hof van Holland aangeschreven, maar geen goed antwoord gekregen⁵³. Al keurt de Universiteit het gedrag van de schoolmeester af, toch staat zij op het eerbiedigen van haar „privilegium fori” en de Staten schrijven aan de Vierschaar van de Universiteit, dat ze het Hof van Holland hebben verzocht de zaak Van Assendelft te seponeren, mits de Vierschaar zelf tegen hem en zijn geestesverwanten in de universiteit optreedt⁵⁴. Aldus geschiedt.

Begin oktober van hetzelfde jaar wordt er bovendien door enkele immigranten te Leiden een samenzwering op touw gezet met de bedoeling het bestuur van de stad bij verrassing te overmeesteren en het gezag in de handen van Leicester over te dragen. Het komplot werd ontdekt, nog vóór er enige uitvoering aan gegeven was, en de schuldigen werden gestraft, althans voorzover zij niet gevlucht waren⁵⁵. Op 2 november 1587 ontslaan Curatoren en Burgemeesters Saravia, omdat hij zou hebben deelgenomen aan de samenzwering tegen de stad⁵⁶. Adolf van Meetkercke moest eveneens vertrekken. Lipsius wordt ziek in oktober, is het nog steeds op 28 nov. 1587, als blijkt dat prorector Heurnius hem vervangt⁵⁷. Ging het hier om een diplomatische ziekte? Dit komplot had in elk geval voor gevolg, dat men te Leiden, maar ook in de rest van Holland een groeiende hekel had aan alles wat Engels of Engelsgezind was, en zich ook afkerig ging opstellen tegenover de Zuid-Nederlandse immigranten. Het was in elk geval een onprettige zaak voor Lipsius, die op goede voet met De Engelse autoriteiten verkeerde, zelfs al werd zijn naam, voor zover wij weten, nergens – althans rechtstreeks – in verband gebracht met de samenzwering.

Opvallend is dat Lipsius niet meer schrijft aan Van Hout, tot vlak vóór zijn vertrek, hij groet hem nooit meer samen met Dousa in zijn brieven. Er zijn geen uitnodigingen meer tot gemeenschappelijke maaltijden.

In 1588 is Lipsius opnieuw rector. Het is een kalm jaar aan de universiteit. Op 26 januari 1588 ontvangt Lipsius een brief van

iudiciis et iurisdictione studiosorum. Peto uti facitis, sicut ex sermone eius optime intelliges. Res festinatione eget e consilio Advocati.”

53. 87 09 15 aan Th. Leeuwius: „publice nuper et Academiae nomine scripsimus ad Curiam vestram, super negotio Guilielmi Assendelffii, in quo ipse vereor, ut quidam vehementiores, quam pro re sint. Peccavit sane, sed desit monitus, et si puniendus est, apud suum iudicem id fiet. Te quaeso, ut ratio hic privilegiorum nostrorum habeatur et nonnihil meae commendationis.”

54. Cf. *DZ IX, DA*, fol. 63 5.10.87 en *A.S.* 5.12.87.

55. 87 10 16 aan Th. Canter: „Hic fuimus in armis, detecta coniuratione quorundam, qui hoc oppidum voluerunt opprimere. At nos vicimus et vivimus.”

56. 87 10 31 Hadrianus Saravia aan Lipsius; *DZ IX, DA*, fol. 66^r.

57. Cf. *DZ IX, DA*, fol. 67^r 28.11.87.

dankbetuigingen van H. Saravia. Als Lipsius naar Engeland wil komen, dan zal hij met open armen ontvangen worden: de Engelsen lezen immers en bewonderen Lipsius' geschriften. Saravia schrijft hem niet graag vanwege de vriendschap, die Lipsius verbindt met mensen, die hem zeer slecht gezind zijn, sc. Janus Doussa, Jan Van Hout, Piet Adriaenzoon van der Werf.

Tussen 11 januari en 10 april van dit jaar geeft Lipsius geen college, zowel ten gevolge van de sneeuw als tengevolge van een keelontsteking⁵⁸. In aug. 1588 onderhandelt Lipsius in zijn functie als rector over de beroeping van Hieremias Bastingius van Dordrecht naar Leiden als „professor theologiae”. Op het einde van dit jaar schrijft hij aan A. Ortelius, dat hij het lastig vindt zich te harden tegen de dagelijkse venijnige steekjes, die hij moet verduren, vooral als ze betrekking hebben op de vroomheid⁵⁹. Begin 1589 geeft Lipsius te kennen aan de burgemeesters, dat hij niet meer in aanmerking wenst te komen voor het rectoraat. De Burgemeesters zouden het liefst gehad hebben, dat Lipsius in zijn ambt werd gecontinueerd, maar eerbiedigen zijn wens⁶⁰. In dit jaar breekt dan het laatste grote conflict uit, tussen Lipsius en D. V. Coornhert, Van Hout's goede vriend naar aanleiding van het verschijnen bij F. Raphelingius van zijn „*Politicorum seu Civilis Doctrinae libri sex*”, een handboek voor de vorst⁶¹. Om kort te gaan, Coornhert nam aanstoot aan de capita 2 en 3 van Boek IV en beweerde dat Lipsius opnieuw de Spaanse inquisitie wilde invoeren⁶². Eind-augustus 1590 verschijnt het boek, dat Coornhert tegen Lipsius' *Politica* schreef bij Jasper Tournay in Gouda, opgedragen aan de Burgemeesters en Raden van Leiden, nl. „Proces van 't Ketterdooden ende Dwangh der Conscientien. *Justum Lipsium*, schrijver van de politien Anno 1589 daer voor ende Dirck Coornhert daerteghen sprekende. Het eerste deel

58. Cf. *DZ IX*, DA, fol. 83-83^v.

59. 88 12 10: „Nam quidquid ego constans, tamen aegre obduramus contra minutos istos et quotidianos morsus, praesertim ubi aliquid, quod tangere fines Pietatis videatur. Doctus scio, quid sit irritare hos Cantharos, qui omnia pervolant, et olim etiam ad caelum. Nos hic in otio, an in longum? Nam minas iterum audimus et apparatus.”

60. Op 2 febr. 1589 adviseren Burgemeesters en Curatoren in hun brief aan Maurits van Nassau, stadhouder van Hollandt, Zeeland en Friesland, Julius Beyma, 1e professor in de rechten als rector voor het komende jaar. Cf. *DZ IX*, Da, fol. 93-93^v; *DZ V*, p. 15 DA, fol. 94: benoemingsacte van Beyma, op 8 febr. 1589, opgesteld en ondertekend door Van Hout.

61. Voor een uitvoerige uiteenzetting cf. Bongers, *o.c.*, p. 143-157; p. 315-317. Lipsius' werk werd in 1590 in het Nederlands vertaald. „*Politica van Justus Lipsius*. Dat is vande Regeeringhe van Landen ende Steden in ses Boecken begrepen. Overgheset wten Latijn in Nederlantsche Sprake. Deur Marten Everaert B.” verschenen bij Gielis van den Rade in Franeker in 1590.

62. 89 05 17.

Politijck". Al had Hendrik Laurenszoon Spiegel, een andere vriend van Lipsius én van Coornhert, en Gideon Fallet, de secretaris van de Staten-Generaal getracht Coornhert te weerhouden van publicatie, dan zouden volgens Lipsius, enkele raadgevers van prins Maurits, toen deze te Gouda was, de drukker hebben benaderd om Coornhert's werk te bekomen. Zij zouden zijn boekje meegenomen hebben en de drukker in het oor gefluisterd hebben het werk te laten verschijnen. Deze houding vanwege de gezagvoerders in Holland griefde Lipsius ten zeerste⁶³, des te meer omdat hij zelf, via C. Aerssens, zijn *Politica* „aan Maurits van Nassau had gestuurd" ayant esté si longtemps notre disciple⁶⁴. Het staat vast dat Maurits een aantal exemplaren van Coornhert's werk had laten kopen⁶⁵. Lipsius bevestigde dit gebeuren te Gouda nogmaals in zijn brief aan Aerssens van 31 oktober 1590⁶⁶. Wellicht houdt dit verhaal ook verband met de algemene vijandige stroming, die zich sinds 1585 manifesteert ten opzichte van de Zuid-Nederlandse immigranten in het N en die het duidelijkst te waarnemen valt in de kentering in het politieke beleid van het N. Men stelt een groeiend verzet vast tegen het benoemen van Zuid-Nederlanders in om het even welke magistraatsfunctie. Zo besloot Leiden in 1589 geen vreemdeling meer toe te laten tot een bestuursambt; Rotterdam volgde in 1590 en Haarlem mogelijk in 1606⁶⁷.

Lipsius was aanvankelijk niet van plan, om tegen het „Proces" te schrijven. Hij verweet Coornhert, dat hij zijn woorden soms niet juist vertaalde, waarop deze hem aangeraden had in het Nederlands te schrijven. Dit weigerde Lipsius, die van mening was, dat Coornhert maar in het Latijn had moeten schrijven. Lipsius had zijn werk immers geschreven voor vorsten en regenten. Hij voelde zich dan ook niet gekwetst of beledigd, als zijn werk niet in de smaak viel van het vulgus. Meer nog hij zou dit enigszins als zijn verdienste kunnen beschouwen. Dergelijke onderwerpen gaan in zijn optiek het volk niets aan⁶⁸. De hele zaak zat hem wel behoorlijk dwars. Hij had alleszins een andere reactie ver-

63. 90 10 19.

64. 89 08 22.

65. Cf. B. Becker, *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D. V. Coornhert*. 's Gravenhage, 1928. (RGP. Kl. Serie 25), p. 102.

66. 90 10 31 A aan C. Aerssens: „Quod tibi significavimus de Goudano negotio, habui a fide digno. Noli ambigere quin inter multos unus, aut alter sint vel novitatum avide, vel parum aequi alienae famae!

67. Dr. J. Briels, *De Zuidnederlandse immigratie 1572-1630*. Fibula-Van Dishoek, Haarlem, 1978, p. 28.

68. 90 08 30 aan C. Aerssens; 90 09 03 aan C. Aerssens.

wacht vanwege het Leidse stadsbestuur of van de Curatoren van de Universiteit, m.a.w. van Jan Van Hout en van Dousa⁶⁹.

Wanneer Cornelis Aerssens en vooral Johan van Oldenbarnevelt stappen ondernemen bij de Staten van Holland, om de verkoop van Coornhert's werk of althans de lectuur ervan te doen verbieden, vraagt Lipsius begin-september 1590 met aandrang deze pogingen te laten varen, omdat dit voor zijn naam nog meer schade en afgunst zou betekenen⁷⁰. Hij heeft het werk van Coornhert nog niet gezien en hij denkt er niet aan een weerlegging te schrijven. Wel zal hij zich trachten te zuiveren van alle verdachtmakingen, maar dit alleen ten aanzien van de Staten van Holland. Op 12 oktober 1590 verschijnt dan toch Lipsius' verweerschrift: „*Justi Lipsi adversus Dialogistam liber unus de religione*”. geschreven op aandringen van zijn vrienden en vooral van theologen⁷¹.

Hij stuurt het werkje meteen naar Den Haag aan Janus Dousa sr.⁷²; Johan van Oldenbarnevelt, die Lipsius' vriend is krijgt een exemplaar via C. Aerssens. Door Dousa laat Lipsius met zijn groeten ook exemplaren overhandigen aan Abraham van Almonde, Leonard Voocht, Johannes van Banchem en Dirk van Leeuwen. Van Hout kan Dousa helpen ze uit te delen. Verder verzoekt Lipsius Dousa hem de namen mede te delen van personen, die hem goed gezind zijn in Den Haag, zodat hij hun een exemplaar kan sturen. Hij verdiende niet in Batavia onthaald te worden op zulke publieke scheldpartijen en dit dan nog onder het applaus van de stad, waarin hij vertoeft. Pas op 18.10.1590 dus na de publicatie van „*De una Religione*”, reageert het Leidse stadsbestuur: het weigert de opdracht van het Proces te aanvaarden en motiveert de weigering in een breedvoerige verklaring⁷³. De Staten van Holland overwegen eveneens een dergelijk edict uit te vaardigen ter beteugeling van deze vrijheid van drukken. Al vindt Lipsius dit voor hem persoonlijk overbodig, dan kan zo'n

69. 90 04 30 aan Th. van Leeuwen (wellicht moet deze brief gedateerd worden : 90 09 30) „*Ab illo (sc. Coornhertio) nihil mihi aegre est, nec esse potest. Aliquid ab istis fuit, fateor, inter quos versor. Sed huic quoque rei iam medicina, et aperuerunt, non applaudere se et arridere sic insultanti. Hoc saltem ad Amicum scripsi, mi Leeuwi, et istinc credo sermones, non ita me meritum, ut publico convicio exciperer in Batavia vestra. Nonne ita est? Idem nunc repeto, sed sine ullo animi motu... Sed et qui in hac urbe assidue mecum, sciunt, non alio tempore (ut valetudo quidem mea fert) hilariorem fuisse, aut animo magis soluto. Ubi ergo iste angor? De quo me non sine indignatiuncula purgo.*”

70. 90 09 03; 90 10 19.

71. 90 10 19.

72. 90 10 12 D aan Janus Dousa sr. in Den Haag.

73. 90 10 19 aan C. Aerssens: „*Mei Leidenses tandem etiam excitati sunt et heri publico edicto testati, libellum hunc eiusque dedicationem sibi displicere. Edictum audio satis asperum in illum fuisse.*” Cf. Becker, *o.c.*, N° 162, p. 100-103.

edict wel van algemeen belang zijn⁷⁴. Het stadsbestuur Leiden, m.a.w. Jan Van Hout, verbood echter niet de verdere verkoop van Coornhert's werk. De hele twist met Coornhert en de houding van Van Hout in deze zaak zouden volgens zijn collega's te Leiden en zijn vrienden in Den Haag de oorzaak geweest zijn van Lipsius' vertrek⁷⁵.

Coornhert besloot het antwoord van Lipsius te weerleggen, volgens hem niet uit eigen beweging, maar op aansporen van een aantal mensen. Twee weken later, nl. op 29 oktober 1590 overleed hij, achtenzestig jaar oud⁷⁶. Al was deze twist m.i. niet de oorzaak van Lipsius' vertrek uit Leiden, dan was hij zeker de rechtstreekse aanleiding voor zijn heengaan, al heeft Lipsius zelf dit steeds ontken. In de 2de helft van de maand maart 1591 verlaat Lipsius, niettegenstaande zijn plechtige belofte om terug te keren, definitief de stad Leiden en haar Universiteit, zonder zijn vrouw en dienstbode, net als in 1586. De officiële reden voor deze reis was „zijn lichaam een weynich te vermaken ende des selvigen gesontheys-halven een reis wilde ondernemen naer Duitschland ende zich daer eenigen tijt ophouden”. Op 1 mei schrijft hij aan Janus Dousa en aan Jan Van Hout, vanuit Keulen dat de wegen naar de bronnen op het Luikse grondgebied erg gevaarlijk zijn. Dousa antwoordt 17 dagen later, omdat Lipsius plots zijn reisroute heeft gewijzigd en van de Moezel naar Spa is vertrokken. Zij hebben samen met de Universiteit, ja zelfs met gans Holland, slechts één wens, nl. dat Lipsius zijn belofte zou nakomen. Op 31 mei laat Lipsius dan het masker vallen en stuurt zijn ontslagbrieven aan Curatoren en Burgemeesters via Van Hout. Hij stuurt ook nog een afzonderlijke brief aan de Burgemeesters en brieven aan Claes Adriaenszoon Brouwer en Franco Duyck. Hij schaamt zich ook niet beroep te doen op zijn vriendschap met Van Hout, om diens hulp te

74. 90 10 19.

75. *Resol. Staten-Generaal* 31 jan. 1591: „te beduchten is dat denselven Professor daer toe is beweeght, overmidts het lasterlijk schrijvens tegen hem van Dirk Koornhert.”

Cf. Brief van F. Raphelengius aan A. Ortelius, 15 sept. 1592, in: J. Hessels, *Epistulae Ortelianae*, Cambridge, 1887, p. 533 (Ecclesiae Londino-Batavae Archivum).

76. Ze verscheen voor het eerst in de uitgave van Coornhert's *Wercken* in 1612 door Tournay te Gouda gedrukt, nl. dl III, fol. 479-489: Verantwoordinghe van 't Proces van den ketteren niet te dooden tegen de drie hoofdstucken des vierden boecx Justi Lipsii, van de Politic oft Burgelycke Regheeringe, ende wederlegginghe eens Boeckkens van den selven Lipsio teghens den schrijver van de T'samenspraken." Het geschrift werd evenwel in het Latijn vertaald en reeds in 1591 zonder naam van vertaler, uitgegeven door Peter Simonsz. Kies te Gouda. Cf. 90 10 30 „Facit quod solet, quo natura eum rapit, fortasse et quorundam stimulatío, quorum quasi manu dirigitur et emittitur caecum hoc in me telum. Non inquiró et fero plebeiam istam tempestatem.”

verkrijgen bij de goede afhandeling van deze zaak en om zijn echtgenote met raad en daad bij te staan. Indien Van Hout van mening is dat Lipsius' besluit nog langer moet geheim gehouden worden, en zijn echtgenote onder het voorwendsel van Lipsius' ziekte, naar hem toe dient te komen, dan moet het zo maar geschieden, ten minste als Lipsius' eer zulks toelaat⁷⁷. Ook op Dousa's vriendschap beroept Lipsius zich, en hij maakt aanspraak op diens hulp, om een welwillend en spoedig ontslag te bekomen⁷⁸. Dat hij zijn plan verborgen gehouden heeft voor Dousa en Van Hout, komt door het feit dat hij niet wilde dat zijn beste vrienden hem van gedachten zouden trachten te doen veranderen. De enige reden voor zijn besluit, en volgens hem de belangrijkste reden, is zijn zwakke gezondheid⁷⁹. Hij schrijft opnieuw aan Van Hout op 18 juli 1591, met het verzoek alles voor het beste te regelen, zonder zelf in opspraak te komen. Lipsius kent immers maar al te goed Paulus Buys en consoorten. Op 2 juli 1591 schrijven de burgemeesters en regeerders van de stad Leiden dat zij met droefheid geslagen zijn door diens ontslagbrief. Zij verzoeken hem zo spoedig mogelijk weer te keren: zij zullen ervoor zorgen, dat hij niet meer met lesgeven belast wordt. Alleen zijn naam moet hij aan de universiteit verlenen.

Dousa kan Lipsius' vertrek alleen maar zien als een gewijzigde en vervreemde houding ten opzichte van hemzelf en Van Hout. Niet alleen brengt hij schade toe aan de Universiteit, maar bovendien was er geen reden om de officiële afgevaardigde van de Staten-Generaal te misleiden, door formeel zijn terugkeer te beloven. Op 11 juli 1591 bevestigt Lipsius nogmaals aan Van Hout zijn intentie om niet weer te keren. Lakoniek voegt hij eraan toe, dat ze toch schriftelijk met elkaar in contact kunnen blijven. Op 1 augustus 1591 verzekert Lipsius aan Van Hout, dat de slag, die hij toebrecht aan hun vriendschap gemakkelijk te helen is, omdat hij slechts oppervlakkig is. Van Hout moet aan Lipsius een lange brief geschreven hebben, maar die is helaas niet bewaard. Daarin schreef hij o.a. over de wetten der Saksen en Langobarden en andere oudheden, waar Lipsius veel belangstelling voor heeft. Voortaan wil Lipsius vooral met dergelijke onderwerpen zijn brieven vullen, want publieke aangelegenheden wil hij niet meer behandelen. Hij schrijft nog tweemaal aan Van Hout in dat jaar, nl. op 3 sept. en 1 okt. Met deze laatste brief antwoordt Lipsius op een bewogen schrijven van Van Hout, waarin deze o.a. abrupt stelt, dat hij niet veel vermag te doen bij het vertrek van Lipsius'

77. 91 05 31.

78. 91 06 02 D².

79. 91 06 02 HO.

vrouw en dienstbode. Lipsius hoopt volgende zomer weer naar de bronnen van Spa te kunnen vertrekken. Zijn enige wens is, dat de tijdsomstandigheden en de wegen zouden toelaten Van Hout en Dousa daarheen uit te nodigen, zodat zij zelf zouden kunnen vaststellen dat hij niet veranderd is.

Hier neemt de correspondentie Lipsius - Van Hout een einde. Lipsius stuurt nog wel onrechtstreekse, o.a. via zijn leerlingen Janus Dousa jr. en Franciscus Raphelengius jr., groeten aan Van Hout⁸⁰. Nog eenmaal zegt hij geschreven te hebben aan Van Hout nl. op 14 juni 1594, maar veel meer dan een „parva scheda” zal het wel niet geweest zijn, zoals blijkt uit deze brief en uit een brief van Franciscus Raphelengius aan Abraham Ortelius⁸¹ Lipsius schreef nog maar zelden of helemaal niet aan zijn vroegere vrienden in het Noorden, althans nadat hij zich te Leuven had gevestigd. Dit was zeker niet zijn eigen beslissing: de politieke realiteit, zijn eigen verleden en de Jezuïeten lieten hem geen andere keuze. Hij verzocht uitdrukkelijk zijn brieven niet te publiceren, en bovendien om dit verzoek ook niet bekend te maken. Dousa jr. mocht het wel aan zijn vader en aan Van Hout vertellen.

Spijtig genoeg is geen enkele brief van Van Hout aan Lipsius bewaard uit deze periode. We weten dus niet of hij hem zijn verraad aan de universiteit en de strijd van de Noordelijke provincies kwalijk nam. Van Hout's natuur kennende zou ik zeggen van wel, maar schriftelijke bewijzen hiervoor zijn niet voorhanden. Of moet men de grenzeloze en onvoorwaardelijke bewondering, die Van Hout ging koesteren voor Lipsius' opvolger te Leiden, Joseph Scaliger in die zin interpreteren? Het was op aanraden van Marnix van St.-Aldegonde, dat de Staten-Generaal besloten Scaliger naar Leiden te beroepen. In elke brief, die Lipsius nog naar het N stuurt, trekt Lipsius Scaliger's komst in twijfel⁸². Maar op 26

80. 93 06 14 DO: „In eo ipso discussu si quid triste fuit avelli a vobis, Hauteno et paucis quos serio habui amicos... Raro ad amicos aut non scribo: quis miretur aut culpet? res et aevum vetant... Haec tibi et soli (parentem excipio) nec litteras meas vulgari volo, imo nec hoc ipsum quod scribo. Fac ita si me amas et iterari operam istam vis. Hoc licet Hauteno dicere quod ex animo salutem et inprimis optimam tuam et caram mihi matrem.” *in P.S.* „Post haec scripsi eodem die ad Hautenum nostrum et Raphelingium.”

94 05 15 R²: „I. Hautenum adibus ipsum et uxorem a me salutabis, filiam utramque et virginem magis cum affectu”.

81. Nl. op 14 juni 1594: „Quod vero D. Lipsius non scripserit, intelligo eum nihil aliud ad me scripsisse ex quo Lovanii est (nam saepe ante Leodio scribebat), quam salutem in parva scheda sine suo nomine... Scripsi ad eum de Scaligero prolixas literas. Sed nihil respondit... Saepius compellarum cum litteris, sed scio rem esse suspectam et gravem illi praesertim, qui se totum addidit Jesuitis, qui eius confessionem audiunt.”

82. e.g. 92 04 10 HE aan Johannes Heurnius.

Cf. Brief van Marnix aan Carolus Clusius van 6 febr. 1592 in *BMHGU* 1948, p. 66, nr. IX: „Ita enim me suasore evocarunt Josephum Scaligerum. Et Rex ipse

augustus 1593 komt deze te Leiden aan. Op voorstel van Jan van Oldenbarnevelt, Advokaat vanden lande van Hollant, krijgt hij meteen de hoogste wedde, die ooit enige professor had, nl. 1200 gulden van 40 groten 't stuc. Bovendien ontvangt hij vanwege de Staten jaarlijks een verering van 800 gulden, samen dus 2000 gulden⁸³. Bovendien is hij vrijgesteld van lesgeven.

In 1598, voor de laatste maal, verzekert Lipsius in zijn brief van 22 februari aan G. Buytewech, dat hij Jan Van Hout graag zou weerzien en dat hij nog steeds zijn oude vriendschap voor hem bewaart⁸⁴.

Jan Van Hout bewees Lipsius of eerder diens weduwe een laatste dienst, toen hij op 5 mei 1606 het testament stuurde, dat deze hem op 9 maart 1591 ter hand had gesteld, kort vóór zijn vertrek uit Leiden, „aensiene diese reise, die ic op handen hebbe”. Terzelfdertijd schrijft Van Hout ook een brief aan Anna van den Calstere, om zijn leedwezen uit te drukken. In deze brief noemt hij Lipsius zijn „zonderlingen goeden vrunt” en verder schrijft hij heel ontroerend: „Ic hadde wel gehoopt, dat de gelegentheyt zich zulcx zoude hebben geopent, dat wij den anderen noch een mael hadden mogen zien, spreecken ende vernieuwen onse oude vrunt-schap, de welke noch ons afscheyden, noch de lancheyt, noch de veranderinge des tijts en gemoets in mij niet en heeft vermindert, mer de wijle het de heer Almachtich in wiens wy altsamen staen anders gelieft heeft, moeten ende willen wy zulx van zijn vaderlicke kant met gedult opnemen”.

Het lijkt geen twijfel, dat Van Hout, zoals Witkam schrijft, een vroom man was en een oprechte Calvinist. In het 'Album amicorum' van Ernst Brinck schrijft hij in 1608: „Timor Domini initium sapientiae⁸⁵. Deze zin kan natuurlijk ook in verband staan met de confessionele evolutie in het N. Op 24 maart 1591 komt een gezantschap van de Staten van Holland te Leiden aan en geeft de raad, dat voortaan alleen als professores ordinarii in de universiteit zouden worden toegelaten zij, die de ware christelijke religie zijn toegedaan⁸⁶. In 1591 komt ook een ontwerp van kerkorde tot stand, op aanstichten van Oldenbarnevelt. De Kerkorde van 1586 was nooit ingevoerd, gezien het odium dat op het

(sc. Henri IV) liberaliter eius usuram nobis dicitur concessisse. Cuius non dubito tibi consuetudo erit iucundissima praeter quod infinitos hic habebis qui virtutes tuas colent et admirabuntur.”

83. Cf. *DZ* V, p. 55-57.

84. Cf. 98 02 22 et tamen videre virum cupiam et non deposui veterem amorem.

85. Cf. F. A. van Rappard, *Overzicht eener verzameling Alba Amicorum uit de 16^e en de 17^e eeuw* in: *Nieuwe reeks van Werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, 7e deel, 2e stuk, 1856, p. 63.

86. Cf. *DZ* IX, p. 78 (DA fol. 147).

Leicester-tijdvak rustte. Begin 1591 verweet de Amsterdamse predikant Petrus Plancius zijn collega Jacobus Arminius in het openbaar, dat hij in zijn preken afweek van de calvinistische orthodoxie. Bij de inauguratie van het Collegium Theologicum ten slotte, op 6 oktober 1592 te Leiden verklaarde Jan Van Hout dat hij het geheim nu wel mocht onthullen: de universiteit was eigenlijk gesticht om predikanten te vormen. Dit alles wijst op een verstrenging in het religieuze vlak.

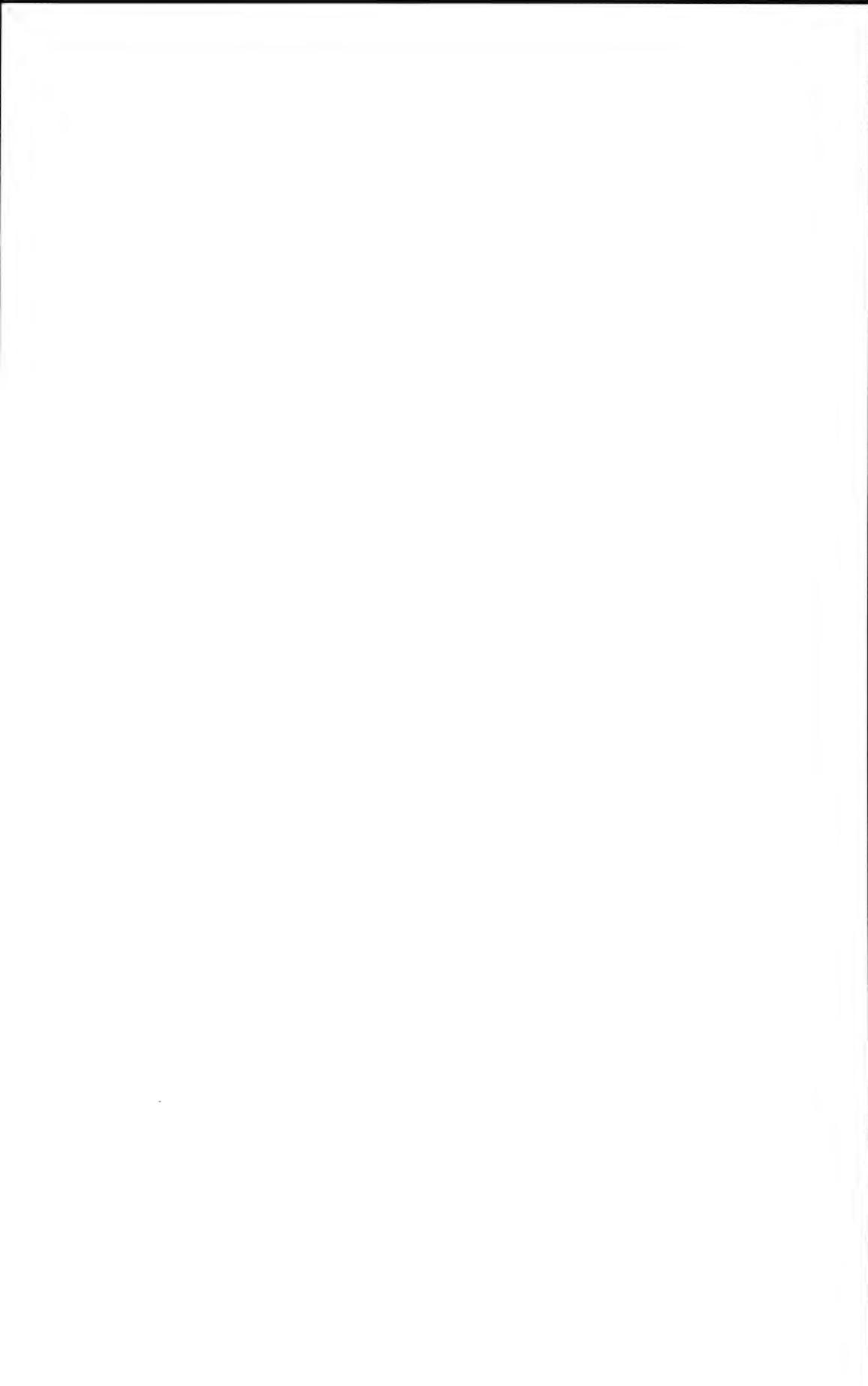
Ik wees reeds op het grote verschil in houding van Lipsius en Van Hout ten opzichte van de „lingua Belgica”. Voor Lipsius is het Nederlands de „sermo plebeius” en dus niet geschikt om verheven onderwerpen te behandelen. Van Hout daarentegen bepleit zonder ophouden het gebruik van de moedertaal en het streven naar een zuiver taalgebruik. Zo schrijft hij in een ontwerp van Ordonnantie voor het Collegium Theologicum op 19 maart 1592⁸⁷: „Of niet van node en zal zijn te stellen alsdusdanigen eenen articule... de bursalen te ouffenen inder nederduytsche spraecke ende omme dezelve te verrycken ende van alle uytheem-sche ende verbasterde woorden te schuymen, de zelve alle maents eens teden ouffenen inder nederduytsche letterkonst, bewijsconst, redenkavelinge... omme bij middel van dien onse nederlantsche spraecke (in outheyt ende overvloet geene talen wijckende) tot haer behoerlicke chierage ende achtginge te doen wedercomen”.

Een laatste meer filologisch aspect van hun vriendschap betreft de ontdekking door Lipsius van de zgn. Wachtendonckse Psalmen. Op 2 aug. 1591 schrijft Lipsius aan Janus Douza vanuit Luik: „Vidimus hic Psalterium vetus Latinum et super lineas Saxoniam interpretationem, in qua multa arcana priscae nostrae linguae”. In een onuitgegeven brief aan Van Hout van 3 september 1591 geeft Lipsius nog een bijkomende inlichting: „nec hoc negligimus de promisso nostro et Psalterium describi vetus curavimus, quod fuit Sancti Amoris Abbatis, filii ducis Aquitaniae et descriptum videtur temporibus Caroli magni. Specimen et gustum tibi et Douzae nostro (volo et ille videat) mittimus psalmum XVIII, quem verbatim et fideliter ego exscripsi. Delectaberis scio illa antiquitate meae linguae, cui par aut simile nihil a te visum. Multa sunt in eo opere nova et notanda: ego effecero ut totum habeam et tum statuemus, quod videbitur ex publico usu”. Al moet men de waarde

87. Cf. *DZ* VII, p. 101-102; Marnix zegt in zijn brief aan Clusius van 29 november 1591 (*l.c.*, p. 65, nr. VIII): „Hoc certe tempore cum plane nihil sit pretium operae, volui tamen Psalmorum meorum una cum canticis biblicis recognitam editionem ad te mittere, incultam quidem illam et nostrate conscriptam lingua, quae et Germanis propemodum barbara et reliquis fere gentibus vix lectu digna habetur.”

van een dergelijke inlichting niet overschatten, toch leek het mij vermeldenswaard, aangezien de oorsprong van die Psalmvertaling nog steeds een twistpunt vormt onder germanisten. De H. Amor stamde, volgens het Martyrologium van Usuard (geschreven in 875 of 876) uit een patriciërsgezicht, verliet zijn vaderland Aquitanië en kwam naar Maastricht, waar hij evenwel geen „abbas” werd, maar vermoedelijk „decanus”. Ca. 850 werd zijn gebeente op last van graaf Odulf of Clodulf, één van de eerste graven van Looz overgebracht van Maastricht naar Munsterbilzen, waar deze een nieuwe Kerk had laten bouwen, gewijd aan de H.L. Amor⁸⁸.

88. Voor zover ik heb kunnen nagaan, is Lipsius de enige die het Psalterium als zijnde het bezit van de Hl. Amor identificeert.

Een collectie narratieve tragediehypotheseis : de Tales from Euripides

door

ROSINE VAN HEMELRYCK

Aspirant bij het Belgisch Nationaal Fonds
voor Wetenschappelijk Onderzoek

Wie een woordenboek openslaat sub verbo *ὑπόθεσις*, in het Latijn *argumentum*, zal merken dat het woord allerlei betekenissen kan hebben. Dieper ingaan op de etymologie van deze term en de evolutie schetsen van grondbetekenis tot concreet gebruik zou ons hier evenwel te ver leiden. In deze kontekst gebruiken we het woord *hypothesis* voor de inleidingen die in de middeleeuwse manuscripten literaire teksten, in ons geval tragedieteksten, voorafgaan: geen uitvoerige analyses, zoals sommige moderne inleidingen maar – enkele byzantijnse hypotheseis uitgezonderd – relatief korte stukjes die grotendeels objectieve informatie bevatten. Zij kunnen een en ander vertellen over de inhoud van het stuk en de plaats waar de handeling zich afspeelt, over koor en proloog, over de datering van de opvoering en de prijs die toen door de auteur behaald werd. Eventueel vermelden ze andere gelijkaardige werken of belichten de historische achtergrond. Kortom, hypotheseis verschaffen de lezer een aantal gegevens opdat hij niet volledig onwetend aan de lectuur van het stuk zou beginnen.

Zij behandelen niet allen dezelfde punten maar beperken zich meestal tot bepaalde vormen van informatie. Precies op grond hiervan kan men in de hypotheseis diverse types onderscheiden. Sommige geven de voorkeur aan mythologische of historische aspecten, andere aan inhoudelijke of scenische gegevens. Voor eenzelfde tragedie zijn vaak hypotheseis van verschillende types bewaard, daarnaast komen ook metrische stukken voor. De onderlinge afwijkingen zijn bovendien ook het gevolg van tijdsverschillen. Immers tussen de oudste gekende hypotheseis, nl. van Aristophanes van Byzantium (3de eeuw v. C.) en de meest recente, bvb. van Thomas Magister (14de eeuw n. C.) strekken zich 16 à 17 eeuwen uit. Het is dus een vrij heterogeen materiaal dat wij onder de benaming *hypothesis*, dwz. inleiding, plegen te rangschikken.

Aan elk type zijn specifieke problemen verbonden, ja zelfs aan elke hypothesis en veel is hier nog niet opgelost. Een groot

aantal moeilijkheden is evenwel te wijten aan, laat het ons de slordigheid noemen, waarmee hypotheseis in de loop der tijden overgeleverd werden, in tegenstelling met de tekst van de tragedies zelf. Zij vormden slechts inleidend materiaal en werden derhalve als bijzaak beschouwd: een uitbreiding, wijziging, omissie meer of minder, wat deed het er toe? Uit deze zovele malen gewijzigde hypotheseis de oorspronkelijke vorm distilleren en hiervan de auteur of ten minste de periode van ontstaan achterhalen, is doorgaans niet zo'n eenvoudige opdracht.

Dergelijke problemen zijn ook verbonden aan het type dat ons hier interesseert. Deze hypotheseis zijn inhoudelijk zuiver narratief, dit wil zeggen zij beperken zich uitsluitend tot het navertellen van de tragedie en zij zijn anoniem overgeleverd. In de loop van de vorige eeuw hebben zij vanwege de filologen maar weinig belangstelling genoten in tegenstelling tot o.a. de hypotheseis van Aristophanes van Byzantium. Zo deze laatste waardevolle gegevens verstrekten over de opvoering van het stuk, met name datering en resultaat van de wedstrijd, zo hadden de narratieve hypotheseis de moderne filologie maar weinig te bieden. Om de inhoud van een stuk te kennen moest men het toch maar lezen; een filoloog had daarvoor geen samenvatting nodig! Aristophanes gaf in twee, drie zinnen de grote lijnen, de hoofdmomenten van het stuk weer: dat was bondig, kernachtig, wetenschappelijk werk. De anonieme hypotheseis daarentegen waren veel te uitvoerig, te gedetailleerd, meende men, en niet in staat het essentiële van het bijkomstige te onderscheiden. De inhoud van het stuk was bovendien niet steeds correct weergegeven. Dit alles bracht met zich mee dat men deze hypotheseis, gemakkelijks halve en met de nodige geringschatting op naam zette van een „anonieme byzantijnse grammaticus”, een term die men gebruikte als verzamelnaam voor zondebokken aan wie men alles kon toeschrijven wat men zelf niet wetenschappelijk genoeg vond. Eenmaal van het etiket „byzantijns” voorzien, werden deze hypotheseis meestal in de vergeethoek geduwd. In het beste geval werden ze beschouwd als uitbreidingen van Aristophanes' hypotheseis en bestudeerd met het doel er diens oorspronkelijke tekst in terug te vinden, zonder veel succes, uiteraard.

De kritiek van de 19de eeuw bevat enige waarheid naast veel onrechtvaardigheid. Belangrijk is dat men de hypotheseis beoordeelt met objectieve criteria en vanuit de juiste optiek; dat men eerst onderzoekt met welke bedoeling zij destijds geschreven werden. Een afzonderlijk werk, gewijd aan hun inhoud, taal en stijl en aan hun methode om het stuk samen te vatten, is pas voor

enkele jaren verschenen - om precies te zijn in 1971 - van de hand van J. Krenn. In 1875 nochtans had Wilamowitz reeds in enkele terloopse opmerkingen, die toen weinig aandacht kregen, de basis gelegd voor de algemene theorie die G. Zuntz omtrent deze hypotheseis in 1955 zou uitbouwen, nadat papyrusvondsten Wilamowitz' vermoedens bevestigd hadden.

Zuntz beschreef de hypotheseis, inhoudelijk en stilistisch als volgt: „De handeling van het stuk samenvatten is hun enige doel. Dit gebeurt op een klare en elegante manier, met occasionele retorische opsmuk en enkele terugkerende bijzonderheden van stijl. Beginnend in de regel met de naam van het hoofdpersonage uit het stuk, vertellen zij het verhaal na, zonder al te veel details, in de verleden tijd. Verzen uit het stuk in kwestie worden niet geciteerd, gegevens vreemd aan het stuk worden niet toegevoegd en over de dichter wordt geen oordeel uitgesproken”.

Tot de best bewaarde voorbeelden van dit type behoort de hypothesis van Euripides' *Orestes*. Ter illustratie laten wij hiervan de tekst in vertaling volgen:

„Orestes had Aegisthus en Clytaemnestra gedood om de moord op zijn vader te wreken. Omdat hij het aangedurfd had een moedermoord te plegen werd hij ogenblikkelijk met waanzin gestraft. Wanneer Tyndareus, de vader van het slachtoffer, een aanklacht tegen hem indiende, besloten de Argeërs zich in een openbare stemming uit te spreken over het lot dat de goddeloze opgelegd moest worden. Het toeval wilde echter dat Menelaus, terug van zijn zwerftocht, diezelfde dag nog aangekomen was, nadat hij de vorige nacht Helena al vooropgestuurd had. Wanneer hem door Orestes om hulp gevraagd werd, deed hij eerder terughoudend omdat Tyndareus de tegenpartij vertegenwoordigde. Nadat in het openbaar verschillende pleidooien waren gehouden velde de massa Orestes' doodvonnis. Men stond hem toe zelfmoord te plegen. Zijn vriend Pylades, die bij dit alles aanwezig was geweest, gaf hem echter de raad eerst op Menelaus wraak te nemen door Helena te doden. Net toen ze klaar stonden om dit plan uit te voeren werd er roet in het eten gestrooid door de goden die Helena schaakten. Electra zorgde er evenwel nog voor dat ze Hermione die toen aankwam, te pakken kregen. Dan verscheen Menelaus, zag zichzelf door hen al van vrouw en kind beroofd en besloot de burcht te vernietigen maar zij waren hem voor en dreigden met brandstichting. Ten slotte kwam Apollo te voorschijn en vertelde dat hij Helena naar de goden zou brengen. Orestes gaf hij de opdracht met Hermione te huwen en, gereinigd van de moord, over Argos te regeren terwijl Pylades met Electra zou trouwen”.

Stilistisch vertonen de narratieve hypothesen een aantal vaste kenmerken waardoor ze gemakkelijk van de andere types te onderscheiden zijn. Het begin is vrij stereotiep en vertoont duidelijk twee varianten. In het ene geval wordt, zoals in de hypothesis van *Orestes*, onmiddellijk verwezen naar een gebeuren dat voor het verdere verloop van de handeling relevant is ; in het andere geval worden bepaalde personen vrij uitvoerig voorgesteld. In de hypothesis van het stuk *Hippolytus* leest men :

„Theseus was de zoon van Aethra en Poseidon, en koning van Athene. Uit zijn huwelijk met Hippolyta, een Amazone, werd Hippolytus geboren. Na de dood van zijn echtgenote nam Theseus een kretensische tot vrouw, de dochter van Minos, koning van Kreta, en Pasiphaë, Phaedra”.

Van deze 11 eigennamen is ongetwijfeld de helft niet noodzakelijk om het stuk goed te begrijpen. Zij wijzen echter op een kenmerk waarop we later zullen ingaan : de belangstelling voor mythologie. Deze „stamboom-manie” brengt wel de bondigheid in het gedrang, een kenmerk waarnaar de hypothesen elders duidelijk streven, onder meer door het vervangen van ingewikkelde constructies met reeksen bijzinnen in de optatief of conjunctief, door eenvoudige participiumzinnen. Ook de talrijke *μὲν* - *δέ* contrasten maken de tekst wel eens langer dan nodig. Deze tegenstellingen van het type „enerzijds-anderzijds” hebben vaak iets gekunstelds en niet zelden wordt de inhoud van het stuk lichtjes verwrongen om hem in zulk een *μὲν* - *δέ* zin te persen.

Dit brengt ons meteen bij een belangrijke vraag : in hoeverre geven deze hypothesen de inhoud van het stuk correct weer ? Deze vraag dient gesteld wanneer men de hypothesen wil betrekken bij de reconstructie van verloren stukken, vermits er in de papyri inderdaad hypothesen gevonden zijn van niet meer bewaarde stukken. Dat men bij dergelijke reconstructies uitermate voorzichtig moet zijn met het gebruik van hypothesen blijkt o.a. uit het werk van Krenn. Deze heeft onderzocht in welke mate hypothesen van bewaarde stukken letterlijk en inhoudelijk parallellen met de tragedie vertonen. Hij constateert dat zij qua taal vaak zeer nauw bij de tekst van het stuk aansluiten, dwz. dat passages soms samengevat worden in de woorden van de tragedie zelf mits, uiteraard, enige aanpassing aan het prozaïsche taalgebruik. Bevat een hypothesis dus een minder courante term dan is deze negen keer op tien aan het stuk ontleend. In de hypothesis van *Orestes* is dit het geval met *μηπροκτονῆσαι*. Naast letterlijke overeenkomsten zijn er parafrasen en ten slotte ook passages zonder parallellen. Met

andere woorden, op formeel gebied zijn er ongetwijfeld overeenkomsten met de tekst van het stuk maar het is onmogelijk om vaste regels te formuleren die men zou kunnen gebruiken bij de reconstructie van verloren stukken; een bepaald woord kan uit de tragedie overgenomen zijn maar is het niet noodzakelijk.

Hetzelfde geldt voor de inhoud. In principe vatten de hypothesen het stuk stap na stap, episode per episode samen en, eveneens in principe, vertellen zij geen onwaarheden. Theoretisch zou men dus uit een hypothesis van een verloren tragedie het verloop van de handeling, de structuur van het stuk mogen afleiden. Maar ook hier is voorzichtigheid geboden. Hiervan enkele voorbeelden.

De hypothesis begint met het samenvatten van de proloog waarin de voorgeschiedenis en de beginsituatie van het stuk geschetst wordt. Hier wordt derhalve dieper op ingegaan omdat deze gegevens voor het goed begrijpen van de tragedie belangrijk zijn. Uit de tekst van de hypothesis kan men echter niet afleiden waar de proloog eindigt en met welke feiten het stuk begint. In de hypothesis van *Orestes* gaat een derde van de 20 lijnen tekst op de proloog terug. Elders neemt de proloog soms de helft tot twee derde van de hypothesis in beslag. Ook hier zijn dus geen vaste regels af te leiden en dit scheidt voor reconstructie van stukken aan de hand van hypothesen een belangrijk probleem vermits het daar absoluut noodzakelijk is te weten waar het stuk begint.

Daarnaast blijkt dat niet alle episodes en taferelen evenveel aandacht krijgen. Alleen wat belang heeft voor het vorderen van de handeling komt aan bod. Om die reden slaat de hypothesis van *Orestes* de eerste episode volledig over. Ook koorliederen worden achterwege gelaten, vooral omdat het koor bij Euripides niet echt aan de handeling deelneemt. De hele structuur van een stuk uit een hypothesis afleiden, dwz. de *parodos*, episodes, *stasima* en *exodos* onderscheiden, is bijgevolg zo goed als onmogelijk.

Er zijn nog andere problemen, we vermelden er slechts enkele. Het optreden van personages wordt vaak uitdrukkelijk gesignaleerd door de participia *ἐπιφανείς* - verschijnt ten tonele - of *παραγενόμενος* - treedt op - waarbij het eerste in principe gebruikt wordt voor de *deus ex machina*, het laatste voor gewone mensen bij hun eerste optreden. Maar ook hier mag men de hypothesen niet blindelings vertrouwen. Het eerste optreden van iemand wordt soms niet vermeld, als het voor het vervolg irrelevant is en dan dient *παραγενόμενος* voor een later optreden terwijl men *ἐπιφανείς* af en toe ook voor gewone stervelingen aantreft.

In verband met de chronologische volgorde der feiten kunnen de hypothesen evenmin zekerheid bieden. Soms anticiperen ze

op het stuk of wijzigen ze de volgorde der feiten wanneer de tragedie bvb. via bodenverhalen het flash-backprocédé gebruikt. Omwille van de duidelijkheid en de draad van het verhaal geven de hypotheseis steeds de oorzaak-gevolg orde. De hypothesis van *Orestes* vertelt dat Pylades en Orestes Helena willen doden maar verhinderd worden *doordat de goden haar schaken*. Door meteen te verklappen dat de moordpoging mislukt is, loopt de hypothesis op het stuk vooruit. Euripides laat immers een slaaf vertellen dat Helena verdwenen is. Menelaus gelooft dat ze dood is en hoe de vork precies in de steel zit, verneemt men pas op het einde. Duidelijkheidshalve heeft de hypothesis hier ook de suspens weggelaten.

Op het eerste gezicht lijken dit allemaal slechts kleine afwijkingen maar zij geven alle te zamen een onjuiste voorstelling van het stuk. Bovendien blijkt dat naar het einde van het verhaal toe, de „samenvattingsijver” van de hypotheseis begint te verminderen zodat de slotscènes nog bondiger en minder nauwkeurig behandeld worden.

Wat hun nut betreft bij reconstructie van verloren tragedies moeten we besluiten dat deze hypotheseis alleen bruikbaar zijn wanneer ze met andere bronnen gecombineerd en vergeleken kunnen worden.

Wellicht vraagt u zich ondertussen af in welk opzicht dergelijke hypotheseis voor ons van belang zijn. Voor bewaarde stukken leren ze ons niets vermits ze zich beperken tot de inhoud van het stuk en voor verloren tragedies leren ze ons althans niets met zekerheid. Welnu, zij zijn, in eerste instantie, interessant vanuit zuiver literairhistorisch standpunt. Alles wijst er immers op dat zij zich niet zozeer bekommeren om het samenvatten van een stuk dan wel om het navertellen van een verhaal.

Een tragedie behandelt altijd slechts een zeer beperkt moment uit een mythe. Ten tonele worden een aantal feiten opgevoerd die zich, concreet, binnen de 24 uur op een bepaalde plaats zouden kunnen afspelen. Wat tevoren of elders gebeurt wordt enkel grelateerd. Precies met deze eenheid van tijd en ruimte houden de hypotheseis geen rekening. Hun verhaal is altijd veel uitgestrekter dan het stuk. Zij maken geen onderscheid tussen wat echt opgevoerd en wat gewoon verteld wordt terwijl ze af en toe zelfs totaal vreemde, dwz. niet uit het stuk afkomstige elementen toevoegen. Wilamowitz had er reeds op gewezen dat personages als boden, slaven en gezanten, die in het stuk slechts eenmaal optreden en daarom anoniem blijven, in de hypotheseis een naam kregen. Zo heet de moeder van Rhesus die bij Euripides een naam-

loze muze blijft, in de hypothesis Calliope. Zo ook komen in de eerste zin van de hypothesis van het stuk *Melanippe* 10 eigenamen voor hoewel waarschijnlijk slechts twee of drie van deze tien personen optraden.

Men kan zich afvragen of dit niet in strijd is met de duidelijkheid waarnaar deze hypotheseis streven. Zij geven de lezer immers namen of feiten die hij bij de lectuur van het stuk nooit zal ontmoeten. Indien deze hypotheseis gewone hypotheseis waren, zou dit de lezer alleen maar in verwarring kunnen brengen. Gewone hypotheseis dienen, zoals gezegd, als inleiding, dit wil zeggen worden gelezen vooraleer men de tragedie zelf aanpakt. Welnu, in dit opzicht zijn de anonieme hypotheseis speciaal en dit brengt ons bij de theorie die in de vijftigerjaren door Zuntz geformuleerd werd. Zuntz schreef toen: „Deze hypotheseis zijn niet bedoeld om voor de lezer als inleiding tot het stuk te fungeren. Zij zijn bedoeld ter vervanging van het stuk. „Dit verklaart meteen de overvloed aan eigennamen. Op het toneel hebben te veel eigenamen geen zin; men herkent de personages aan hun uiterlijk. In een geschreven verhaal daarentegen kan men ze slechts door hun naam uit elkaar houden. En wat deed het er toe of Rhesus' moeder Calliope heette of, zoals in ander hypothesis Terpsichore? Het volstond dat ze een naam kreeg waardoor ze bij de lezer representatief werd.

In de middeleeuwse manuscripten staan deze hypotheseis te zamen met die van Aristophanes van Byzantium en andere, vóór de tekst van de besproken stukken. Hun oorsprong is evenwel verschillend. Aristophanes' hypotheseis zijn afkomstig uit de tekstuitgave die deze filoloog in de 3de eeuw v. C. voor de tragici maakte. Ook Thomas Magisters hypotheseis stammen uit een teksteditie. Maar vermits de anonieme hypotheseis de lectuur van het stuk vervangen, moeten ze, aldus Zuntz, afkomstig zijn uit een afzonderlijk werk, waarin - ik citeer - „the Tales from Euripides were retold for the use of readers interested in mythology rather than in poetry”.

De naam *Tales from Euripides* werd door Zuntz ontworpen omdat Wilamowitz deze hypotheseis vergeleken had met de *Tales from Shakespeare*, waarin Charles en Mary Lamb de stukken van Shakespeare navertelden. Deze zijn weliswaar veel uitvoeriger en hebben een grotere literaire waarde dan de *Tales from Euripides*, maar het opzet is hetzelfde. Tweehonderd jaar na Shakespeare kon men nog wel voor diens verhalen belangstelling tonen, maar niet iedereen had toen nog het nodige geduld en de nodige taalkennis om het hele œuvre te lezen. Zo ook moet men op een be-

paald moment opgekeken hebben tegen de lectuur van Euripides' werk. Daarom is het ook waarschijnlijk dat *de Tales from Euripides*, of hoe men ze ook wil noemen, alle toen nog bewaarde tragedies omvat hebben.

Zuntz baseerde zijn theorie op een, in 1933 gepubliceerde papyrus, die achtereenvolgens de hypotheseis bevatte van Euripides' *Rhesus*, *Rhadamanthus en Scyrii* en waarin de hypothesis van *Rhesus* overeenstemde met die uit de manuscripten bekend. De twee andere, horende bij verloren stukken, waren duidelijk van hetzelfde type en bewezen dat de *Tales from Euripides* in elk geval meer dan de nu nog bewaarde tragedies omvatte. Het belangrijkste bewijsmateriaal kwam pas in 1962 aan het licht met een papyrus uit Oxyrhynchus waarin 23 hypotheseis geïdentificeerd werden, alle bij stukken van Euripides. Drie stemden overeen met reeds bekende hypotheseis, de overige hoorden bij verloren tragedies. Sindsdien hebben nog andere papyri de juistheid van Zuntz theorie bewezen. Zij zijn steeds alfabetisch gerangschikt en worden ingeleid door de titel van het stuk en, ter identificering, door het eerste vers van de tragedie.

Merkwaardig is evenwel dat reeds een goede vijftig jaar voor het verschijnen van de eerste papyrus, Wilamowitz tot de constatering was gekomen dat de hypotheseis van Euripides' stukken ooit in een afzonderlijk werkje moesten uitgegeven zijn. Dit „peculiaris libellus" zoals hij het noemde, moest tot in de laat-byzantijnse periode bestaan hebben. De idee vond toen weinig bijval. „An ein Sammelbuch mit Hypotheseis glaube ich nicht", repliceerde Radermacher kortweg.

Wilamowitz was tot dit besluit gekomen door het werk van bepaalde mythografen te onderzoeken. Het verhaal over Pentheus bijvoorbeeld, die weigert Dionysus te vereren, vertoont bij Apollodorus letterlijke parallellen met de hypothesis van de *Bacchae*. Ook met hypotheseis van verloren stukken komt Apollodorus vaak overeen en soms, wanneer noch de tragedie, noch de hypothesis bewaard is, vertelt hij het verhaal op dezelfde manier als de latijnse mythograaf Hyginus. Beiden moesten dus – zo redeneerde Wilamowitz – op dezelfde bron teruggaan en, daar zij af en toe Euripides' naam uitdrukkelijk vermelden, werd het duidelijk dat het zijn tragedies waren die de basis voor hun verhalen gevormd hadden. De opvallende formele overeenkomsten in beider verhaaltrant bewijzen echter dat niet de stukken zelf maar veeleer reeds samenvattingen, als onmiddellijke bron hadden gediend. Daar deze overeenkomsten bovendien telkens voorkomen waar het typische kenmerken van de anonieme hypotheseis betreft, ligt het voor

de hand dat bedoelde samenvattingen de *Tales from Euripides* waren. De *Bibliothek* van Apollodorus en de *Fabulae* van Hyginus behoren echter tot de compilerende en excerperende literatuur zodat de *Tales* zeker niet hun enige bron waren. Dit verklaart waarom er naast overeenkomsten ook duidelijke verschillen voorkomen en waarom niet voor elke hypothesis een corresponderende passage bestaat. Verder is het niet uitgesloten dat men tussen de *Tales* en beide mythografen een of meer tussenschakels, dus intermediaire werken, moet aannemen, die op hun beurt een deel van de afwijkingen kunnen verklaren.

Met zekerheid mag men in elk geval stellen dat latere mythografen, in het bijzonder de auteurs van de *Bibliothek* en de *Fabulae*, voor bepaalde mythen op de anonieme collectie hypothesen teruggaan. Of deze verzameling een directe of indirecte bron vormde blijft een open vraag, onder meer omdat ook in verband met het werk van Apollodorus en Hyginus een aantal problemen onopgelost blijven. Hier ligt duidelijk nog stof voor verder onderzoek.

Bij Gregorius van Korinthe en Johannes Logothetes treffen we de twee volgende sporen van de *Tales* aan. Elk van beiden geeft in zijn commentaar op een ouder retorisch tractaat, ter illustratie de hypothesen van Euripides' *Melanippe*, *Pirithoüs* en *Stheneboea*. *Melanippe* en *Stheneboea* zijn toevallig ook in de papyri bewaard en het betreft wel degelijk dezelfde hypothesen. Op het eerste gezicht hebben Gregorius en Johannes, net als Apollodorus en Hyginus, de collectie anonieme hypothesen gebruikt. Johannes citeert echter naast de hypothesen van deze drie tragedies, een aantal verzen uit hun proloog en ook Gregorius last regelmatig citaten in. Hun bron moet bijgevolg een tekstuitgave geweest zijn waarin de hypothesen reeds voorkwamen. Het feit is belangrijk. Immers zo de *Tales* oorspronkelijk een afzonderlijk werkje vormden, moeten ze op een bepaald moment, in een of andere teksteditie aan de verschillende tragedies verbonden zijn, vermits zij op die manier in de middeleeuwse manuscripten voorkomen. Dit moet dus ten tijde van Gregorius en Johannes, omstreeks de 12de eeuw, reeds het geval geweest zijn. Maar er is meer. Het feit dat beiden, Gregorius en Johannes, net dezelfde hypothesen ter illustratie citeren, wijst erop dat ze deze teksteditie niet rechtstreeks, maar via eenzelfde intermediaire bron, gebruikt hebben, een bron waarin de hypothesen uit de editie reeds verwerkt waren.

De *Tales from Euripides* waren dus reeds vóór de tijd van Gregorius en Johannes in een uitgave van de tragedies opgenomen. Wanneer precies en door wiens toedoen is onzeker. Vermits

deze editie *Melanippe* en *Stheneboea* - twee nu niet meer bewaarde stukken - bevatte, mag men het o.i. evenwel als volgt stellen : de anonieme hypotheseis waren, los van hun oorspronkelijke collectie, in tekstuïtaven verspreid nog vooraleer de zogenaamde keuze bepalend was geworden.

Mettertijd immers werden de tragedies in het privé minder en minder gelezen en uiteindelijk vormden zij alleen nog schoollectuur. Daar niet alle stukken voor de school geschikt bleken, werd op een gegeven ogenblik, een keuze doorgevoerd die zich voor Euripides tot een tiental stukken beperkte. Voor de overige tragedies, o.a. voor *Melanippe* en *Stheneboea*, betekende deze keuze het begin van een gewis verdwijningsproces. Wanneer nu deze keuze zich doorgezet heeft weet men niet zeker ; meestal spreekt men van de 5de eeuw n. C. Men mag dus aannemen dat de *Tales* omstreeks dat moment - desgevallend reeds vroeger of ten laatste in de 6de eeuw - in een tekstuïtave verspreid waren.

Hierbij kan men de vraag stellen of zij daarna als collectie, dus als afzonderlijk werk, verloren gingen of integendeel bewaard bleven, meer bepaald zoals Wilamowitz dacht, tot in de laat-byzantijnse periode. Wilamowitz vond namelijk nog sporen van hypotheseis van verloren stukken in de 12de eeuw, m.a.w. sporen in de periode na de keuze van hypotheseis voor stukken die niet tot de keuze behoorden. Dit spoor wordt gegeven door Tzetzes die in zijn *Prolegomena de Comoedia*, kort en bondig, zoals de anonieme hypotheseis, het verhaal van Syleus vertelt. Hij wil ons doen geloven dat hij dit nu verloren stuk van Euripides, zelf gelezen heeft. Elders verwijst hij naar een werk van zijn hand waarin hij 52 stukken van Euripides bespreekt. Wie Tzetzes kent weet dat deze 12de eeuwse commentator er niet voor terugdeinst zichzelf als belezen en geleerd man voor te stellen. Dat in zijn tijd nog 52 tragedies van Euripides bestonden, in een tijd waar men van elk der drie grote tragici nog amper drie stukken las, is meer dan verdacht. Veeleer heeft Tzetzes geen 52 tragedies maar 52 hypotheseis gelezen. De *Tales from Euripides* zouden dan in de 12de eeuw als afzonderlijk werk nog bestaan hebben. Daar we over Tzetzes en zijn bronnen zeer weinig weten is voorzichtigheid hier evenwel geboden, maar één zaak is zeker : de *Tales from Euripides* was een werk dat grote invloed uitoefende - samenvattingen van stukken kon iedereen wel eens gebruiken - en dat lang bestaan heeft. Hoe lang moet nog verder onderzocht worden.

Het wordt nu duidelijk waarom deze hypotheseis voor de moderne filologie belangrijk zijn. Apollodorus, Hyginus, Tzetzes, mythografen, scholiasten, commentatoren, de keuze, heel het

probleem van de tekstoverlevering en het boekwezen in de oudheid, dit alles zijn onderwerpen waaraan nog vele vraagtekens verbonden zijn. Daar de *Tales* met al deze problemen verband houden, kunnen zij er op hun manier toe bijdragen enig licht op deze moeilijkheden te werpen.

Hoe belangrijk het werk ook was, omtrent zijn auteur tast men in het duister. In de geschiedenis van de hypothesiografie zijn slechts weinige namen bekend. Sommigen hebben gemeend de auteur te mogen identificeren met Dicaearchus van Messene, een peripateticus die omstreeks 300 v. C. werkzaam was. Dicaearchus heeft inderdaad hypotheseis geschreven, maar men neemt nu meestal aan dat die van een heel ander genre waren, veeleer vergelijkende studies over de behandeling van eenzelfde thema bij diverse auteurs. Wij weten in elke geval te weinig over deze man om welke van de bewaarde hypotheseis op zijn naam te zetten. Verder worden in de manuscripten twee hypotheseis van stukken van Sophocles aan een zekere *Σαλούσιος* toegeschreven. Wie dit is, is echter allerminst duidelijk en zijn naam met de *Tales* verbinden zou nergens op steunen. Andere namen komen niet in aanmerking. Men kan eventueel nog zoeken naar personen die min of meer als auteur zouden passen maar dit alles heeft o.i. geen enkele zin. De *Tales* zijn anoniem overgeleverd en zolang geen nieuw materiaal aan het daglicht komt, in de papyri bijvoorbeeld, blijft het identificeren van hun auteur een gok. Krenn heeft zelfs de mening geopperd dat de collectie, gezien haar omvang, onmogelijk het werk van één enkel man kan zijn. Een team van grammatici aannemen is een oplossing die de anonimiteit kan verklaren evenals bepaalde verschillen tussen de hypotheseis onderling, maar het lijkt ons niet noodzakelijk. Uit de oudheid zijn ten slotte meer figuren bekend die zich zeer productief getoond hebben.

Belangrijker dan het zoeken naar een auteur lijkt ons het dateren van deze hypotheseis. Tot voor de ontdekking van de papyri, werden zij, zoals gezegd, met de nodige minachting naar de byzantijnse periode verwezen. De papyri, waarvan de oudste uit het einde van de 1ste eeuw n. C. dateert, bewezen echter dat de collectie in de 2de eeuw n. C. al bestond. Apollodorus' *Bibliothek* en Hyginus' *Fabulae* zijn voor verdere precisering van de datum weinig bruikbaar omdat over de datering van beide werken ook geen consensus bestaat. De data schommelen hier tussen de 1ste eeuw v. C. en de 2de eeuw n. C.

Ook de vergelijking met andere verzamelingen van dezelfde aard biedt weinig houvast. Naast de *Tales from Euripides* bestaan o.a. nog samenvattingen van Menanders komedies, van de Ilias en

de Odyssee en van Callimachus' werken, collecties die echter evenmin met absolute zekerheid te dateren zijn. De papyri waarin zij overgeleverd zijn geven dezelfde *terminus ante quem* als de papyri van de *Tales* : einde 1ste-begin 2de eeuw n. C. De *Tabulae Iliacae*, samenvattingen van de Ilias in inscripties bewaard, kunnen deze terminus iets vervroegen. De inscripties zelf behoren tot de augusteïsche periode, zodat de samenvattingen vroeger te dateren zijn. Al deze sporen wijzen in feite in de richting van de eeuwwisseling : 1ste eeuw v. C. - 1ste eeuw n. C.

Als *terminus post quem* geldt de creatieve hellenistische periode. Met werken als de *Tales* zijn we immers terechtgekomen in de tijd van de *digest*. De griekse literatuur heeft haar scheppingskracht verloren en grijpt terug naar de verworvenheden van het verleden. Deze worden samengevat, gecommentarieerd, geëxcerpeerd en gecompileerd. Dergelijke werkwijze blijkt typisch vanaf de 1ste eeuw v. C. Eerste eeuw voor of eerste eeuw na C. is slechts een approximatieve datum voor een bepaalde soort literatuur waartoe de *Tales from Euripides* behoren, maar met grotere nauwkeurigheid zijn zij wellicht niet te dateren.

Men kan zich ten slotte nog afvragen of Euripides de enige tragicus was wiens stukken in een collectie hypotheseis werden samengevat. Hebben er geen *Tales from Sophocles* of *Aeschylus* bestaan ? Wij menen van niet. Eerst en vooral omdat er voor hen geen hypotheseis bewaard zijn die voldoende onderlinge verwantschap vertonen om uit een collectie te stammen. Vervolgens zou het o.i. geen zin gehad hebben om voor elk van de drie grote tragici zulk een samenvatting te maken. Aangezien ze alle drie in ruime mate dezelfde mythologische onderwerpen behandeld hebben, konden drie collecties elkaar alleen maar overlappen, in het bijzonder omdat de hypotheseis meer in de mythe dan in de tragedie geïnteresseerd zijn. Waarom juist Euripides' stukken als basis voor de collectie dienden ligt voor de hand : van de drie is hij diegene die na zijn dood, in de hellenistische en romeinse tijd, de meeste bekendheid en het meeste succes genoot.

Werkzaamheden

De Maatschappij hield haar gewone vergaderingen op zaterdag 10 maart 1979 en op zaterdag 20 oktober 1979 in de Universitaire Stichting, Egmontstraat 11 te Brussel.

Vergadering van 10 maart 1979

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** – De vergadering werd om 10 u. geopend door Prof. Dr. P. Lenders, voorzitter. Secretaris was Lic. Luc Dhondt.

Dr. P. De Ridder sprak over *Dynastiek en nationaal gevoel in Brabant onder de regering van hertog Jan I (1267-1294)*. Deze lezing verschijnt in de *Handelingen*.

Prof. Dr. R. Van Uytven handelde over *Zuidnederlands laken in de middeleeuwse literatuur*.

Aan de besprekingen werd deelgenomen door R. De Keyser en H. Joosen.

2. **Taalkunde.** – Prof. Dr. L. Engels leidde de vergadering.

Prof. Dr. W. Martin hield een lezing over *Statistiek en tekst-analyse*, die in de *Handelingen* verschijnt.

Dr. Yvette Stoops handelde over *Nederlandse en Afrikaanse syntaktische parallellen en verschillen*. Deze lezing is in de *Handelingen* opgenomen.

Aan de besprekingen werd deelgenomen door L. Engels, M. Geerinck, J. Kokkelmans, Y. Stoops.

3. **Moderne Filologie en Geschiedenis.** – Prof. Dr. B. F. Van Vlierden opende de vergadering om 10.10 u. Lic. M. De Clercq was secretaris. Tien leden waren aanwezig.

Prof. Dr. V. Claes handelde over *De receptie van de naturalistische Strindberg in het Nederlandse taalgebied (1884-1914)*. De lezing zal in de *Handelingen* verschijnen.

Prof. Dr. R. Henrard had het over *Het geval G. Reve n.a.v. „Een Circusjongen”*, lezing die in de *Handelingen* wordt opgenomen.

Aan de bespreking namen deel: V. Claes, M. De Smedt, J. Kokkelmans, G. Van de Putte, B. F. Van Vlierden.

4. **Klassieke Filologie en Geschiedenis.** – Om 10.15 u. werd de vergadering geopend door Prof. Dr. J. Veremans, voorzitter. Secretaris was F. Decreus. Aanwezig: 14 leden.

De voorzitter heet de aanwezigen (die ongeveer alle Belgische universiteiten vertegenwoordigen) hartelijk welkom. Hij drukt de wens uit, dat in de toekomst nog meer jonge licentiaten en doctores de weg naar de Zuidnederlandse zouden vinden.

Vervolgens spreekt Dr. Sylvette Sué over *Justus Lipsius en Jan Van Hout: politieke en filologische aspecten van een vriendschap*. De tekst van deze lezing wordt in de *Handelingen* opgenomen.

Dr. F. Van Ommeslaeghe S.J., Bollandist, hield een lezing over *Johannes Chrysostomus en Keizerin Eudoxia. Hagiografie, kritiek en sociale achtergronden van het ontstaan van een legende*. Ze verschijnt in de *Handelingen*.

Om 12.15 u. sluit de voorzitter de vergadering.

PLENAIRE VERGADERING

De voorzitter, Prof. Dr. J. Veremans, opende de vergadering om 12.20 u.

Hadden bericht van verhindering gezonden: A. Demedts, J. Hemels, W. Hoffman, A. Jans, Em. Janssen, E. Luykx-Foncke, J. Notermans, L. Rens, E. Rombauts, G. Schieb, L. Simons, H. Van den Bossche, J. Van den Broeck, H. Van Looy, P. Van Sterkenburg, J. Waeyenborghs, H. A. Wage, R. Willemyns.

Agenda

1 De voorzitter bracht hulde aan de nagedachtenis van onze overleden medeleden: Drs. H. Mandos, Prof. em. Dr. A. Stefens, Prof. Dr. H. Wesche.

2. Het verslag door de secretaris over de vergadering van 14 oktober 1978 werd, bij afwezigheid van deze laatste, door de voorzitter voorgelezen. De penningmeester, Dr. M. De Smedt, die het verslag over de vergadering van 10 maart 1979 opstelde, tekende hierbij aan: „De voorzitter stelt voor aan het door hem voorgelezen verslag nog toe te voegen, dat in de vorige vergadering beslist werd een hulde-album voor de secretaris, Prof. Dr. G. Degroote, uit te geven, die jarenlang secretaris van de Zuidnederlandse is.” Dit voorstel wordt aanvaard.

3. De penningmeester leest het financieel verslag over 1978 voor. Het wordt goedgekeurd.

4. Verscheidene nieuwe leden worden benoemd: Dr. Dirk P. Blok, Dr. Jozef Dauwe, Dr. Paul De Ridder, Dr. G. R. W.

Dibbets, Jan François, Lic. Jan Goossens, Lic. Marcel Haverals, Lic. Rosine Van Hémelryck.

5. Prof. Dr. L. K. Engels hield een lezing over: *Pedagogische grammatica in een semiotisch perspectief*.

De vergadering werd ca. 13 u. opgeheven.

Vergadering van 20 oktober 1979

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** – Prof. Dr. P. Lenders, voorzitter, opende de vergadering om 10.15 u. Lic. Luc Dhondt was secretaris.

Lic. Chantal Aerts-Hoyberghs en Lic. Erik Aerts hielden een lezing over *De Zuidnederlandse brouwindustrie tijdens de Middeleeuwen en de Moderne Tijd. Stand van het onderzoek*. Nadat een volledig en beredeneerd bibliografisch overzicht was verstrekt van wat tot nog toe reeds door historici op het vlak van de „biergeschiedenis” is verricht, werden aan het slot van de voordracht tevens enkele concrete perspectieven voor later onderzoek geschetst. Een uitgewerkte tekst van deze lezing wordt opgenomen in de *Handelingen* van 1979.

Lic. Luc Dhondt sprak over *Vlaanderen en de Verlichting vóór de revolutietijd*. Spreker contesteert de gedachte van de achterlijkheid van Vlaanderen in de 18de eeuw. Doorheen een schets van het bronnenmateriaal toont hij aan, dat rond 1750 de nieuwe ideeën doorbraken. Men mag de macht van de censuur alsdan wel relativiseren. De werkelijke situatie toont tal van verbredingsmiddelen van de Verlichting. Lange tijd werd de verspreiding van haar opvattingen belemmerd door de Fransonkundigheid van de bevolking. Met de *Vlaemsche Indicateur* (1777-1787) viel die hindernis weg. Tegen een lage prijs verstrekte deze succesvolle periodiek een unieke, brede informatie over het Europese geestes- en politieke leven. Soortgelijke initiatieven mislukten enkel door de monopoliepositie van de *Gazette van Gent*. De *Indicateur* en zijn redacteurs wekten door hun subversieve bijdragen een anti-filosofische reactie. Naar de revolutietijd toe ziet men de verlichte invloed sterk doorbreken in politieke geschriften. Deze lezing gebeurde n.a.v. de publikatie van Luc Dhondt in de reeks *Etudes sur le XVIIIe siècle* van *L'influence des lumières dans le comté de Flandre au 18e siècle* (Actes du Colloque International du Bicentenaire de la mort de Voltaire et de Rousseau).

2. **Taalkunde.** – De vergadering stond onder het voorzitterschap van Prof. Dr. R. Willemys. 12 leden waren aanwezig.

Prof. Dr. W. De Geest sprak over *De actualiteit van het onderzoek met betrekking tot infinitiefconstructies*. Zijn lezing wordt in de *Handelingen* gepubliceerd.

Dr. Marcel De Smedt behandelde het onderwerp: *Uit de voor-geschiedenis van het Woordenboek der Nederlandse Taal*. Deze tekst verschijnt in de *Handelingen*.

Aan de besprekingen namen deel: F. Claes, W. De Clerck, A. Hantson, Y. Putseys, P. Van Sterkenburg.

3. **Moderne Filologie en Literatuur.** – Prof. Dr. B. F. Van Vlierden, voorzitter, opende de vergadering om 10.15 u. Het secretariaat werd waargenomen door Mevrouw Martine De Clercq. Tien leden waren aanwezig.

Prof. Dr. V. Claes hield de tweede van zijn lezingen over A. Strindberg: *Receptie van de latere („expressionistische”) Strindberg (1916-1925)*. Ze zal in de *Handelingen* worden gepubliceerd.

Prof. Dr. Luc Lamberechts behandelde het onderwerp: *Een utopie van het humane. Over het proza van H. Lenz*. De tekst van deze lezing verschijnt in de *Handelingen*.

Aan de bespreking namen deel: V. Claes, L. Lamberechts en B. F. Van Vlierden.

4. **Klassieke Filologie en Geschiedenis.** – De voorzitter, Prof. Dr. J. Veremans, opende de vergadering om 10.10 u. Secretaris was Fr. Decreus. Twintig leden waren aanwezig.

Lic. Marc De Schepper hield een lezing over: *Alba amicorum in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel*. De tekst ervan wordt in de *Handelingen* opgenomen.

Lic. Rosine Van Hemelryck had het over: *Een collectie narratieve tragedie-hypotheseis: de „Tales from Euripides”*. Deze lezing wordt in de *Handelingen* opgenomen.

De vergadering werd om 12 u. opgeheven.

PLENAIRE VERGADERING

De voorzitter, Prof. Dr. J. Veremans, opende de vergadering om 12.15 u. Dertig leden waren aanwezig.

Hadden bericht van verhindering gestuurd: André Demedts, A. Gerlo, W. E. Hegman, E. Rombauts, L. Roppe, L. Simons, J. Van Haver.

Agenda

De voorzitter bracht hulde aan de nagedachtenis van onze overleden medeleden : Prof. em. J. Duverger, Mgr. H. Kesters, Dr. P. L. M. Tummers, Prof. em. B. Van den Berg, Dr. O. Van der Hallen, Maarten Van Nierop.

Het verslag over de vergadering van 10 maart 1979 werd goedgekeurd, evenals het financieel verslag door de penningmeester.

Werden tot lid van de Zuidnederlandse benoemd : Dr. A. De Buck, Dr. J. De Geest, Lic. Leona Van Vaerenbergh, Dr. R. Verdonk.

De Prijs van de Zuidnederlandse voor de Klassieke Filologie en Geschiedenis wordt door de voorzitter, namens de jury, uitgereikt aan Dr. C. De Lannoy en Dr. C. Matheussen. Hij leest daarbij het volgende verslag voor van de jury : „De tweejaarlijkse Prijs van de Zuidnederlandse, ditmaal uitgelooft voor de Klassieke Filologie en Geschiedenis, wordt met enige vertraging, wegens omstandigheden onafhankelijk van onze wil, in oktober 1979 toegekend in plaats van in oktober 1978.

De jury bestond uit Prof. Dr. J. Veremans, voorzitter, Prof. Dr. J. IJsewijn en Prof. Dr. H. Van Looy, leden. De secretaris van de Zuidnederlandse fungeerde als secretaris.

Na langdurige deliberatie heeft de jury besloten de Prijs van de Zuidnederlandse, die 25.000 fr. bedraagt, in tweeën te splitsen en toe te kennen aan twee zeer verdienstelijke leden van onze Maatschappij. Ze hebben ieder in zijn specialiteit, op evenwaardige wijze, een hoogstaande bijdrage op het gebied van de Klassieke Filologie geleverd.

In alfabetische volgorde zijn het Dr. C. De Lannoy en Dr. C. Matheussen. De eerste met de uitgave *Flavii Philostrati Heroicus*. De tweede met de uitgave van Georgius Haloinus' *De Restauratione Linguae Latinae Libri III*.

De jury motiveert deze dubbele bekroning als volgt.

Wat Dr. C. De Lannoy betreft : zijn zeer omvangrijk doctoraal proefschrift, waarmee hij de grootste onderscheiding behaalde, verscheen in de roemrijke *Bibliotheca Teubneriana* met een zeer verkorte inleiding. Dit boek bevat de eerste werkelijk kritische uitgave, die naam waardig, van Philostratus' *Heroicus* gebaseerd op 54 handschriften. Daarnaast publiceerde hij een aantal artikels in verband met hetzelfde onderwerp, waarvan er één een bewonderende reactie kreeg van A. Turyn, een van de beroemdste paleografen van deze tijd.

Wat Dr. C. Matheussen betreft : hij is er in geslaagd een zeer merkwaardig linguïstisch-pedagogisch werk van de Vlaamse huma-

nist en vriend van Erasmus, Georgius Haloinus, dat in de wetenschappelijke literatuur algemeen als verloren gold, terug te vinden in de bibliotheken van Strängnäs (Zweden) en Trinity College, Cambridge. Op basis van beide exemplaren heeft hij een kritische tekst gemaakt, de talrijke klassieke en humanistische bronnen van Haloinus opgespoord, de overleveringsgeschiedenis van het werk gereconstrueerd, enz. De bijzondere waarde van zijn ontdekking en de kwaliteit van zijn werk hebben het een plaats verzekerd, eveneens in de welbekende Teubner-reeks. Hierdoor heeft Dr. Matheussen de uitstraling van onze Zuidnederlandse cultuur een bijzondere dienst bewezen.

De jury meent dat beide bekroonden ongetwijfeld behoren tot die academisch gevormden van wie wij nog zeer veel mogen verwachten."

De Zuidnederlandse wil haar „steentje" bijdragen tot de herdenking van de 450ste verjaardag van de geboorte van Kiliaan : Dr. F. Claes S.J. houdt een lezing over : *Dialectwoorden bij Kiliaan*.

De vergadering keurt het voorstel van de voorzitter goed, het bestuur van de Zuidnederlandse voor de periode 1980-1982 als volgt samen te stellen - zijn mandaat vervalt, volgens de „Statuten", op 31 januari 1979 - Voorzitter : Prof. Dr. P. Lenders ; Ondervoorzitters : Prof. Dr. B. F. Van Vlierden, Prof. Dr. R. Willemys, Prof. Dr. A. Welkenhuysen ; Algemeen Secretaris : Prof. Dr. G. Degroote ; Penningmeester : Dr. M. De Smedt.

De vergadering wordt om 13.30 u. opgeheven.

Ledenlijst 1979

- Lic. Florent G. ADRIAENS, Collegestraat 11, 9500 Geraardsbergen .
A. J. AERNOOTS, Tuitenberghof, 1680 Sint-Kwintens-Lennik.
Lic. en Mevr. E. AERTS-HOYBERGHS, Aug. Reyerslaan 5⁸, 3220 Aarschot.
Dr. J. AERTS (A. Westerlinck), Tervuurse straat 99, 3000 Leuven.
Dr. Jan AERTS, Minderbroedersstraat 15, 3000 Leuven.
Dr. B. P. F. AL, Regentesselaan 31, 2341 K N Oegstgeest (Ned.).
Dr. Alb. AMPE S.J., Prinsstraat 17, 2000 Antwerpen.
Dr. J. ANDRIESEN S.J., Prinsstraat 17, 2000 Antwerpen.
Dr. C. G. L. APELDOORN, Asterlaan 1, Hoevelaken (Ned.).
Dr. G. H. ARENDT, 1 Berlin-Steglitz 41, Südenstrasse 57 (D.B.R.).
Prosper ARENTS, Vestinglaan 27, 2510 Mortsel.
Lic. Fr. BACCAERT, Herreynsstraat 25, 2800 Mechelen.
Dr. M. BAELDE, Doornstraat 332, 8200 Brugge.
Dr. Marta BAERLECKEN-HECHTLE, D-4 Düsseldorf 11, Rheinallee 117, (D.B.R.).
Dr. en Mevr. J. BAERTEN-ILEGEMS, Mezenlaan 11, 1640 St.-Genesius-Rode.
H. BAILLIEN, St.-Truidersteenweg 85, 3700 Tongeren.
Dr. Nienke BAKKER, Patrijzenlaan 2, 4351 RW Veere (Ned.).
Cor BERTRAND, Parallelweg 16a, Wylré (Ned.).
BIBLIOTHEQUE MORETUS, 61, rue de Bruxelles, 5000 Namur.
Dr. W. P. BLOCKMANS, Cederstraat 25, 9910 Mariakerke.
Dr. Dirk P. BLOK, Keizersgracht 569-571, Amsterdam 1002 (Ned.).
Dr. J. BOETS, A. Dineurlaan 28, 2120 Schoten.
Dr. med. P. BOEYNAEMS, Prinsstraat 5, 2000 Antwerpen.
Dr. R. BOGAERT, Koning Albertlaan 38, 9000 Gent.
Dr. A. BOLCKMANS, Willem Eekelersstraat 41, 2020 Antwerpen.
Dr. J. G. BOMHOFF, Johan de Wittstraat 58, Leiden (Ned.).
Dr. G. BORGERS, Kon. Wilhelminalaan 44, Leidschendam (Ned.).
Lic. B. BORGHGRAEF-VAN DER SCHUEREN, Geerdegemstr. 164, 2800 Mechelen.
Lic. W. BOURGOIGNIE, Platanendreef 52, 9220 Merelbeke.
Dr. A. BOUSSE, La Copenne 3, 1460 Itter.
Lic. Hugo BOUSSET, Waterpoelstraat 71, 1641 Alseberg.
Dr. A. P. BRAAKHUIS, Hofstede de Grootkade 41, Groningen (Ned.).
Dr. en Mevr. W. BRAEKMAN-DEVOLDER, Eeklostraat 73A, 9910 Mariakerke.
Dr. F. A. BREKELMANS, Laan van Mecklenburg 1, Breda (Ned.).
Lic. A. BRISAU, Kouterstraat 29, 9001 Gentbrugge.
Dr. J. L. BROECKX, Oude Vierschaarstraat 58, 9831 Deurle.
Jacques BROUWERS, Veliahof 3 E, Maastricht (Ned.).
Dr. L. BROUWERS S.J., Bruul 56, 2800 Mechelen.
Dr. H. BURSENS, Kromme Leie 14, 9820 St.-Denijs-Westrem.
Lic. Hilde BUYS-VAN DEN BOSSCHE, Biezenstraat 31, 9290 Berlare.
Dr. H. P. H. CAMPS, Weberstraat 7, 's-Hertogenbosch (Ned.).
Dr. L. CEYSENS, Vanderlindenstraat 15, 1030 Brussel.
Adr. CLAASSEN, Bergeind 1, 3581 Achel.
Dr. Fr. CLAES S.J., Minderbroedersstraat 11, 3000 Leuven.
Dr. V. CLAES, Elegastlaan 5, 2120 Schoten.
Lic. Felix CLAUS, Everardstraat 105, 9900 Eeklo.
Dr. Michel CLOET, Bergstraat 83, 3200 Kessel-Lo.
Lic. M. COCK, Weggevoerdenstraat 51, 9400 Ninove.
Lic. E. COCKX-INDESTEGE, Ninoofsesteenweg 5, 1710 Dilbeek.
Dr. D. COIGNEAU, Muinkkaai 71, 9000 Gent.
Mgr. Mag. J. COPPENS, Hogeschoolplein 3, 3000 Leuven.
Dr. M. CORDEMANS, Kasteelstraat 14, 1770 Liedekerke.
Dr. Th. COUN, Beverstraat 58, 3600 Genk.
Dr. H. L. COX, 5308 Rheinbach-Todenfeld, Kirchstrasse 19, (B.R.D.).
Dr. J. P. COUTTENIER, D. Mellaertstraat 78, 3200 Kessel-Lo.

- Dr. J. CRAEYBECKX, 4, Chemin du grand galop, 1328 Ohain.
 Dr. Fr. DAEMS, Bieststraat 134, 2970 Hever.
 Lic. F. A. J. DAMBRE, Fortlaan 37, 9000 Gent.
 Dr. B. C. DAMSTEEGT, Fagelstraat 44, Leiden (Ned.).
 Lic. L. DANHIEUX, Koninginlaan 82, 8370 Blankenberge.
 Dr. Jozef DAUWE, L. du Boisstraat 48, 9370 Lebbeke.
 Dr. H. DE BELDER, Boerenkrijglaan 28, 2820 Bonheiden.
 J. L. DE BELDER, Rode Beukendreef 17, 9831 Deurle.
 Dr. Jacques DE BIE, Singel 3, 2510 Oude-God.
 Dr. Fr. DEBRABANDERE, Keizer Karelstraat 83, 8000 Brugge.
 J. DE BROUWER, Kerkplein, 9340 St.-Gillis-Dendermonde.
 Dr. J. G. DE BROUWER, Openveldstraat 69, 1080 Brussel.
 Dr. C. C. DE BRUIN, Zoeterwoudsesingel 57a, Leiden (Ned.).
 Lic. Rita DE BRUYNE, Gr. Bijgaardenstraat 549 - Bus 10, 1080 Brussel.
 Dr. A. DE BUCK, Sperberweg 4, 506 Bensberg-Refrath, D.B.R.
 Dr. Friedhelm DEBUS, 2301 Schierensee üb. Kiel.
 Dr. Karel DE CLERCK, Barrièrestraat 13b, 8200 St.-Michiels-Brugge.
 Dr. J. DE CORT, Elisabethlaan 114, 2600 Berchem-Antwerpen.
 Bert DECORTE, Loostraat 21, 1760 Roosdaal.
 Lic. Luc DECORTE, Vuurkruisenlaan 24, 8310 St.-Kruis.
 Dr. F. DECREUS, Vlaanderenstraat 102, 9000 Gent.
 Lic. W. DE CUBBER, Papestraat 38, 9100 Lokeren.
 Jan DE CUYPER, Sint-Sebastiaanlaan 45, 8500 Kortrijk.
 Dr. Joost DE GEEST, Hoekstraat 28, 1630 Linkebeek.
 Dr. W. DE GEEST, Koning Boudewijnlaan 2, 9820 St.-Denijs-Westrem.
 Dr. Luc DE GRAUWE, August van Geertstraat 36, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. G. DEGROOTE, Herderinlaan 22, 1080 Brussel.
 Dr. M. J. M. DE HAAN, Den Tollstraat 64, Koudekerk aan den Rijn (Ned.).
 Lic. Th. DE HEMPTINNE, Palingstraat 90, 9120 Destelbergen.
 Dr. M. J. G. DE JONG, 14, rue des Eglantiers, 5100 Jambes (lez Namur).
 Dr. R. DE KEYSER, Philipslaan 91, 3040 Korbeek-Lo.
 Dom Eligius DEKKERS O.S.B., St.-Pietersabdij, 8320 Steenbrugge-Assebroek.
 O. DE LANDTSHEER, Pastoor-Deken, 9400 Ninove.
 Dr. L. DE LANNOY, Doelhaagstraat 40, 2560 Rumst.
 Jozef DELEU, Murissonstraat 142, 8530 Rekkem.
 Dr. H. DE LEY, Kasteellaan 12, 9840 Landegem.
 Lic. H. DELVAUX, Lode Geysenstraat 12, 2060 Merksem.
 Dr. A. DEMAN, Devrierestraat 15, 1020 Brussel.
 Dr. L. DE MAN, Elisabethlaan 190, 8390 Knokke-Heist.
 Lic. R. DEMAN, de Hinnisdaellaan 3, bus 8, 1150 Brussel.
 André DEMEDTS, Condédreef 21, 8500 Kortrijk.
 Lic. Jaak L. DE MEESTER, Wantestraat 143, 8320 Assebroek.
 Lic. Fr. DEMEY, Nieuwpoort 19, 9000 Gent.
 Dr. Leo DE NEUBOURG, Ambroossteenweg 223, 2950 Hofstade (Zemst).
 Dr. N. DE PAEPE, Vilvoordse Baan 92, 3009 Winksele.
 Dr. L. DE PAUW-DEVEEN, Waterloolaan 58 - Bus 3, 1000 Brussel.
 Dr. en Mevr. W. DE PAUW-HUGO, Koning Albertlaan 78, 1080 Brussel.
 Dr. A. DEPREZ, Hofstraat 179, 9000 Gent.
 Dr. Paul DE RIDDER, Isabellastraat 2, 1711 Itterbeek.
 Dr. Hilde DE RIDDER-SYMOENS, Grote Baan 78, 9920 Lovendegem.
 Dr. R. DEROLEZ, Muinklaan 57, 9000 Gent.
 Lic. R. DEROO, Zellaardreef 22, 2820 Bonheiden (Antw.).
 Dr. J. DESCHAMPS, Paul Lebrunstraat 45 - bus 11, 3000 Leuven.
 Dr. H. DE SCHEPPER, Rusland 7 3e Amsterdam (Ned.).
 Lic. Marcus DE SCHEPPER, Strijdhoflaan 4, 2600 Berchem.
 Dr. R. DE SCHRYVER, Oude Baan 13, 3071 Erps-Kwerps.
 Dr. G. DE SCHUTTER, Heibosstraat 7, 9120 Destelbergen.
 Dr. M. DE SMEDT, Vorsenzang 5, 3222 Gelrode.
 Dr. R. DE SMEDT, Battelse steenweg 264, 2800 Mechelen.
 Dr. G. DE SMET, Kongreslaan 40, 9000 Gent.

- Dr. F. DE TOLLENAERE, Beatrixlaan 7, Warmond (Ned.).
 Dr. H. DEVIJVER, Eikenboslaan 20, 3200 Kessel-Lo.
 Achiel DE VOS, Achterstege 22, 9050 Evergem.
 Lic. Jaak DE VOS, Ledebekweg 179, 9130 Lochristi.
 Dr. Jozef DE VOS, Ossenstraat 38, 9000 Gent.
 Lic. Magda DEVOS, St.-Pietersnieuwstraat 88, 9000 Gent.
 Dr. J. DEVREKER, Stationsstraat 13, 8920 Langemark.
 Dr. S. J. DE VRIENDT, Gulden Bodemstraat 14, 1080 Brussel.
 Dr. K. C. J. W. DE VRIES, Bieslanderweg 19, Maastricht.
 Dr. M. DE VROEDE, Zandstraat 301, 3221 Nieuwrode.
 Lic. Alfons DEWITTE, St.-Sebastiaanstraat 9, 8202 Varsenare.
 Lic. H. DEWULF, Drogenhof 2, 9000 Gent.
 Dr. Elisabeth DHANENS, Boelare 97, 9900 Eeklo.
 Lic. Luc DHONDT, Lange Aststraat 21, 9760 Zingem-Huise.
 Dr. G. R. W. DIBBETS, Vinkenlaan 3, Malden (Ned.).
 Dr. R. DIRVEN, Beekstraat 39, 2800 Mechelen.
 Dr. G. DOGAER, Beekstraat 2, 2800 Mechelen.
 Dr. Bl. DOUCET, Maarschalk Joffrelaan 130, 1190 Brussel.
 Dr. H. DRAYE, Winksele Steenweg 80, 3020 Herent-Leuven.
 Jozef DROOGMANS, Kolonel Dusartplein 35 E 3, 3500 Hasselt.
 Dr. E. DUVERGER, Coupure 253, 9000 Gent.
 † Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 23, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. H. DYSERINCK, Sijsjesstraat 6, 3760 Lanaken.
 Dr. L. K. ENGELS, Tiense Vest 61, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. W. EVENEPOEL, Eikendreef 11, 3061 Leefdaal.
 Dr. Em. EYBEN, Hofakkerstraat 12, 3110 Rotselaar.
 Dr. Ernest EYLENBOSCH, Nelemeersstraat 35, 9830 Sint-Martens-Latem.
 Lic. D. FAGOT, Spoorwegstraat 24, 3370 Boutersem.
 Dr. S. L. FLAXMAN, Graduate Center CUNY-33 West 42nd Street New York,
 New York 10036 (U.S.A.).
 Jan FRANÇOIS, Wagenbruggelaan 49, 8200 Brugge.
 Lic. R. GALDEROUX, route du Lion 110, 1420 Braine-l'Alleud.
 Dr. Marc GALLE, Neerleest 6, 1020 Brussel.
 Dr. F. L. GANSHOF, Jacob Jordaensstraat 12, 1050 Brussel.
 Dr. D. GEERAERTS, Caimolaan 156, 3970 Leopoldsburg.
 Dr. M. GEERARD, Beukenlaan 10, 8310 St.-Kruis (Brugge).
 Dr. G. GEERTS, Trolieberg 43, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. G. GEPTS-BUYSAERT, Eglantierlaan 19, 2020 Antwerpen.
 Lic. T. J. GERITS, Groenstraat 56, 3588 Eksel.
 Dr. A. GERLO, Merellaan 33, 1150 Brussel.
 Dr. W. P. GERRITSEN, Obbinklaan 125, Utrecht (Ned.).
 Lic. Monique GEYS-WALSCHAERTS, Zoutwerf 14, 2800 Mechelen.
 Dr. J. GIJSEL, Charleslei 12, 2130 Brasschaat.
 Lic. M. GILLEIR, Parkstraat 44, 3000 Leuven.
 Dr. L. GILLET, rue Gaston Bernard 6, 4050 Esneux.
 Dr. W. GOBBERS, Vandeputtestraat 8, 9600 Ronse.
 Lic. Eric GOERLANDT, M. Windelsstraat 18, 8790 Waregem.
 Lic. Jan GOOSSENS, Kortrijkse Steenweg 283, 9000 Gent.
 Dr. J. GOOSSENS, Egenhovenweg 45/71, 3030 Heverlee.
 Dr. L. GOOSSENS, Berkenlaan 2, 2540 Hove (Antw.).
 Dr. P. GORISSEN, Schaapsdreef 17, 8500 Kortrijk.
 Dr. W. M. GRAUWEN O.Praem., Mankevosstraat 71, 1860 Meise.
 Dr. Frank GRYPDONCK, Kerkstraat 60, 9330 Dendermonde.
 Dr. M. GYSSELING, Heiveldstraat 137, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. P. HADERMANN, 2, drève des Châtaigniers, Domaine de la Motte, 1488 Bousval.
 Dr. R. HAESERIJN, Heiveldstraat 269, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. M. HANOT, Martelaarslaan 367, 9000 Gent.
 Dr. A. HANTSON, 73A, rue J. Wanet, 5030 Vedrin.
 Dr. Cl. HAP, Beeldhouwerslaan 31, 1180 Brussel.
 Dr. Hans HAUBEN, Minnezang 3, 3202 Linden-Lubbeek.

- Lic. Marcel HAVERALS, Halvestraat 14, 3000 Leuven.
 Dr. W. E. HEGMAN, 20, rue de Syren, Contern (Groot Hertogdom Luxemburg).
 Dr. H. M. HEINRICHS, D-1 Berlin 33, Boetticherstrasse 7A (D.B.R.).
 Lic. Ludo HELSEN, Geelse Baan 19, 3988 Veerle.
 Dr. Joan HEMELS, Kroonsingel 23, Malden (Ned.).
 Dr. B. HENDRICKX, Randse Afrikaanse Universiteit, Postbus 524, Johannesburg.
 Dr. Elsa HENDRIX-DE BENS, Havikstraat 10, 9000 Gent.
 Dr. R. HENRARD, 9, rue Dehin, 4000 Liège.
 Dr. Pierre HESSMANN, Berkenlaan 3, 9910 Gent-Mariakerke.
 Lic. M. HINDERDAEL, Kortestraat 36, 9473 Denderleeuw-Welle.
 Dr. M. HOEBEKE, Dijkstraat 6, 9700 Oudenaarde.
 Willem HOFFMAN, Prins Mauritslaan 3, Vucht (Ned.).
 Lic. R. HOFMANS, Prinsendal 30, 1900 Overijse.
 Dr. A. HOEKSTRA, Wedrennenlaan 24, 1050 Brussel.
 Dr. A. G. HOMBLE, Beekstraat 30, 9230 Melle.
 Dr. Annemarie HÜBNER, Universität Hamburg, Germanisches Seminar, Hamburg 13, Von Melle-Park 15 (D.B.R.).
 Lic. R. HUYSMAN, Van Hulthemstraat 112, 9000 Gent.
 Dr. J. IJSEWIJN, Petrusberg 11, 3044 Haasrode.
 Dr. P. IVENS, Dagobertstraat 43, 3000 Leuven.
 Gustaaf JACOBS, Veldbornstraat 46, 3300 Tienen.
 Lic. A. JAMEES, Colmastraat 5, 2100 Deurne.
 Lic. A. JANS, Leopoldstraat 35, 2800 Mechelen.
 Em. JANSSEN S.J., Waversebaan 220, 3030 Heverlee.
 Dr. Ria JANSEN-SIEBEN, Sperwerslaan 5, 1150 Brussel.
 Dr. G. JANSSENS, Elisabethlaan 16, 9720 De Pinte.
 Dr. J. JANSSENS, F. Rigaplantsoen 45, 1030 Brussel.
 Dr. M. JANSSENS, Waversebaan 172, 3030 Heverlee-Leuven.
 Lic. Paul JANSSENS, Lindenlei 34, 2510 Mortsel.
 Dr. K. LANGVIK-JOHANNESSEN, Sörli Terrasse 15, 1475 Skårer (Noorwegen).
 Dr. H. JOOSEN, Koningin Astridlaan 137, 2800 Mechelen.
 Dr. Aug. KEERSMAEKERS, Wouwendonkstraat 78, 2570 Duffel.
 † Mgr. H. KESTERS, Stationsstraat 31, 3800 Sint-Truiden.
 Otto KIESER, 61 Darmstadt, Hölgesstrasse 20, D.B.R.
 Dr. J. KLUYSKENS S.J., Collegelaan 36, 2200 Borgerhout.
 Drs. W. H. Th. KNIPPENBERG, Socrateslaan 115, 's-Hertogenbosch (Ned.).
 Lic. M. KNOL-DE CLERCQ, Alfred Duboisstraat 10, 1080 Brussel.
 Dr. Gerard KNUVELDER, Broerelaan 3, Eindhoven (Ned.).
 Dr. A. C. F. KOCH, Rembrandtkade 7, Deventer (Ned.).
 Dr. C. KONINCKX, Charlottalei 5, 2000 Antwerpen.
 Dr. E. H. KOSSMANN, Thorbeckelaan 180, Groningen (Ned.).
 Dr. C. KRUYSKAMP, Rapenburg 49, Leiden (Ned.).
 Dr. Luc LAMBERECHTS, Ed. Vermeulenstraat 41, 8510 Marke.
 Lic. P. LAMMENS-PIKHAUS, Ooststraat 21A, 9961 Boekhoute.
 Dr. J. LAROCLETTE, Klaproosstraat 47, 1030 Brussel.
 Lic. H. LECLERCQ, Lentelaan 1, 3040 Korbeek-Lo.
 Lic. Cl. LEMAIRE, P. Damiaanlaan 85, 1150 Brussel.
 Dr. P. LENDERS S.J., Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen.
 Lic. Frank LEYS, Schepen Eylenboschplein 19, 9000 Gent.
 Dr. H. LIEBAERS, Keizerslaan 4, 1000 Brussel.
 Dr. R. LIEVENS, Oude Baan 363, 3000 Leuven.
 C. LINDEMANS, Archimedesstraat 60, 1040 Brussel.
 Dr. R. F. LISSENS, Gebladertelaan 2, 1180 Brussel.
 Dr. J. E. LOUBSER, Universiteit van Port Elizabeth Postbus 1600 Port Elizabeth (Zuid-Afrika).
 Dr. S. A. LOUW, Albertstraat 111, Waterkloof, Pretoria (S.-A.).
 Dr. M. LUWEL, Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, 1980 Tervuren.
 Mevr. Lic. E. LUYKX-FONCKE, Laneastraat 12, 1020 Brussel.
 Dr. A. MAESEN, Kapitein Piretlaan 29, 1150 St.-Pieters-Woluwe.
 Mevr. A. MANTEAU, Bergenbroek 8, 1686 Gooik.

- Dr. G. MARECHAL, Visserij 11, 9000 Gent.
 Dr. W. MARTIN, Losbergenlaan 4, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. Cl. MARYNISSEN, Winkelse Steenweg 60, 3020 Herent.
 Dr. W. H. M. MATTENS, Pieter Breugheldreef 42, 3900 Lommel.
 Dr. C. MATHEEUSSEN, Ten Broekstraat 25 A, 1744 Sint-Ulriks-Kapelle.
 Dr. P. J. MEERTENS, Prinsengracht 1101, Amsterdam (Ned.).
 Dr. L. MEERTS, Hazelarenstraat 12, 2020 Antwerpen.
 L. MEES O.F.M., Minderbroedersstraat 5, 3800 Sint-Truiden.
 Dr. Ludo MELIS, G. Gezellelaan 67, 3030 Heverlee.
 Dr. J. MERTENS, Hazelaarsdreef 19, 2280 Grobbendonk.
 Dr. J. H. METER, Via Crispi 106, Napoli.
 Lic. en Mevr. A. M. MEYERS-REINQUIN, Vredelaan 51, 1080 Brussel.
 Dr. L. MILIS, Vlieguit 20, 9830 St.-Martens-Latem.
 Dr. J. MOLEMANS, Bosstraat 5B, 3588 Eksel.
 Dr. L. MOOREN, Minnezang 2, 3202 Linden.
 Dr. J. MOORS, Avenue des Lauriers 29, 4920 Embourg-Liège.
 Lic. A. MORLION, J. De Ridderlaan 126, 1810 Wemmel.
 Dr. A. MUNNICH, Zuid-Willemsvaart 117, 's-Hertogenbosch (Ned.).
 Dr. Anne-Marie MUSSCHOOT, Martelaarslaan 289, 9000 Gent.
 L. NAGELS, Grote Markt 1, 3500 Hasselt.
 Dr. Peter H. NELDE, Beukenlaan 9, 9810 Drogen.
 Drs. I. NELISSEN, Kon. Emmaplein 16, Maastricht (Ned.).
 Dr. Clem NEUTJENS, Kasteellei 16, 2130 Vriesdonk-Brasschaat.
 Dr. E. NIEUWBORG, Oude Baan 291, 3040 Korbeek-Lo.
 Lic. Johan NOOTENS, Wijngaardstraat 13, 1980 Tervuren.
 Drs. Jef NOTERMANS, Athoslaan 1d, Maastricht (Ned.).
 Dr. J. NOWE, Dorpstraat 7, 3031 Oud-Heverlee.
 Dr. P. F. J. OBBEMA, Vondellaan 52, Leiden (Ned.).
 Drs. H. J. OP DEN KAMP, Schoutenstraat 18, Munstergeleen (Ned.).
 Lic. E. OTTEVAERE, Lentedreef 23, 8500 Kortrijk.
 Dr. P. C. PAARDEKOOPER, Tacklaan 83, 8500 Kortrijk.
 Dr. J. L. PAUWELS, Pr. Lydialaan 49, 3030 Heverlee.
 Dr. L. PEENE, Vrijheidslaan 60, 1080 Brussel.
 R. PEETERS, Otterstraat 3, 2300 Turnhout.
 A. J. M. PELCKMANS, Kapelse Straat 198, 2080 Kapellen-Antwerpen.
 Lic. M. PEREMANS, Kard. Mercierlaan 85, 3030 Heverlee.
 Dr. W. PEREMANS, Kard. Mercierlaan 85, 3030 Heverlee.
 Dr. Jan PERSIJN, Villerslei 156, 2120 Schoten.
 Dr. E. PERSOONS, Halewynlaan 3, 3060 Bertem.
 Dr. M. PINNOY, Koningin Astridlaan 216, 1950 Kraainem.
 Dr. Y. PINTELON-VAN LOO, Markt 14, 2840 Haacht.
 Dr. M. PLANCKE, Jemappestraat 8, 9000 Gent.
 Dr. H. PLOMTEUX, Kon. Astridlaan 38, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. J. POELHEKKE, Brouwershuis, Steenstraat 22, Nijmegen (Ned.).
 Dr. E. POLOMÉ, 2701 Rock Terrace, Austin 4, Texas (U.S.A.).
 Dr. Karel PORTEMAN, Predikherenberg 59, 3200 Kessel-Lo.
 P. POTARGENT, Berglaan 32, 3030 Heverlee.
 Dr. W. PREVENIER, Vlieguit 14, 9830 St.-Martens-Latem.
 Harry G. M. PRICK, Aart van der Leeuwlaan 259, Delft (Ned.).
 Dr. Guido PROVOOST, Eeuwfeestlaan 35, 9720 De Pinte.
 Dr. Y. PUTSEYS, Van 't Sestichlaan 26, 3009 Winksele.
 Lic. R. RAES, Sleutelstraat 29, 2000 Antwerpen.
 Dr. K. REIJNDERS, Vogelzang 9, Overasselt (Ned.).
 Dr. Lieven RENS, Lelielaan 16, 2630 Aartselaar.
 Dr. G. RENSON, Staatsdomein, 1682 Gaasbeek.
 Lic. J. REYNAERT, Belvedereweg 27, 9000 Gent.
 Dr. K. ROELANDTS, Sergeysstraat 3, 3020 Herent.
 Dr. E. ROMBAUTS, Leo Schreursvest 43, Heverlee.
 Dr. L. ROOSE, Naamse Steenweg 406, 3030 Heverlee.
 Dr. L. ROPPE, Grote Steenweg 146, 3870 Heers.

- Lic. Guido ROS, Rostijnestraat 36, 9020 Gent.
 Dr. Kurt RUH, 87 Würzburg, Thüringerstrasse 22 (D.B.R.).
 Dr. M. RUTTEN, 15, Quai de l'Ourthe, 4000 Liège.
 Lic. H. RYCKEBOER, Kromme Leie 29, 9820 St.-Denijs-Westrem.
 Dr. C. SAERENS, Brillat-Savarinlaan 39 - Bus 6, 1050 Brussel.
 Dr. G. SANDERS, Ter Ramenlaan 2, 9120 Destelbergen.
 Dr. A. M. SCHAERLAEKENS, Martelarenlaan 2, 3118 Wakkerzeel-Werchter.
 Lic. Paul SCHAMPAERT, Oude Maasstraat 72, 3822 Sint-Lambrechts-Herk.
 Dr. J. SCHEERDER, Fr. van den Berghelaan 23, 9830 St.-Martens-Latem.
 Dr. Gilbert SCHELSTRAETE, St.-Pieters-Aalststraat 47, 9000 Gent.
 Dr. Gabriëlle SCHIEB, 701 Leipzig, Roscherstr. 1 (D.D.R.).
 Dr. Ger SCHMOOK, Volhardingstraat 70, 2020 Antwerpen.
 Dr. W. SCHRICKX, Europalaan 26A, 9820 St.-Denijs-Westrem.
 Dr. H. SCHULTINK, Hertenaan 34, Den Dolder (Ned.).
 Johan J. SCHWENKE, Joh. Bildersstraat 56, 's-Gravenhage (Ned.).
 Dr. H. SERVOTTE, Platte-Lostraat 71/21, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. SERVOTTE, G. Van Huynegemstraat 2, 1090 Brussel.
 W. Z. SHETTER, Dept. of Germanic Languages, Indiana University, Bloomington, Indiana 47401 (U.S.A.).
 Dr. L. SIMONS, Clementinastraat 40, 2000 Antwerpen.
 Drs. J. R. W. SINNINGHE, Markendaalse weg 154, Breda (Ned.).
 Dr. J. SMEYERS, Bruneveld 5, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. SMIT, 107 Wattle Valley Rd, Camberwell Vic. 3124, Australia.
 Dr. J. M. A. SMITS VAN WAESBERGHE, Staalstraat 19, Amsterdam (Ned.).
 Dr. F. J. SNIJMAN, Jonkershoekweg 53, Stellenbosch (S.-Afrika).
 Lic. Marc SOMERS, Langestraat 51, 2240 Zandhoven .
 Dr. A. L. SÖTEMANN, P. Saenredamstraat 5, Utrecht (Ned.).
 Lic. J. SOUVAGE, Maagdestraat 27, 9000 Gent.
 Dr. J. SOUVEREYNS, Park Nieuwenhove 3, 3300 Tienen.
 Lic. F. STACINO, Heurvellaan 6/B1, 1710 Dilbeek.
 Dr. J. G. A. STERCK, Plezantstraat 25, 2700 St.-Niklaas.
 Dr. R. STERKENS, Kasteeldreef 119, 2230 Schilde.
 Lic. F. STEYAERT, Kosterveldenstraat 73, 2060 Merksem.
 Dr. Y. STOOPS, Kristus-Koninglaan 56, 2510 Mortsel.
 Dr. C. F. P. STUTTERHEIM, Kennedylaan 503, 2407 Oegstgeest (Ned.).
 Dr. S. SUE, Dolezlaan 221, 1180 Brussel.
 Drs. C. J. C. SWINKELS, Thuys Duynendael, Nuland (Ned.).
 Lic. Wilfried SWINNEN, Platte-Lostraat 581, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. TAELEMAN, Muizendale 10, 9840 Landegem.
 Dr. C. TAVERNIER-VERECKEN, Rijsschenbergstraat 97, 9000 Gent.
 Dr. S. THEISSEN, 28 Surdents, 4801 Stembert.
 Dr. Jan THEUWISSEN, Mercatorstraat 122, 2000 Antwerpen.
 Dr. R. THIBAU, Houtbriel 16, 9000 Gent.
 Lic. J. THIELEMANS, E. Vanderveldestraat 45, 8200 Brugge 2.
 Dr. Piet THOMAS, Lijsterlaan 1, 8540 Bellegem.
 Dr. A. THIJS, IJzermaalberg 7, 2550 Kontich.
 Lic. Herman THYS, Canteleer, Heuvelstraat 72, 2260 Nijlen.
 Dr. W. THYS, Groeningenlei 155, 2550 Kontich.
 Lic. A. TIHON, Kruidtuinlaan 43, 1000 Brussel.
 Dr. C. TINDEMANS, Jan van Mirlostraat 1, 2520 Edegem.
 Alfons TIRELIREN, Stationsstraat 116, 2190 Essen.
 Dr. en Mevr. G. TOURNOY-THOEN, Gulden Sporenlaan 27, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. L. VAN ACKER, Wondelgemstraat 20, 9910 Mariakerke.
 Dr. V. F. VANACKER, Gentstraat 163, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. jur. Jos. VAN ALSENOY (Dirk Wilmars), Tabaksvest 28, 2000 Antwerpen.
 Lic. H. VAN ASSCHE, Victor Rousseaulaan 140 - Bus 34, 1190 Brussel.
 Dr. E. VAN AUTENBOER, Wouwerstraat 5, 2300 Turnhout.
 Dr. J. J. A. VAN BAKEL, Adrianaweg 17, Nijmegen.
 Lic. J. V. R. VAN BERGEN, Schoolstraat 51, 1650 Beersel.
 A. VAN BRANTEGEM, E. Dedeynstraat 47, 9400 Ninove

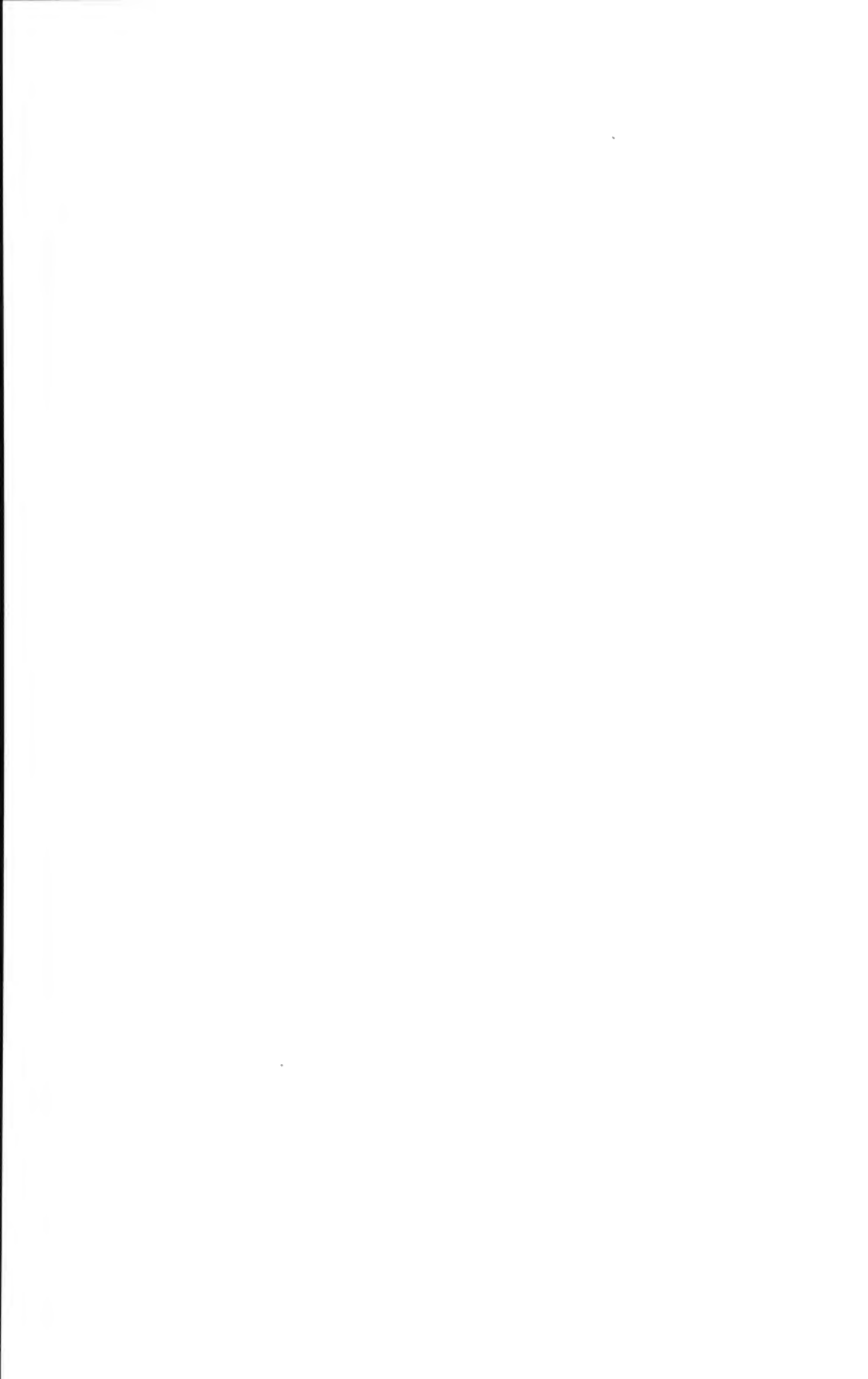
- Dr. L. VAN BUYTEN, Naamse Straat 128, 3000 Leuven.
 Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 18, 9821 Afsnee.
 Dr. M. VAN CAN, Bieslanderweg 78c, Maastricht (Ned.).
 Dr. F. VAN COETSEM, Division of Modern Language, Cornell University, Ithaca, New York 14850 U.S.A.
 Dr. H. VAN CROMBRUGGEN, Diksmuidestraat 29, 9000 Gent.
 Lic. Piet VAN DE CRAEN, Brederostraat 23, 2000 Antwerpen.
 R. VAN DE MOORTELE, Brugstraat 28, 9770 Kruishoutem.
 Dr. D. VAN DEN AUWEELE, Villapark 10, 3040 Korbeek-Lo.
 Dr. J. VAN DEN BROECK, Wouwstraat 110, 2540 Hove.
 Dr. J. VAN DEN BROECK, Leeuwerikenstraat 37/64, 3030 Heverlee.
 Dr. R. VAN DEN EECKHAUT, Gierlebaan 16, 2340 Beerse.
 Ph. VAN DE NIEUWEGIESSEN, Past. Jacobsstraat 12, Deurne (N.-Br.) Nederland.
 Dr. Willy VAN DEN STEENE, Leopoldlaan 9, 2800 Mechelen.
 Lic. Guy VANDE PUTTE, Deken de Winterstraat 41, 2600 Berchem.
 Dr. J. F. VANDERHEYDEN, Dagobertstraat 41, 3000 Leuven.
 Lic. R. VAN DER LINDEN, Godveerdegemstraat 15, 9620 Zottegem.
 Dr. Henri VANDERMOERE, Verruellaan 37, 8500 Kortrijk.
 Lic. L. VAN DER PAAL, Broekveldstraat 18, 9430 Nieuwerkerken.
 Dr. M. VAN DE VELDE, Gaverlandstraat 2, 9810 Drongen.
 Dr. L. VANDEWIELE, Goudenhandwegel 26, 9120 Destelbergen.
 Lic. R. VAN DE WIELE, Schoonbroek 144 - bus 24, 2070 Ekeren.
 Dr. C. L. VAN DIJCK, Abdijstraat 26, 3180 Westerlo.
 Drs. R. Th. M. VAN DIJK, Doddendaal 20, Nijmegen (Ned.).
 Dr. M. VAN DOREN, Augustijnenstraat 13, 2800 Mechelen.
 Lic. G. VAN EEMEREN, Sparrenlaan 16, 2160 Brecht.
 Dr. Romain VAN EENOO, Asfilstraat 4c, 9821 Afsnee.
 Dr. A. VAN ELSLANDER, Aug. van Geertstraat 32, 9110 St.-Amandsberg.
 Z.E.H. Kan. K. VAN GENECHTEN, Berkelheide 17, 2290 Vorselaar.
 Dr. H. VAN GORP, Maleizenstraat 76, 3020 Herent.
 Drs. J. VAN GURP, V. d. Does de Willeboissingel 12, 's-Hertogenbosch (Ned.).
 Dr. C. B. VAN HAERINGEN, Karel Doormanlaan 158, Utrecht (Ned.).
 Dr. P. VAN HAUWERMEIREN, Blakmeers 104, 1790 Hekelgem.
 Dr. J. VAN HAVER, Sint-Bavolaan 7, 1730 Zellik.
 Dr. W. VAN HEMELDONCK, Samuel Morselaan 3, 1810 Wommel.
 Lic. Rosine VAN HEMELRYCK, de Smet de Nayerlaan 504 - Bus 1, 1020 Brussel.
 Dr. J. VAN HERCK, Duivenstraat 22, 2550 Kontich.
 Dr. W. VAN HOECKE, Pater Lievenslaan 20, 3200 Kessel-Lo.
 Lic. Frans VANHOOF, Garden Citylaan 24, 2610 Wilrijk.
 Dr. J. A. VAN HOUTTE, Groeneweg 51, Egenhoven, 3030 Heverlee.
 Dr. Karel VAN ISACKER S.J., Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen.
 Dr. Eugène VAN ITTERBEEK, Boskantstraat 30, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. W. VAN LANGENDONCK, Vilvoordesebaan 102, 3009 Winksele.
 Dr. H. VAN LOOY, Schamperij 2, 9670 Horebeke.
 Dr. Erik VAN MINGROOT, Merellaan 18, 3202 Linden.
 Dr. Robert VANNESTE, Van Becelaerelaan 22, 1080 Brussel.
 Dr. H. VAN NUFFEL, Tentoonstellinglaan 406, 1090 Brussel.
 Dr. F. VAN OMMESLAEGHE S.J., Haachtse steenweg 8, 1030 Brussel.
 Dr. R. VAN PASSEN, Anselmostraat 75, 2000 Antwerpen.
 Lic. P. VAN PETEGHEM, Dr. De Reusestraat 44, 9110 St.-Amandsberg.
 Dr. R. VAN POTTELBERGH, V. Braeckmanlaan 63, 9110 Sint-Amandsberg.
 Drs. S. A. E. VAN PUFFELEN, Westeinde 101, Den Haag (Ned.).
 Dr. J. VAN ROEY, Jan de Voslei 31, 2020 Antwerpen.
 Dr. P. G. J. VAN STERKENBURG, Zonnebloem 9, 2317 L K Leiden (Ned.).
 Dr. E. VAN 'T DACK, de Grunnellaan 4, 3030 Heverlee.
 Lic. Marc VAN UYTFANGHE, Schoolstraat 48, 9140 Zele.
 Dr. R. VAN UYTVEN, Naamse Steenweg 186, 3030 Heverlee.
 Lic. Leona VAN VAERENBERGH, O.-L.-Vr. Van Lourdeslaan 18, 1090 Brussel.
 Dr. F. VAN VINCKENROYE, Berkenlaan 6, 3500 Hasselt.
 Dr. B. F. VAN VLIERDEN, Heideken 11, 1080 Ganshoren.

- Lic. Fr. VANWIJNGAERDEN, X. Buissetstraat 23, 1800 Vilvoorde.
 Dr. F. VEENSTRA, Pieter Postlaan 10, Wassenaar (Ned.).
 Dr. Theo VENCKELEER, Doornstraat 19, 2610 Wilrijk.
 Dr. L. VERBEECK, Kerkweg 14, 3041 Pellenberg.
 Drs. G. J. B. VERBEET, Henri Goovaertsweg 17, Maastricht (Ned.).
 Dr. Werner VERBEKE, Delaunoislaan 27, App. 2, 3030 Heverlee.
 Lic. Fr. VERBIEST, Wolfjagerslei 18, 2200 Borgerhout.
 Dr. Jan VERCAMMEN, Domeindreef 10, 8201 St.-Michiels.
 Dr. H. VERDIN, Eikenboslaan 19, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. VERDONCK, Keibergstraat 21, 8100 Torhout.
 Dr. R. VERDONK, De Smet de Naeyerplein 16, 9000 Gent.
 Dr. J. VEREMANS, Oude Vierschaarstraat 16, 9831 Deurle.
 Lic. D. VERHAEGHE-PIKHAUS, Provinciebaan 78A, 9288 Laarne-Kalken.
 Dr. Daniel VERHELST, Vlamingenstraat 3, 3000 Leuven.
 Dr. en Mevr. E. VERHOFSTADT-DENEVE, Bergwegel 72, 9220 Merelbeke.
 Dr. P. E. L. VERKUYL, Achterberghof 3, Haren (Gr.) (Ned.).
 Dr. J. Ch. VERLINDEN, Via Omero 8, Roma (Italië).
 Dr. B. A. VERMASEREN, Willem III Laan 36, Breda (Ned.).
 Lic. A. J. VERMEERSCH, Maria van Hongarijelaan 62, 1080 Brussel.
 Dr. en Mevr. U. VERMEULEN-FORRIER, Hof ter Bunder 13, 9001 Gentbrugge.
 P. H. VERMEULEN, Kleine Looierstraat 10, Maastricht (Ned.).
 Lic. Amber VERRYCKEN, Spaanse Burchtlaan 11, 3040 Korbeek-Lo.
 Dr. T. VERSCHAFFEL, A. Heyrbautlaan 27, 1710 Brussel.
 Dr. Ved. VERSTEGEN, Luikstraat 12, 9100 Lokeren.
 Lic. Jos VERSTRATEN, Wolschaerderveldenstraat 62, 2510 Mortsel.
 Dr. H. D. L. VERVLIET, Woudlaan 13, 2610 Elsdonck-Wilrijk.
 Dr. en Mevr. E. VOORDECKERS-DECLERCQ, Kon. Leopoldstraat 39 A, 9920 Lovendegem.
 Dr. E. VORLAT, Ridderstraat 1, 3040 Korbeek-Lo.
 Lic. Louis VOS, Naamsevest 162, 3000 Leuven.
 Lic. M. WAEGEMAN, Muinklaan 67, 9000 Gent.
 Dr. M. WAELKENS, K. Van de Woestijnelaan 20, 8790 Waregem.
 Dr. J. WAAYENBORGH, Dorpsstraat 1, 2980 Boortmeerbeek.
 Dr. H. A. WAGE, Laan van Meerdervoort 1771, 's-Gravenhage (Ned.).
 Dr. en Mevr. F. WAGEMANS-LEMAIGRE, Lampischstraat 17, 6700 Aarlen.
 Dr. Werner WATERSCHOOT, Grootzand 46, 9150 Grembergen.
 Dr. Karel WAUTERS, Pater Van Mierlostraat 12, 2300 Turnhout.
 Lic. R. WAUTERS, Burg. Vermeulenlaan 13, 9130 Lochristi.
 Dr. J. WEISGERBER, Guido van Arrezzoplein 17, 1060 Brussel.
 Dr. A. WELKENHUYSEN, Stijn Streuvelsstraat 9, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. J. M. WESTENBROEK, Hogerbeetsstraat 13, Wassenaar (Ned.).
 Dr. A. WEIJNEN, Merellaan 9, Malden (Ned.).
 Dr. E. WILLEKENS, Minderbroedersrui 27a, 2000 Antwerpen.
 Dr. A. W. WILLEMSEN, Victor Hugoplantsoen 8/III, Utrecht (Ned.).
 Dr. R. WILLEMYS, Sint-Michiellaan 25, 8200 Sint-Michiels-Brugge.
 Dr. L. WILS, de Grunnelaan 14, 3030 Heverlee.
 Dr. Els WITTE, Scailquinstraat 37 - bus 12, 1030 Brussel.
 Dr. A. WOUTERS, Eektstraat 75, 3111 Wezemaal.
 Dr. H. WOUTERS, Notgerusweg 21, Maastricht (Ned.).
 Dr. C. WYFFELS, C. Buyssestraat 2, 9220 Merelbeke.
 Dr. C. A. ZAALBERG, Boerhaavelaan 291, Leiden (Ned.).

BESTUUR

1977-1979

Voorzitter : Dr. J. VEREMANS*Ondervoorzitters* : Dr. P. LENDERS, Dr. B. F. VAN VLIJRDEN,
Dr. R. WILLEMYS*Secretaris* : Dr. G. DEGROOTE*Penningmeester* : Dr. M. DE SMEDT

DRUK N.V. VONKSTEEN
MARKT PLEIN 33
8920 LANGEMARK

